

BOOK OF PROCEEDINGS

SCfSD '24

Scientific Challenges for Sustainable Development

**Eleventh International
Scientific Conference**
Struga, May 31

www.iust.edu.mk

ISBN-978-608-4573-50-0

INTERNATIONAL UNIVERSITY OF STRUGA

**Institute for European Studies and International Politics
"Luan Hajdaraga"**

ISBN 978-608-4573-50-0

Scientific Challenges for Sustainable Development

Lodz University
of Technology

INTERNATIONAL
UNIVERSITY OF STRUGA

KOLEGJI
UNIVERSITAR I BIZNESIT

BOOK OF PROCEEDINGS

11th International Conference

“Scientific Challenges for Sustainable Development”-
SCfSD ‘24

CHAIRMAN OF THE CONFERENCE

Prof. Dr. Sejfulla Osmani

Rector of International University of Struga

Prof. Dr. Krzysztof Jóźwik

Rector of Lodz University of Technology

Prof. Dr. Ylber Bezo

University College of Business

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Armen Kadriu – International University of Struga

Prof. Dr. Biljana Ciglovska – International University of Struga

Prof. Dr. Ljupco Stojceski - International University of Struga

Prof Dr. Edit Bregu - University College of Business

Prof. Dr. Mersim Maksuti - International University of Struga

Prof. Dr. Gëzim Selimi - International University of Struga

Prof Dr. Shp;tim Cami – International University of Struga

Prof. Dr Luciano Boci - International University of Struga

Prof. Dr. Nazmije Merko Zabzun– International University of Struga

Prof. Dr. Emin Huseini - International University of Struga

Prof. Dr. Dashmir Nasufi - International University of Struga

Prof. Dr. Ali Musliu - International University of Struga

Prof. Dr. Ruzhdi Matoshi - International University of Struga

Prof. Dr. Elior Vila - International University of Struga

Prof. Dr. Małgorzata Szyrkowska-Jóźwik - Lodz University of
Technology

Prof. Ass. Dr. Agnieszka Czyłkowska - Lodz University of Technology

Prof. Dr. Paweł Strumiłło - Lodz University of Technology

Prof. Dr. Festim Halili - Fund for Innovation and Technological
Development

Prof. Dr. Elez Osmani - Institute for Scientific Research and Development
- Ulqin

Prof. Dr. Fatmir Memaj - University of Tirana

Prof. Asoc. Dr. Skerdian Kurti - University of Tirana

Prof.Dr. Skender Topi- “Aleksander Xhuvani” University – Elbasan
Prof. Ass. Dr. Imelda Sejdini - “Aleksander Xhuvani” University –
Elbasan

Prof. Dr. Roland Zisi - “Ismail Qemali” University - Vlora
Prof. Ass. Dr. Besnik Hajdari - University “Isa Boletini” Mitrovica

ORGANIZING COMMITTEE

Doc. Dr. Guximtar Rushani- International University of Struga
Eng. Dominik Leżański - Lodz University of Technology
Doc. Dr. Senada Laçka– International University of Struga
Doc.Dr. Driton Haruni - International University of Struga
MSc. Semra Bujari – International University of Struga
MSc. Abidin Trena – International University of Struga
MSc. Lirinda Vako – International University of Struga
Dr. Fatos Gjata - “Aleksander Xhuvani” University – Elbasan

CONFERENCE SECRETARIAT

MSc. Djellza Lena – International University of Struga
MSc. Eriona Dauti– International University of Struga

TABLE OF CONTENTS

ÇËSHITJA ÇAME NË KËNDVËSHTRIMIN HISTORIK, JURIDIK DHE POLITIK. ZGJIDHJA E MUNDSHME E SAJ	11
Endri Fejzullah	11
DETYRIMET ETIKE TË AVOKATËVE SIPAS AKTEVE NDËRKOMBËTARE, KODEKSIT TË ETIKËS DHE KORNIZËS JURIDIKE NË MAQEDONINË E VERIUT	48
Doc. Dr. Rudina Kaja	48
Doc.Dr.Senada Laçka	48
ANALYTICAL REVIEW OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE'S INFLUENCE ON THE BUSINESS SECTOR: APPLICATIONS, TRENDS, LIMITATIONS AND CHALLENGES	62
Dr. Fatmira PRODANI	62
PhD. Candidate Lirinda VAKO ABEDINI	62
Prof.Dr. Armen KADRIU	62
THE CHALLENGES OF INTEGRATING STUDENTS WITH DOWN SYNDROME	78
Ph. D cand. Miranda Lushaj Shala	78
GJEOGRAFIA E SHKALLEZIMIT ELEKTORAL SOCIALE-EKONOMIKE NE VERI – JUG TE SHQIPERISE, SI DHE PARAQITJA E INTEGRIMIT NE ORGANIZIMIN POLITIKO-KULTUROR.	90
<i>Adeljana Shehaj</i>	90
THE REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE OF WESTERN BALKAN COUNTRIES AND TURKEY EXPORTS TO EU MARKET	97
Dr.Agim NDREGJONI	97
KARAKTERISTIKAT E POLITIKËS AFARISTE TË BANKAVE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT	108
Phd.Cand. Semra Bujari	108
Phd.Cand. Drenushe Merko-Iljazi	108

УЛОГАТА НА МЕНАЏЕРОТ ВО ГРАДЕЊЕТО НА МОДЕРНО УЧИЛИШТЕ	118
Д-р Снежана Петреска	
THE NEW TRENDS IN INTERNATIONAL TRADE IN THE WORLD	136
Biljana Ciglovska Bojchevska,	136
Drenushe Merko Iljazi	136
E DREJTA E LUFTËS	150
DISKRIMINIMI GJINOR NË MARRËDHËNIET E PUNËS	162
PhD Candidate Ardijana Stafai	162
PhD Candidate Ardijan Stafai	162
Inordinar Prof.D-r. Argëtim Saliu	162
ARSIMI NË FILLIM TË SHEK. XXI DHE ROLI I MËSUESIT	171
Doc. dr. Albana Hodaj	171
MARRJA NË PYETJE E TË DYSHUARIT NGA ANA E POLICISË	185
Prof. Dr. Emin Huseini	185
THE ELECTORAL SYSTEM OF THE PRESIDENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA-THE LATEST	198
<i>PHD CAND. MR.FAHRI BAJGORA</i>	198
General assesements	216
PARAQITJA E SHITETIT	219
<i>PHD CAND. MR.FAHRI BAJGORA</i>	219
ROLE OF HUMAN RESOURTCES IN COMPANIES	234
Kustrim Brahimaj, MSc	234
FINANCIAL MANAGEMENT IN COMPANIES	248
MSc Kustrim Brahimaj	248

POZITA JURIDIKE E FEMIJËVE JASHTËMARTESORË	262
Doc.Dr Rudina Kaja	262
DALLIMI MIDIS KONTRATËS SË RENTËS JETORE DHE KONTRATAVE TË TJERA	285
MSc. Endi Kalemaj	285
THE IMPACT OF THE RECAPITALIZATION OF THE GREEK BANKING SECTOR IN THE REAL ECONOMY.	298
PhD. EMILJAN MUSTAQE	298
THE CIRCULAR ECONOMY AND REGULATORY FRAMEWORKS IN ALBANIA	307
MSc. Besmira Botusha	307
MSc. Monika Kolleshi	307
REVIEW OF CYBERSECURITY RISKS IN UNIVERSITIES	323
<i>Dr. Eda Tabaku</i>	323
COMPARATIVE ANALYSIS OF OBSERVED AND REANALYZED PRECIPITATION FROM SATELLITE PRODUCTS	333
MSc. PhD (c). Gazmir ÇELA,	333
*MSc. Ing. Elsuida HOXHA,	333
*Prof. Dr. Petrit ZORBA,	333
NACIONALIZMI DHE KEQINTERPRETIMET E TIJ DHE SFIDAT E NACIONALIZMIT NË SHOQËRI	343
PhD. Cand. Ibrahim Ceka	343
MSc. Selam Ceka	343
SIGURIA E INFORMACIONIT	356
Denisa Hani	356

SIGURIA E TË DHËNAVE NË INSTITUCIONET FINANCIARE	364
Viola Beqo	364
DATA PROCESSING OF MONTHLY PRECIPITATION AND RELATED ERRORS IMPACT ON SPI FINAL OUTPUTS	382
Petrit Zorba	382
Elsuida Hoxha	382
DELIKUENCA E TË MITURVE DHE TRAJTIMI PENAL NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË	400
Klejvis Hoxha	400
VËSHTRIM KRAHASUES I LEGJISLACIONIT SHQIPTAR DHE ATIJ KOSOVAR NË FUSHËN E EKZEKUTIMIT TË DETYRUESHËM TË VENDIMEVE GJYQËSORE.	421
Esmeralda Rama (Dregjoni)	421
Hygerta Istrefi	421
IMPLEMENTIMI I NJË CHATBOT-I PËR VETË-DIAGNOSTIKIM TË SËMUNDJEVE DUKE PËRDORUR AI DHE NLP	471
Dr. Fatmira PRODANI	471
PhD. Candidate Lirinda VAKO ABEDINI	471
NDIKIMI I KURSIT TË KËMBIMIT VALUTOR NË EKONOMINË SHQIPTARE NË VITIN 2023 DHE 2024	486
Doc.Dr.Gazmend Beshi,	486
CREATING PERSONALIZED LEARNER PROFILES IN E-LEARNING ENVIRONMENT USING AI TECHNIQUEA: A COMPARATIVE ANALYSIS	496
Dr. Frida Gjermani	496
MSc. Uendi Cerma	496
THE ROLE OF SOCIAL MARKETING IN ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT	504

Assoc. Prof. Dr.sc Lidija Risteska	504
CHARACTERISTICS OF TAX EVAZION	521
MSc. Flamur Fethaj	521
TAX EVASION AND TAX AVOIDANCE FROM COMPANIES	534
MSc. Flamur Fethaj	534

ÇËSHTJA ÇAME NË KËNDVËSHTRIMIN HISTORIK, JURIDIK DHE POLITIK. ZGJIDHJA E MUNDSHME E SAJ

Endri Fejzullah

e.fejzullah19@eust.edu.mk

Abstrakt

Çështja çame është një ndër çështjet e cila haset shpesh në përditshmëri me perceptimin sipërfaqësor si “dëbimi i çamëve nga Greqia”, mirëpo nuk është vetëm kjo. Ndërlidhshmëria historike dhe perceptimet e saj që i bëjnë dy vendet tona, janë të ndjeshme në marrëdhëniet midis dy vendeve aq sa tregon klimën e tensionuar që mbartin në vetëvete këto çështje. Çamëria nuk është thjesht e vetëm ushtrimi i një genocidi ndaj popullsisë muslimane shqiptare, por është edhe më shumë se kaq, është çështja e dinjitetit njerëzor, diskriminimit, akteve genocidiale, ligjet të cilat nuk janë në shërbim të të ashtuquajturit “shtet i së drejtës”, është çështja e pronave të “grabitura” ose të “shpronësuar” kundrejt 0 vlerëve të dëmshpërblyer, është çështja e shfrytëzimit të këtyre pronave për plot 8 dekada. Këtu nuk flitet vetëm për pronat e çamëve, por edhe për pronat e shtetit shqiptar, shtetasve shqiptarë të kohës si edhe pronat e komunitetit bektashi. Problemi çam filloj që kur Greqisë iu dhanë territoret shqiptare në jug pas vitit 1913, një ndër këto territore ishte edhe Çamëria. Popullsia në këtë zonë ishte shqiptare, kryesisht e fesë islame. Problemet u shtuan kur pas vitit 1923 në nënshkrimin e Traktatit të Lozanës midis Greqisë dhe Turqisë u ra dakord për shkëmbimin e popullsisë, shkëmbim ky të cilin Greqia e cilësoj me vend të realizonte pritjen e këtyre refugjatëve në zonat shqipfolëse, duke miratuar ligje, dekretligje e vendime për shpronësimin e pronave të çamëve. Tensionet midis Shqipërisë dhe Greqisë për mosrespektim të të drejtave të njeriut refelekttoheshin në marrëdhëniet dypalëshe, por edhe në Lidhjen e Kombeve. Ardhja e refugjatëve sipas marrëveshjes së Lozanës bëri që çamet të shpronësoheshin duke patur të drejta që buronin nga Traktati dhe ligjet vendase, por të mos merrnin asnjë para të deklaruar. Burokracitë e shtetit grek, reformat e mëvonshme agrare, reformat territoriale, pushtimi i Greqisë nga Italia nëpërmjet Shqipërisë, lënia e krahinës së Çamërisë si para ashtu edhe gjatë L.II.B, nën mëshirë dhe pa asnjë investim konkret, si dhe mosmarrëveshjet e mbartura e të akumuluar nga e shkuara si

pasojë e shpronësimeve të padrejta e pa iu dhënë asnjë qindarkë pronarëve çam, bëri të mundur një klim tejet jashtë kontrollit në zonën e Çamërisë. Në fund të L.II.B, forcat nacionaliste greke EDES të kryesuara nga gjenerali Napoleon Zerva kryejnë masakra të cilat i detyruan shqiptarët e Çamërisë të strehoheshin në trungun mëmë, Shqipëri. Masakrat e kryera nuk mohohen as nga autorë dhe historian , mirëpo ata mundohen që t'i japin një përkufizim terminologjik më të butë ngjarjeve duke i konsideruar si spastrim etnik. Shteti shqiptar e ka njohur datën 27 qershor 1944 si datën e genocidit shovinist grek kundrejt shqiptarëve të Çamërisë. Në rrugë zyrtare çështja çame është pjesë e shportës diplomatike të shtetit shqiptar , megjithëse për Greqinë kjo çështje është mbyllur dhe nuk ekziston.

Fjale kyçe: *Çameri, Gjenocid, Ligji i Luftes, Traktat*

Çamëria, pikëpamja e përgjithshme historike dhe pushtimi italian

Në vitin 1912 , Shqipëria pas disa kryengritjeve, arrin të organizohet duke hedhur poshtë pretendimet për autonomi dhe duke kërkuar pavarësinë nga Perandoria Osmane. Shqipëria arrin të shpallet e pavarur më 28 nëntor 1912. Shpallja e pavarësisë së Shqipërisë me një hapësirë gjeografike për t'u admiruar nga fqinjët, u bë objekt diskutimi në Konferencën e Ambasadorëve të Londrës. Në vitin 1913 Shqipëria copëtohet dhe më shumë se gjysma e territoreve ngelën jashtë Shqipërisë së kohës. Pikërisht këtu merr zanafillën edhe problemi çam. Çamëria është një rajon në veri-perëndim të Greqisë, term i cili përdoret për të identifikuar banorët e kohës dhe pasardhësit e sotëm, të cilët sot jetojnë në Shqipëri e gjetkë. Greqia që nga koha e "Megalaidesë" kishte pikëpamje mbi një Greqi kombëtarisht dhe fetarisht të pastër , e cila nënkuptonte një Greqi të përbërë vetëm nga komuniteti ortodoks. Për Greqinë e kohës, çdo musliman ishte turk, duke i perifrashuar në këtë mënyrë edhe çamët musliman , të cilët ishin shqiptar. Perplasjet midis shqiptarëve të Çamërisë dhe nacionalistëve grek fillon me disa momente kyç të historisë. Në vitin 1913 theren në mënyrë të pabesë 72 krrerët e Çamërisë , në përroin e Selanit. Në vitin 1923 pas traktatit të Lozanës , Greqia dhe Turqia nisin shkëmbimin e popullsisë e cila parashikonte ardhjen e ortodoksve nga Azia e Vogël në Greqi dhe dërgimin e muslimaneve nga Greqia në Turqi. Muslimanët e Çamërisë protestuan dhe në përçarjet e tyre drejtuar Lidhjes së Kombeve kërkuar për shkak të lidhjes historike e tradicionale me zonën, kërkuar

të trajtoheshin si grek me fëmijët , çështje të cilën e fituan dhe arritën të ndalnin përfundimisht zbrazjen e zonës nga banoret autokton. Në vitin 1944-1945 forcat nacionaliste greke EDES me në krye gjeneralin Napoleon Zervas, kryen një operacion i cili konkludoi në dëbimin e afro 30.000 çamëve drejt Shqipërisë, djegien e 5800 shtëpive dhe 102 xhamive. Vrasjen e 2971 civilëve të pafajshëm si dhe vdekjen e rreth 3 mijë çamëve të tjerë rrugës për në Shqipëri në fshatin e quajtur Kllogjer , në afërsi të Konispolit. Më vonë në Janinë do të mbahej i ashtuquajti Gjyqi i Janinës i cili dënoi në mungesë 1900 çam si bashkëpunëtor të nazizmit. Në dënimin e këtyre individëve , kishte individ të cilët u shpallën fajtor dhe u dënuan me vdekje , disa me burgim të përjetshëm, ndërsa të gjithë këtyre shtetasve iu sekuestrua prona. Ky fakt në vijësi do të studiohet në këndvështrimin grek i cili e cilëson si dënimin e bashkëpunotërëve të nazizmit , këndvështrimin e shtetit shqiptar i cili e konsideron si " Genocid" dhe në përputhje me të drejtën ndërkombëtare. Në këtë kuptim çështja çame është një çështje pronësore e pazgjidhur deri më sot.

A kanë bashkëpunuar çamët me nazi-fashizmin dhe a kanë kryer ata krime ndaj popullsisë vendase ? Po e vërteta e Ligjit të Luftës? A është kryer genocid ndaj çamëve musliman? A ka zgjidhje e ashtuquajtura çështja çame?

Pushtimi italian i Shqipërisë

Më 7 prill 1939 Italia fashiste ndërhyu ushtarakisht në Mbretërinë Shqiptare duke dërguar një ushtri të përbërë prej 22.000 ushtarë , 400 avion , 300 tanke të lehtë dhe 12 anije lufte¹. Ushtria shqiptare në përgjithësi nuk bëri rezistencë , mirëpo luftimet e ashpra në Durrës nga xhandarmëria shqiptare, sollën 200 ushtarë italian të vrarë , por nuk e ndaluan dot ushtrinë italiane të merrte kontrollin e Shqipërisë. Pas kësaj Italia u mundua t'i jepte një "mbulesë" ligjore ndërhyrjes së saj ushtarake duke krijuar një Komitet Administrues i cili thirri Asamblenë e Përgjithshme të përbërë nga 100 anëtar ku kishte edhe deputet të vjetër të kohës të cilët vendosën t'i dorëzonin kurorën mbretërore Vittorio Emanuele të III-të në formën e një Bashkimi Personal. Por çfarë është Bashkimi Personal? Bashkimi Personal është bashkësi e dy ose me shumë shteteve të cilat i lidh vetëm monarku dhe krijohet kur përputhen rendet e trashëgimisë dhe kur një shtet zgjedh për mbret një mbret të një shteti tjetër. Në këtë këndvështrim Shqipëria ka bërë një Bashkim Personal me Italinë.

¹ "Lufta e fundit, pronat e shqiptareve ne Greqi" Mentor Nazarko

Pushtimi italian i Greqisë

Italia , pavarësisht marrëdhënieve të mira me Greqinë ajo duke e quajtur veten tashmë si pjesë e nje Bashkimi Personal me Shqipërinë, kërkonte të mbronte të drejtat e shqiptarëve të Çamërisë që sipas saj ishin shkelur vazhdimisht nga një regjim autokrat grek. Italia shpesh predikonte bashkimin e Çamërisë me Shqipërinë , sa që u përpoq të krijonte edhe një parti fashiste në Thesproti. Duke u nisur nga kjo situatë në qershor të vitit 1940 në Konispol vritet nga persona të armatosur irredentisti çam Daut Hoxha. Ai kishte qenë në kërkim nga qeveria greke prej 20 vjetësh , e cila kishte vënë edhe një shumë të majme për “kokën” e tij². Ky ishte dhe preteksti për të cilin Jakomoni (mëkëmbësi i Mbretit në Shqipëri) e ktheu në një çështje diplomatike duke ia faturuar Greqisë vrasjen e një atdhetari të shquar shqiptar çam. Me urdhër të Musolinit ushtria italiane , në përbërjen e së cilës kishte edhe dy brigada të ushtrisë shqiptare , ndërhyr ushtarakisht për të pushtuar Greqinë me pretekstin se Greqia nuk e kishte mbajtur neutralitetin. Ushtria Italiane propagandoj se “çlirimi i vëllezërve çam ” nga barbaritë greke po shkonte drejt rruges së duhur . Në nëntor të vitit 1940 disa ditë pas pushtimit të Greqisë , ushtria italiane filloj bastisjen e shtëpive në zonën e Çamërisë e cila arrestoj edhe çamet të cilët nuk pranonin të ndërmerren aksione kundër Greqisë. Në përgjithësi çamët mbajtën qëndrim neutral. Këtu fillon tashmë edhe problemi ndërkombëtarë ...të cilin do e shohim në vijimësi

Situata në Çamëri gjatë Luftës së Dytë Botërore

Gjatë kësaj periudhe, ashtu siç ka ndodhur gjatë 4 dekadave, shqiptarët e Çamërisë ishin përballur me reprezalje të xhandarmërisë greke, me ligje të ashpra siç ishin ligjet agrare që shkaktonin shpronësime tek çamët musliman , pa kurrëfare dëmshpërblimi , duke grabitur pronat e tyre , si dhe ligji i reformës territoriale mbi të cilin kushtëzohej përfaqësia e çamëve në parlamentin grek , bëri të mundur agravimin e situatës në Çamëri. Me pushtimin italian, çamët nacionalist si Nuri Dino i varën shpresat tek Italia për çlirimin nga terrori grek. Në këto kohë shqiptarët mundohen të hapin nëpër fshatrat e Çamërisë shkolla shqipe si dhe krijohen organe vetëadministruese të rendit dhe qetësise publike nga vëllezërit Nuri dhe Mazar Dino. Disa pronarë shqiptarë të mbeshtetur edhe nga italianët , u përpoqen të rimerrnin pronat e tyre të cilëve u ishin zaptuar nëpërmjet ligjeve

² Ceshtja came gjate Luftes se Dyte Boterore” Lorenc Agalliu

agrarë prej të cilave edhe nuk ishin shpronësuar. Të gjitha keto sollën konflikte mes grekëve dhe shqiptarëve³. Sipas autoriteteve greke të kohës, dhuna e ushtruar ishte faktore nxitës i vrasjeve në Çamëri, mirëpo kjo në fakt rrëzohet me kundërgjendjen se këto përpjekje bëheshin si pasojë e shpronësimeve të padrejta të grekëve ndaj çamëve musliman dhe dhënien e këtyre pronave, subjekteve fizik grek. Le të shohim disa shembuj të konflikteve greko-çame në këtë periudhë. Në qoftë se do të shohim intervistat si dhe botimet e autorit grek Jorgos Margaritis do të shohim se në zonën e Çamërisë ka patur konflikte të vazhdueshme midis çamëve dhe grekëve.

1-Disa çam gjatë kësaj periudhe rrahën për vdekje Prokop Janaqisin i cili disa vite më parë kishte vrarë një çam musliman.

2-Vangjelis Grekos është një tjetër grek i cili u vra për gjakmarrje pasi disa kohe më parë kishte vrarë të birin e një çami musliman⁴.

3-Një xhandar grek, pas një zënke midis Spiros Vanagulis dhe një çami musliman, shkon në shtëpinë e këtij të fundit duke e ekzekutuar.

4-Në 12 janar 1942, vriten Tefik Qemali dhe Jahja Kasëmi, dy çamë me influencë në zonën e Çamërisë. Këto vrasje sollën një reagim të fortë në popullsinë vendase ku rreth një muaj më vonë në shenjë hakmarrjeje, çamët musliman ekzekutuan Prefektin e Gumenicës Jorgos Vasiliakos i cili akuzohej si përgjegjësi kryesor i vuajtjeve çame⁵.

5-Nga ana tjetër organet lokale greke dhe Prefekti Kostandinis, përpiqet për të qetësuar situatën mes muslimanëve dhe të krishterëve duke kryer disa takime, madje edhe me autoritetet italiane që ndodheshin në zonë, për t'i kërkuar krijimin e organeve mikse, në mënyrë që të arrihet një zgjidhje e përkohshme dhe një paqe midis tyre në këtë situatë të komplikuar. Paqja arrihet, mirëpo kjo nuk do të zgjaste shumë dhe do të prishej nga të krishterët grekë, të cilët vrasin në Parga Jasin Sadikun, një ndër personat më me influencë në zonën e Çamërisë. Kjo solli një revoltë tek muslimanët çam, të cilët edhe për shkak të situatave, reprezaljeve si dhe rehabilitimit të të krishterëve gjatë këtyre viteve në pronat e tyre, fajësonin për çdo gjë organet shtetërore greke. Kjo vrasje solli edhe njëherë klimën e tensionuar në Çamëri. Ky fakt i prishjes së paqes midis dy komuniteteve raportohet edhe nga Prefekti i Thesprotisë K.Kostandinis, i cili tregon hollësitë

³ Po aty, fq 148

⁴ Jorgos Margaritis “ Nga humbja në revolte. Greqi pranvere 1941- vjeshtë 1942”

⁵ “Ceshtja e çame gjatë Luftës së Dytë Botërore” fq 150, 151, 152

dhe detajet në një letër të dërguar më 14 dhjetor 1942, Komandës së Përgjithshme të Epirit në Janinë⁶. Duke parë këto situata, shteti grek shpesh i akuzon çamët në disa raste si grup individesh të cilet kryen krime në popullsinë greke dhe shpesh si bashkëpunëtor të nazizmit. Këto krime e në veçanti ajo e vrasjes së prefektit të Gumenicës iu fatura Këshillit Nacional Çam i kryesuar nga Nuri Dino. Paradoksi dhe mosjustifikimi i burimit real të konfliktit është pikërisht një justifikim më tepër. Këshilli Nacional Çam është krijuar në mesin e vitit 1942, ndërkohë që vrasja e prefektit të Gumenicës u krye në shkurt të 1942. Ky është një argument i cili bie nga faktet historike. Në fakt për akuzën e parë e cila i trajtonte çamët si grup individësh që kryen krime në popullsinë vendase, duke parë edhe rastet e mësipërme të krimeve në Çamëri, konstaton në një fakt të pakundërshtueshëm. Krimeve të mësipërme nuk mund t'u vihen karakter politik, kur në fakt ishin vrasje të karakterit personal dhe hakmarrës. Ato nuk mund të trajtohen si krime për shkak të fesë apo etnisë, kur duket qartë që janë krime të kryera për shkak të gjakmarrjes dhe të nderzura e të përkrahura nga një retorik urryese e përçarëse nga xhandarmëria greke. Kjo tregon qartazi se burim i këtij konflikti midis komuniteteve fetare dhe etnike ishte reforma agrare e cila u "rrëmbente" pronat duke mos i shpronësuar në vlerën e tyre, pronat e shqiptarëve çam musliman. Ky është një fakt i cili pavarësisht çdo gjëje nuk mund të mohohet e nuk mund të tjetërsohet për qëllime politike e për t'i vënë një mbulesë mohuese krimeve që do të pasonin në vitet në vijim kundrejt popullsisë civile.

Rezistenca antifashiste çame

Që në fillim të vitit 1942 Musa Demi filloj organizimin e lëvizjes antifashiste çame e cila jo vetëm që do t'i shërbente çështjes kombëtare, por edhe do të pozicionoheshin në anën e duhur të historisë. Në fund të vitit 1942 çamët musliman dhe komuniteti ortodoks formuan çetën e parë të armatosur si pjesë e ushtrisë së ELAS-it (ELAS ishte ideologjia komuniste, kundërshtarja politike dhe ideologjike e forcave nacionaliste greke EDES). Udhëheqësit kryesor të kësaj çete ishin Musa Demi, Prokop Shqevi, Njazi Demi, Kasëm Demi, Mustafa Sulo, Dervish Dojaka, Muharrem Demi, Braho Karasani, Sami Alushi, Tahir Demi, Vehip Huso, Jani Konti, Vangjel Dhupi etj. Organizimi antifashist çam krijoi organet e veta (Këshillat Nacional-Çlirimtar) në zonat rreth Filatit fshatit Koqinisht dhe zonave të Konispolit (fshat çam në brendësi të territorit shqiptar). Ndër të tjera në 2 shkurt 1943 u krijua çeta "Çamëria" e përbërë prej 40-50

⁶ Raporti nr. protokolli 17 I Prefektit Kostandinis date 14 dhjetor 1942

luftetarëve çam me në krye Haki Rrushitin. Kjo çetë shumë shpejtë u shndërrua në një batalion i cili në gjirin e vetë kishte 300 luftëtar si Taho Sejko, Haki Rrushiti, Lefter Talo etj. Ky batalion mbahet mend për rezistencën e tij ndaj ushtrisë gjermane, ku Gjermania naziste nuk arriti t'a sulmonte Greqinë nga territoret çame , kjo falë batalionit "Çamëria" Por a kanë bashkëpunuar çamët me nazistët gjerman ? Pyetje e cila ka trazuar jo vetëm skenën politike të dy vendeve, ka perplasur mendimet e autorëve të të dyja vendeve, por mbi të gjitha këto diskutime janë ngritur mbi varret e viktimave të pafajshme të cilet ende sot nuk kanë një vendpërehje

Megjithëse për t'a analizuar më tej kur drejtohet kjo pyetje është e pamundur të përgjigjesh me "po"ose "jo"

Çamët, Zerva, gjermanët dhe genocidi

Në pranverën e vitit 1943 krijohet Balli Kombëtar Çam (BKÇ) e kryesuar prej vëllezërve Dino, e kryesisht të Nuri Dinos . Kjo lëvizje e nacionalistëve çam kishte disa nga argumentat të cilët çamët dhe çetat e Nuri Dinos kishin pakënaqësi me forcat greke të cilat kishin shtypur popullsinë vendase dhe me reformat agrare si dhe me ligjet mbi shpronësimet , pas Marrëveshjes së Lozanës Turqi-Greqi , sillnin pakënaqësi në shpronësimet e çamëve të cilat cilësoheshin si të pabazuara në vlerën reale dhe një grabitje nga ana e shtetit. Dhuna, shtypja, terrori, detyroj vëllezërit Dino dhe përkrahës të tyre të krijojnë dhe të lobojnë tek gjermanët për krijimin e administratës lokale të udhëhequra nga çamët dhe çetat e Nuri Dinos si dhe bashkimin e Çamërisë me Shqipërinë. Gjermanët ashtu si dhe italianët duke parë situatën në Çamëri propagandonin se ata do të ishin shpëtimi i popullsisë shqiptare dhe se bashkimi i Çamërisë me Shqipërinë do të ishte thjesht çështje kohe. Kjo i la dorë që nacionalistët çam të kryesuar nga Nuri Dino , të kërkonin mbështetje tek shqiptarët e Çamërisë, për t'iu bashkuar çettave të Nuri Dinos. Ndërkohë forcat gjermane si pasojë e mosbindjes së popullsisë çame për t'iu bashkuar në luftë ndaj forcave greke , solli arrestimin e disa krerëve të fshatrave të Çamërisë të cilët dëshironin neutralitetin në këtë konflikt ndaj dy pushtuesve , atyre grek dhe atyre gjerman. U arrestuan Isuf Izeti nga Varfanji , Sako Braho nga Spatari , Qazim Rexhepi , Galip Rexhepi etj⁷. Nga të gjitha të dhënat historike, por edhe në raport me numrat e çetave të Nuri Dinos, mund të nxjerrim konkluzionin se shqiptarët çam e refuzuan në shumicën dërrmuese bashkëpunimin

⁷ Fq. 201 “Ceshtja çame gjatë Luftës së Dytë Botërore”

me gjermanin Në qëndrimet e sotme zyrtare të shtetit grek, ata iu referohen çetave të Nuri Dinos duke potencuar të gjithë popullsinë si bashkëpunëtorë me nazistët, ndërkohë që kjo është në kundërshtim me çdo vlerë morale, por edhe me konventat ndërkombëtare të cilat theksojnë se nuk mund të ketë dënime kolektive për fajë individuale. Nga ana tjetër siç e kemi theksuar më lartë, kemi shumë shqiptar çam të cilët krijuan Batalionin "Çamëria", por edhe shumë të tjerë afro 1 mijë djem dhe vajza të cilët iu bashkuan forcave greke të EAM/ELAS-it , te cilët luftuan nazi-fashizmin, duke na dhënë fakte për pjeën dërmuese të popullsisë çame e cila luftoj pushtuesin e përbashkët. Nëse sot, historia do të tregohet e padrejtë dhe qellimet e drejta të Nuri Dinos i cili kërkoj ndihmen gjermane për te shpëtuar nga masakrat dhjetra vjeçare greke, quhet kolaboracionist , çfarë mund të thuhet për Napoleon Zervën? Në bazë të të dhënave historike edhe të hisotianeve grek si Jorgos Margaritis, vetë Zerva, bashkëpunoj hapur me gjermanët në një paralelizëm së bashku me Nuri Dinon. Vetë qeveria greke dhe Kryeministri Rallis (i cili ishte një kryeministër kuizling) i kërkoj Noibaherit që këshillat shqiptar të themeluar per administrim lokal nga vëllezërit Dino, të pushonin së ekzistuari duke mos lejuar ushtrimin e veprimatrive luftarake të këtyre këshillave lokal⁸ . Kjo ishte një strategji e gjermanëve të cilët luftën më të madhe e kishin me forcat komuniste greke të EAM-it dhe për këtë arsye mundoheshin të mbanin një balancë ekuivalente midis forcave të Nuri Dinos dhe forcave nacionaliste EDES të udhëhequra nga Napoleon Zervas. Gjermanët dhe Zervas falë relatave të mira midis tyre patën një bashkëpunim të ngusht me njeri-tjetrin, duke luftuar së bashku kundër partizanëve grek. Kjo marrëdhënie midis Zervës dhe gjermanëve ishte një marrëdhënie simbiotike mes tyre, pasi forcat nacionaliste greke EDES, me në krye Zervën, duke i dhënë ndihmë ushtarake kundrejt EAM-it, do të mund të kishin një fitim të dyfishtë, edhe duke eliminuar kundërshtarët e tyre ideologjik për marrjen e pushtetit në Greqi , por edhe duke marrë nga gjermanët mbështetjen për administrimin e zonës së Camërisë. Zerva ia doli, pasi gjermanët edhe falë këmbënguljes së qeverisë dhe kryeministrit Rallis, krijuan një situatë te pazakontë në Çamëri , duke mos ndërprerë aktivitetin e këshillave shqiptar, por duke i lënë dorë të lirë edhe EDES-it në Çamëri, e cila do të sillte një përshkallëzim të situatës .

Tashmë për t'iu përgjigjur pyetjes se a kanë bashkëpunuar shqiptarët çam me nazi-fashizmin, fare qartë mund të themi se :

1. Shqiptarët musliman çam, nuk bashkëpunuan me nazistët

⁸ Kotini "Cameria denoncon" fq.173

2. Ata në pjesën dërrmuese të tyre , mbajtën një qëndrim neutral

3. Nga ana tjetër luftëtar çam të cilët luftuan nazi-fashizmin duke u rreshtuar krah ELAS-it si dhe duke formuar batalione mikese , apo edhe Batalionin "Çamëria", ishin të konsiderueshëm në numër , duke marrë për bazë përpjestimin e tyre në raport me popullsinë e përgjithshme të Thesprotisë

4. Reprezaljet, arrestimet, grabitjet e ushtarëve gjerman tek banorët çam, të cilët nuk bindeshin për të luftuar kundër grekëve është një shenj e qartë se nëse ata do të ishin bashkëpunëtor tek gjermanët , gjermanët nuk mund të merrnin akte makabre, reprezaljesh grabitjesh apo arrestimesh tek "bashkëpunëtorët" e tyre. Kjo ishte një formë terrori gjerman për të hedhur popullsinë çame në luftën kundër grekëve,por e cila rezultoj e pasuksesshme.

5. Si është e mundur të hidhet poshtë qëndresa antifashiste çame, vetëm se disa prej tyre(ashtu siç pati kudo në botë) bashkëpunoj me gjermanin , ndërkohë që ata nuk përfaqësonin vullnetin e popullsisë e cila dha kontributet e veta kundër pushtuesit global? Me këtë logjik i bie që falë bashkëpunimit te forcave EDES dhe të Zervës të quhet i gjithë populli grek kolaboracionist.

6. Vetë Napoleon Zerva, EDES, Kryeministri Rallis, kolonel Kranjai , bashkëpunuan hapur me gjermanin dhe ky është një fakt i cili është vërtetuar edhe nga SHBA, të cilët detyruan Napoleon Zervën rreth viteve 1950 të jepte dorëheqjen si ministër ne qeverinë greke si pasoj e bashkëpunimit te tij me gjermanët ne kohën e luftës, duke qenë kështu një kolaboracionist.

7. Po, disa çam të shtypur , të masakruar , të cilëve nuk u lejohej arsimimi në gjuhën kombëtare , në një bashkëjetesë afro 30 vjeçare me Greqinë, pas grabitjes së pronave , pas sjelljes së ortodoksve nga Azia e Vogël në zonën e Çamërisë, pas shpërnguljeve të padrejta (të cilat do t'i shohim ne kapitullin tjetër) të pronave *me Reformen Agrare, me Ligjin Detyrues 735/8/15 qershor 1937 "Mbi muslimanët të quajtur me origjinë shqiptare dhe mbi dhëniën atyreve të pronave te rivendikuara "* (Fletore Zyrtare 228/1937)⁹ kishin sjellë pakënaqësi mes pronarëve dhe bejlerëve të mëdhenj të tokave në Çamëri, me banorët e ardhur nga Azia e Vogël e sidomos me qeverinë greke , kishin detyruar disa çam si Nuri Dinua i cili nën kuadrin e gjithë këtyre reprezaljeve me formë ligjore, maskarave shtetërore në forma të ndryshme, duke mos lejuar edhe përfaqësimin e deputetëve çam në parlamentin grek , padyshim që sollën një pakicë të ngushtë njerëzish të cilët

⁹ Ligji detyrues nr.735/8/15 qershor 1937 , Fletorja Zyrtare greke 228/1937

kërkonin të gjenin diku mbështetje për padrejtësitë e tyre dhe realizimin e ëndrrës së kahershme të Shqipërisë Etnike.

8. Mirëpo të gjitha faktet e lartpërmenduar të çojnë vetëm në një konkluzion që shqiptarët e Çamërisë nuk ishin bashkëpunëtor me gjermanin, pasi nuk mund të fajësohet askush kolektivisht për faje individuale. Ky parim i drejtë dhe hyjnor mbi të cilat janë ndërtuar shtyllat e moralit ,aktet ligjore dhe jurisidiksionet ndërkombëtare nuk mund të shtrembërohet nga zyrtar grek për interesa shtetërore të padrejta e në kurriz të nje popullsie të pafajshme civile. Tashmë në një situatë të tillë , të pakënaqësive të medha , zhvillimeve gjatë Luftës së Dytë Botërore dhe një klime të tensionuar me shqiptarët musliman çam të cilet kishin afërsisht 4 dekada që luftonin për paqe dhe me forcat nacionaliste greke të ciët deshironin një Greqi fetarisht dhe kombëtarisht të pastër, si dhe me gjermanët nëpër këmbë, do të arrijmë në ngjarjet famëkeqe të 27 qershorit 1944, ndaj mijëra njerëzve të pafajshëm që gjetën vdekjen. Kjo datë njihet zyrtarisht në Republikën e Shqipërisë si dita e genocidit shovinist grek ndaj shqiptarëve musliman të Çamërisë.

27 Qershor 1944

Një sërë problemesh në zonën Çamërisë, të cilat të akumuluar ndë vite si pasojë e shpronësimeve të gabuara dhe jolojale në raport me të drejtën,tjetërsimin e pronave të tyre , krimet e karakterit personal apo dhe terrori i ushtruar nga xhandarmëria greke e cila shpesh herë me aksionet që ndërmernte ndaj muslimanëve çam tek figurat më në zë të saj, sillte reagimin e këtyre te fundit, sollen edhe datën famëkeqe të 27 qershorit të 1944. Lidhja Demokratike Kombëtare Greke (EDES) me në krye gjeneralin Napoleon Zervas , kishte zonën e Çamërisë nën kontroll dhe kishin rënë dakort për një armëpushim në zonë me forcat gjermane, kjo edhe si pasojë e përfshirjes në këtë periudhë ne operacione ushtarake të forcave gjermane , të cilat për shkak të operacionit ushtarak me emrin Rosselpring, me urdhër nga Komanda e Lartë gjermane ,kishin pakësuar numrin e ushtarëve ne zonën e Çamërisë ne muajt maj-qershor 1944. Lidhja Demokratike Kombëtare Greke e cila njihet për qendrimit e saj radikale dhe për të jetësuar planin e një Greqie fetarisht dhe kombëtarisht të paster, kishte momentin më ideal për vënien në zbatim të ketij plani, me anën e një strategjie dinake e cila në fund do të konkludonte tragjike për fatin e muslimanëve shqiptar¹⁰. Kështu forcat e

¹⁰ Shih fq. 223 te librit “Ceshtja came gjate Luftes se Dyte Boterore”

Divizionit të X grek të EDES-it të komanduara nga Vasil Kamaras ndodheshin në rrethinat e Paramithisë . Zervas organizoj të gjithë shtabet e tij të zonës, duke proklamua, propoganduar dhe duke nxitur urrejtjen midis të krishtetëve dhe muslimanëve të Çamërisë, ai vijoi me nxitjet e historive antishqiptare dhe duke futur në popull një frymë urrejtjeje e vëllavrasjeje midis banorëve. Ndërkohë që trupat e nacionalistëve çam qëndronin ende të armatosur. Në 22 qershor andartet grek, pas tërheqjes së ushtrisë gjermane, hynë në Pargë dhe sulmet e para u drejtuan ndaj vendbanimeve shqiptare të cilat i kishin rezistuar pushtimit kaqvjecare grek. Në mëngjesin e 26 qershorit të 1944-es, forcat zerviste dhe një grup ushtarakësh grek, duke ditur fuqinë që në atë kohë kishte Myftinia dhe besimi për shqiptarët musliman , realizojnë një takim me myftiun e Paramithisë ,Sali Hafuz Muhedinin , te cilit i premtuan se në rast dorëzimi të armëve të popullsisë çame, asgjë e keqe nuk do t’u ndodhte atyreve. Rendi dhe qetësia publike në Paramithi dhe në Çamëri do të mbroheshin nga Lidhja Demokratike Kombëtare Greke. Bashkë me rendin dhe qetësinë publike EDES zotohej në moscenimin e pronave të parisë çame. Duke iu besuar ushtarëve zervist Sali Hafuzi si dhe një perfaqësi e burrave dhanë fjalën se nuk do të sulmonin forcat e Napoleon Zervës. Në 27 qershor 1944, forcat Zerviste pas takimit me dhespoti e zonës dolën në qytete duke bere thirrje se ata do të ruanin rendin dhe qetësinë publike dhe pas dorëzimit të armëve të shqiptarëve të Çamërisë, u krijua një gjykatë e cila do të shërbente për dënimin e atyre personave që kishin bashkëpunuar me gjermanin. Në përbërjen e gjykatës bënë pjesë andartë greke si : Kristo Stavropoulos, Muskunakis Kostandinis,Arsitidh Kranja komandant i Regjimentit të XVI të EDES¹¹ . Ata arrestuan 35 persona, 34 prej të cileve u dënuan me vdekje. Mirëpo dita e cila pritej si një ditë “çlirimi” (e përshkruar kjo në librin e Jorgos Margaritis,”Bashkëpatriot të padëshiruar”) u kthye në një ditë kasaphane , torturash dhe masakrash. Në po këtë datë andartet grek filluan krimet makabre në popullsinë civile. I pari që e pësoj ishte myftiu i Paramithisë Sali Hafuzi dhe dy djemtë e tij,ndërsa sipas autorit grek Krapsites në faqen 13 të librit të tij “Oi moussloumani” përshkruan se gruas së myftiut iu pre koka me hanxhar¹² . Shume gra u përdhuanuan shifra të cilat janë marramëndese dhe disa prej tyre pas përdhunimeve, digjeshin të gjalla, masakroheshin ose vriteshin në mënyrën më çnjerëzore si rasti i Sanije Bollatit të cilës pasi iu nxorr fëmija nga barku, i prenë veshët, i shpuan sytë, e dogjën me benzinë dhe i vunë flakën bashkë me të porsalindurin. Këto krime të cilat janë të paimagjinueshme për njerëzimin qenë të

¹¹Po aty

¹² Fq 225, po aty

shumta në zonën e Çamërisë, saqë Paramithia atë ditë ishte e gjitha e mbuluar në gjak si pasojë e vrasjeve masive me prerje kokash, hundësh, veshësh, gjymtyrësh , djegiesh të gjalla dhe mes një katrahure të permasve shokuese në Paramithi. Vetëm në Paramithi me datë 27 qershor u vranë 673 persona të pafajshëm, burra, gra, femijë, pleq të paarmatosur, nderkohë që shifrat që jep historiani grek Jorgos Margaritis llogariten në 500 persona. Nderkohe forcat edeiste të Zervës, nuk u mjaftuan me kaq , por u shtrinë në gjithë Çamerinë , duke prishur marrevëshjen e Kazertes midis Zervës se EDES-it dhe Sarafis të EAM-it(Partisë Komuniste Greke) e cila ndante zonat e administrimit në Çamëri , ku zona në veri të lumit Kalama i përkiste çamëve musliman. Kjo pranohet ne nje raportim të Shtabit të Përgjithshëm te Partisë Komuniste Greke e cila nxjerr ne pah dakordësimin e nenkolonelit Skobi te EDES me nr.1853¹³ . Në një tjetër raport të Partisë Komuniste Greke të nënshkruar nga sekretari Orfeas Vlahopoulos, tregon situatën në Çamëri duke përmenduar krimet e Napoleon Zervës dhe duke e quajtur EDES-in, pushtuesin e ri i cili prishi marrëveshjen e Kazertes duke i quajtur shtetasit musliman grek(çamët) si turko-shqiptar dhe ndërhyri ushtarakisht në zonat të cilat ishin percaktuar si të ndara dhe mori nën kontroll pothuajse të gjithë krahinën e Çamërisë¹⁴ . Pas marrjes nën kontroll të Çamërisë nga Zervas, masakrat u shtrinë në të gjithë Çamerinë. Në Gumenicë dhe rrethina u masakruan 192 njerëz të pafajshëm, në Filat 1286 persona , në Parga rreth 600 individ të pafajshëm, në Spatar pas plackitjes, u masakruan 152 persona¹⁵ . Sipas Shoqatës Patriotike “Çamëria” në Tiranë llogariten të masakruar 2771 individ të pafajshëm ,kryesisht pleq,gra dhe fëmijë të cilët gjetën vdekjen nga masakrat zerviste, u dogjen dhe u plaçkitën 5800 shtëpi në 68 fshtara, u shkatërruan 102 xhami dhe u dëbuan nga trojet e tyre në drejtim të Shqipërisë 30.000 shqiptarë çam.

Ndërkohë që Jorgos Margaritis jep një shifër nga 22.000-25.000¹⁶ të dëbuar. Disa shembuj të masakrave makabre e çnjerëzore të bandave shoviniste greke, perveçse janë sot e kësaj dite reale e të deshmuar nga pleqtë çam që ende janë gjallë në Shqipëri, deshmohen edhe nga një letër e Këshillit Antifashist Çam , drejtuar Këshillit të Sigurimit të OKB-së më 1947:

- Malo Muho 80 vjeç i cili kishte qenë i sëmure prej 4 vjetësh, u vra me një levë përpara gruas së tij. E shoqja, mblodhi trute e tij përpara krahavorit të saj dhe i mbuloj me një batanije

¹³ Raporti I Partise Komuniste Greke mbi marreveshjen e Kazertes, date 14 dhjetor 1944

¹⁴ Jorgos Margaritis “Bashkepatriot te padeshiruar” shih fq.176,177,178

¹⁵ Shoqata Patriotike “Çamëria” Tirane

¹⁶ “Bashkepatriot te padeshiruar” fq.145

- Ne Spatar Abdul Nurçe , u rrëmbye , u çua në Filat nga ku u tërhoq zvarrë e më pas u pushkatua përpara shtëpisë së Nidh Tafeq

- Familja e Lili Rustemit e përbërë prej 16 vetash, kryesisht fëmijë , u shfarros krejtësisht

- Xhelal Mini nga Paramithia u godit me një bajonetë të tipit VF7

- Trupat e myfti Hasan Abdulla, Sali Hafuz Muhedinit, Abedin Bako, Muharrem Pronja dhe Malo Sejdi kishin gishtat, hundët, gjuhët dhe gjymtyrët e prera. Ndërkohë që ata jepnin shpirt nga dhimbjet e shumta , Zervas dhe trupat e tij kendonin këngët e tyre.

- Çili Popova i veshur me uniformë ushtarake bashkë me disa xhandarë të tjerë u futën në shtëpinë e Sulo Tarit ku mbaheshin peng 40 gra. Ata zgjodhën vajzat dhe gratë me të bukura duke i çnderuar e më pas i vrane. Shtëpia u kthye në një ferr të vërtetë nga të qarat e grave dhe vajzave. Shënjestër e këtyre krimeve u bë edhe Seri Fejzo e Fizret Tare.

- Ymer Murati u vra dhe u gjymtua në Paramithi

- Hilmi Beqiri nga Filati u masakrua përpara familjes së tij dhe më vonë gjeti vdekjen

- Pale Çulani 50 vjece nga Spatari, u përdhunua e më pas iu morën të gjitha sendet personale me vlerë , i shkulën floket, i prenë veshët e më pas u pushkatua në oborrin e shtëpisë së fiqnjit të saj Muço (dëshmi e Dervish Sulos nga Spatari)

- Sanije Bollati u dogj e gjallë me benzinë, pasi i kishin prerë gjokset dhe i kishin nxjerrë sytë¹⁷ .

Në një listë të hollësishme të dëmeve materiale dhe ekonomike që jep Shoqata Patriotike “Çamëria” në Tiranë, përveç shtëpive dhe xhamive të djegura, placëçkitura dhe shkatërruara përfshihen 110 mijë dele, 24 mijë bagëti të trasha, 25 mijë ton grurë dhe 8 mijë ton vaji ushqimor. Në fshatrat e Çamërisë si Paramithi, Karbunarë, Veliat, Filat, Galbaq, Spatar, Sajadhë, Arvenicë, Arpicë ,Margëlliç u grabiën 4.949.000 okë drithë, 2.217.500 okë tërshërë dhe elb, 361.500 okë djathë, 457.700 okë vaji ulliri, 12.850 okë gjalp, 18.500 okë duhan, 26.800 okë oriz, 37 mijë okë bajame, dëmet per 3 mije shtëpi të

¹⁷ Raporti I Komitetit Antifashist te Emigranteve Cam(i plote ne fq.598-610 ne librin “Cameria, nje histori dokumentare “ Robert Elsie & Bejtullah Destani))

shkatërruara(ndërkohë që sipas Shoqatës Patriotike”Çamëria” llogariten në 5800 shtëpi) jane 84.700 frs¹⁸.

Komiteti Antifashist i Emigrantëve Çam

Largimi i çamëve nga vatrat e tyre si pasojë e makabriteteve ogurzeza zerviste, solli një situatë anormale në Shqipërinë e rrënuar nga lufta. Çamët ishin të bindur, besonin dhe luftuan me një diplomaci të shkëlqyer, megjithëse në kryeqëndrat botërore nuk dha asnjë efekt, pasi koha në të cilën diplomacia e Komitetit Antifashist Çam, ishte një kohë ku mbarë globi ziente për çështje territoriale. Mund të themi pa frikë se themelimi i Komitetit Antifashist Çam i cili organizoj dy Kongrese një në Shalës dhe një në Vlorë, përpiloi një memorandum, futi nëpërmejt kanaleve të Ministrisë së Jashtme shqiptare të kohës, çështjen çame dhe me një diplomaci që rrallë herë e shef në Shqipërinë e sotme Komiteti në Kongresin e Vlorës me një diplomaci të rrallë, kjo për të kërkuar mbështetjen e qeverisë shqiptare, të Jugosllavisë si një ndër aleatet kryesor të kryeministrit Enver Hoxha, si dhe të forcave komuniste greke EAM /ELAS, shpallën presidentë nderi të Kongresit të tre liderët komunist, Enver Hoxhën, Josif Borz Titon dhe kreun e EAM-it Zahariadhis. Ky Komitet arriti të kërkonte në kryeqytetet me të mëdha botërore, Uashington, Londër dhe Moskë të drejtat e popullsisë çame duke kërkuar shprehimisht:

1. Rikthimin në Çamëri të popullsisë çame dhe siguri për jetën e tyre nga bandat e Zervës

2. Ngritjen e një komisioni hetimor ndërkombëtar për hetimin e krimeve ndaj njerëzimit dhe popullsisë civile

3. Largimin nga territori i Çamërisë dhe shtëpive të tyre të forcave edeiste, marrjen e masave për ndalimin e vendosjes së elementëve të huaj në këto shtëpi si dhe kompensimin e dëmit të pasurive të paluajtshme dhe të luajtshme.

4. Dënimin e personave të cilët kishin kryer krime pa dallim

5. Sigurimin e të drejtave politike, ekonomike, sociale dhe civile të popullsisë çame.

¹⁸ Wikipedia

6. Sigurimi dhe njohja e drejtë e tyre për pjesëmarrjen në luftën antifashiste nacional-çlirimtare

Çamët , nëpërmjet Komitetit ia dolën të lobonin dhe duhet thënë se nëse nuk do të ishte për kohën në të cilën kjo ngjarje ndodhi, atëherë do të thoshnim me bindjen e thellë se çamët do t'a kishin fituar luftën e tyre dhe Zervas do të ishte dënua për krime lufte. Komiteti mbledhi të dhënat të cilat ia dërgoj me memorandum Asamblesë së Kombeve të Bashkuara si dhe përfaqesuesit çam përfituan nga vizita e anëtarit të parlamentit britanik Lester Hutchiston i cili vizitoj Shqipërinë në vitin 1945 dhe pa nga afër gjendjen, gjithashtu iu dërgua nga përfaqesuesi një letër ku pasqyroheshin krimet e kryera, të cilat Hutchiston jo vetëm që i botoj në shtypin e kohës anglez , ku përmendte shifra si : vrasjen e 2509 personave nga nacionalistët grek dhe dëbimin me dhunë të 25 mijë çamëve nga trojet e tyre , por në fjalimin e tij në dhomën e komunave në parlamentin britanik shprehu revoltën e tij duke theksuar se : masakra të tilla vështirë se mund të besohen se janë bërë në ditët tona. Ai gjithashtu duke përkrahur Komitetin Antifashist Çam , kërkoj ngritjen e një komisioni parlamentar për të ushtruar presion në qeverinë greke e të lejonte kthimin e popullsisë çame në vatrat e veta¹⁹ . Kërkesat e tyre erdhën mbi bazën e Kartës së Atlantikut, kartë kjo e cila sot mund të përkthehet në Kartën e Kombeve të Bashkuara. Në atë kohë në vitin 1941 SHBA me presidentin Roosvelt dhe Britania e Madhe me Kryeministrin Winston Churchill nënshkruan Kartën e Atlantikut mbi të cilën u bashkuan edhe shtetet e tjera për të pranuar parimet bazë të kësaj karte. Këto kërkesa patën edhe jehonën e cila u përhap me shpejtësi në mediat kombëtare dhe ndërkombëtare Misionet britanike në Shqipëri dhe Greqi, të cilat me heshtjen dhe mosreagimin e tyre duhet thënë se patën një rol të rëndësishëm qoftë në dëbimin e çamëve , qoftë në moszgjidhjen e çështjes çame, panë nga afër krahurën dhe gjendjen e popullsisë çame të vendosur në jug të Shqipërisë. Kështu, misioni dhe Palmer propozuan shkëmbimin e popullsisë ku popullsia greke e vendosur në Shqipëri të shkonte në Greqi dhe çamët të vendoseshin në këto zona, duke sjellë kështu një zgjidhje. Kjo për interesat politike të të dy palëve nuk u pranua as nga popullsia shqiptare dhe as nga qeveria greke. Mediat brenda Shqipërisë dhe jashtë saj e cilësonin një katastrofë gjendjen e popullsisë çame, ku organi i shtypit të EAM-it shkruante më datë 19 janar 1945 se : “Krimet e kryera në Paramithi dhe Filat u udhëhoqën nga Napoleon Zervas, Kamara, Kaco , Harallambos. Ndër të tjera thuhej se hyrja e trupave ushtarake nuk linte asnjë shpresë për minoritetin musliman shqiptar.

¹⁹ Lorenc Agalliu “ Ceshtja çame gjate Luftes se Dyte Boterore” fq.298

Masakrat, dhunimet, plaçkitjet, krimet, djegiet vunë vulën e tyre në çdo cep të Thesprotisë” Reagime pothuajse të njëjta në përmbajtje kishin edhe gazetat e tjera greke si “Embros “ “Zëri i Epirit”, apo shtimi i numrave të shtypit edhe në SHBA nga shqiptarët. Këto krime, edhe në librin e studiuesit Lorenc Agalliu, i cili me studimin e tij të pasuruar me bibliografi shqiptare, greke, italiane , britanike, gjermane dhe me aktet e zyrtarëve të kohës, ka realizuar një ndër punimet më objektive ku thuhet se edhe shtypi , turk , anglez apo media të tjera prestigjioze botërore kanë pranuar këtë fakt. Gazetarja turke , Belixhe shkruante në gazetën “Tan” atë çfarë kishte parë nga afër dhe se hidhte poshtë pretendimet greke se gjoja çamët kishin sulmuar të krishterët e zonës²⁰ . Në po këtë studim thuhet në faqen 297 se këto masakra tërhoqën vëmendjen edhe të shtypit britanik ku u dërgua në 1945 përfaqësues të gazetës prestigjioze “ Daily Telegraph “ ku pa nga afër gjendjen e mjerueshme të popullit çam dhe dënoj ashpër qeverinë greke për barbaritë e shkaktuara

Konferenca e Paqes, pretendimet greko-shqiptare

Konferenca e Paqes e mbajtur në Paris në vitet 1946-1947 shërbente si gurthemel në vendosjen e paqes me anë të traktateve ndërkombëtar të paqes si dhe dëshmipërblimet e luftës nga Forcat e Boshtit. Sipas Deklaratës së Moskës u pranuan dhe 22 delegacione ndërkombëtare që kishin dhënë një ndihmesë gjatë luftës përkrahë Forcave Aleate. Ndër të ftuarat në Konferencë ishte edhe Shqipëria, e cila në të njëjtën periudhë ziente krizën e refugjateve çam të cilët gjithashtu i drejtonin letra Asamblesë së OKB-së , Këshillit të Sigurimit, misionëve të UNRRAS dhe ku Shqipëria duhej në të njëjtën kohë të priste dhe strehonte në qytete këta refugjatë, duhej të merrej edhe me luftën civile në Greqi në të cilën Shqipëria kishte shprehur hapur mbështetjen për forcat komuniste greke EAM-ELAS, por po ashtu duhej të përballej edhe në zyrat ndërkombëtare në lidhje me statusin e Shqipërisë gjatë dhe pas luftës. Kështu në Konferencën e Paqes, delegacioni grek kërkonte dënimin e Shqiptarisë si vend i cili shkaktoj trazira në Ballkan dhe i cili së bashku me Italinë pushtuan Greqinë në vitin 1940 me argumentin se Shqipëria e zotëronte plotësisht sovranitetin e saj dhe me dëshirën e saj, Asambleja Kombëtare i kishte dorëzuar Italisë kurorën mbretërore, e cila u paraqit edhe nga Italia si një Bashkim Personal. Një ndër argumentet më të forta që Greqia përdori ishte marrëveshjet ligjore që Shqipëria dhe Italia kishin gjatë viteve 1923-1935 ku Italia kishte qenë një mbrojtëse e Shqipërisë ndërkohë

²⁰ Po aty, fq 295

që Shqipëria i vinte në dispozicion infrastrukturën e saj ushtrisë italiane e në të njëjtën kohë Shqipëria kishte mbështetur sulmin e Italisë kundër Etiopisë. Për të gjitha këto Greqia kërkonte që Shqipëria të cilësohej vend pushtues, një vend i mundur në luftë dhe për të cilën duhej të paguante duke i dhënë Greqisë “Epirin e Veriut”, një term ky irridentist në çdo periudhë që është përdorur. Epiri i Veriut ose Vorio Epiri është një term i përdorur nga Greqia për territoret shqiptare që fillojnë në lumin Vjosë e vazhdojnë në të gjithë pjesën jugore të Shqipërisë. Në fakt edhe sipas doktrinëve të huaja e kryesisht atyreve italiane Shqipëria nuk mund të quhej një vend sovran, e në të njëjtën kohë jo përgjegjëse për sulmet që vinin nga ajo, të imponuara nga fashistët. Kjo për arsyen se sovraniteti në termin juridik do të thotë ushtrim i plotë i pushtetit sovran brenda vendit dhe pavarësi e plotë nga jashtë. Pra, Shqipëria e kishte humbur totalisht sovranitetin e saj, Mbreti Zog, ishte larguar dhe Asambleja e cila i dha kurorën Viktor Emanuelit të III nuk përfaqësonte dëshirën e popullit shqiptar, përderisa populli shqiptar me forcat partizane, nacional-çlirimtare dhe njësitet e veta guerrile, luftuan nazi-fashizmin duke u pozicionuar kundër doktrinëve të tyre ideologjike dhe krahë Aleatëve. Për sa i takon termit juridik Bashkim Personal, ai bie poshtë sepse Shqipëria nuk kishte asnjë lidhje farefisnie për të realizuar një bashkim të till ligjor. Në të njëjtën kohë studiues italian, të marrëdhënieve ndërkombëtare dhe jurista plotësojnë kuadrin e gjendjes së Shqipërisë duke cilësuar se nuk mund të paraqitet as edhe si Bashkim Real pasi Asambleja e Shqipërisë e cila kishte propozuar, ofruar dhe dorëzuar kurorën, ishte e imponuar dhe e organizuar nga pushtuesi. Dhe këtu dalim tek pika e parë e cila tregon qartazi humbjen e sovranitetit të Shqipërisë. Të njëjtat argumenta ka përdorur edhe Enver Hoxha në cilësinë e Kryeministrit të vendit duke potencuar faktin se në pushtimin e Greqisë, moren pjesë vetëm dy batalione ndërkohë pjesa dërrmuese dezertoj, Shqipëria nuk ishte vend sovran pasi nuk përfaqësonte popullin dhe se populli përfaqësoj vetëveten në luftën që bëri duke u pozicionuar krahë Aleatëve Perëndimor. Shqipëria u pranua si një fituese e luftës, duke hedhur poshtë pretendimet greke për aneksimin e Vorio Epirit dhe se Shqipëria ishte një vend i pushtuar nga Italia. Madje në traktatin e nënshkruar midis dy vendeve ku i jepej fund gjendja së luftës ka dy nene tejet të rëndësishme për interpretim. *Neni 27 i Traktatit përkufizonte se Italia njeh dhe angazhohet të respektojë sovranitetin e pavarësisë së Shqipërisë. Në nenin 28 thuhej se Italia hiqte dorë nga pretendimet e Sazanit dhe e njihte atë si pjesë të patjetërsueshme të Shqipërisë*²¹. Ajo që vëmë re nga këto dy nene të Traktatit është fakti se edhe Italia njeh më vonë se Shqipëria nuk

²¹ Mentor Nazarko “Lufta e fundit, pronat e shqiptareve në Greqi” fq.61

ka patur sovranitet gjatë luftës, e ka humbur atë e për rrjedhoj cilësohej si një vend i pushtuar.

Situata juridike e gjendjes së luftës dhe zgjidhja e saj

Nëse do të pasqyrojmë së shpejti një kronologji të ngjarjes në lidhje me këtë temë, do të shohim se : në 7 prill 1939 Italia pushton Shqipërinë (tashmë jemi edhe të sqaruar plotësisht nga ana juridike se ishte një pushtim dhe jo një Bashkim Real apo Personal shtetesh), në 12 prill 1939 vendoset një qeveri kukull dhe më 9 qershor 1940 Viktor Emanueli i III në atë kohë i konsideruar Mbreti i Italisë, Shqipërisë dhe Perandor i Etiopisë shpalli me dekretin mbrëteror nr.194 që Shqipëria do të ishte në luftë me të gjitha ato shtete që Italia do të ishte në luftë²² . Më 28 tetor 1940 pas vrasjes së Daut Hoxhës, Italia pushton Greqinë nga toka shqiptare dhe në dhjetor të vitit 1940 janë shpallur nga Mbreti i Greqisë ligjet nr.2636/1940, 2637/1940 të cilat njiheshin si Ligji i Forcës ose Ligji i Luftës²³. Këto ligje i shpallën luftë Shqipërisë e cila në të njëjtën kohë me diktim pushtuesisht kishte edhe ajo një të tillë. Këto ligje hyn në fuqi më 28 tetor, pra kishin një efekt prapaveprues dhe është tejet e rëndësishme të theksohet se Ligji i Luftës iu vendos shtetit shqiptarë dhe shtetasve shqiptarë me prejashtim të shtetasve shqiptarë me kombësi greke. Pra në këtë kuptim çamët ishin shtetas grek dhe nuk kishin lidhje me ligjin e luftës. Kur në vitin 1952 morën shtetësinë shqiptare , automatikisht edhe çamët janë sot në gjendje lufte , pra juridikisht. Një veprim i tillë i Greqisë ishte i pajustificueshëm duke parë edhe precedentet ku Çekosllovakia i kishte shpallur lufte BS dhe nuk kishte një akt të ngjashëm nga BS drejt Çekosllovakisë duke ditur që akte të tilla erdhën nën trysnin e pushtesit, pra nga pushtuesi dhe jo vendi konkret

Qeveria greke e kohës sekuestroj pronat e shqiptarëve duke i lënë në administrim të Ministrisë së Financave. Ndërkohë që pronat e çamëve në keto momente nuk kane lidhje me këtë ligj sepse ata si shtetas grek kishin ende problemet e mosdëmshpërblimit të pronave të shpronësuar nga qeveria greke për grekët e ardhur nga Azia e Vogel Në përfundim të L.II.B, Shqipëria fitoj betejën me Greqinë dhe u rendit krahë fituesve të luftës, ndërkohë që me një vendim të qeverisë hoxhiste ajo abrogojë të gjitha ligjet që Shqipëria kishte miratuar si e detyruar nga pushtuesi. Këto vendime u miratuan nga Kuvendi Popullor. Greqia

²² Po aty, fq.12

²³ Eleftheria Mandas “Camet mysliman te Epirit”

hoqi ligjin e luftës me Italine, por jo me Shqipërinë, madje edhe gjatë sistemit komunist deklaronte shpesh këtë fakt me Shqipërinë, sa që lehtësisht mund të gjendet nëpër rrjete sociale edhe një fjalim i Enver Hoxhes si kundërpërgjigje për grekët në lidhje me këtë fakt. Në vitin 1971 Greqia dhe Shqipëria vendosin marrëdhënie diplomatike me njera-tjetrën dhe në vitin 1976, Këshilli i Shtetit Gjykata më e lartë administrative e Greqisë merr vendimin *SE 2327/76*²⁴ sipas të cilit Shqipëria pushonte së qenuri një vend armik që kur me të janë vendosur marrëdhënie diplomatike. Në fakt një veprim i pakuptueshëm, aspak i interpretueshëm nga ana e shtetit fqinj, pasi Gjykata më e lartë Administrative nuk është organ ligjvënës që të mund të miratoj, ndryshoj, anulloj apo abrogoj një ligj. Në vitin 1987 Andrea Papandreu deklaroi se Ligji i Luftës me Shqipërinë është hequr formalisht dhe se ai nuk ekziston. Në fakt kjo ishte një deklaratë politike e tij sepse dicka e tillë nuk ekziston të jetë e miratuar nga ndonjë organ kompetent siç është Parlamenti apo e dekretuar nga Kreu i Shtetit. Diçka e tillë rezulton të jete pranuar zyrtarisht edhe nga Ministria e Jashtme e Greqisë e cila ka deklaruar në vitin 1999 se Ligji i Luftës është ende në fuqi dhe pronat e shqiptarëve janë ende nën sekuestro. Gjatë kësaj periudhe Minister i Jashtëm i Shqipërisë ka qenë historiani Paskal Milo i cili e ka bërë publik diçka të tillë madje e ka pranuar shpesh edhe në studiot televizive.

Pas viteve 90, edhe gjatë këtyre viteve shteti shiptarë të detyruar edhe nga Shoqata Patriotike “Çamëria”, i ka kërkuar palës greke heqjen e Ligjit të Luftës. Moskoherenca dhe deklaratat jo stabël të perfaqësuesve grek janë reflektuar gjatë 3 dekadave.

- 1-Përvecëç deklarimit të Andrea Papandreut i cili rezultoj jo vetëm politik, por nuk kishte asnjë akt juridik për t’a vërtetuar, kemi gjatë kësaj periudhe deklarata diplomatike të shoqëruara me nënqeshje të tipit “Pse në gjendje lufte jemi, kur kemi afërsisht 1 milion shqiptarë në Greqi?” Në fakt kjo është shmangie nga realiteti sepse kur flitet për këtë ligj, flitet për pasojat që ky ligj sjell, për pasojat ekonomike e pronësore, për mbajtjen nën sekuestro të këtyre pronave të komunitetit bektashi, shqiptarëve dhe çamëve.

- 2-Në diskutime serioze është pranuar që ligji i luftës është hequr me nënshkrimin e Traktatit të Fqinjësisë së mirë i nënshkruar me 1996 dhe që është ratifikuar nga të dyja Parlamentet. Atëhere këtu lind një pyetje që rrëzon këtë pretendim të palës greke. Ky traktat tashmë ka skaduar dhe lind si deduksion se

²⁴ Lufta e fundit, pronat e shqiptarëve në Greqi” Mentor Nazarko

me skadimin e këtij traktati a jemi automatikisht në gjendje lufte sërish? Nëse nënshkrimi i traktatit nënkuptonte heqjen e ligjit të luftes, atëhere si është e mundur që 3 vite pas nënshkrimit të tij, Ministria e Jashtme e Greqisë, pranon zyrtarisht ekzistencën e këtij ligji? Po të shohim traktatin i cili është trajtuar me shumë profesionalizëm në librin e Mentor Nazarkos “ Lufta e fundit, pronat e shqiptarëve në Greqi” do të shohim në faqen 91 se permendet neni 15 i traktatit i cili thekson se secili prej vendeve nënshkrues në përputhje me kuadrin ligjor ekzistues angazhohet të heq të gjithë vështirësitë që pengojnë gëzimin paqësor të pasurive të shtetasve të secilës palë kontraktuese, të pranishëm në territorin e shtetit tjetër kontraktues²⁵ . Kjo lojë fjalësh, që pasojnë njera-tjetrën e qe nuk mund të fshehin realitetin e gjendjes së luftës, është vetëm sa për t'i shërbyer deklaratave politike të gjoja fqinjësisë së mirë , por që në fakt eskopzojnë realitetin e mendësise së mbrapsht greke dhe politikave të tyre qëndra vjecare, qysh nga Megalaidea (Ideja e Madhe) për zgjerimin e Greqisë deri në atë që shfaqet herë pas here midis dy vendeve tona , Epiri i Veriut. Kjo rrjedh si pasoje e togfjaleshit te përmendur në nenin 15 ku thuhet *KUADRI LIGJOR EKZISTUES*, çka nënkupton veprimet nul të cilitdo që ka pretendime pronësore në Greqi, sepse kuadri ligjor ekzistues e mohon këtë gjë e cila është e afirmuar po në këtë nenë, po në këtë traktat i cili ka skaduar tashmë.

- 3- Shpesh është thënë se Ligji i Luftes nuk ekziston sepse aktualisht Greqia është Republik dhe në kohën kur është vendosur Greqia ka qenë Mbretëri dhe duke qenë se për të hequr këtë ligj duhet sistemi mbretëror të cilin Greqia aktualisht nuk e ka ,atëhere ky ligj nuk ekziston. Nje justifikim tejet femijënor, aspak profesional e shumë qesharak , kur çdo kush e kupton se në cilindo sistem politik ka një organ ligjvënës dhe si në Monarki ashtu edhe ne Republik kemi institucione ligjvënëse që pavarësisht emërtimeve , kanë të njëjtin funksion. Në po të njëjtën kohë Ministria e Financave është ajo e cila si në vitin 1940 ashtu edhe sot mori dhe ka nën administrim pronat e shqiptarëve. Ndërkohë për sa i takon dekretit të dekretuar nga Mbreti duhet të kuptojme se rolin e mbretit ne një Republik parlamentare e luan Presidenti i cili dekreton ligje të nxjerra nga organi ligjvënës, të njëjten gjë që bënë edhe monarku. Kështu që edhe në këndveshtrimin e Kreut të Shtetit, sistemit politik, Greqia luan në suaza që janë aspak profesionale, për një shtet ku pretendohet se ka lindur demokracia. Kështu duke zbaptuar teorinë e kundërt “contrarios actus” rezulton se Presidenti i Republikës së Greqisë për shkak të pozicionit që mbart , në marrëdhëniet ndërkombëtare është

²⁵ Shih po aty, fq 91

përfaqësuesi i Greqisë, Kryetari i Shtetit dhe personi përgjegjës i cili shpall gjendjen e luftes, firmos traktate ndërkombëtare , lidhë aleanca dhe firmos traktate paqeje 4-4-Në vizitat e Ministrave të ndryshëm grek kemi patur qendrimë jo luajale në raport me ligjin e luftës, ku vitet e fundit është premtuar nga pala greke se Greqia do t'a ndërmarr aktin e heqjes së Ligjit të Luftës. E kundërta ndodh me çështjen çame , ku të gjithë përfaqësuesit grekë kanë deklaruar se nuk e njohin, megjithëse çështja çame është e lidhur ngushtësisht edhe me ligjin e luftes, nëse ai do të hiqet së bashku me efektet dhe aktet e tjera ligjore në mbështetje të tij

Zgjidhja

Ashtu siç u argumentua edhe më lart që ligji i luftës ekziston dhe juridikisht jo vetëm që mban të sekuestruara pronat e shqiptarëve, por paradoksalisht jemi në të njëjtën kohë edhe aleat të NATO-s edhe në gjendje lufte. Për të zgjidhur këtë çështje , mjafton vetëm vullneti i palës greke dhe ligji i luftës është lehtësisht i zgjidhshëm, duke ndërmarrë të njëjtin veprim që bëri Shqipëria e sapodal nga L.II.B e cila me anën e organit të saj ligjvënës,nuk njohu dhe anulloi çdo akt të ndërmarrë nga ajo nën pushtimin fashist. Pra

- 1-Abrogimi i Ligjit të Forces 2636 dhe 2637/1940 nga Parlamenti i Republikës së Greqisë , dekretimi i tij nga Presidenti i vendit dhe botimi në Fletoren Zyrtare. Kjo është lehtësisht e zgjidhshme, mjafton vetëm vullneti. Mirëpo Greqia si një vend i cili e kupton mjaft mirë rolin dhe rendësinë e këtij ligji për pronat jo vetëm të komunitetit bektashi dhe shqiptarëve që në atë kohë ishin shtetas shqiptar , por edhe të çamëve, sepse kjo do të hapte një rrugë të re për zgjidhjen e mundshme të çështjes çame.

- 2-Mënyrë tjetër është adresimi në organet e NATO-s , për të kërkuar shpjegim se si është e mundur që dy vende aleate të organizatës, të gatshme për të luftuar kundër kujtdo në rast se një nga vendet e organizatës preket, juridikisht në gjendje lufte e gjithë organizata nëse një nga vendet e saj është në luftë, kanë një ligj lufte mes njera-tjetrës. Adresimi në NATO dhe me këmbëngulje për të arritur qëllimin final atë të heqjes së ligjit të luftës së bashku me aktet e tjera që pasojnë atë dhe efektet e tij, ndoshta do të arrinte në një presion ndërkombëtar e diplomatik të aleancës për të ndërmarrë veprimin e cituar me lartë , i cili do të ishte i vetmi akt juridik dhe i vetmi që do të çlironte Shqipërinë nga gjendja e luftës që ekziston aktualisht midis dy vendeve tona

Situata Juridike e çamëve dhe e pronave

Trajtimi më lartë i Ligjit të Luftës midis dy vendeve tona dhe zgjidhja e cila për këdo mund të konkludoj shumë e thjesht, në fakt nga analiza e mëposhtme do të shohim se kemi të bëjmë me një mosdashje të abrogimit së bashku me efektet e Ligjit të Luftës se sa me një ngërç ligjor , kjo për arsye të cilat do t'i rendisim më poshtë. Pas nënshkrimit të Traktatit të Lozanës midis Greqisë dhe Turqisë në vitin 1923 , ku do të shkëmbeheshin popullsitë e dy vendeve, e cila parashikonte që turqit e Greqisë do të shkëmbeheshin me ortodoksët që do të vinin nga Turqia për në Greqi. Lufta politike ishte e madhe pasi, ndjenja fetare ishte ndoshta edhe më e madhe se ndjenja kombëtare. Shqiptarët e Çamërisë, duke qenë se ishin musliman, shteti grek nxitoj që t'i dërgonte në Turqi në bazë të Traktatit të nënshkruar midis dy vendeve dhe në vitin 1923 kemi shqiptarët e parë çam të cilët largohen me vapor nga porti i Gumenices në drejtim të Izmirit (ku edhe sot e kësaj dite në Izmir ka shumë shqiptarë që pohojnë origjinën e tyre çame). Lufta që qeveria e Ahmet Zogut e më pas Mbretëria e tij bënte , ishte e madhe, sepse për të qenë realist, shqiptarët çam në atë kohë kishin më shumë të theksuar ndjenjën fetare se sa atë kombëtare , pavarësisht se flisnin shumë mirë gjuhën shqipe , ku nuk duhet harruar që një pjesë e popullsisë ishin bilinguistik , personat që flisnin shumë mirë edhe gjuhën greke edhe gjuhën shqipe, madje kishte nga ata megjithëse të paktë në numër të cilët i zotëronin të trija gjuhët , shqip, greqisht dhe turqisht. Pikërisht në shkurt të viti 1923, përpara se Greqia të ndërmerrte këtë hap, u miratua një dekretligj në shkurt të 1923 mbi konçesionin e pasurive publike dhe shpronësimit për akomodimin e kolonëve refugjatë²⁶. Qeveria greke u mobilizua për të pritur fluksin e shpërnguljeve nga Turqia dhe si vendet më të përshtatshme për të realizuar akomodimin e tyre, kishte gjetur zonat shqipfolëse dhe kryesisht zonat e banuara nga çamët. Në këtë periudhë , edhe pas pranimi të Shqipërisë në Ligën e Kombeve u pranua gjegjësisht edhe si pasojë e një lufte të forte ndërkombëtare të qeverisë së Zogut , edhe për shkak të marrëveshjeve bilaterale të qeverisë shqiptare me atë greke, që çamët pas një beteje të gjatë u konsideruan shqiptarë musliman, ku edhe Turqia pranoi se jo të gjithë muslimanët e Greqisë konsideroheshin turq. Në marrëdhëniet e mira midis dy vendeve , pasi në krye të Greqisë kishte ardhur Pangallos u dakordësua që të hapeshin shkollat greke në Shqipëri dhe ato shqipe në zonën e Çamërisë. Megjithëse kjo marrëveshje nuk u zbatua në masën e saj 100% nga ana e qeverisë greke, kjo edhe për shkak të mungesës së vullnetit të qeverisë greke, por edhe për

²⁶“ Luftë e fundit, pronat e shqiptareve në Greqi” fq.49

shkak se çamët nuk integroheshin në shoqërinë greke , madje refuzonin që vajzat shqiptare të dërgoheshin në shkolla djemsh, pavarësisht se mësuesit vinin nga Shqipëria për të dhënë mësim. Në fakt qeveria greke duke ditur mentalitetin e popullsisë vendase kishte vendosur të bënte një lojë të dyfishtë, ku në shkollat mikse (greke dhe shqiptare) kishte futur edhe lëndën e fesë islame, ndërsa në shkollat të cilat ishin plotësisht shqiptare mungonte lënda islame. Pavarësisht këtyre problemeve të brendshme në Greqi të cilat reflektoheshin në marrëdhëniet shqiptaro-greke, në Traktatin e Lozanës thuhej shprehimisht se pasuritë shqiptare do të paguheshin me vlerë ari, duke përfshirë dhe interesat deri në derdhjen e plotë të shumave që i korrespondoeshin të ardhurave efektive të pasurisë²⁷ . Problem tjetër për Greqinë, rezultuan çamët të cilët fill pas nënshkrimit të marrëveshjes së Lozanës , u detyruan të largoheshin në Izmir, megjithëse shpronësimi i tyre u bë në bazë të dekretligjit të miratuar në 15 shkurt 1923, ata nuk morën pagesën e shpronësimeve. Duke shtuar këtu faktin që në atë kohë u pranua se jo të gjithë muslimanët ishin turq , një pjesë vendosi të kthehej , duke u përballur me shpronësimet e papaguara të Greqisë dhe pronat e tyre të zëna nga refugjatët. Për shkak të këtyre problemeve kemi disa ligje, ndryshime dhe shtesa në ligje të ndryshme që rregullonin shpronësimet e pronarëve çam. Në vitin 1930 hyn në fuqi ligji 4816/1930 që fuste një shtesë dëmshperblimi për pasuritë e shpronësuara të çamëve, si dhe ligjin nr.5136/1931 që realizonte kalimin e pronësisë nga çamët tek refugjatët nëpërmjet shortit publik²⁸. Këto ligje mbi shtesën e dëmshpërblimit vinin si pasojë e premtimit të qeverisë greke se shqiptarët (çamët) do të dëmshpërbleheshin njësoj si të huajt (megjithëse ishin shtetas grek) dhe me një vlerë shpronësimi më të madh se grekët. Diçka e till u shfaq dhe proklamua si një padrejtësi ndaj grekëve dhe dorëlëshime të medha në favor të Shqipërisë dhe dëm të Greqisë. Pavarësisht ligjeve të miratuara , burokratitë greke nuk i zbatonin ato në terren, duke nxitur një klimë konfliktuale midis banorëve ortodoks dhe çamëve musliman. Në vitin 1937 (pas ardhjes në pushtet të Metaksait) u miratua ligji detyrues nr.735 datë 8 qershor 1937 “Mbi muslimanët të quajtur me origjinë shqiptare dhe mbi dhënien atyre të pronave të rivendikuara “²⁹ . Ky ligj vjen pas tensionimit që qeveria greke u përpoq edhe njëherë t’i cilësonte si çamo-turq muslimanët shqiptarë dhe t’i ridërgonte në Turqi dhe për këtë arsye pas ç’tensionimit të kësaj situatë u miratua ky ligj detyrues. Ky ligj parashikonte shpronësimin e detyruar të pasurive shqiptare çame , në emër të

²⁷ Eleftheria Mandas “Camet mysliman te Epirit”

²⁸ Fq. 49 “Lufta e fundit, pronat e shqiptareve në Greqi”

²⁹ Fletorja Zyrtare greke 228/1937 , ligji detyrues nr.735 datë 18 qershor 1937 si dhe fq. 123 “Bashkepatritot të padëshiruar”

rindarjes së tokës. Kjo u konsiderua nga çamët si një veprimtari armiqësore e shtetit grek kundrejt pronave të tyre, për arsye se ende e kaluara kishte lënë pezull regjimin e pronave dhe çamët me të drejtë mendonin se si me shpronësimet e detyruara si me shitblerjet e detyruara, ishin bërë abuzivisht, brenda regjimit të presionit shtetëror dhe mashtrimeve në lidhje me shpronësimet. Ky pretendim lidhej me të drejte jo vetëm si pasojë e burokracive të institucioneve greke të cilet jo vetëm që nuk kishin paguar asnjë qindarkë për shpronësimet , por solli një valë të re trazirash në trekëndëshin e kryesuar nga shteti.

Gjatë L.II.B deri në Gjyqin e Janinës

Ndërkohë në vitin 1940 me anë të ligjit 2636 dhe 2637 vendoset i ashtuquajhuri në ditët e sotme Ligji i Luftës, i cili u vendos në një kohë që pakënaqësitë , trazirat, hakmarrjet personale midis banorëve për pronat të shkaktuara nga shteti grek si pasojë e mosplotësimit të detyrimeve të tij, solli edhe këtë ligj i cili përveçse i pakuptimtë ndaj një populli dhe shteti të pushtuar e shtoj dozën konflikteve juridike që ekzistojnë në ditët e sotme. Gjatë L.II.B siç është përmendur edhe në kapitujt më përpara, situata në Çamëri ishte tejet e tensionuar, me pronat e çamëve të zëna, të zaptuara, me çamët të cilët kishin në duar letrat e shpronësimeve , por jo parat me nisjen e Luftës së Dytë Botërore, me një situatë konfliktuale në zonën e Çamërisë, me krime të shumta penale midis të dyja popullsisë, me shtetin grek i cili i përdori këto konflikte për të ndezur zjarrin e urrejtjeve fetare, etnike dhe pronësore e cila përfundoj me dëbimin masiv të shqiptarëve në fund të Luftës së Dytë Botërore. Në librin e autorit grek Jorgos Margaritis “Bashkëpatriot të padëshiruar” pranohet se gjatë luftës, situata në Çamëri u rëndua edhe më shume kur në vitin 1942 u zbatua metoda e presioneve tatimore për të ardhurat bujqësore , që në fakt u zbatua për një sërë vendimesh qeveritare në të gjithë vendin³⁰ . Mirëpo kjo metodë tatimore, për shkak të problemeve të mbartura gjatë viteve rezultoj fatele për konfliktet e mëtejshme në Çamëri. Siç dihet në përfundim të L.II.Botërore, EDES me në krye Zervën, me mbështetjen e britanikëve dhe qeverisë greke kryen një ndër masakrat më të mëdha ballkanike gjatë L.II.B, vrasjen , masakrimin dhe dëbimin e mijëra shqiptarëve , fëmijëve , grave dhe pleqve në drejtim të Shqipërisë. Pas masakrave grekët i quajën çamët si bashkëpunëtor të nazizmi, kur në fakt realiteti është që jo vetem Nuri Dino apo vëllezërit Dino bashkëpunuan me nazizmin , por edhe vetë Napoeloen Zerva që predikonte të kundërtën, kishte marrëdhënie të ngrohta me

³⁰ Jorgos Margaritis “Bashkëpatriot të padëshiruar” fq. 133

gjermanët. Pasi u rivendosën autoritete greke në Çamëri , me procedurë të përshpejtuar Gjykata Speciale e Bashkëpunëtorëve të Fashizmit në Janinë dënoj në mungesë me vendimin e saj nr.344/23/1945 1930 çam si bashkëpunëtor të nazi-fashizmit , shumicën e të cilëve me vdekje. Akuza të cilat u ngritën dhe u gjykuan edhe nga ushtarë të EDES-it të cilët pak kohë më parë kishin qenë autorët e masakrave të mëdha. Pronat e çamëve musliman që u dënuan me vdekje nga Gjykata e Janinës, u konfiskuan , ndërkohë u ishte hequr edhe shtetësia greke (fjala është për vetëm 1930 çamët e dënuar).

Pas perfundimit të Luftës së Dytë Botërore

Ndërkohë tokat dhe pronat e lëna pas dëbimit të mbi 30 mijë shqiptarëve musliman në Çamëri , kishin ngelur bosh dhe pas vitit 1945 qeveria greke miraton një dekretligj nr.2185 “Mbi shpronësimin e detyrueshëm të tokës me qëllim të rimëkëmbjen e kultivuesve pa tokë dhe të blegtorëve³¹. Ndërkohë ndër të tjera me ligjin nr.2536/1952 “Mbi ripopullimin e rajoneve kufitare dhe mbështetjen e popullsisë së atjeshme si dhe ligjin me nr.2781 “Mbi amendimin dhe plotësimin e disa dispozitave të dekretligjit nr.2536 të vitit 1953 u shpronësuan pronat e patundshme të çamëve³², pronat e çamëve iu dhanë bujqve dhe blegtorëve pa tokë në bazë të ligjeve të mëparshme dhe shortit publik të përcaktuar nga Komisioni i Shpronësimeve të Thesportisë (Çamërisë). Kjo procedurë e till nuk u bë në emër të pronarëve të vërtete të atyre pronave , nuk u bë në emër të çamëve musliman. Mirëpo çfarë përmbanin këto ligje? Nëse do të shohim në thelb dhe me një skepticizëm do të vëmë re se këto ligje kanë rregulluar pozitën e tyre juridike për të pamundësuar një rikthim të mundshëm të çamëve në pronat e tyre autoktone. Në dekretligjin nr.2185 të vitit 1953 përmendeshin termat “tokë e braktisur “ dhe “largimi pa passportë”. Tokat e braktisura ishin vetëm tokat e lëna nga çamët të cilët për t'i shpëtuar masakrave nën plumbat kërcënuese të Zervës u larguan, u dëbuan në drejtim të Shqipërisë, ku qëllimi ishte shpëtimi i jetëve njerëzore dhe shumë pak prej çamëve , të cilët ishin shtetas grek mund t'a kishin në mendje për të marrë dokumenta shtëpish, apo Passportën e tyre. Dhe diçka e till ishte e përmendur shprehimisht në Nenin 6 të këtij dekretligji i cili thoshte se :”Konsideroheshin të braktisura të gjitha pasuritë e patundshme bujqësore nëse pronari i tyre ishte larguar jashtë kufijve të vendit pa passportë. Në pikën dy të këtij neni thuhej se shteti bëhej pronar i tyre me parashkrimin fitues prej 3

³¹ Eleftheria Mandas “ Camet mysliman te Epirit” fq.232

³² Po aty...

vjetësh³³ . Kjo tregon qartazi një ligj të bërë add hoc , pasi të gjitha dispozitat ligjore i përshtateshin dëbimit të çamëve , duke nisur që nga braktisja si pasojë e genocidit , të shtëpive , duke vazhduar me mosmarrjen e passportës e duke e përmbyllur me faktin që mbas 3 vitesh kur pronari i tokës nuk shfaqej, shteti bëhej pronar. Për të vijuar më tej me ligjet add hoc shteti grek me dekretligjin nr.3958/1959 deklaronte në nenin 13 të tij të ligjshëm shpronësimet nga ana e shtetit të të gjithë pasurive të patundshme bujqësore në zonat kufitare duke mbështetur kështu dekretligjin nr.2185/1953 dhe dekretligjin 2536/1953, i cili “legjitimoi” kështu shpronësimet, termat e përmendura të tokave të braktisura, parashkrimet fituese si dhe shpërndarjen e pasurive nga Komisioni i Thesportisë.

Ndërkohë në vitin 1953 ndodh një akt i paprecedent ndërkombëtar. Qeveria e kryesuar nga Enver Hoxha, shpalli dekretin me nr.1654 ku iu dha nënshtetësinë shqiptare të gjithë çamëve që banonin në Shqipërinë komuniste³⁴ . Një akt i tillë, pra heqja dore nga shtetësia duhej bërë me dëshirë dhe kërkesën e çamëve, ndërkohë që një kërkesë të tillë nuk ka patur nga shqiptarët e Çamërisë, çka jo vetëm çon në një precedent ndërkombëtar , por kulmonte me dhënien e shtetësisë në mënyrë kolektive , pa patur asnjë kërkesë për heqje dorë nga shtetësia greke. Këtu bëhej fjalë për çamët të cilët juridikisht e zotëronin shtetësinë greke, jo për atë grupim çamësh të cilëve u ishte hequr shtetësia për krim të lart shtetëror si pasojë e bashkëpunimit me nazizmin nga Gjykata e Janinës në vitin 1945 dhe 1946. Kjo në fakt hasi në një rezistencë të argumentit juridik nga ana e Seksionit Juridik të Kuvendit Popullor i cili argumentoj se:

1. Dhënia e nëmshtetësisë shqiptare do të sillte automatikisht humbjen e nënshtetësisë greke si dhe të çdo të drejte apo detyrimi që lidhej me të

2. Si dhe, me hyrjen në fuqi të këtij dekreti çamët do të bëheshin shtetas shqiptar me ose pa dëshiren e tyre. Në fund Seksioni Juridik pranoi se ky ishte një precedent i pazakontë në arenën ndërkombëtare qoftë për faktin e dhënies së shtetësisë në mënyrë kolektive, qoftë edhe për shkakun se nuk ka patur me pare një kërkesë të till nga ana e çamëve. Në fund ky dekret hyri në fuqi dhe të gjithë ata të cilët nuk dëshironin marrjen e nënshtetësisë shqiptare duke ditur pasoja që kjo mund të sillte në raport me pronat e tyre në Çamëri, u ndoqën e përdoqën penalisht nëpër burgjet e regjimit komunist.

³³ Mentor Nazarko “Lufta e fundit, pronat e shqiptareve ne Greqi” fq.72

³⁴ Arkivi Qendror I Shtetit (AQSH)

Kjo ishte nje “dhurate” per Greqine e cila me ligjet e mepasshme legjitimioj veprimtarine e saj ne dem te pornave te cameve. Ne vitin 1972 u aprovua ligji nr.1108 i 28.01.1972 “Mbi rikthimin e pasurive te patundshme te pasurive bujqesore te konfiskuara”³⁵. E vecanta e ketij ligji ishte se parashikonte kthimin e pronave edhe per personat qe kishin bashkepunuar me nazifashizmin, Ne pamje te pare duket sikur nga ky ligj camet do te perfitonin. Mirepo nuk rezulton keshtu, sepse ligji parashikonte dhenien e ketyre pasurive persomnave te lartpermendur te cilet e kishin shtetesine greke ne vitin 1972. Keshtu per kategorine e pare te cameve , ate kategori prej 1930 vetash qe kishin bashkepunuar me nazifashizmin e te cileve u ishte konfiskuar pasuria , ky ligj nuk mund te zbatohej pasi ketyre personave u ishte hequr ne ate periudh edhe shtetesia, ndersa per camet e tjere te cilet pesuan genocidin ne kurriz , por qe nuk kishin asnje lloj denimin nga gjykatat greke , ky ligj nuk mund te zbatohej gjithashtu sepse cameve u ishte dhene ne vitin 1953 ne menyre kolektive e me dhune shtetesia shqiptare nga regjimi komunist i Enver Hoxhes. Perfituesit e vetem te ketij ligji ishin, familjen greke te cilet ishin ende ne Greqi , por qe paraardhesit e tyre kishin bashkepunuar me nazifashizmin. Nje tjeter ligj me nr.1540 miratohet ne vitin 1985 “Per riintegrimin e refugjateve politik”³⁶. Sipas ketij ligji konsideroheshin refugjate politike te gjithë shtetasit grek te cilet si pasoje e luftes civile kishin lene vendin pas vitit 1945. Sic mund te shihet edhe ne kete ligj camet nuk mund te konsideroheshin refugjat politik pasi nuk e kishin shtetesine greke dhe ne cdo ligj qe ka te beje me pronat te miratuar prej Greqise, permendja e terminologjive “passaporte, “toke e braktisur” , shtetesi greke” , shprehin qartesisht faktin e vetem se lufta e Greqise nuk ka qene kunder bashkepunetoreve te nazizmit, as per nje shtet te drejte e te denje , por qe nga viti 1923 shohim ligje, te cilet kerkojne me ngulm duke perfituar nga situata te ndryshme ne kohe te ndryshme , jo vetem perfitimin, zoterimin dhe posedimin e pronave te cameve musliman , por edhe largimin e tyre nga vendi i te pareve te tyre.

Organizatat politike te cameve

Pas renies se diktatures, rihapet edhe ceshtja came.Ne 10 janar te vitit 1991 themelohet Shoqata Patriotike Politike Atdhetare Cameria, e cila ne themel kishte zgjidhjen e ceshtjes came. Shoqata nisi menjeher punen e saj duke

³⁵ “Lufta e fundit, pronat e shqiptareve ne Greqi” Mentor Nazarko

³⁶ Shih po aty...

sensibilizuar opinionin mbareshqiptare si ate publik ashtu edhe ate politik. Ardha e Kryeministrit Micotaqis ne Shqiperi, rindezi camet. Ne Tirane ne vitin 1992 Micotaqis “deklaroi se ekziston mundesia e njohjes se pronave te tyre(cameve)” . Kjo deklarate vjen ne saj te nje kembengulje te madhe te homologut shqiptare edhe si pasoje e presionit te ardhur nga Shoqata³⁷ . Puna e kesaj OJF-je , vazhdoi ku ne vitin 1994 Parlamenti i Shqiperise shpalli me *ligjin nr.7839 date 30.06.1994* “Per shpalljen ne kalendarin kombetar te dates 27 qershor si ditën e genocidit shovinist grek ndaj shqiptareve te Caamerise³⁸. Ne 1 nentore 2000 Shoqata “Cameria” i drejton zyrtarisht nje kerkese Presidentit Republikes se Shqiperise,Rexhep Meidani , *shfuqizimin e dekretit nr.1654/1953* me anen e te cilit sic e pame,camet ishin kthyer ne menyre kolektive shtetas grek nga regjimin komunist. Argumenti i perdorur nga Shoqata ishte se ky akt perbente nje shkelje themelore te te drejtave te njeriut duke qene se nga camet nuk ka patur nje kerkese paraprake per nje veprim te tille. Presidenca e refuzoi kerkesen e cameve me argumentimin se si ne legjislacionin europian ashtu edhe ne ate kombetar , kusht per heqje dore nga shtetesia shqiptare perbente pranimi zyrtar i nje nenshtetësie tjeter, ose garancia zyrtare e nje shteti tjeter per dhenien e nenshtetësisë.³⁹ Takimet e shumta me krere te OSBE-se, dhe veprimtaria do te ishte e zjarre e shoqates, derisa ne vitin 2004 Shoqata me ndihmen e disa deputeteve depoziton ne Kuvend per miratim nje rezolute per ceshtjen came e cila ne seancen parlamentare te dates 26 mars 2004 Kryetari i Kuvendit Servet Pellumbi deklaroi se mbi bazen e votimit te deputeteve (53Pro, 4 Kunder dhe 55 Abstenim) kjo rezolute nuk miratohej. Protestat e medha dhe pakenaqesia e komunitetit cam arriti deri ne krijimin e nje partie politike. Ne vitin 2012-2013 Partia Drejtësi Integritet Unitet e cila mbron te drejtat e komunitetit cam, depozitoi nje rezolut per miratim, ku nga hetimet parlamentare rezultoi se rezoluta came ne vitin 2004 ishte miratuar jo me rezultatin e dhene nga Kryetari i Kuvendit te kohes , por me 53 vota Pro, 3 kunder dhe 44 abstenim⁴⁰. Megjithese rezoluta rezultoi e miratuar dhe hyri ne fuqi plot 9 vjet me vone, eshte e pakonceptueshme se si 47 deputet te kuvendit te Shqiperise nuk votojne pro jo vetem ne mbeshtetje te aspiratave kombetare , por mbi te gjitha ne mbeshtetje te plot te lirive dhe te drejtave themelore te njeriut per pronat, jeten dhe levizjen e lire. Ne vitin 2013 PDIU arrin te marre 5 mandate deputetesh dhe ne 2016 pas kontaktimit me nje studio ligjore birtanike dhe me Prokurorin e mirenjohur te Gjykates Nderkombetare Penale Karim Khan, pranoj avancimin e

³⁷ Revista “Cameria” qershor 2014

³⁸ Fletorja Zyrtare e Republikes se Shqiperise, ligji nr. 7839 date 30 qershor 1994

³⁹ Gazeta “Koha Jone” 20 shtator 2000 dhe 24 shkurt 2001

⁴⁰ Pamjet filmike te TV “Ora News” 2013

ceshtjes came ne rruge ligjore. Ne 4 qershor te vitit 2016 ne Kongresin e PDIU, ne prani te deputeteve , Kryeministrit Rama dhe te cameve , Khan theksoj se ndjekja ne rruge ligjore eshte plotesisht e mundur, megjithese kerkon mbeshtetjen maksimale shtetore qofte ne raportin politik ashtu edhe me venien ne levizje dhe bashkepunim te plote em Avokatin e Shtetit te Shqiperise. Nder te tjera Khan i cilesoj pretendimet e cameve si pretendime te drejte, e drejte e cila duhet luftuar qe te fitohet dhe per te cilat njerezimi nuk duhet te hesht kurre⁴¹ . Pas ketij viti situata politike e ketyre dy organiozatave ne mbrojtje te cameve erdhi duke u zbehur si pasoje e shume faktoreve te brendshem dhe te jashtem.

Zgjidhja e mundshme e ceshtjes came

Problemi cam u perkeqesua me teper pas vitit 1953 kur ne menyre te dhunshme , pa asnje kerkese per heqjen dore nga shtetesia greke, duke shenuar nje precedent nderkombetar iu imponua me dhune , force dhe kolektivisht shtetesia shqiptare. Ne kete moment, shqiptaret e Camerise automatikisht u bene subjekt i Ligjit te Forces i cili sekuestroj pasurite armike te shtetasve shqiptare. Problemi cam dhe i pronave te shqiptareve te Camerise ndahet ne 4 faza

- Faza e pare , eshte faza e shpronesimeve pas vitit 1923, ku pati nje pervetesim te padrejte te pronave te cameve nga shteti grek, kjo per t'i ardhur ne ndihme refugjateve nga Turqia

- Faza e dyte konsiston me konfiskimin dhe heqjen e shtetesisë per bashkepunetoret e nazizmit, ku u denuan 1930 cam.

- Ne fazen e trete perfshihen kategoria e cameve per te cilet nuk ka patur denime penale nga ana e gjykata greke, por qe i jane sekuestruar pronat me ligje add hoc nga ana e shtetit grek

- Faza e katert eshte ajo e diteve te sotme, kur shteti grek nuk lejon kalimin ne kufij te shtetasve shqiptare te cilet ne passporten e tyre kane te shkruajtur “vendlindja: Cameri”

Le te nisim nje shqyrtim sado modest nga kjo e fundit. Shume shtetas shqiptare me origjine nga Cameria, nuk jane lejuar te kalojne ne Republiken e Greqise me arsyetimin e organeve kompetente se keta shtetas jane te rrezikshem per shtetin grek, kane qene bashkepunetor te nazizmit dhe per shkak te toponimit

⁴¹ Pamjet filmike te TV “Ora News” 6 qershor 2016

te vendeve te cilat tashme ka ndryshuar (sic mund te jene fshatrat e Camerise te quajtur si Kuc, Varfanj, Arpice, Vole, dhe qe shteti grek u ka ndryshuar emrat ne Polineri, Parapotamos, Perdika, Syvota etj). Nje nder pretendimet greke eshte se keta shtetas te cilet ne passaportene tyre kane vendlindjen “Cameri” , jane pasardhes te krimineleve te luftes.

Greqia eshte vend anetar i Bashkimit Evropian , ratifikues i Konventave nderkombetare, sic eshte Konventa Europiane e te Drejtave te Njeriut. Ne kete kuptim Greqia jo qe nuk eshte nje vend demokratike , por tregon ne pah parime te vendeve diktatoriale, te cilat gjykojne pasardhesit per fajet e paraardhesve. Realiteti eshte se nga 30 mije cam te debuar per ne Shqiperi, vetem 1930 cam u denuan si bashkepunetor te nazizmit, ose 6 % e popullsisë. Megjithese persa i takon vendimit te gjykates ka shume pikepyetje duke nisur qe nga fakti se kjo gjykate perbehej jo nga gjyqtare, por nga pjesteri zerviste, pra nga pale ne proces te cilet mundesuan ne mungese kete vendim. Mirepo le te marrim te mirqene faktin hipotetik te denimin si bashkepunetor te nazizmit te te gjithë cameve pa dallim.

Pyetja qe lind eshte si mundet sot pas 80 vjetesh, te denosh femijet e atehershem te cilet kane qene 2, 5 apo 7 vjec , e qe sot jane mbi 80 vjec me arsyetimin komunist se jane pasardhes te nazistëve, e te mos i lejosh te kalojne ne kufij e te hyjne ne Greqi , kur passaporta e ketyre shtetasve eshte teper e rregullt per te gjitha shtetet e tjera dhe askush nga shtete e tjera nuk ka hapur nje problem te till?

Si eshte e mundur kur Bashkimi Evropian ka nenshkruar liberalizimin e vizave me Shqiperine per te gjithë shtetasit e saj, ne menyre qe te levizin lirshem ne Evrope, Greqia te shkel kete marreveshje per kete kategori njerezisht , kur kjo kategori njerezisht e pajisur me passaporte te Republikes se Shqiperise, duke u bazuar ne liberalizimin e vizave te nenshkruar ne 2010 nga Shqiperia dhe BE , levizin kudo lirisht , pa asnje penegese ne cilindo shtet te BE-se , nderkohe qe ne Greqi jo ? Ne kete kuptim si ratifikuese e KEDNJ, Greqia ka shkelur jo vetem 1 nene te kesaj konvete, por te gjithë konventen, duke shkelur ne rradhe te pare qellimin e saj , objektin e saj dhe parimin themelor te saj, i cili eshte respektimi i te drejtave themelore te njeriut. Konkretisht Greqia shkel nenin 1 te KEDNJ, nenin 7 i cili thekson qarte se NUK KA DENIM PA LIGJ, nenin 14 i cili ndalon diskriminimin e qe ne kete rast kemi diskriminim krahinor, etnike , fetar⁴² , nenin

⁴² Konventa Evropiane e te Drejtave te Njeriut (KEDNJ)

2 te Protokollit nr.4 te KEDNJ⁴³ i cili i siguron cilitdo levizjen e lire. Nder te tjera Greqia shkel Karten e OKB-se si dhe nenet 2,3, 16, 17,20 te Paktit Nderkombetar te te Drejtave Civile dhe Politike⁴⁴, ku shkelet dhe nuk njihet personaliteti juridik i individit, nderi dhe reputacioni i tij ne menyre te paligjshme.

Zgjidhja juridike

Ne lidhje me kete eshte e udhes ngritja e nje padie me baze ligjore ne nenin 33 te KEDNJ ,nga shteti shqiptare perpara Gjykates Evropiane te te Drejtave te NJerit (GJEDNJ) kunder Greqise , per shkelje te vazhdueshme te KEDNJ , diskriminim e ndalimin e levizjes se lire te shtetasve shqiptare , pa asnje arsye juridike. Po ashtu sipas KEDNJ ne nenin 34 cdo individ ka te drejte ti drejtohet gjykates kundrejt shkeljeve te Konventes nga ana e shteteve ratifikuese te saj.

Ne fazen e trete ku perfshiheshin camet per te cilet nuk ka denime penale ndaj tyre, ka nje situatë edhe me te veshtire, per arsye se koha e gjate e moszgjidhjes se ceshtjes, ligjet add hoc te Greqise, harresa 50 vjecare e shtetit shqiptare gjate regjimit komunist kane bere punen e vete. Mirepo keta cam u bene subjekt te ligjit te forces se vitit 1940, ku sic e theksuam pas marrjes arbitrarisht te shtetesisë shqiptare ne vitin 1953, pasurite e tyre automatikisht konsiderohen nga Greqia “si pasuri te shteteve armike” Ne te njejten kohe dime qe Ligji i Luftes eshte ne fuqi, vendim ky i cili eshte bere i ditur ne forme zyrtare edhe nga Ministria e Jashtme e Greqise dhe ky ligj. Duke qene se Greqia e ka ratifikuar KEDNJ ne 1953 dhe Shqiperie ne vitin 1966 dhe ne kete menyre nuk mund te kete nje padi nga ana e Shqiperise te bazuar ne nenin 33 te Konventes sic e permendem me siper, per shkelje te saj dhe dhunim te vazhdueshme te se drejtes se pronesisë, pasi nuk kemi te bejme me fuqi prapavepruese e ne kete kuptim Shqiperia ka te drejte te ngreje padi vetem pas vitit 1966 , nderkohe qe pas vitit 1945 ne Cameri situata demografike ndryshoj rrenjesisht me debimin e shqiptareve cam te fese muslimane. Duke pare edhe situaten qe tashme camet jane shtetas shqiptare dhe subjekt te Ligjit te Luftes atehere do te ishte e udhes qe sic e kemi permendur, te hiqej ligji i luftes se bashku me efektet e tij. Megjithë heqjen e tij , kjo kerkon opinion doktrinar dhe mendime te eksperteve te jurisprudences ne lidhje me pronat te cilat shteti grek i ka fituar me parashkrim fitues duke rikthyer

⁴³ Protokollit nr.4 I Konventes

⁴⁴ Nenet 2,3,16,17,20 te Paktit Nderkombetar te te drejtave Civile dhe Politike

ketu ne kujtese, ligjet qe u bene per te ashtuquajturat “toka te braktisura” dhe sipas ligjit, “toka te braktisura” cilesoheshin, tokat e shtetasve greke (cam) qe ishin larguar nga vendi pa marre passaporten. Por jo vetem ligji i vitit 1953, por edhe ligjet e mevonshme te refugjateve politik ,apo ligji i vitit 1972 i cili i rikthente pronen e konfiskuar bashkepunetoreve te nazizmit te cilet ishin ende shtetas grek. Shohim se me keto ligje shteti grek eshte kujdesur per te mos lene hapësira per pretendimin e marrjes se titullarit te prones se tyre , pronareve te vertete. Dhe pyetjes se a ka zgjidhje per ceshtjen came ? Pergjigjja eshte Po

- 1-E para eshte abrogimi total i ligjit te luftes me te gjitha efektet e tij juridike. Pyetjes se cfare pasojash do te sjell per pronaret e sotem te ketyre pronave te shqiptare, eshte vertete nje problem ne vetevete per shtetin grek ne rast se ndodh kjo gje. Pasi ne rast te nje abrogimi te ketij ligji sipas menyres se permendur ateherë pronaret e ketyre pronave te cilet mund te jene qytetare te tjere grek apo Kisha greke , do duhet te lirojne keto prona te cilat jane shperndare me ane te ligjeve te kohes dhe per te cilat shteti grek ishte bere titullar i tyre dhe kishte bere cfare te donte me ato.

- 2-Shqiptareve te Camerise u eshte hequr shtetesia ne menyre arbitrare ne vitin 1953 dhe heqja e shtetesisë ne kete lloj forme duke perbere nje precedente te pazkonte nderkombetar ne shkellen e nenin 15, pika 2 te DUDNJ⁴⁵ kerkon interpretim gjyqesor te nje pyetjeje: A eshte i drejte vendimi i qeverise shqiptare ne vitin 1953 per heqjen e shtetesisë greke, shtetasve grek me kombesi shqiptare ne menyre kolektive kur keta te fundit nuk e kane kerkuar kete gje ? Sigurisht qe kjo eshte nje pyetje te ciles vetem Gjykata Nderkombetare e Drejtesise mund t'i jape pergjigje. Duke ditur se GJND vihet ne levizje nga shtetet dhe subjekt mund te jene vetem shtetet, duke ditur vendimet e GJND mund te jene fakultative ose te detyrueshme , duke ditur se GJND jep vendime dhe mendime konsultative ne lidhje me ceshtje te ndryshme, ateherë kete pyetje Shqiperia duhet t'a adresoj ne Asamblene e OKB-se ose ne Keshillin e Sigurimit (duke marre parasysh edhe kostot per anetaresimin ne BE). Per dhenien e mendimeve konsultative GJND vihet ne levizje nga Asambleja e OKB-se , KS dhe organizata e specializuara te saj (ILO, UNESCO, FAO, ICAO, IBRD, IMF, ITU, WHO, IMCO, WMO, IFC, IDA, IAEA)⁴⁶ . Ne kete kendveshtrim dhenia e kesaj pegjigje do te sqaronte Shoqaten “Cameria” e cila disa vite me pare i kishte kerkuar Presidentit te Republikes shfuqizimin e dekretligjit 1654/1953 , shtetin shqiptare dhe do te

⁴⁵ Neni 15 I Deklarates Universale te te Drejtave te njeriut(DUDNJ)

⁴⁶ Kapitulli IV “Mendimet konsultative” te statutit te GJND-se

ndergjegjesonte organizatat nderkombetare. Ne kete menyre shteti shqiptare mund qe edhe te merrte nje rruge tjeter pas sqarimit dhe shterimit te cdo pyetjeje ne lidhje me shtetesine, duke i kerkuar shtetit grek demshperblimin per ndihmen ekonomike per kaq shume vjet ndaj shtetasve te tyre.

● 3-Padia e Shqiperise kundrejte Greqise per genocid ne GJND, eshte nje tjeter forme e zgjidhjes se ceshtjes came. Ngerci juridik ketu qendron ne faktin se per te vene gjykatën ne levizje dhe per te pranuar vendimin e saj, nuk mjafton vetem vullneti i SHqiperise , por duhet nenshkrimi i marreveshjes se kompromisit midis dy vendeve i cili dakordeson vendet per konfliktin midis tyre , lenden dhe objektin⁴⁷. Ky do te ishte kompromisi qe ceshtja came te merrte zgjidhje ligjore. Per cdo kend ketu mund te lindin dy pyetje:

a) A eshte kompetente GJND per ceshtje qe kane ndodhur perpara themelimit te saj , pra perpara vitit 1945 ?

b) A do te ishte dakord Greqia te nenshkruante marreveshjen e kompromisit e cila do t'i drejtohej GJND-se e do ti jepej asaj kompetenca per dhenien e nje vendimi ligjor e per zgjidhjen njehere e pergjithmon te ceshtjes came ?

Per t'i dhene pergjigje pyetjes se pare mjafton te shohim se OKB eshte nje “vazhdimesi” e Lidhjes se Kombeve e cila ishte themeluar ne vitin 1920 dhe qe mbledhjen e saj te fundit e mbajti me 18 prill 1946, mbledhje e cila vendosi qe te gjitha te mirat e saj (ndertesat, arkivat , bibliotekat) do te kalonin ne organizaten e re. Nderkohe GJND filloj punen e saj duke zevendesuar keshtu Gjykatën e Perhershme Nderkombetare te Drejtesise e cila kishte funksionuar qe nga viti 1922. Keshtu rrjedhimisht mund te themi se patjeter qe GJND ka kompetence te gjykoje ceshtjen came me kusht te nenshkrimimit te marreveshjes se kompromisit midis dy shteteve. Kjo gje pranohet gjegjesisht edhe ne nenin 36 te Statutit te GJND-se i cili thekson se Kompetenca e Gjykates shtrihet ne te gjitha ceshtjet qe do t'i parashtrohen nga palet. Per t'u bindur qe GJND ka funksion ne gjykimin e ceshtjes came , genocidi i te ciles njihet zyrtarisht me ligj nga shteti shqiptar ne daten 27 qershor 1944, mjafton te shohim vendimin e GJND-se ne vitin 1960 ne lidhje me kontestin midis Nikaraguas dhe Hondurasit per “Vendimin e arbitrazhit te dhene nga Mbreti i Spanjes ne 23 dhjetor 1906” ku Nikaragua kundërshtonte kufirin e vendosur mes saj dhe Hondurasit, e per te cilen vendet rane dakord qe t'i drejtoheshin GJND-se , e cila shqyrtoj ceshtjen dhe vendosi qe Nikaragua duhej te

⁴⁷ Kapitulli III “Procedura” neni 40 I statutit te GJND-se

zbatonte vendimin e Mbretit te cilin vete e kishte pranuar si arbiter ne traktatin e vitit 1894 midis te dy vendeve ku ne nje nene thuhej se per pikat kufitare te pazgjidhura vendimin duhej t'a merrte qeveria e Spanjes⁴⁸. Persa i takon pjeses se dyte, duke pare situaten nder vite e dekada ku Greqia eshte perpjekur me domosdoshmeri qe t'a cilesoj ceshtjen came si te mbyllur qe ne vitin 1944 -45, duket e veshtire qe te pranoj qe kjo ceshtje te zgjidhet nga GJND

Demshperblimi

Nje tjetër zgjidhje e mundshme e ceshtjes came eshte demshperblimi i shqiptareve te Camerise per shpronesimet ndaj pronave te tyre me vleren e sotme te tregut, per shfrytezimin e pronave per afro 80 vjet, per demin ekonomik e psikologjik te kryer gjate genocidit te vitit 1944-45, si dhe demshperblimin e shtetit shqiptare i cili ka dhene ndihmesen e tij ekonomike kundrejt ketyre individeve te cilet deri ne 1953 kane qene shtetas grek. Qe te vij kjo zgjidhje duke pare situaten ekonomike te Greqise dhe duke menduar se kjo do te conte ne nje krize te thelle ekonomike greke, ndoshta edhe falimentimin e saj, duket paksa e pamundur.

Zgjidhja politike

Nje zgjidhje e cila eshte perfolur shpesh, por e cila ka qene e papranueshme per shqiptaret e Camerise ka qene ajo e nje demshperblimi simbolik ndaj ceshtejs came, pjesetareve te ketij komuniteti dhe shtetit shqiptare. Ne cdo rast sic mund te shihet, eshte patjeter e nevojshme pranimi nga ana e Greqise se ka nje mosmarreveshje, se ekziston nje ceshtje e tille dhe se eshte kryer genocid nga ana forcave zerviste te kohes me mbeshtetjen e plote te shtetit grek. Vetem duke lene pas te shkuaren, me metodat e zgjidhjes dhe ndertimit te urave te bashkepunimit midis dy vendeve dhe duke mos i ngarkuar brezave te rinj ceshtjet madhore, te pazgjidhura te historise, do te ndertohet nje e ardhme me e begate midis dy vendeve duke shuar njehere e pergjithmone padrejtesite, pakenaqesite dhe merite.

⁴⁸ Official page of International Court of Justice : "Arbitral Award Made by the King of Spain on 23 December 1906 (Honduras v. Nicaragua)

Perfundimi dhe rekomandimet

Shqiperia dhe Greqia jane karakterizuar nga nje klime e cila shpesh here edhe nga deklaratat nuk i ka sherbyer fqinjesise se mire. Perpjekjet e vazhdueshme kane rezultuar te kota dhe ky deshtim vjen si pasoje e fuqise ne tryezen diplomatike qe njera pale ka. Del qarte nga cilido studim historik te autoreve shqiptare dhe autoreve grek, megjithese autoret grek i japin nje terminologji me te zbutte masakrave ne Cameri duke i konsideruar si “spastrim etnik”, ne fakt rezulton se eshte kryer nje genocid i pashembullt, me 5800 shtepi te shkaterruara ne 68 fshtara, 102 xhami te djegura, 2771 civil te masakruar dhe 3000 te tjere qe vdiqen rrugeve gjate shtetetimit te tyre per t’i shpetuar plumbave dhe mbi 30 mije te debuar qe te gjithe shqiptare musliman te krahines se Camerise , jane tregues te qarte te permasave te nje genocid te ndermarra nga forcat nacionaliste EDES, te Zerves te mirerekomanduara edhe nga shteti grek.

Arsyeja se perse ceshtja came nuk zgjidhet, nuk eshte vetem ceshtja e humbjeve te jeteve njerezore , por ceshtja e pronave dhe megjithese nuk eshte permendur ne punim , por me te njejtat menyra qe u “grabiten” pronat e cameve, jane grabitur dhe kryer te njejtat krime edhe ndaj sllavo-maqedonase , edhe ndaj hebrenjve te cilet kane qene nje komunitet mjaft i madh ne Selanik ku mbi varrin masiv te te cileve eshte ngritur Universiteti i Selanikut. Megjithese per t’u rikthyer ceshjtes came, ishte e dukshme dhe teresisht objektiv konkluzioni qe jo vetem te kryerjes se nje genocidi, apo grabitjes se pronave , por edhe te ligjeve te mepasshme te cilat pamundesonin marrjen e pronave nga ana e shqiptareve cam. Kujtojme ketu qe shteti grek denoj 1930 cam si bashkepunetor te nazizmit duke u hequr shtetesine dhe duke i konfiskuar pronat . Si bashkepunetor nazist u denuan edhe shtetas te tjere grek , por pa iu hequr shtetesia. Ne vitet e mepasshme, shteti grek miratoj ligje te cilat iu mundesonin edhe bashkepunetoreve te nazizmit marrjen mbrapsht te pronave te konfiskuara, te vetmit qe nuk perfitonin ishte ai grupi i 1930 cameve te cilet nuk kishin shtetesine greke ne ate sepse iu ishte hequr nga Greqia. Per grupin tjeter te cameve, ata te cilet nuk kishin asnje denim, Greqia u kujdes qe me ligjet ku terminologjia e perdorur mbi passaporten , pronat e braktisura,te pamundesonte zgjidhjen e ceshtjes came duke ia shtuar edhe me shume dozen e padrejtesive kesaj ceshtje e ketyre njerezve.

Eshte e rendesishme te thuhet edhe qe sistemi komunist i Enver Hoxhes me aktin e vete te paprecedent, ate te heqjes se shtetesise, rendoj zgjidhjen e ceshtjes came. Megjithese Greqia e mohon ekzistencen e kesaj ceshtje, eshte e

rendesishme te thuhet se nuk mund te mohohet nje ceshtje e cila i perket te drejtave themelore te njeriut , e drejta e jetes, e prones dhe e besimit ne Zot, te cilat jane shkelur vazhdimesisht nga shteti grek dhe per kete arsye shteti shqiptare nuk mund te heshti kundrejt kesaj padrejtesie, por duke marre parasysh interesimin ne BE si pasoje e nje VETO-je te mundshme nga Greqia, te nderkombetarizoj ceshtjen came duke luajtur kartat diplomatike ne kryeqytetit europiane te Romes, Berlinit, Parisit,Londres, e sigurisht ne lobimin tek partneret strategjik te Shteteve te Bashkuara te Amerikes. Sic e pame me larte qe per nje zgjidhje nga GjND eshte e nevojshme konsensusi i Greqise , atehere lobimi dhe nderkombetarizimi eshte e vetmja rruge per shtetit shqiptare. Eshte tejte e nevojshme dhe domosdshmeri jetike per dy popujt e vendeve tona qe te gjejne zgjidhjen per kete ceshtje, ne menyre qe brezat e rinj te mbjellin gjuhen e paqes, te kultures, dhe urat e miqesise e fqinjesise se mire kundrejt njeri-tjetrit dhe jo ato te urrejtjes kombetare, fetare e gjuhesore te shtyra nga politika qendrore e Athines e cila nuk tregon aspak vlerat e demokracise se lashte greke qe pretendohet, por krejt e kunderta. Kerkesat e vazhdueshme te Shoqates “Patriotike” Cameria ne Tirane, te PDIU-se dhe te Republikes se Shqiperise jane ne perputhje te plote me KEDNJ, Karten e OKB, DUDNJ , Rezolutes se Asamblese se Pergjithshme te OKB-se me nr.4780 mbi “spastrimin etnik”, por edhe ne perputhje me cdo akt moral e ndjenj njerezore per te ndeshkuar krimet ndaj njerezimit, krimet ndaj femijeve ne barkun e nenes, djegiet, perdhunimet masive , te cilat jane ende te fresketa per ata pak pleq e plaka qe sot jane mbi 80 vjec e qe te traumatizuar i kujtojne ende masakrat zerviste.

Ceshtja came duhet te zgjidhet jo vetem se perben akt genocidial ,cenim te jetes njerezore , te prones e besimin ne fe, por sepse shtetet tona e ne vecanti shteti grek e ka per detyrim moral si ratifikues i akteve nderkombetare , predikues i demokracise , te shtrengoje doren per te rinisur nje parajse te re mendimesh , per t’i hapur rrugen dhe prespektive e paqes, brezave te rinj. Shqiptaret e Camerise duan te falin , e per kete duhet te kerkohet nje falje.

Se fundmi per sa i perket rekomandimeve , eshte e nevojshme qe shteti shqiptare te tregoj reciprocitet ne marredheniet dypaleshe, te zbatoje detyrimet kushtetuese qe rrjedhin nga Kushtetuta e RSH , detyrimet ligjore qe rrjedhin nga Rezoluta per Ceshtjen came, por mbi te gjitha detyrimet ne respekt te te masakruarve dhe te te rreneve. Nderkombetarizim , lobim , strategji afatgjate ne interesin kombetar qe te coje ceshtjen came dhe ceshtjen e pronave drejt nje

zgjdhje ligjore te shumedeshiruar , e te marre fund problemi historik, politik e juridik midis dy vendeve fqinje.

Burimet e perdorura

1. Mentor Nazarko “ Lufta e fundit, pronat e shqiptareve ne Greqi”
2. Lorenc Agalliu “Ceshtja came gjate Luftes se Dyte Boterore”
3. Jorgos Margaritis “Nga humbje ne revolte. Greqia pranvere 1941 - vjeshte 1942”
4. Jorgos Margaritis “Bashkepatriot te padeshiruar”
5. Albert Kotini “Cameria denoncon”
6. Elfhtheria Mandas “Camet mysliman te Epirit”
7. Miranda Vickers & James Pettifer “Cham issue the next stage”
8. Raporti i Prefektit K.Kostandinis me nr.protokolli 17 date 14/12/1942
9. Raporti i Partise Komuniste Greke mbi marreveshjen e Kazertes me nr. Dosje 24/1/15 date 14/12/1944
10. Fletorja Zyrtare e Greqise 228/1937 , Ligji detyrues 735/8 date 25/06/1937
11. Raporti i Komitetit Antifashist te Emigranteve Cam
12. Fletorja Zyrtare e Republikes se Shqiperise, Ligji 7839/1994
13. Konventa Europiane e te Drejtave te NJerit (KEDNJ)
14. Deklarata Universale e te Drejtave te NJerit(DUDNJ)
15. Pakti Nderkombetar i te Drejtave Civile dhe Politike
16. Statuti i Gjykates Nderkombetare te Drejtesise (GJND)
17. www.icj-cij.org (faqja zyrtare e GJND-se)
18. Pamjet filmike te Tv “Ora News” 2013
19. Pamjet filmike te TV “Ora News” 26 qershor 2016
20. Wikipedia
21. Shoqata Patriotike “Cameria” Tirane
22. Arkivi Qendror i Shtetit , Tirane (AQSH)
- 23-Gazeta “Koha Jone” date 20/09/2000 dhe date 24/02/2001

DETYRIMET ETIKE TË AVOKATËVE SIPAS AKTEVE NDËRKOMBËTARE, KODEKSIT TË ETIKËS DHE KORNIZËS JURIDIKE NË MAQEDONINË E VERIUT

Doc. Dr. Rudina Kaja

International University of Struga, r.sela@eust.edu.mk

Doc.Dr.Senada Laçka

International University of Struga, s.lacka@eust.edu.mk

Abstrakt

Përgjegjësia profesionale avokatëve përfaqëson një grup standardesh në raport me nivelin bazë të sjelljes që pritet nga një avokat¹. Këto standarde përbëhen nga parime dhe detyrime etike që anëtarët e profesionit ligjor kanë ndaj njëri-tjetrit, si dhe në raport me klientët e tyre dhe gjykatat. Për të kryer këto detyrat thelbësore, avokatët duhet vazhdimisht të veprojnë të pavarur dhe me ndërgjegje, në përputhje me ligjin dhe me standardet e pranuara përgjithësisht dhe rregullat etike për ushtrimin e profesionit të avokatit.²

Sa i përket Republikës së Maqedonisë së Veriut, Pavarësia e avokatëve është një nga vlerat thelbësore të profesionit të avokatit dhe një parim që respektohet në sistemet kontinentale dhe ato të së drejtës zakonore. Praktikisht të gjitha kodet kombëtare dhe ndërkombëtares të sjelljes parashikojnë detyrime të ndryshme për avokatët përmes të cilëve duhet të sigurohet pavarësia e tyre.

Për të kuptuar kodet dhe parimet ndërkombëtare, do të analizohet në pika të shkurtra një pjesë e rëndësishme e tyre si Karta e CCBE dhe Parimet e Odës Ndërkombëtare të Avokatëve për Sjellje Profesionale. Organizata CCBE është një shoqatë që përfaqëson interesat e shoqatave të avokatëve dhe shoqatave të tjera juridike nga 32 shtete anëtarë të Bashkimit Evropian dhe 13 vende të tjera me status vëzhgues.³

¹ BLACK'S LAW DICTIONARY 904 (7th ed. 1999), Fjalor Juridik I Blek 904

² Kombet e Bashkuara, Parimet bazë për rolin e avokatëve ,(1990), neni 14.

³ : <http://www.ccbe.eu/index.php?id=22&L=0>.

Fjalë Kyçe: *Avokatët, Maqedonia e Veriut, Kodi Etik, Parimet ndërkombëtare.*

Hyrje

Brenda traditave të ndryshme ligjore, standardeve etike të cilat rregullojnë profesionin e avokatit janë të kodifikuara në kodet e sjelljes, rregulloret, udhëzimet, rregullat procedurale dhe akte të tjera legislative.

Duke marr parasysh Kodin etik dhe standarteve kombëtare dhe ndërkombëtare brenda traditave të ndryshme ligjore mund të dalim në konkluzion me disa parime bazë të zbatueshme për profesionin e avokatit duke punuar në të gjithë botën, si: pavarësia, ndershmëria, integriteti, besnikëria, besueshmëria, trajtimi i drejtë, ndershmëri dhe ekspertizë. Edhe pse shumë nga këto parime thelbësore janë të ngjashme dhe janë të pranishme në numrin më të madh të sistemeve juridike, mënyra se si juristët i interpretojnë dhe i kuptojnë ato varet dhe formohet në varësi të vetë sistemit juridik në kuadër të të cilit punon avokati.

E drejta për t'u mbrojtur është pjesë themelore e të drejtës për një gjykim të drejtë në procedimet penale dhe shërben ndër të tjera, për të siguruar respektimin e parimit të barazisë së armëve. Parimi i barazisë së armëve do të thotë që të gjitha palëve në një proces u duhen dhënë mundësi të arsyeshme për të paraqitur çështjet e tyre në të tilla kushte që të mos i vendosin në një disavantazh të dukshëm në krahasim me kundërshtarët e tyre.

Avokati është një institut i së drejtës romake, që nga koha e Perandorisë Romake, Vjen nga fjala latine *advocare- thirrje për ndihmë*. Nga folja *advocare* u krijua - personi me formim juridik i cili me këshillat e tij ose në një mënyrë tjetër ndihmon palën në procedurë gjyqësore. Në fillim avokatët nuk dolën drejtpërdrejt para gjykatës sepse atë punë e kryenin folësit. Kështu ndodhi në Hellas, veçanërisht në Athinë. Fillimisht u shfaqën logografët - shkrimtarë të fjalimeve gjyqësore, e më pas sinigorët, ekspertë të ligjit. Perikliu është ndër të parët në Athinë që shkroi mbrojtje ligjore.

Si rezultat i globalizimit të përgjithshëm, një numër më i madh avokatësh nga RMV do të kenë mundësi të punojnë jashtë kufijve shtetëror, që do të thotë se ata duhet t'i njohin dhe kuptojnë rregullat e aplikueshme të etikës së avokatit në shtete të ndryshme dhe në nivel ndërkombëtar. Kuptimi kontekstual i etikës

juridike krahasuese çon në një kuptim më të mirë dhe pranimi i parimeve dhe rregullave etike, si brenda traditën juridike kombëtare, si dhe jashtë saj.

1.1.Historiku i Avokatëve në Maqedoninë e Veriut

Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë (së Veriut) nga viti 1991 e përcakton profesionin e avokatit si shërbim publik i pavarur dhe i lirë që ofron ndihmë juridike dhe ushtron pushtetin publik në pajtim me ligjin. Funksioni i zyrës së avokatisë është të ofrojë ndihmë juridike për qytetarët dhe subjektet e tjera në ushtrimin e të drejtave dhe interesave të tyre në bazë të ligjit. Këto funksione kryhen nga avokatë - individë ose të bashkuar në një shoqëri të përbashkët.

Në sistemin gjyqësor të Maqedonisë së Veriut, bazat juridike të profesionit të avokatit u vendosën me vendimin e presidiumit të ASNOM-it në shtator të vitit 1944 për themelimin e profesionit të avokatit si shërbim publik i pavarur dhe i lirë që ofron ndihmë juridike dhe ushtron pushtetin publik në përputhje me ligjin. Në qershor të vitit 1945 me vendim të Qeverisë së DML-së u themelua Oda e Avokatëve të Maqedonisë (së Veriut).

Sipas përcaktimeve kushtetuese dhe ligjore *“Avokatia është shërbim publik i pavarur, i cili ofron ndihmë juridike dhe ushtron kompetenca publike në pajtim me ligjin”* – thuhet në nenin 53 të Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë (së Veriut). Themelimi ligjor i profesionit juridik maqedonas në Maqedoninë e pavarur dhe sovranë, në bazë të dispozitave kushtetuese, filloi në vitin 1992. Në seancën e mbajtur më 17 mars 1992, Kuvendi i Republikës së Maqedonisë miratoi Propozimin për miratimin e Ligjit për Avokatinë. Sipas stenografive nga kjo seancë, vërejtjet dhe argumentet e Odës së Avokatëve të Maqedonisë ishin kyçe për përgatitjen e Ligjit për Avokatinë.

Nga fundi i vitit 1992, Kuvendi i Republikës së Maqedonisë miratoi Ligjin për avokatinë, si ligjin e parë, si dhe ligje të tjera nga fusha e drejtësisë. Në shpjegimin e këtij ligji thuhet se për pavarësinë e profesionit të avokatit është e rëndësishme që avokati të jetë i lirë, i pavarur dhe i pavarur në punën e tij dhe në kuadër të ligjit dhe autoritetit që në mënyrë të pavarur të vendosë për mënyrën e përfaqësimit të interesave juridike. *“Ligji për avokatinë me parimet dhe vendimet e tij bazohet në përkufizimin e dhënë në nenin 53 të Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë, sipas të cilit Avokatia është shërbim publik i pavarur dhe i pavarur*

që ofron ndihmë juridike dhe ushtron pushtetin publik në përputhje me ligjin”, thuhet në shpjegimin e Ligjit.

Lidhur me pavarësinë e profesionit të avokatit, thekson arsyetimi ligjor, është domethënëse që avokati është i lirë, i pavarur në punën e tij dhe në kuadër të ligjit dhe autoritetit për të vendosur në mënyrë të pavarur mënyrën e përfaqësimit të interesave juridike. Është e drejtë, por edhe detyrë e avokatit që t'i japë palës ndihmë juridike me ndërgjegje dhe profesionale në përputhje me ligjin dhe kodin e etikës së avokatit dhe të mbajë të fshehtë atë që i ka besuar pala. Garancitë për lirinë, autonominë dhe pavarësinë e tij janë Kushtetuta, ky ligj dhe ligjet e shumta procedurale sipas dispozitave të të cilave veprohet”, thuhet në sqarimin e Ligjit.

1.2.Kodi i Etikës Profesionale të RMV-së

Një nga parimet e përgjithshme që praktikohen në Maqedoninë e Veriut është se avokati i në vend të parë duhet të vendosë interesat e klientit, me kusht që të mos ketë asnjë konflikt me detyrat që ka ndaj avokatit gjykata dhe për interesat e drejtësisë dhe për të respektuar ligjet dhe standardet etike. Në ndërveprimin me gjykatat, avokatët duhet të veprojnë me profesionalizëm dhe ndershmëri. Ata duhet të demonstrojnë kompetencë, plotësi dhe kohë dhe duhet të shmangin çdo konflikt të mundshëm me detyrimet që i kanë para gjykatës.

Detyra e avokatit për besnikëri ndaj klientit është e përcaktuar në Kodin e Etikës Profesionale të RMV-së. Sipas rregullit, avokati *“është i detyruar t'i qëndrojë besnik klientit të tij dhe përpikuni të krijoni një marrëdhënie besimi me të.”* Rregulli ndalon ndërprerjen e përfaqësimit pa arsye të justifikueshme. Në përputhje me rregullin , avokati është i detyruar që me ndërgjegje përfaqëson dhe mbron palën e tij, *“duke i shfrytëzuar të gjitha mjetet e nevojshme, të lejuara me ligj ose rregullore tjetër”.*

Parimi i konfidencialitetit të komunikimit ndërmjet avokatëve dhe klienti siguron komunikim të ndershëm dhe të plotë ndërmjet avokatët dhe klientët e tyre, ofron besimin që është karakteristikë e asaj marrëdhënieje reciproke dhe ndihmon avokatin për të ofruar ndihmë juridike efektive duke marrë të gjitha informacionin përkatës të kërkuar. Në përputhje me etikën parimet në sistemet juridike kontinentale dhe të së drejtës zakonore, detyrimi i konfidencialitetit është detyrë themelore e avokatit. Në përgjithësi, në vendet evropiane që praktikojnë të drejtën kontinentale, i, detyrimi i një avokati për konfidencialitetin quhet *" sekret profesional"*.

Në Kartën e CCBE, parimi i konfidencialitetit përshkruhet si “*e drejta dhe detyra e avokatit për t'i mbajtur konfidenciale të dhënat e klientit të saj dhe të respektojë parimin e sekretit profesional i avokatit.*”⁴

Në të drejtën franceze është i njohur parimi i konfidencialitetit si mbajtja e një “*sekreti profesional*”.⁵

Në përputhje me kodeksin maqedonas, “*çdo gjë që një palë do t'i besojë një avokati në lidhje me këshillën, përfaqësimin ose mbrojtjen e kërkuar ligjore dhe të gjitha këto avokati mësoi për këtë çështje në një mënyrë tjetër, e cila është konfidenciale, përbën sekret profesional avokator*”. Sipas rregullit, shkelja e mundshme e sekretit profesional mund nënkupton edhe përgjegjësi disiplinore ose penale për avokatin. Në bazë të Rregullës , avokatët praktikantë kanë detyrim të barabartë për të mbajtur sekretet profesionale si edhe avokatë profesionistë.

Vetë natyra e punës juridike është e tillë që avokatët ata shpesh gjenden në situata në të cilat janë interesat e partisë në kundërshtim me përgjegjësinë që një avokat ka ndaj një tjetër klienti, ish-klienti, palët e treta dhe madje e kundërta e interesave personale të vetë avokatit. Ky njihet si konflikt interesi. Përkufizimi dhe rregullat që i rregullojnë ato konflikte të interesit ndryshojnë nga një sistem juridik në tjetrin. Të gjitha kodet ndërkombëtare dhe kombëtare të etikës përmbajnë dispozita për të shmangur konfliktin e interesave dhe, sipas tyre, nëse ka ndonjë konflikt interesi, avokati duhet ta refuzojë atë lëndë.

1.3.Karta e CCBE dhe Parimet e Odës Ndërkombëtare të Avokatëve për Sjellje Profesionale

Për të kuptuar kodet dhe parimet ndërkombëtare, do të analizohet në pika të shkurtra një pjesë e rëndësishme e tyre si , të tilla si Karta e CCBE dhe Parimet e Odës Ndërkombëtare të Avokatëve për Sjellje Profesionale. Organizata CCBE është një shoqatë që përfaqëson interesat e shoqatave të avokatëve dhe shoqatave e tjera juridike nga 32 shtete anëtarë të Bashkimit Evropian dhe 13 vende të tjera me status vëzhgues.⁶

⁴ Konventa e CCBE-së, parimi (6).

⁵ Kodi Penal Francez, nenet, 226-13 dhe 226-14.

⁶ : <http://www.ccbe.eu/index.php?id=22&L=0>.

Në shtator 1960, gjatë një udhëtimi me varkë në Rhine për një kongres të Unionit Ndërkombëtar të Avokatëve (UIA) në Bazel, Zvicër, pjesëmarrësit e UIA diskutuan nevojën për një organ përfaqësues që do të vepronte në interes të avokatëve përpara Komunitetit Ekonomik Evropian. (EEC). Juristët evropianë kishin perceptuar një kërcënim të rëndësishëm për pavarësinë e profesionit të tyre që nga themelimi i EEC në 1957. Nisur nga ky perceptim, në bordin e anijes u arrit një "marrëveshje në parim" nga presidentët e bareve për të krijuar një organ përfaqësues nga gjashtë shtetet e atëhershme anëtare të BEE-së. Delegacionet miratuan emrin e gjatë: "Komiteti Konsultativ i Avokatëve dhe Shoqatave Kombëtare të Gjashtë Shteteve të EEC (i mbledhur nga UIA)", i cili përfundimisht u thjeshtua në "Këshilli i Avokatëve dhe Shoqërive Juridike të Evropës", por ruajti shkurtesën franceze, "CCBE".

Sot, CCBE është rritur për të përfshirë baret dhe shoqëritë ligjore të 45 vendeve që përfaqësojnë Bashkimin Evropian dhe Zonën Ekonomike Evropiane, dhe një Evropë më të gjerë. Ai njihet si zëri i profesionit ligjor evropian nga avokatët dhe shoqëritë ligjore kombëtare dhe nga institucionet e BE-së. Përfaqësues nga Komisioni Evropian dhe Parlamenti Evropian, si dhe organizata të tjera kombëtare dhe ndërkombëtare, konsultohen rregullisht me CCBE për çështje ose legjislacion që prekin interesat e avokatëve në Evropë.

Këshilli i Avokatëve dhe Shoqërive Juridike të Evropës (CCBE), i themeluar në vitin 1960, është një shoqatë ndërkombëtare jofitimprurëse, e cila që nga krijimi i saj ka qenë në krye të avancimit të pikëpamjeve të avokatëve evropianë dhe mbrojtjes së parimeve ligjore mbi të cilat demokracia ai CCBE njihet si zëri i profesionit ligjor evropian që përfaqëson, nëpërmjet anëtarëve të tij, më shumë se 1 milion avokatë evropianë.

Anëtarësimi në CCBE përfshin baret dhe shoqëritë ligjore të 46 vendeve nga Bashkimi Evropian, Zona Ekonomike Evropiane dhe më gjerë Evropa. Organizata përbëhet nga 32 vende anëtare dhe 14 vende të tjera të asociuara dhe vëzhguese (shih Statutet për informacion mbi përcaktimin e anëtarësimit).

CCBE përfaqëson avokatët dhe shoqëritë ligjore evropiane në interesat e tyre të përbashkëta përpara institucioneve evropiane dhe të tjera ndërkombëtare. Ai rregullisht vepron si një ndërlidhës ndërmjet anëtarëve të tij dhe institucioneve evropiane, organizatave ndërkombëtare dhe organizatave të tjera ligjore në mbarë botën.

Rregullimi i profesionit, mbrojtja e shtetit ligjor, të drejtave të njeriut dhe vlerave demokratike janë misionet më të rëndësishme të CCBE. Fushat me interes të veçantë përfshijnë të drejtën e aksesit në drejtësi, dixhitalizimin e proceseve të drejtësisë, zhvillimin e shtetit të së drejtës dhe mbrojtjen e klientit nëpërmjet promovimit dhe mbrojtjes së vlerave thelbësore të profesionit.

CCBE:

Ofron ndihmë për fushatat kombëtare të avokimit kur përfshihen objektivat ose politikat evropiane.

Ndërhyn, kur është e nevojshme, në çështje gjyqësore që kanë të bëjnë me parimet thelbësore të profesionit në nivel evropian.

Menaxhon rrjetin Defense of the Defenders i cili ofron mbështetje për avokatët e të Drejtave të Njeriut në mbarë botën.

Sa i përket Republikës së Maqedonisë së Veriut, Pavarësia e avokatëve është një nga vlerat thelbësore të profesionit të avokatit dhe një parim që respektohet në sistemet kontinentale dhe ato të së drejtës zakonore. Praktikisht të gjitha kodet kombëtare dhe ndërkombëtaresë sjelljes parashikojnë detyrime të ndryshme për avokatët përmes të cilëve duhet të sigurohet pavarësia e tyre.

Profesioni i avokatit mbart detyrime të ndryshme juridike dhe morale që avokati (të cilët ndonjëherë janë në konflikt me njëri-tjetrin) kundrejt:

klientit

gjykatave dhe autoriteteve të tjera para të cilave avokati e mbron dhe e përfaqëson klientin profesionin e avokatit në përgjithësi dhe për çdo koleg avokat publiku për të cilin ekzistenca është një profesion i lirë dhe i pavarur, në të cilin respektohen rregullat e vetë profesionit, është një mjet i rëndësishëm për mbrojtjen e të drejtave të njeriut kundër pushtetit të shtetit dhe interesave të tjera në shoqëri.⁷

Karta e CCBE përmban disa parime që lidhen me diversitetin, aspektet e ndershmërisë së avokatit, integritetit personal dhe drejtësisë. Parimi (d) i Kartës CCBE i referohet dinjitetit dhe nderin e profesionit të avokatit, si dhe integritetin dhe reputacionin e mirë të avokatëve individualë. Kjo do të thotë që avokati nuk

⁷ Pavarësia e avokatëve është siguruar nëpërmjet rregullave të ndryshme të Kodeksit të AKRM, rregullat 1, 2, 5, 7, 13, 14, 17 dhe 22.

duhet të turpërohet sjellje në punë profesionale ose në ndonjë tjetër aktivitetet e biznesit, madje as në jetën private, gjë që do të bënte mund të dëmtojë nderin dhe reputacionin e profesionit.⁸

Sipas Komentareve të CCBE mbi Kartën, “e njëjta ide ndonjëherë shprehet duke e cilësuar avokatin si person gjyqësor zyrtar ose nëpunës i drejtësisë. Ky parim përcakton se: *“Avokati kurrë nuk duhet të japë me vetëdije informacion të rremë ose të pasaktë informacion në gjykatë, as nuk mund të gënjejë palët e treta në proces të kryerjes së tij profesionale të veprimtarisë”*.”

1.4. Kushtet dhe detyrimet e Avokatëve në RMV sipas Ligjit për

Avokaturën

Kodi i Etikës Profesionale të Avokatëve është një grup parimesh të pranuar nga të cilat avokatët duhet të drejtohen në punën e tyre. Ato janë në përputhje me parimet e përgjithshme të etikës të parimeve tashmë të pranuar dhe të zhvilluara të etikës profesionale të avokatit. Mosrespektimi i rregullave dhe parimeve të Kodit të Etikës Profesionale të avokatëve, bashkëpunëtorëve profesionalë dhe praktikantëve ligjorë përbën shkelje të disiplinës, të sanksionuar me akt të veçantë të Dhomës. Është detyrë e të gjithë juristëve të sigurojnë zbatimin korrekt të këtij Kodi. Në rast se avokatët përfaqësojnë ose mbrojnë para gjykatave të një vendi tjetër, ata janë të detyruar, krahas dispozitave të këtij Kodi, të respektojnë edhe dispozitat e kodit të vendit të vendbanimit.

Duke u bazuar në nenin 75, paragrafët 1 dhe 2 të Kushtetutës së Republikës së Maqedonisë së Veriut, Presidenti i Republikës së Maqedonisë së Veriut dhe Kryetari i Kuvendit të Republikës së Maqedonisë së Veriut, u miratua Ligji i ri për Avokatinë, që Kuvendi i Republikës së Maqedonisë së Veriut e solli në seancën e mbajtur më 19 shtator 2023.

Me këtë ligj bëhet respektimi i dy direktivave evropiane në fushën e avokatisë:

- Direktiva 77/249/EEC e Këshillit, e datës 22 mars 1977, për mundësimin e efikasitetit

aplikimi i lirisë së ofrimit të shërbimeve nga avokatët;

⁸ Komente të Kartës të CCBE, parimi (g)

- Direktiva 98/5/KE e Parlamentit Evropian dhe Këshillit e datës 16 shkurt 1998 për ushtrimin e veprimtarisë të një avokati në një shtet anëtar që nuk është vendi ku është marrë ai kualifikim.

Ky ligj rregullon dhënien e ndihmës juridike nga profesioni juridik personave fizikë dhe juridikë në ushtrimin dhe mbrojtjen e të drejtave dhe interesave të tyre të bazuara juridikisht në proceset para gjykatave, autoriteteve shtetërore, personave të tjerë juridikë, autoriteteve të vetëqeverisjes vendore. - njësitë e qeverisë, ushtrimi i veprimtarisë së avokatit, të përcaktuara me këtë ligj dhe ligje të tjera, si dhe organizimi i praktikës së avokatisë, kushtet për ushtrimin dhe pushimin dhe pushimin e veprimtarisë së avokatit dhe të drejtat e detyrimit e avokatëve, si dhe si sigurimi i avokatëve nga përgjegjësia për dëmin.⁹

Për të ushtruar detyrën e avokatit, Ligji për Avokatinë parashikon kushtet që duhet të plotësohen. Fillimisht, veprimtaria kryhet nga avokatë me profesion, të cilët janë betuar dhe janë regjistruar në Drejtorinë e Odës të Avokatëve. Avokatët e kryejnë veprimtarinë juridike si avokatë individualë dhe avokatë të lidhur me firmë ligjore.

Në Drejtorinë e avokatëve regjistrohen avokatët individualë, ndërsa studiot ligjore janë të regjistruara në Drejtorinë e Studiove të Avokatisë, e cila mbahet nga Dhoma e Avokatisë.¹⁰

Avokati individual e kryen veprimtarinë juridike në mënyrë të pavarur. Avokati mund të punësojë avokatë të tjerë, avokatë bashkëpunëtorë profesionalë, avokatë praktikantët dhe punëtorët për kryerjen e punëve administrative dhe ndihmëse në procedurë dhe më poshtë kushtet e përcaktuara me këtë ligj.

Dy ose më shumë avokatë mund të themelojnë një studio ligjore. Shoqata ligjore themelohet me vendim themelues. Një studio ligjore e themeluar nga dy avokatë mund t'i bashkohen edhe avokatë të tjerë.

(4) Shoqëria ligjore regjistrohet në Drejtorinë e studiove ligjore në të cilën mbahet

Oda e avokatëve fiton statusin e personit juridik në përputhje me këtë ligj. Selinë e avokatit individual e cakton avokati dhe studioja e avokatit themelues të studios ligjore, me zgjedhje të lirë. Për çdo ndryshim të selisë së avokatit individual dhe studios ligjore, avokati, gjegjësisht në bazë të marrëveshjes

⁹ Neni 1, Ligji për avokatinë, RMV, 2023

¹⁰ Neni 7, po aty

avokatët themelues janë të obliguar ta informojnë Odën e Avokatëve në afat prej tetë ditë nga dita e ndërrimit të selisë.

Selia e avokatit individual dhe studios ligjore duhet të plotësojnë kushtet minimale kushtet higjieno-teknike dhe kushte të tjera për ofrimin e ndihmës juridike cilësore, të përcaktuara me akt të Odës së Avokatëve.

E drejta për të ushtruar profesionin e avokatit në përputhje me dispozitat e këtij ligji fitohet me regjistrimin në Drejtori të avokatëve të Odës së Avokatëve.

Pas regjistrimit në Drejtorinë e Avokatëve të Odës së Avokatëve i lëshohet avokatit të regjistruar leje pune. Përmbajtja dhe mënyra e dhënies dhe heqjes së licencës për punë rregullohen me statut të Dhomës së Avokatëve.

Para se të regjistrohet në Drejtorinë e Avokatëve, kandidati bën një deklaratë solemne në të cilën thuhet: *“Beto hem se do ta kryej detyrën time të avokatit me ndërgjegje, do t’i përmbahem Kushtetutës, ligjeve, marrëveshjet ndërkombëtare të ratifikuara në përputhje me Kushtetutën, Statutin e Odës së Avokatëve, Kodin e Etikës së Avokatit dhe se me të gjitha veprimet e mia do të kujdesem për reputacionin e profesionin e avokatit si shërbim publik”*.¹¹ Avokatët janë të detyruar të mbajnë togë në procedurën para gjykatës. Paraqitja e togës përcaktohet me akt të Odës së Avokatëve.

Një person që plotëson kushtet e përgjithshme për themelim mund të regjistrohet në Drejtorinë e Avokatëve si një marrëdhënie pune në organet e administratës shtetërore, e cila gëzon reputacion dhe është e denjë për të kryer veprimtari ligjore dhe plotëson kushtet e mëposhtme:

- të jetë shtetas i Republikës së Maqedonisë së Veriut ose të jetë shtetas i një shteti anëtar

- të Bashkimit Evropian,

- të jetë i qëndrueshëm komercialisht;

- ka diplomuar në drejtësi në Republikën e Maqedonisë së Veriut

me arsim të lartë katërvjeçar të kryer të studimeve juridike VII/1 ose me 300 të fituar

¹¹ Neni 11, po aty

kredite sipas Sistemit Evropian të Kredisë - Transferit (ECTS) ose një diplomë të certifikuar nga Fakulteti Juridik nga jashtë,

- të flasin në mënyrë aktive gjuhën maqedonase,

- të ketë dhënë provimin e jurisprudencës në Republikën e Maqedonisë së Veriut,

- me vendim gjykate të formës së prerë se nuk është dënuar me burg pa kushte mbi gjashtë muaj edhe nëse nuk është dënuar me ndalim të ushtrimit të profesionit, veprimtarisë ose detyrës, për kohëzgjatja e sanksionit,

- të mos jetë i punësuar,

- të mos kryejë punë të papajtueshme me praktikën e avokatisë

- që pozita e tij si gjyqtar, prokuror publik, avokat i shtetit ose zëvendës nuk ka pushuar,

Avokati i Popullit ose zëvendësi, zyrtari i zgjedhur ose i emëruar, pra jo atij punësimi si nëpunës civil, noter, zëvendës ose ndihmës noter ka përfunduar, përmbaues ose zëvendës përmbaues, me vendim të formës së prerë në procedurë gjyqësore, disiplinore ose procedurë tjetër. me të cilën përcaktohet përgjegjësia në kryerjen e funksionit, pra të shërbimit, derisa të kenë kaluar pesë vite nga përfundimi i vendimit dhe

- të dorëzojë dëshminë e kryerjes së trajnimit fillestar në Qendrën Edukative të Dhomës së Avokatëve.¹²

E drejta e avokatit për të ushtruar profesionin e avokatit pushon nëse:

- 1) heq dorë nga e drejta e ushtrimit të ligjit;

- 2) humbi përgjithmonë aftësinë për të ushtruar profesionin e avokatit;

- 3) për shkak të mbarimit të shtetësisë së Republikës së Maqedonisë së Veriut;

- 4) t'i hiqet kapaciteti afarist;

- 5) nëse ndaj tij është shqiptuar masë sigurie me ndalim të ushtrimit të profesionit të avokatisë;

¹² Neni 12, po aty

6) nuk e paguan anëtarësinë e Odës;

7) nuk sigurohet nga përgjegjësia për dëmin e shkaktuar palës;

8) i është hequr licenca e punës;

9) nëse pas pezullimit të veprimtarisë së avokatit, avokati nuk i paraqet kërkesë

Oda e Avokatëve për vazhdimin e ushtrimit të profesionit të avokatisë ose vazhdimin e

pezullim, brenda 15 ditëve nga dita e përfundimit të shkaqeve të pezullimit të funksionit të avokatisë si profesion;

10) nuk ka xhiro llogari të hapur në bankë komerciale dhe është i regjistruar si operator afarist në Regjistrin Qendror i Republikës së Maqedonisë së Veriut;

11) nuk ka marrëdhënie pune të krijuar në pajtim me ligjin;

12) avokatin ose studion e së cilës avokati është themelues dhe në të cilat janë regjistruar

Regjistri Qendror i Republikës së Maqedonisë së Veriut nuk dorëzon rregullisht raport vjetor

deklarata tatimore brenda afateve dhe procedurës së përcaktuar me ligj;

13) nuk ka dëshmi pronësie ose bazë tjetër juridike për shfrytëzimin e patundshmërisë në të cilën ndodhet.

selia e zyrës së avokatisë dhe në të cilën ajo ushtron veprimtarinë juridike, përveç

nëse avokati është në punë me kohë të plotë me një avokat ose studio ligjore.

14) shoqëria aksionare nuk i plotëson më kushtet nga neni 9 paragrafi (3) i këtij ligji.

(3) Kundër vendimit për ndërprerjen e së drejtës për ushtrimin e profesionit, lejohet ankim në organin kompetent në afat prej 15 ditësh nga dita e pranimit të vendimit

të Dhomës së Avokatëve.

(4) Kundër vendimit të formës së prerë të Odës së Avokatëve mund të ngrihet kontest administrativ, para gjykatës kompetente e përcaktuar me ligj.¹³

Konkluzione

Avokatura është një kategori e garantuar me Kushtetutë dhe ka një rol të pamohueshëm të rëndësishëm në çdo shoqëri demokratike, por edhe një rol qendror në sistemin e drejtësisë, që është pikënisja e legjislacionit për Avokaturën. Qëllimi kryesor i ligjit për Avokaturën qoftë në Maqedoninë e Veriut ose në Republikën e Shqipërisë, është forcimi i profesionit të avokatit, roli i tij në sistemin juridik, rritja dhe rivendosja e ngarkesës së avokatëve dhe forcimi i reputacionit të profesionit të avokatit.

Përveç dallimeve të shumta që dalin nga të traditat e ndryshme dhe kuptimet kulturore dhe etike, si dhe dallimet në sistemet ligjore, megjithatë, ekzistojnë disa vlera të brendshme të

profesionit ligjor të pranishme në të gjithë botën, me bazë mbi parimet universale të pavarësisë profesionale, ndershmërisë, integritetit, drejtësisë, konfidencialitetit, shmangia e konflikteve të

interesit, përkushtimi, përmbushja, ekspertiza etj.

Nevojitet më shumë debat midis palëve të interesuara në lidhje me përcaktimin e një avokati me detyrë zyrtare, për llogaritjen e tarifave të avokatëve, si dhe një fushatë më të gjerë për rritjen e ndërgjegjësimit. Për aplikimin me sukses të sistemit të ndihmës juridike në procedurën penale kërkimi dhe mbledhja e të dhënave është e nevojshme, duke përfshirë të kënaqur dhe nevojat e paplotësuara për ndihmë juridike dhe vlerësimi i cilësisë së shërbimeve të ndihmës juridike në procedimi penal. Buxheti për ndihmë juridike në procedurë penale do të duhet t'i mbulojë të gjitha kategoritë e shpenzimeve të nevojshme, duke përfshirë rritjen e ndërgjegjësimit, trajnimin dhe inovacionin në sistemi.

Në terma afatgjatë, rekomandohet të merret në konsideratë mundësia e menaxhimit të sistemit të ndihmës juridike në procedurat penale t'i caktohen një organi të veçantë, me pjesëmarrjen e të gjithë aktorët përkatës. Do të

¹³ Neni 23, po aty

ishte e përshtatshme të bëhej një plan për përmirësimin e sistemit për ofrimin e ndihmës juridike në procedurën penale në rastet e mbrojtjes së detyrueshme, personat e varfër dhe viktimat e krimeve, duke përfshirë të gjitha masat e duhura për këtë qëllim.

Referenca:

1. Kushtetuta e RMV; Gazeta Zyrtare nr. 52/91, 01/92, 31/98, 91/01, 84/03, 107/05, 03/09, 49/11
2. Kodeksi për etikë profesionale të avokatëve, bashkëpunorët dhe praktikantët e Odës të Avokatëve
3. Philip M. Genty, The Challenges of Developing Cross-Cultural Legal Ethics Education, Professional Development, and Guidance for the Legal Professions
4. Mary C. Daly, The Dichotomy between Standards and Rules: A New Way of Understanding the Differences in Perceptions of Lawyer Codes of Conduct by US and Foreign Lawyer
5. Felicity Nagorcka, Michael Stanton & Michael Wilson, Stranded Between Partisanship and the Truth? A Comparative Analysis of Legal Ethics in Adversarial and Inquisitorial Systems of Justice.
6. Kombet e Bashkuara, Parimet bazë për rolin e avokatëve ,(1990),.
7. Parimet e OKB-së për Avokatët, nenet 28 dhe 29, Rekomandimi (2000)21 i Këshillit të Evropës, parimi VI
8. Parimet bazë të Kombeve të Bashkuara për Rolin e Avokatëve [Parimet e OKB për Avokatët], neni 26, Parimet bazë të Kombeve të Bashkuara për Rolin e Avokatëve [Parimet e OKB për Avokatët], neni 26, Rekomandimi nr. R(2000)21 i Këshillit të Evropës, parimet V (4) (g) dhe VI 1 dhe Kodi Etik i KASHLE, neni 1.2.1 dhe 1.2.2
9. Kodi Etik për Avokatët në Bashkimin Evropian, miratuar në seancën plenare të Këshillit të Avokatëve dhe Shoqërive Ligjore të Evropës (KASHLE) më datë 28 tetor 1988 neni 3.4. Shih http://www.ccbe.org/doc/En/code2002_en.pdf [vizituar më 15 qershor 2006].
10. Ligji për avokatinë, RMV

ANALYTICAL REVIEW OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE'S INFLUENCE ON THE BUSINESS SECTOR: APPLICATIONS, TRENDS, LIMITATIONS AND CHALLENGES

Dr. Fatmira PRODANI

miraprodani@gmail.com Universiteti Aleksandër Moisiu

PhD. Candidate Lirinda VAKO ABEDINI

l.vako@eust.edu.mk International University of Struga

Prof.Dr. Armen KADRIU

a.kadriu@eust.edu.mk International University of Struga

Abstract

The incorporation of artificial intelligence (AI) into business operations has transformed numerous industries, streamlining tasks, refining decision-making processes, and elevating customer interactions. This review delves into AI's impact across business domains, examining its applications, hurdles, constraints, prevailing trends, and prospective avenues. It commences by elucidating AI's significance in business contexts, followed by a comprehensive overview of its application spectrum, encompassing customer service, marketing, finance, healthcare, manufacturing, logistics, and human resources. The exploration extends to delineating the advantages and merits of AI adoption, complemented by instances of successful implementations and resultant business process enhancements. Subsequently, the paper addresses the challenges and limitations inherent in AI technology, including ethical considerations, data privacy and security concerns, requisite technical expertise, and substantial implementation costs. Additionally, it outlines ongoing trends in AI assimilation, such as its convergence with allied technologies, escalating demand for AI proficiency, and the evolution of increasingly sophisticated AI algorithms. Concluding reflections offer recommendations and prognostications regarding AI's future trajectory in business spheres, proposing strategies for effective implementation while conscientiously addressing ethical and societal implications. The analytical discourse therein underscores key research lacunae and advances comprehension of AI's role within the business domain.

Keywords: *Artificial Intelligence, Business, AI, AI in marketing, trends and challenges*

Introduction

Artificial Intelligence (AI) has become indispensable in modern business operations, offering avenues for growth, innovation, and refined decision-making. Its adoption has surged across sectors, heralding a transformative era. Capable of automating tasks, analyzing vast datasets, and delivering actionable insights, AI finds utility in customer service, marketing, finance, healthcare, manufacturing, logistics, and human resources. With AI's evolution, understanding its integration challenges and opportunities is paramount.

Recent research extensively explores AI's impact on business, spanning applications like automation, predictive analytics, and natural language processing. Scholars dissect its implications for strategy, organizational dynamics, and labor markets, revealing varied outcomes from efficiency gains to cautionary tales. Theoretical frameworks, such as Kitsios' strategic alignment and Micallef's AI capability concept, offer strategic guidance. Yet, a gap remains in holistic AI implementation strategies.

AI integration promises industry transformation, prompting a comprehensive review of its impact. This review serves as a vital resource for understanding AI's business applications, trends, and challenges. Catering to academics, practitioners, and researchers, it synthesizes diverse literature, illuminating AI's historical context, current landscape, and future directions. By identifying research gaps, it charts pathways for future inquiry. The paper unfolds as follows: Section 2 reviews pertinent literature. Section 3 explores AI applications in business, while Section 4 examines its impact. Sections 5-7 discuss trends, limitations, challenges, and avenues for future research. Finally, Section 8 concludes.

Literature review

This literature review aims to present a broad perspective on AI's influence on the business landscape, emphasizing two key aspects: the historical backdrop of AI within the business sector and recent research endeavors. The initial section will offer an extensive examination of AI's journey in the business realm, encompassing its historical evolution, contemporary technological landscape, and diverse applications across business domains. Subsequently, the focus shifts to recent research endeavors delving into AI's impact on business operations.

2.1. Background of the study

AI has a rich history dating back to the 1950s, initially focusing on rule-based systems and symbolic reasoning, where computers were programmed to follow predefined rules. By the 1980s, the emphasis shifted to machine learning, training algorithms to learn from data and make predictions.¹ This trajectory accelerated with the emergence of deep learning and neural networks, empowering computers to analyze extensive datasets and discern patterns accurately. These advancements have catalyzed AI's integration into business operations, unlocking avenues for growth, innovation, and enhanced decision-making.

Across various industries like marketing, finance, healthcare, manufacturing, logistics, inventory management, and human resources, AI is reshaping operational paradigms, customer interactions, and strategic decision-making.² However, alongside its vast potential, AI implementation also presents challenges and limitations. These include ethical dilemmas regarding AI usage, concerns over data privacy and security, a shortage of technical expertise, high implementation costs, and constraints inherent in AI technology and its applications.³

Methodology

Our literature review was conducted using a systematic and structured approach to ensure the credibility and reliability of our findings. We recognized the paramount importance of employing rigorous methodology to uphold the scientific integrity of our study. Our approach entailed several methodological steps, including research question formulation, comprehensive data collection, establishment of inclusion and exclusion criteria, data analysis, critical evaluation

¹ E. Alpaydin, "Design and analysis of machine learning experiments," in *Introduction to Machine Learning*, ed: MIT Press, 2010, pp. 475-515

² L. Ma and B. Sun, "Machine learning and AI in marketing—Connecting computing power to human insights," *International Journal of Research in Marketing*, vol. 37, No. 3, pp. 481-504, 2020

³ M. Bahl, "Artificial Intelligence in Clinical Practice: Implementation Considerations and Barriers," *Journal of Breast Imaging*, vol. 4, No. 6, pp. 632- 639, 2022

of sources, and synthesis of findings. By adhering to these procedural guidelines, we aimed to mitigate biases and uphold the methodological rigor of our review.

We opted for a systematic literature review (SLR) method over multivocal literature review and other narrative methods for three primary reasons.

Firstly, SLR offers higher objectivity compared to alternative narrative methods.

Secondly, SLR yields more conclusive and replicable results by virtue of its clear and systematic process for selecting literature.

Lastly, SLR aids in identifying research gaps, thereby facilitating the advancement of the research field with greater clarity regarding past studies and future research agendas.

Our methodology was anchored on the following key steps:

Research Question Formulation: We commenced our literature review by formulating a clear and precise research question to provide a guiding framework for our study. Our research question focused on elucidating the impact of artificial intelligence (AI) on the business industry, encompassing its applications, trends, challenges, and potential future developments.

Comprehensive Data Collection: To ensure inclusivity and comprehensiveness, we conducted an exhaustive search across reputable academic databases, including PubMed, IEEE Xplore, Google Scholar, and Scopus. The search spanned peer-reviewed articles from 2015 to 2023, as well as conference papers and reports published between 2017 and 2023, to capture the most recent and relevant literature.

Inclusion and Exclusion Criteria: Specific inclusion and exclusion criteria were established to meticulously select pertinent publications for our review. Inclusion criteria encompassed publications directly pertinent to the impact of AI in business, while exclusion criteria filtered out articles in non-English languages or those lacking thematic relevance or academic rigor.

Data Analysis and Synthesis: Upon data collection, we systematically analyzed the selected articles to discern key themes, trends, and findings. This involved coding and categorizing the literature based on different facets of AI in business, such as applications, challenges, and trends.

Critical Evaluation and Quality Assessment: Each selected publication underwent critical evaluation to ascertain its quality. We assessed the credibility of sources, validity of research methodologies employed, and relevance of findings to our research question.

Synthesis and Dissemination of Findings: Findings from the reviewed literature were synthesized and presented in a coherent and logical narrative. We provided a comprehensive overview of AI's impact on business, addressing its various applications, challenges, current trends, and potential future developments. These results were meticulously organized and presented in the manuscript, with specific focus on the application areas of AI in business discussed in Section 4.

COMPREHENSIVE DATA COLLECTION	LIMITING THE SEARCH	INCLUSION AND EXCLUSION CRITERIA	CRITICAL EVALUATION AND QUALITY ASSESSMENT
tensive search of reputable academic databases such as PubMed IEEE Xplore, Google scholar and Scopus	The search was limited to peer reviewed articles between 2015 and 2023, conference papers and reports	Inclusion criteria: Publications directly related to the impact of AI in business Exclusion criteria: Non English languages, duplicates and irrelevant to thematic focus or lacked academic rigor.	Assessment of the credibility of the sources, the validity of the research methodologies used and the relevance of the findings to our research question

Figure 1: Flow chart for screening and selection of articles

Applications of Artificial Intelligence in Business

AI is increasingly gaining traction in the business sector owing to its transformative potential across diverse domains such as customer service, marketing, finance, healthcare, manufacturing, logistics, and human resources. By

automating tasks, analyzing data, and offering insights, AI empowers businesses to enhance decision-making, boost efficiency, and elevate customer experiences ⁴.

In customer service, AI facilitates the deployment of chatbots and virtual assistants for handling routine inquiries and delivering personalized recommendations to customers⁵. AI-driven sentiment analysis aids in understanding customer feedback and addressing complaints promptly. Meanwhile, in marketing, AI optimizes campaigns, tailors content, and predicts consumer behavior by analyzing vast amounts of consumer data⁶. Real-time engagement via AI-powered chatbots further enhances customer experiences.

Finance and accounting benefit from AI's automation of repetitive tasks like data entry and reconciliation, enabling professionals to focus on higher-value endeavors⁷. Moreover, AI algorithms detect financial irregularities and aid in fraud prevention, while portfolio management and algorithmic trading enhance investment decisions. Healthcare undergoes a revolution with AI enabling personalized medicine, drug discovery, and patient monitoring⁸. By analyzing medical data, AI aids in diagnosis, treatment, and predicting patient outcomes⁹.

In manufacturing, AI drives efficiency through predictive maintenance, quality control, and supply chain optimization. Predictive analytics on sensor data anticipate machine failures, while autonomous robots handle repetitive tasks, freeing human resources for more intricate operations. Likewise, logistics and supply chain management optimize with AI-enabled real-time tracking, delivery

⁴ A. Haleem, M. Javaid, M. A. Qadri, R. P. Singh, and R. Suman, "Artificial intelligence (AI) applications for marketing: A literature-based study," *International Journal of Intelligent Networks*, 2022

⁵ A. B. Mahmoud, "Like a cog in a machine: the effectiveness of AI-powered human resourcing," *Advances in intelligent, flexible, and lean management and engineering*, pp. 1-20, 2021

⁶ H. Taherdoost and M. Madanchian, "Artificial Intelligence and Sentiment Analysis: A Review in Competitive Research," *Computers*, vol. 12, No. 2, pp. 37, 2023

⁷ K. J. Shaffer, C. J. Gaumer, and K. P. Bradley, "Artificial intelligence products reshape accounting: time to re-train," *Development and learning in organizations: an international journal*, vol. 34, No. 6, pp. 41-43, 2020

⁸ K. B. Johnson, W. Q. Wei, D. Weeraratne, M. E. Frisse, K. Misulis, K. Rhee, et al., "Precision medicine, AI, and the future of personalized health care," *Clinical and translational science*, vol. 14, No. 1, pp. 86-93, 2021

⁹ M. Singh, "Revolutionizing healthcare through artificial intelligence and virtual reality," *International Journal of Education and Management Studies*, vol. 8, No. 4, pp. 406-410, 2018

prediction, and demand forecasting¹⁰. AI-enhanced chatbots provide customers with delivery updates, enhancing their experience.

Human resources benefit from AI in candidate screening, employee engagement, performance management, and talent management. AI analysis of employee data predicts performance patterns and attrition, while AI-driven chatbots streamline HR inquiries.

Impact of AI in Business

The impact of AI on business has been profound, with numerous companies realizing its benefits. By automating time-consuming tasks, AI frees up resources for higher-value endeavors, thereby enhancing efficiency and productivity¹¹. Moreover, AI's capacity to analyze vast datasets furnishes invaluable insights that inform better decision-making processes¹². There's a burgeoning recognition of AI's potential contribution to future knowledge management systems, underscoring its transformative role in revolutionizing innovation management and redefining approaches to work¹³.

Across diverse industries, businesses have successfully leveraged AI to propel growth and foster innovation. For example, Amazon's implementation of AI-powered recommendation systems has bolstered sales and enhanced customer satisfaction through personalized product suggestions. IBM's utilization of Watson, an AI-powered system, has empowered businesses to sift through extensive data, thereby refining decision-making processes and driving growth. Similarly, the advent of AI-driven chatbots represents a recent and highly successful innovation. Additionally, Google's integration of AI-powered voice recognition enables users to access information and execute tasks through voice

¹⁰ Q. Jia, Y. Guo, R. Li, Y. Li, and Y. Chen, "A conceptual artificial intelligence application framework in human resource management," 2018.

¹¹ K. Ramachandran, A. A. S. Mary, S. Hawladar, D. Asokk, B. Bhaskar, and J. Pitroda, "Machine learning and role of artificial intelligence in optimizing work performance and employee behavior," *Materials Today: Proceedings*, vol. 51, pp. 2327-2331, 2022

¹² C. Li, Y. Chen, and Y. Shang, "A review of industrial big data for decision making in intelligent manufacturing," *Engineering Science and Technology, an International Journal*, vol. 29, pp. 101021, 2022

¹³ V. Bilgram and F. Laarmann, "Accelerating Innovation with Generative AI: AI-augmented Digital Prototyping and Innovation Methods," *IEEE Engineering Management Review*, 2023

commands¹⁴. The burgeoning number of startups focusing on various AI domains, as depicted in Table 1, underscores the pivotal role of AI across industries, sectors, and business functions.

AI Area	% of AI Startups
Natural Language Processing (NLP)	24%*
Machine Learning (ML)	22%**
Computer Vision	16%*
Robotic Process Automation (RPA)	7%*
Speech Recognition	5%*
Predictive Analytics	5%**
Autonomous Vehicles	2%**
Other	20%**

Table 1: AI areas and the percentage of startups in these areas in 2021 and 2022

*Emerj AI Startup Insights Report 2021

**CB Insights AI 100 Report 2022

The latest report highlights key insights into the trend and industrial review of AI adoption. Over the past five years, AI adoption has more than doubled, signifying its growing significance¹⁵. A survey within the same report reveals that service operations, marketing and sales, product and service development, risk modeling, and manufacturing are the primary business functions leading the integration of AI into their models¹⁶. Notably, companies like GE utilize digital models and twins to expedite product design testing in

¹⁴ N. C. Noruwana, P. A. Owolawi, and T. Mapayi, "Interactive IoT-based speech-controlled home automation system," in 2020 2nd International Multidisciplinary Information Technology and Engineering Conference (IMITEC), 2020, pp. 1-8

¹⁵ A. Daly. (2020, May). Recent AI Adoption in the US Government. Available: <https://www.coursehero.com/file/124143924/Recent-AI-Adoption-in-the-US-GovernmentPDF/>

¹⁶ D. Tohănean, A. I. Buzatu, C.-A. Baba, and B. Georgescu, "Business model innovation through the use of digital technologies: Managing risks and creating sustainability," *Amfiteatru Economic*, vol. 22, No. 55, pp. 758-774, 2020

turbine development, resulting in significant time and cost savings. Similarly, BASF leverages AI to identify customer formulation-friendly molecules, facilitating the creation of innovative products. AI has also been instrumental in generating new product ideas, identifying novel opportunities, and fostering entirely new product concepts¹⁷. Investment levels in AI across these functions have reached unprecedented heights. Figure 2 illustrates the profit margins of business functions from AI adaptation in 2021. Marketing, sales, and production or service development have experienced notable revenue increases, while supply chain management has seen substantial cost reductions compared to other functions.

In summary, the impact of AI on business operations has been substantial, revolutionizing processes and driving improvements in decision-making, customer experiences, and productivity. Ongoing research and development in AI are poised to continue shaping the future of businesses across various sectors¹⁸.

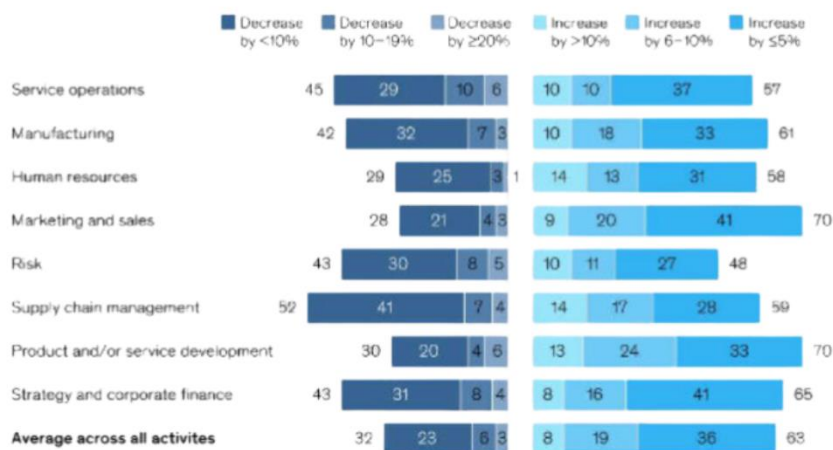

Figure 2: Cost decrease and revenue increase from AI adoption Source: McKinsey and company, 2021

¹⁷ R. G. Cooper, "The Artificial Intelligence Revolution in New-Product Development," IEEE Engineering Management Review, 2023

¹⁸ T. Davenport, A. Guha, D. Grewal, and T. Bressgott, "How artificial intelligence will change the future of marketing," Journal of the Academy of Marketing Science, vol. 48, pp. 24-42, 2020

Current Trends in AI in Business Areas

The impact of AI on business is undeniably profound, as evidenced by numerous of studies and research papers. AI's transformative influence is reshaping the business landscape by offering intelligent solutions to various challenges. In this section, we delve into the current trends of AI in the business sector, encompassing AI-powered chatbots and customer service, predictive analytics and forecasting, personalization and recommendation systems, supply chain optimization, and cybersecurity. As AI advances, we anticipate a surge in its adoption by businesses striving to maintain competitiveness in the market. The growing trend of integrating AI with other technologies is driving a heightened demand for AI skills among employees, leading to the development of more advanced and sophisticated AI algorithms¹⁹.

One area witnessing profound AI impact is customer service, particularly through personalized recommendations. Xu et al. suggest that organizations can reduce costs by substituting human customer service with AI alternatives, as AI-driven systems are perceived to possess superior problem-solving abilities²⁰. However, Khan & Iqbal raise concerns about potential inefficiencies in customer satisfaction despite cost reductions²¹. Research underscores the growing effectiveness of AI-powered chatbots and virtual assistants in addressing customer inquiries and issues, resulting in enhanced customer loyalty, retention, and increased revenue and profit margins. Moreover, AI significantly enhances efficiency and productivity by automating repetitive tasks, enabling companies to allocate resources towards strategic and creative endeavors. Furthermore, AI augments decision-making processes by swiftly analyzing vast datasets, thereby outpacing human capabilities²². Additionally, AI drives cost reductions by automating previously manual processes like customer service and supply chain

¹⁹ B. Shneiderman, "Human-centered artificial intelligence: Reliable, safe & trustworthy," *International Journal of Human-Computer Interaction*, vol. 36, No. 6, pp. 495-504, 2020

²⁰ Y. Xu, C.-H. Shieh, P. van Esch, and I.-L. Ling, "AI customer service: Task complexity, problem-solving ability, and usage intention," *Australasian marketing journal*, vol. 28, No. 4, pp. 189-199, 2020

²¹ S. Khan and M. Iqbal, "AI-Powered Customer Service: Does it Optimize Customer Experience?," in *2020 8th International Conference on Reliability, Infocom Technologies and Optimization (Trends and Future Directions)(ICRITO)*, 2020, pp. 590-594

²² L. Aristodemou and F. Tietze, "The state- of-the-art on Intellectual Property Analytics (IPA): A literature review on artificial intelligence, machine learning and deep learning methods for analysing intellectual property (IP) data," *World Patent Information*, vol. 55, pp. 37-51, 2018

management, offering opportunities to optimize supply chain operations and reduce associated expenses, such as inventory and transportation costs.

The future of AI in business holds immense promise, with continued integration with emerging technologies like the Internet of Things and the development of specialized AI applications. Despite its myriad benefits, implementing and adopting AI technology pose challenges, which we will explore in the subsequent section.

Challenges and Limitations of AI in Business Areas

While AI brings substantial benefits to businesses, it also introduces several challenges and limitations that require careful consideration. In this section, we'll explore some of the key hurdles and constraints encountered in AI implementation within business domains.

Data Quality and Availability: The principle of "garbage in, garbage out" underscores the critical importance of input data quality for AI systems. Inaccurate, incomplete, or biased input data can yield unreliable results, particularly in applications requiring high accuracy like medical diagnosis or financial forecasting²³. To mitigate this risk, businesses must prioritize data quality across the entire data lifecycle, implementing robust data governance and management practices.

Ethical Concerns: AI can raise ethical dilemmas, especially regarding potential biases or discriminatory decisions. This is particularly pertinent in areas like hiring, where AI algorithms may screen job applicants, or in surveillance applications that may infringe on individual privacy.

Data Privacy and Security Issues: The heavy reliance of AI on data raises concerns about data privacy and security. Businesses face risks of data breaches or misuse, particularly with sensitive information such as medical records.

Lack of Technical Expertise and Knowledge: Implementing and maintaining AI systems necessitates specialized technical expertise, posing challenges for businesses in finding qualified staff. Moreover, the rapid pace of technological advancement in AI requires continuous investment in training and development.

²³ S. Raghunathan, "Impact of information quality and decision-maker quality on decision quality: a theoretical model and simulation analysis," *Decision support systems*, vol. 26, No. 4, pp. 275-286, 1999

High Implementation Costs: Developing and implementing AI systems can incur significant expenses, especially for small and medium-sized businesses, potentially hindering adoption²⁴.

Limitations in AI Technology and Applications: AI has inherent limitations, such as shortcomings in common-sense reasoning and creativity. Additionally, there may be constraints on the types of problems AI can solve, particularly those involving complex or emotional human interactions.

Lack of Transparency: Many AI algorithms operate as "black boxes," making it challenging to understand their decision-making processes. This opacity poses challenges, especially in regulated industries where transparency is crucial²⁵.

Integration with Existing Systems: Integrating AI systems with complex IT infrastructures can be daunting for businesses. Ensuring seamless integration and effectively managing infrastructure complexity are essential for successful implementation.

In conclusion, while AI offers significant benefits, businesses must navigate various challenges and limitations to realize its full potential. Addressing ethical concerns, ensuring data privacy and security, fostering technical expertise, managing costs, and overcoming technology limitations are critical steps toward maximizing AI's impact across sectors. In the following section, we'll discuss future works and recommendations for AI in business domains.

Future works and recommendations

According to a report by Accenture (2022), the utilization of AI in business is poised for continued growth, promising to become even more pervasive. Businesses that adeptly incorporate AI could see a remarkable increase in profitability, projected to rise by an average of 38 percent by 2025. Furthermore, the introduction of AI holds the potential to bolster the global

²⁴ M. Barton, R. Budjac, P. Tanuska, G. Gaspar, and P. Schreiber, "Identification overview of industry 4.0 essential attributes and resource-limited embedded artificial-intelligence-of-things devices for small and medium- sized enterprises," *Applied Sciences*, vol. 12, No. 11, pp. 5672, 2022

²⁵ H. Felzmann, E. Fosch-Villaronga, C. Lutz, and A. Tamò-Larrieux, "Towards transparency by design for artificial intelligence," *Science and Engineering Ethics*, vol. 26, No. 6, pp. 3333-3361, 2020

economy by a staggering US\$14 trillion across 16 industries in 12 economies. This forecast underscores the immense economic opportunities AI presents²⁶.

In the pursuit of successful AI implementation, businesses should prioritize several key strategies. Establishing a robust data infrastructure, alongside recruiting and training employees equipped with AI skills, are foundational steps. Moreover, fostering a culture conducive to experimentation and innovation is paramount. Crucially, aligning AI initiatives with overarching business strategies is essential for ensuring coherence and effectiveness.

As AI integration proliferates within business operations, ethical and social implications demand careful consideration. These encompass addressing issues such as bias, discrimination, privacy concerns, and the potential impact on employment dynamics. While there is a prevailing belief that AI may supplant certain job functions, garnering endorsement for AI adoption necessitates buy-in not only from senior management but also from the engineers and technicians responsible for its daily deployment. To address these concerns effectively, businesses must prioritize transparency, fairness, and accountability in their AI systems. Proactively developing AI systems that uphold ethical and social values is imperative²⁷. Looking ahead, the trajectory of AI in business is poised for sustained growth and innovation, underscored by an augmented emphasis on ethical and responsible technology deployment.

In addition to exploring the impact of AI on the business sector, future research avenues could extend into critical domains vital to humanity, such as environmental conservation and transportation. Investigating how AI tools can be leveraged to monitor ecosystems, detect environmental pollution, and optimize responses to natural disasters offers promising avenues for further study. Furthermore, research initiatives could delve into the application, future trends, and challenges in humanoid robots designed to assist individuals with disabilities. AI-enabled technologies have the potential to facilitate communication and interaction for individuals with hearing disabilities or speech impairments, fostering inclusivity and empowerment within society.

²⁶ A. V. Sanjeev Vohra, Philippe Roussiere, Lan Guan. (2022, May 2023). The art of AI maturity. Advancing from practice to performance

²⁷ M. Jakesch, Z. Buçinca, S. Amershi, and A. Olteanu, "How different groups prioritize ethical values for responsible AI," in 2022 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency, 2022, pp. 310-323

Conclusion

In recent years, the influence of AI on the business landscape has been profound, touching various facets of operations. From enhancing customer service to optimizing supply chains and analyzing consumer behavior, AI has demonstrated its versatility and impact. This review paper meticulously examines the application areas of AI and their corresponding effects. Furthermore, it sheds light on the challenges and constraints encountered when implementing AI in real-world scenarios.

Additionally, the review delves into current trends, illustrating how AI is reshaping business operations, fostering innovation, and fostering growth. The insights gleaned from this review hold significance for policymakers, business leaders, and researchers alike. They offer valuable perspectives on the potential benefits and obstacles entailed in integrating AI into business processes. Moving forward, future research endeavors should concentrate on crafting effective strategies to surmount the challenges associated with AI implementation. Emphasis should be placed on promoting responsible AI governance and meticulously assessing the enduring impacts of AI on the business landscape. Such endeavors will be instrumental in harnessing the full potential of AI while navigating its complexities and ensuring sustainable progress in the business realm.

References

1. L. Ma and B. Sun, "Machine learning and AI in marketing–Connecting computing power to human insights," *International Journal of Research in Marketing*, vol. 37, No. 3, pp. 481-504, 2020
2. M. Bahl, "Artificial Intelligence in Clinical Practice: Implementation Considerations and Barriers," *Journal of Breast Imaging*, vol. 4, No. 6, pp. 632- 639, 2022
- A. Haleem, M. Javaid, M. A. Qadri, R. P. Singh, and R. Suman, "Artificial intelligence (AI) applications for marketing: A literature-based study," *International Journal of Intelligent Networks*, 2022
- A. B. Mahmoud, "Like a cog in a machine: the effectiveness of AI-powered human resourcing," *Advances in intelligent, flexible, and lean management and engineering*, pp. 1-20, 2021

3. H. Taherdoost and M. Madanchian, "Artificial Intelligence and Sentiment Analysis: A Review in Competitive Research," *Computers*, vol. 12, No. 2, pp. 37, 2023
4. K. J. Shaffer, C. J. Gaumer, and K. P. Bradley, "Artificial intelligence products reshape accounting: time to re-train," *Development and learning in organizations: an international journal*, vol. 34, No. 6, pp. 41-43, 2020
5. K. B. Johnson, W. Q. Wei, D. Weeraratne, M. E. Frisse, K. Misulis, K. Rhee, et al., "Precision medicine, AI, and the future of personalized health care," *Clinical and translational science*, vol. 14, No. 1, pp. 86-93, 2021
6. M. Singh, "Revolutionizing healthcare through artificial intelligence and virtual reality," *International Journal of Education and Management Studies*, vol. 8, No. 4, pp. 406-410, 2018
7. Q. Jia, Y. Guo, R. Li, Y. Li, and Y. Chen, "A conceptual artificial intelligence application framework in human resource management," 2018.
8. K. Ramachandran, A. A. S. Mary, S. Hawladar, D. Asokk, B. Bhaskar, and J. Pitroda, "Machine learning and role of artificial intelligence in optimizing work performance and employee behavior," *Materials Today: Proceedings*, vol. 51, pp. 2327-2331, 2022
- B. Li, Y. Chen, and Y. Shang, "A review of industrial big data for decision making in intelligent manufacturing," *Engineering Science and Technology, an International Journal*, vol. 29, pp. 101021, 2022
9. V. Bilgram and F. Laarmann, "Accelerating Innovation with Generative AI: AI-augmented Digital Prototyping and Innovation Methods," *IEEE Engineering Management Review*, 2023
10. N. C. Noruwana, P. A. Owolawi, and T. Mapayi, "Interactive IoT-based speech- controlled home automation system," in *2020 2nd International Multidisciplinary Information Technology and Engineering Conference (IMITEC)*, 2020, pp. 1-8
- A. Daly. (2020, May). Recent AI Adoption in the US Government. Available: <https://www.coursehero.com/file/124143924/Recent-AI-Adoption-in-the-US-GovernmentPDF/>
- C. Tohănean, A. I. Buzatu, C.-A. Baba, and B. Georgescu, "Business model innovation through the use of digital technologies: Managing risks and creating sustainability," *Amfiteatru Economic*, vol. 22, No. 55, pp. 758-774, 2020
11. R. G. Cooper, "The Artificial Intelligence Revolution in New-Product Development," *IEEE Engineering Management Review*, 2023
12. T. Davenport, A. Guha, D. Grewal, and T. Bressgott, "How artificial intelligence will change the future of marketing," *Journal of the Academy of Marketing Science*, vol. 48, pp. 24-42, 2020

13. B. Shneiderman, "Human-centered artificial intelligence: Reliable, safe & trustworthy," *International Journal of Human–Computer Interaction*, vol. 36, No. 6, pp. 495-504, 2020
14. Y. Xu, C.-H. Shieh, P. van Esch, and I.-L. Ling, "AI customer service: Task complexity, problem-solving ability, and usage intention," *Australasian marketing journal*, vol. 28, No. 4, pp. 189-199, 2020
15. S. Khan and M. Iqbal, "AI-Powered Customer Service: Does it Optimize Customer Experience?," in *2020 8th International Conference on Reliability, Infocom Technologies and Optimization (Trends and Future Directions)(ICRITO)*, 2020, pp. 590-594
16. L. Aristodemou and F. Tietze, "The state- of-the-art on Intellectual Property Analytics (IPA): A literature review on artificial intelligence, machine learning and deep learning methods for analysing intellectual property (IP) data," *World Patent Information*, vol. 55, pp. 37-51, 2018
17. S. Raghunathan, "Impact of information quality and decision-maker quality on decision quality: a theoretical model and simulation analysis," *Decision support systems*, vol. 26, No. 4, pp. 275-286, 1999
18. M. Barton, R. Budjac, P. Tanuska, G. Gaspar, and P. Schreiber, "Identification overview of industry 4.0 essential attributes and resource-limited embedded artificial-intelligence-of- things devices for small and medium- sized enterprises," *Applied Sciences*, vol. 12, No. 11, pp. 5672, 2022
19. H. Felzmann, E. Fosch-Villaronga, C. Lutz, and A. Tamò-Larrieux, "Towards transparency by design for artificial intelligence," *Science and Engineering Ethics*, vol. 26, No. 6, pp. 3333-3361, 2020
- A. V. Sanjeev Vohra, Philippe Roussiere, Lan Guan. (2022, May 2023). The art of AI maturity. Available:https://www.accenture.com/_acnmedia/Thought-Leadership-Assets/PDF-5/Accenture-Art-of-AI-Maturity- Report.pdf
20. M. Jakesch, Z. Buçinca, S. Amershi, and A. Olteanu, "How different groups prioritize ethical values for responsible AI," in *2022 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency*, 2022, pp. 310-323

THE CHALLENGES OF INTEGRATING STUDENTS WITH DOWN SYNDROME

Ph. D cand. Miranda Lushaj Shala

mirandalushaj@hotmail.com

Abstract

This research focuses on the integration challenges of children with Down Syndrome, this topic addresses the issue of their integration into regular classes.

This research has used the quantitative and qualitative methods which has served in data collection and analysis.

The research was conducted in the parallel classes of the following primary schools in Gjakove: “Yll Morina” and “Zekeria Rexha”, at the Resource Center “Përparimi” in Prishtina, as well as in some other primary public schools in Prishtina and in Gjakova (in (“Nazim Gafurri”, “Hilmi Rakovica”, “Mustafa Bakia”, “Shaban Golaj”). The research was conducted based on various literary review and studies done regarding this field, along with the data results collected from the questionnaires.

From the given answers we get to conclude that the discriminative mentality, the lack of professionalism from the teachers side in order to work with children with Down Syndrome, the inadequate infrastructure, result to be challenging in integrating these children into regular (inclusive) classes. The majority of teachers agree that MASHT (MEST) should provide professional trainings to the teachers that work with children with Down Syndrome.

Key words: *integration, teacher, student, Down syndrome*

1. INTRODUCTION

Our country is making important strides towards inclusion, as many students from resource centers and attached classes are moving through regular classes. The statistics obtained by the "Down Syndrome Kosovo" Association

show that in the municipality of Gjakova there are two attached classes, with a total of 35 students with Down Syndrome.

The study of the challenges faced by children with Down Syndrome is not a new and previously unexplored topic, but its actuality never remains lacking, so I thought it reasonable to elaborate further. So, the motive to address this topic, the challenges facing children with Down Syndrome, I find mainly in the internal motive. The second reason is that I have always been motivated to help these children, and above all to contribute to their education.

According to Reçica, based on the documents approved by the Ministry of Education, Science and Technology of Kosovo, our country aims for a comprehensive education system where the right to education is the right of everyone regardless of their status physical, intellectual, social, emotional, sensory, linguistic or any other condition.

The Ministry of Education, Science and Technology of Kosovo, emphasizes that social inclusion is an issue of the whole society and not only of the education system. Inclusive education, as a first step towards social inclusion, benefits the whole society. The experience of the last century gave a valuable lesson to society, because the isolation of some students in separate schools has negative effects on their future lives and on that of society in general. In many educational systems of different countries, inclusiveness has already become a reality, but accompanied by many difficulties. Kosovo is also facing this challenge, which is making efforts towards the realization of the concept of comprehensive education. Inclusion, as an educational philosophy, is relatively new in Kosovo both as a concept and as a practice.

In 2013, Save the Children published a handbook on school procedures to support the inclusion of students with disabilities on the topic "Inclusion of children with disabilities in school", where it is emphasized that: "an inclusive school is a school in which differences between students and diversity are welcomed and the necessary measures are taken to realize this. When we emphasize the difference between students, we don't mean only students with disabilities, but all those who have changes or specifics in learning, such as students from the Roma community, students with low income or gender-related, etc. In essence, an inclusive school does not aim to erase the differences between individuals, but enforces the right to quality education. In this respect, inclusiveness is a much broader concept than the concept of integration. In an

inclusive school, the burden of adaptation falls on the student, who thus learns that the planning and organization of the school for the inclusion of students with disabilities is developed differently than most". Teachers, peers and the school environment are important actors in educating children in school with common norms and values.

While Muka, emphasizes that Education is a set of conditions and activities that lead to the intellectual, social, moral and physical development of the child.

According to the Landesakademie with partner, "The school must also help the child to prepare for "responsible life in a free society, in the spirit of understanding, peace, tolerance, equality of the sexes and friendship between all peoples, ethnic groups, national and religious groups and people of autochthonous origin.

2. MATERIALS AND METHODS

Research methods, techniques and instruments

Quantitative and qualitative methods were used to collect the results, this method was used for the purpose of data collection, analysis and processing, while the qualitative method was used for qualitative data analysis.

In order to collect data related to the integration challenges of children with Down Syndrome, two questionnaire surveys are used. The two separate surveys consist of:

- 10 statements that quantitatively assess the degree of representation of teachers' views regarding the issue of inclusion of the category of children with Down Syndrome.
- 10 statements which quantitatively assess the degree of representation of the parents' point of view regarding the issue of inclusion of the category of children with Down Syndrome.
- For the collection of qualitative data, 3 open questions were asked to the teachers of children with Down Syndrome

3. RESULTS

In the question asked of teachers: "Down syndrome does not affect the learning process of students", the results were as follows: 9 of the teachers disagreed with this position (45%), 4 of them agreed (20%), 3 others fully agreed (15%), 3 disagreed at all (15%), while 1 had no opinion on this issue (5%). From these results, we can say that of the 20 teachers surveyed, most of them expressed that the child with Down Syndrome actually prevents other students from having a successful (complete) learning.

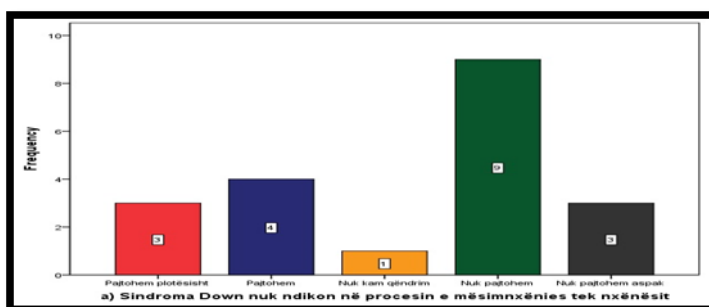

Figure 1. Down syndrome does not affect the learning process of students

If we make a correlation with the question addressed to parents: "Do other students provide support to my child during lessons?", we see that other children provide maximum support to these children. Out of 20 parents surveyed, 4 of them fully agreed (20%), 11 of them agreed (75%), while only 5 disagreed (25%). These percentages are presented below through graph number 2.

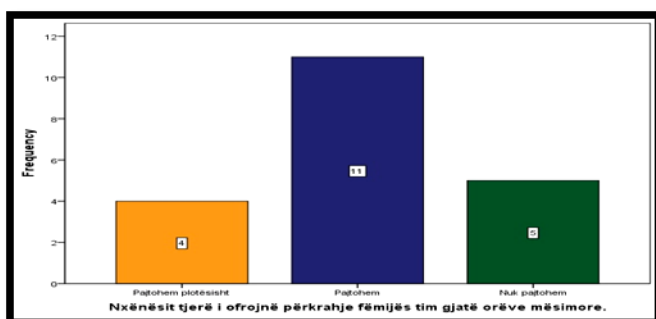

Figure 2. Other students provide support to my child during lessons

In the question addressed to the teachers: "Students with Down Syndrome find it challenging to integrate in different educational institutions", it turned out that for the majority it is very challenging to integrate these children in school institutions. In terms of percentage, it turns out that: 8 fully agreed (40%), 10

agreed (50%), 1 disagreed (5%) and 1 of them had no opinion at all. These data are presented below through graph number 3.

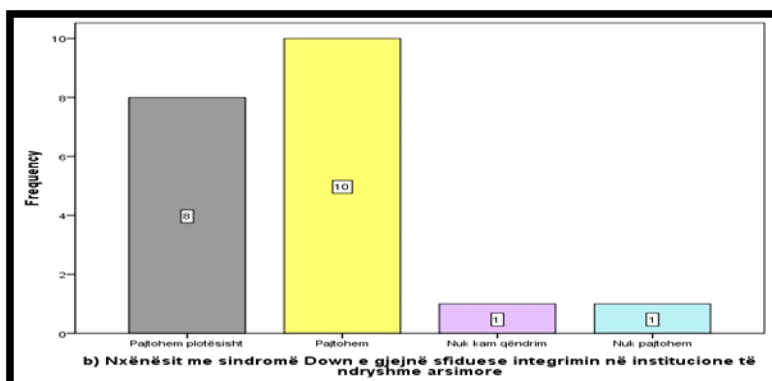

Figure 3. Students with Down syndrome find it challenging to integrate into different educational institutions

On the other hand, parents asked: "I think their child should be part of regular classes", 9 out of 20 parents surveyed answered that they agree with the integration of these children in regular classes (45%), 2 of of them fully agreed (10%), 7 disagreed with the integration of children with Down Syndrome in regular classes (35%), while 2 of the parents surveyed did not give any opinion on this question.

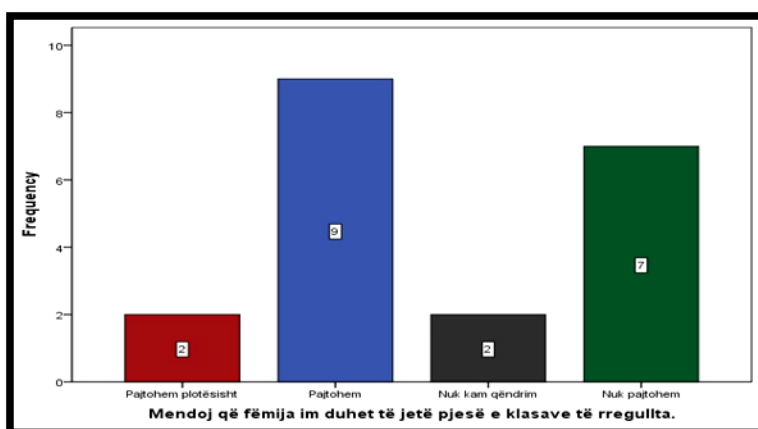

Figure 4. I think their child should be part of regular classes

The teachers asked: "Students with Down syndrome are integrated in regular classes" most of them, or say 12 of them, disagreed with this attitude

(60%), which lets you understand that children with Down syndrome do not are partially integrated in regular classes, 4 agreed (35%), 3 fully agreed (15%), 1 did not give a specific opinion (5%). Below, through table number 10, the statistics about this question are presented.

Table 10. Students with Down Syndrome are integrated in regular classes

		Freku nc	Perce nt	Valid precent	Cumulative Precent
	I completely agree	3	15.0	15.0	15.0
	concur	4	20.0	20.0	35.0
	I have no attitude	1	5.0	5.0	40.0
	I do not agree	12	60.0	60.0	100.0
	Total	20	100.0	100.0	

To relate to the question above, parents were asked about the acceptance of children with Down Syndrome by other children. In the question: ". My child is easily accepted by others" they present the following results: 8 out of 20 surveyed parents agreed (40%), 3 fully agreed (15%), 6 disagreed (30%), while 3 others did not express an opinion (15 %). From these results, we see that children with Down Syndrome are moderately accepted by others.

Table 11. My child is easily accepted by others Table 11 shows the results about this question.

	Frekuensi	Percent	Valid percent	Cumulative Percent
I completely agree	3	15.0	15.0	15.0
Concur	8	40.0	40.0	55.0
I have no attitude	3	15.0	15.0	70.0
I do not agree	6	30.0	30.0	100.0
Total	20	100.0	100.0	

Qualitative data analysis

Based on the results obtained through the questionnaires, a qualitative analysis of the data, namely of the answers to the open questions addressed to the teachers, was also done:

1. How is the integration of students with Down syndrome in regular classes?
2. How is the professional preparation of teachers done?
3. How is the cooperation with parents of children with Down Syndrome?

In the questions addressed to the respondents, the following answers were obtained:

1. How is the integration of students with Down syndrome in regular classes?

Students with Down Syndrome find it very challenging to integrate into regular classes, because there are many factors that influence them not to have full integration into regular classes. Among the key factors turned out to be the

discriminatory mentality of our society, a factor that is directly affecting them, since the community is very little informed about this category of society.

A child with Down syndrome does not feel good in a class where others are prejudiced and do not allow him to be part of the inclusive society.

Another factor is the lack of suitable teaching materials. In a place where the work tools are not provided, such as the appropriate didactic-teaching tools that are more than necessary for working with children with Down Syndrome, of course the work is difficult, therefore the students do not feel comfortable and do not find themselves part of that class.

The transportation of students, respectively the round-trip transport from their home to the institution, is deficient and non-functional in most municipalities of Kosovo, which is making it impossible to send children to the relevant institution, knowing that not everyone has the opportunity to sending children to the educational institution on their own.

All the above-mentioned factors were an essential factor in not having the full integration of children with Down Syndrome in the relevant educational institutions.

How is the professional preparation of teachers done?

A very important role in the integration of children with Down Syndrome is played by the staff of teachers who work with them, since teachers who work with children with Down Syndrome must have adequate professional training.

From the collected results, we have seen that in our country there is a lack of professional training for teachers who work with children with Down Syndrome. This is certainly a consequence of the lack of information and preparation of teachers with these children.

The Ministry of Education, Science and Technology should ensure that there are adequate trainings, scientific conferences, various workshops on inclusiveness so that teachers are trained to work with children with Down Syndrome.

The support from MEST in this direction should be great and not only enable you to train, but also offer practical work to young students where they will see from an expert how it works and what are the methods and techniques of working with this category of children.

DISCUSSIONS AND CONCLUSIONS

The work on the Challenges of the integration of children with Down Syndrome is focused on extracting the results of what are the challenges for the integration of children with Down Syndrome. Part of the research were 20 teachers, 10 teachers who work in attached classes ("Yll Morina", "Zekeria Rexha" schools and the Progress resource center), as well as 10 teachers of inclusive classes but who have children with Down Syndrome ("Nazim" schools Gafurri", "Hilmi Rakovica", "Mustafa Bakija", "Shaban Golaj") these schools are located in the municipalities of Pristina and Gjakova. 20 parents of children with Down Syndrome also participated in the research.

The largest number of teachers as well as parents agree with the fact that we have challenges towards the integration of children with Down Syndrome. Graph number 3 shows the results of the teachers, considering how challenging they find the integration of children with Down Syndrome.

Table 11 shows the teachers' responses on how challenging they see the discriminatory mentality, and from those responses we saw that this issue is quite worrying because most of them think that the discriminatory mentality of others towards children with Down Syndrome is one of the main challenges.

When teachers and parents were asked about the professional preparation of teachers who work with Down Syndrome, the answers turned out to be such as to indicate that teachers lack professional preparation to work with children with Down Syndrome; for non-professional preparation, both teachers and parents agreed, these results are presented in figures 8 and 9, as long as we have these results we can consider it as one of the challenges for the integration of these children. Cërmjani cites that in Kosovo there is still no staff professionally prepared enough to work with children with Down Syndrome. (Cërmjani, 2007).

As for the suitable conditions for schooling students (children with Down Syndrome), in the survey conducted, the parents asked about this issue express agreement and disagreement between them. Half of the parents agree that there are suitable conditions for integration, while the other half disagree with this position, asserting that there are no suitable conditions for integration.

While, regarding the conditions offered by our schools, how much they offer suitable conditions, we see that even in schools we do not have suitable infrastructure for the integration of children with Down Syndrome. Figure number 6 shows the responses of parents, where it can be seen that they think that our schools do not offer suitable conditions for the integration of children with Down Syndrome. We can ascertain this even if we make even a simple visit to the schools around us. Adequate conditions are missing not only for this category of students, but also for other students in our schools.

For the same issue, the teachers were also asked about what they think about the conditions offered for the education of these children. Figure number 5 shows their answers, where it can be seen that they affirmed that our schools do not have sufficient conditions.

Duranovic and collaborators emphasize that "the teacher plays the most important role in the integration of children with Down Syndrome in the classroom. He/she is tasked with preparing the students in the classroom to accept a child with Down Syndrome in a classroom community. The right conversations make students accept the fact that there are students who are different from them. Timely announcements can direct students to the acceptance of students with disabilities, but the actual value is achieved through those who live and work together." (Duranovic, M., Klasnic, I., & Opic, V., 2017).

When parents were asked about the support of children with Down Syndrome during the lessons and the support they receive from their teachers, they answered that their child should be supported more by the relevant teachers and this is still very important for these children. . These results are presented in table number 12. As for how much support they have from other children, their answers were that other children give maximum support to children with Down Syndrome. The results are presented in figure number 2.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

During the process of this study, the results of the data were examined, analyzed and discussed in detail. These results speak about the challenges of integrating children with Down Syndrome, about the point of view of teachers and parents in this regard. Based on these results, the following conclusions were drawn:

- According to quantitative data, Down syndrome affects the teaching process of other students.

- Students with Down Syndrome find it challenging to integrate in different educational institutions, because they need greater support from both teachers and state bodies, such as MEST - i.

- The discriminatory mentality negatively affects the integration of children with Down Syndrome, therefore society (community), according to them, lacks information and is not yet sufficiently aware of this issue.

- Schools do not have sufficient and necessary conditions for integration, therefore our country must focus on this point as well; most parents and teachers agreed with the fact that our schools lack the proper infrastructure for children with Down Syndrome to integrate.

- Teachers are not professionally prepared and also do not have adequate training for children with Down Syndrome; lack of qualification and lack of adequate training leads us to a problem in itself; the majority of teachers and parents declared that there is a lack of teachers professionally prepared for work with children with Down Syndrome.

- The surveyed teachers expressed that they need greater support from the Ministry of Education and Technology.

Based on the results of the studies as well as the conclusions drawn, we must consider some recommendations in order to be more careful and help the comprehensive process.

Teachers of children with Down syndrome must have professional training for working with these children.

The community should be informed that children with Down Syndrome should be part of regular classes and they should receive this information from state bodies.

Holding trainings for parents to raise awareness of how to accept children with Down Syndrome.

Raising children's awareness to accept and treat children with Down Syndrome as they are.

MEST - must hold adequate training for teachers who work with children with Down Syndrome.

MEST - must provide the necessary conditions for the integration of children with Down Syndrome, such as: schools with better infrastructure, necessary didactic-learning tools.

MEST must take care to advance the children with Down Syndrome in the areas they have operational skills.

REFERENCES

1. Cërmjani, F. I. (2007). Doracaku për identifikimin, vlerësimin dhe arsimimin e fëmijëve me nevoja të veçanta. Prishtinë: Ministria e Arsimit, Shkencës dhe Teknologjisë.
2. Duranovic, M., Klasnic, I., & Opic, V. (2017). A child with Down syndrome - Challenge for families, kindergartens and schools. *New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences*, 5, p. 32-41.
3. MASHT. (2014). Arsimi gjithëpërfshirës - E drejtë e secilit. Prishtinë: MASHT.
4. Mattheis, C. & Mehmeti, S. (2012). E Drejta për Edukim – Edukimi Cilësor Zhvillimi i Kapaciteteve në Udhëheqjen Arsimore. Prishtinë.
5. Muka, R. (2015). Shkolla më syrin e prindërve. Shkodër: Fiorentia.
6. Mulliqi, S. (2016). Sfidat e integritetit të nxënësve me në të parë në Kosovë. Punim Doktorate. Tiranë: Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Shkencave Sociale.
7. Reçica, S. (2013). Mbështetja e qendrave burimore për nxënësit me nevoja të veçanta arsimore të përfshirë në shkolla të rregullta. Prishtinë: Instituti Pedagogjik i Prishtinës.
8. Save the Children. (2013). Përfshirja e fëmijëve me aftësi të kufizuara në shkollë: Manuali i procedurave të shkollës në ndihmë të gjithëpërfshirjes së nxënësve me aftësi të kufizuara. Tiranë: Save the Children.

GJEOGRAFIA E SHKALLEZIMIT ELEKTORAL SOCIALE- EKONOMIKE NE VERI –JUG TE SHQIPERISE, SI DHE PARAQITJA E INTEGRIMIT NE ORGANIZIMIN POLITIKO-KULTUROR.

Adeljana Shehaj

Abstrakt

Ne teresi Gjeografia Poltike eshte nje fushe e gjere ku studiohen fenomenet e variacioneve politike nga nje vend si edhe ndryshime te tjera nepermjet faktoreve gjeografike si edhe njesive poltike dhe Demografike.

Gjeografia studion zhvillimin numerik levizjen natyrore dhe migruese,shperndarjen hapesine dhe dendesine e popullimit ,strukturat e popullsise (aspektet ,politike ,profesionale ,sipas vendbanimit,etnike,fetare si edhe nderthurja e Kultures ne vija te pergjithshme.

Perkufizimet qe do citojme do vije nga fusha te ndryshme qe do kene ecuri dhe do kontribojne ne dobishmerine e Gjeografise Politike .

Perpjekjet, per percaktimin dhe zhvillim e objektit te Gjeografise politike lidhen me vete historine e zhvillimit te kesaj dege te gjeografise humane me nderthurje te faktoreve te ndryshem.

Gjeografia Politike ka kaluar ne disa stade kryesore (periudha)

Periudha midis dy luftrave boterore.

Periudha nga Lufta e Dyte Boterore deri ne vitet ;60 te shek.XX.

Periudha pas viteve; 60 te shek.XX dhe ne vazhdim. Sipas analisteve dhe studiuese te shumte, kryesisht te huaj por edhe vendas pluralizmi politik ne Shqiperi u vendos ne te vertete gjate vitit 1991,pas manifestimeve te studenteve ne Dhjetorin e meparshem.

Zhgjedhjet parlamentare te 31; Mrasit 1991ishin guri i pare ne rrugen e gjate te demokracine parlamentare ne Shqiperi.

Pozicioni relative eshte nje factor qe ndikon fuqishem ne ecurine dhe zhvilliminn e nje shteti .

Klasifikimi i disa shembuj per te pare pozicionin e tyre gjeografik ,elementet ekonomik,social si dhe alternimi per nje zhvillim te qendrueshem.

Pozicioni strategjik per Shqiperine ka nje rendesi te madhe edhe per zhvillim e turizmit .

Ky relativitet varet nga perparimet teknike e teknologjike dhe nga zhvillimet politico-ekonomike globale e rajonale si edhe nderthurjet politike.

Fjalë kyçe: *shkallëzim elektoral, Shqipëri, integrim*

Hyrje

Ne fakt, shume punime ne lidhje me politiken per Shqiperine japin te dhena te bollshme per organizimin; klanor :fisnor si edhe kulturor nga jugu deri ne veri te Shqiperise.

Por akumulimi i ketyre formave te organizimit ne jeten politike eshte shume pak i njohur apo I studiuar.

Zhvillimet e periudhes 1980-1990,u zbulua dhe u vu ne shfrytezim vendburimi i nates Amonice te Vlores me pusin AM-7.Ne periudhen 1975-1980,u persos dhe u ngrit ne nje nivel me cilesor puna studimore pergjithesuese dhe projektuese ne naftë. U; modelua rezervuari dhe kushtet e filtrimit,te cilat sherbyen si element baze ne projektimin e puseve ,distancen midis tyre e deri ne percaktimin e treguesve tekniko-ekonomik per te ardhmen.

Hapsira gjeografike e Shqiperise se Jugut .Ne kete hapsire gjeografike dallimet midis subjekteve politike kryesore gjithashtu jane me te moderuara ,krahesuar me rajonet e tjere.Ngjyrat e fort ate mozaikut elektoral,moderohen kontrastet e forta si edhe forcat politike te dyanesahme .

Hapsira gjeografike e Shqiperise se jugut permbledh ne teresi territoret ne jug te vendit ku shprehen qarte kater treva; fushe-gropa e Korces dhe mallet perreth ,Lugina e Siperme e Vjoses se bashku me hasiren Vjose –Deti Jon si dhe pjesa Jugore e Ultesires Perendimore.

Ne zemer te kesaj hapsire gjeografike ndodhet treva kodrinore –malore Skrapar-Mallakaster-Kurvelesh.

Hapsira gjeografike e Veriut. Eshte hapsira midis Matit dhe Semanit mund te konsiderohet si hapsira ku vota eshte perdorur ne menyre fleksible ,fleksibilitet qe i jep kesaj hapesire karakterin e nje hapsire moderuese ne jeten politike shqiptare si edhe perbashkimin e nje politike te vetme.

Nepermjet fokusit te zhvillime politike kemi edhe parim qendror nderthurjen e kulturave,dhe percaktimin e faktoreve ne veprimtarine e nje partie dhe te mireqenies.¹

Jeta politike ne ‘Shqiperi ‘si dhe pershkallezimi elektoral:

Ne nje Mjedis te turbullt qe u krijua ne vend, qe sipas disa studiues/esve ishte shkaktuar sa nga tolerance e teperuar e Partise Demokratike si edhe me koncesionin mbi laicitetin ,aq edhe nga gjallerimi i forcave kundraqemaliste,si edhe nderhyrja e ushtrise .

U hartua kushtetuta e re,qe u njoh si kushtetuta e vitit 1961. Ajo sanksinoi zhvillimin e metejshem te sistemit parlamentar,por beri ndryshime ne perberjen e tij,

Gjate viteve 1960 mbizoteroi lufta per te drejtat shoqerore.Duke pare mienaxhimin e situatave te vendit si edhe pjesemarrja e te huajve ne turizmin mori nje hov, te gjere ne zhvillim social-ekonomik.Zhvillimi i qendrushem vlen edhe per turizmin si burim i informacionit shkencor,shpirteror,edukues dhe ekonomik te monumenteve natyrore!Sipas statistikave per turizmin ne Shqiperi nje tjetër analogji e shtetit organic ishte dimensionin vertikal i shtetit.

Shenderrimet ne procesin e modernizimit dhe te uesternizmit u mbeshteten ne gjashte parime te formuluar sipas gojdhenave dhe sipas statistikave.Trajtimi i zhvillimit ekonomik dhe social i nje vendi eshte i plote kur analizohen prirjet,qe shtron zhvillimi dhe modernizimi i kohes dhe ai i prespektives,kuadri social ligjor e institucional,si dhe politikat e zbatuara ,ndermjet te cilave rregullohen e zgjidhen shperndarja e burimeve natyrore ,njerezore,kapitalet dhe vlerat qe i shtrojnë ato.

¹ Cabej,Eqerem;*Shqipetaret midis Perendimit dhe Lindjes*.Tirane, 1994.

Komisioni Qendror i Zgjedhjeve Buletini i zgjedhjeve te pergjitheshme per kuvendin e Shqiperise 24 qershor:Tirane,2002.

Zhvillimi ekonomik veshtiresohet nga borxhi jashtem ne shifra marramendese,i trasheguar qe nga koha e Perandorise: Sistemi i taksave ishte i paefektshem. Me pas gjendja ekonomike u be edhe me kritike kur,midis viteve 1912dhe 1920,u zhvillua eksodi masiv i pakicave kombetare te krishtera dhe kur rajone te tilla si thraka. Jeta politike mes aleateve rivale ishin te shumta sipas siperrmarrjes se lire private.²

Intergrimi me objektiva social ekonomik

Pabarazia e madhe ne shperndarjen e tokes,vlera shume e madhe e qirase se tokes bujqesore,presioni me i madh demografik qe nga fundi i luftes se dyte boterore,etj,,kane shkaktuar nje rritje te pretendimeve te masave fshatare dhe kane shtruar ne nje numer te madh vendesh ceshtjessh

a)Objektivat.Te gjitha objektivat social-ekonomike kane per qellim reformen agrare por rralle ndodh qe ato te realizohen njeherazi per kompleksitetet per pronaret e medhenj si edhe rindarja e tokes.

b)Konceti i te drejtes se pronesise dhe rindarja e tokes se punueshme.

Siperfaqja qe vihet ne dispozicion cdo bujku duhet te jete e mjaftueshme per te ushqyer nje familje dhe per te mundesuar sigurimin e paisjeve te nevojshme, pa te cilat ekonomia nuk do te ishte rentable.

a/1.Reformat agrare ne Shqiperi. Perpjekjet per reforma agrare nga qeverija e F.Nolit dhe ajo e A.Zogut ne periudhen midis dy luftave boterore nuk paten sukses.

Te drejtat sociale u jane garantuar fillimisht funksionareve,pastaj rrogetareve dhe ,te pakten ne vendet e zhvilluara jane shtrire progresisht ne pjesen me te madhe te popullsisë.

Deri ne vitin 1945-gjendja e veshtire ekonomike e vendit dhe lufterat e shumta, penguin zhvillimin e turizmit. Megjithate mund te themi se edhe ne

² I.Kohet Moderne,*I Pol Xhonsn,1996.*

Filo.Llambro Ilira N.Caushi(Sulo) *Qyteterimet Bashkekohore Joperendimore,Tirane, 2006*

Gezim Sala,*Q.Bashkekohore Joperendimore Tirane,2006.*

kushtet te veshtira te asaj kohe, Shqiperia ka qene edhe ateher qellim i vizitave te turisteve dhe njerezve te shumte.³

Risite e se Ardhmes

E ardhmja e zhvillimit ekonomik te Shqiperise dhe e trevave varet nga shume faktore te karakterit politike ,historik dhe social. Disa prespektiva me te medha qendrojne ne zhvillimin e pergjithshem te rajonit ne kuadrin e projekteve te ndryshme.

Por me ststistika natyra shqiptare ofron nje sere potencialesh te rendesishme per zhvillimin ekonomik

³ 1.2.Laci.Sabri *Gjeografia rurale* ,Tirane 2004

1.3.Harta ekonomike e Shqiperise , Tirane,2006.

1.4.Dhimiter.Doka,*Gjeografia e Turizmit*,Tirane,2009

Si edhe nje sere faktoresh ,historike,politike ,dhe shoqerore, si edhe edukative qe perfshihet edhe arsimimi,psh..shkollat! sic kam paraqitur edhe harten ekonomike per shkollat me siper .

Me perfundimin e Luftes se Dyte Boterore,trevat shqiptare,duke u gjendur te ndara ne disa shtete te Ballkanit do njihnin edhe zhvillimin te ndryshem ekonomik. Ne mardheniet me politiken si edhe me ekonomine kane nje drejtim neutral ,gje qe e cila nuk konsolidon nje fushe tjeter te pasqyruar por vazhdimesine e saj e ka ne mburojat politico-ekonomiko-social! Nje vlere e baras peshuar midis statistikes dhe pjeses strategjike ne popullsine e cila konsiderohet liberalale.

Sot, ne shtete te ndryshme ,aplikohen disa sisteme zgjedhore ,qe kane perparesi dhe mangesite e tyre.Gjithsesi,shume vende i kane konsoliduar ato praktika zgjedhore politike.

Cdo sistem elektoral ka epersise apo mangesite e veta.Ata jane praktikuar ne vende te ndryshme,qe jane pjesemarse ne demokracine perfaqesuese. ,grupi i ligjeve dhe ligjet elektorale . Aktiviteti kulturor dhe bujqesor ka qene aktiviteti ka qene aktiviteti kryesor per kohet e fundit jane zhvillim paresor per nje numer te madh familjesh qe te integrohen ne nje ekonomi te zhvilluar.⁴

Perfundime

1.Boshti kryesore per kete teme ka te beje me nderthurjet e pershkallezimit te politikës te ekonomisë si edhe faktore te tjere.,si social ,kulturor.

2.Arsimimit specifik.

3.Problematika e shtetit permban nje element kryesor qe lidhen me nivelin mikro –politik si edhe ekonomik.

4. Zhvillimi i Turizmit te qendrueshem.

5.Mbarimi i luftes dhe krijimi i kushteve te reja ekonomike ne vend qene premisa shume te mira per zhvillimin e turizmit.

⁴ Q.Perikli,Dhimiter Doka,*Gjeografia e Shqiperise dhe Trevave .Tirane-2012*

Vasil. Trojani *Gjeografia Fizike e Pergjithshme Tirane 2004*

Dhimiter Doka,Bilal Draci,*Gjeografia e Turizmit.Tirane ,2009*

6.Per nje analize te gjithaneshme te turizmit jane te nevojshme te dhena te ndryshme statistikore,me anen e te cilave behet e mundur te shikohet pasha qe ze sektori turistik ,social ne jeten ekonomike e shoqerore te vendit.

7.Bilanci politik dhe pasojat demografike dhe sociale te turizmit kane lidhje te ngushte me strukturen locale dhe rajonale te popullsisë, ekonomise qe duhet rishikuar me nje efekt te rendesishem.

8.Mundeisa dhe aftesia e integritit social te popullsisë se ardhur me ate vendase ne zonat turistike qe do percaktohej nga kohezgjatja e punesimit te popullimit.

Bibliografia

1. Eqerem Cabej- *Shqiperia midis Lindjes; Tirane 1994.*
2. Komisioni Qendror i zgjedhjeve *Buletini i zgjedhjeve te pergjithshme per kuvendin e Shqiperise 24, Qershor, Tirane ,2002.*
3. Sabri Laci ,Selman Sheme ,*Gjeografia Humane e Shqiperise;Tirane,2005*
4. *Kohet moderne 1*,Pol Xhonson,1996.
5. 5.Dhimiter Doka & Bilal Draci,*Gjeografia e Turizmit*, Tirane 2009.
6. Vasil Trojani.*Gjeografia fizike e pergjithshme*, Tirane 2004.
7. *Harta ekonomike e Shqiperise* Tirane 2006.
8. Llambro Filo Ilira N.Caushi(Sulo) *Qyteterimet Bashkekohore Joperendimore* Tirane,2006

THE REVEALED COMPARATIVE ADVANTAGE OF WESTERN BALKAN COUNTRIES AND TURKEY EXPORTS TO EU MARKET

Dr.Agim NDREGJONI

"Aleksandër Moisiu" University, Business Faculty, Department of of
Statistics and Applied Informatics, Durres, ALBANIA.

Abstrakt

" The Revealed Comparative Advantage " is a multifaceted concept that plays a major role in shaping the economic prosperity of nations. This abstract explores the dynamics of international competition, emphasizing the need for strategic approaches to foster sustainable economic growth. Drawing on a comprehensive review of literature and policy frameworks, this research aims to provide insights into the key determinants and challenges associated with international competitiveness. As companies compete for markets and resources, national economies compete with each other to achieve performance in a specific activity: for example, we can say that Albania has become less competitive in clothing sector and more competitive in the tourism sector. But it makes sense to say that "Albania has become more or less competitive as an economy?".

The answer is no. "Competitiveness" is a meaningless word when referring to national economies. The denial of Albanian competitiveness in a certain industry does not mean that the Albanian economy is less competitive. The decline in some industries may be a manifestation of their change in the power of production factors or the necessary redistribution of these factors from old activities with comparative advantages to new ones.

This paper aims to examine the structural competitiveness of Western Balcan Countries and Turkey during the year 2022, highlighting different theories and approaches and proposes a set of comprehensive strategies and recommendations to address these challenges and unlock the full potential of their economies.

Keywords: *Revealed Comparative Advantage, structural competitiveness, specialization.*

I. Introduction

The popularity of the concept of "competitiveness" is constantly growing, as researchers, politicians and businessmen try to give different definitions and meanings, according to the field in which they perform. For governments, competitiveness is a positive trade balance or a balanced trade. For some economists, competitiveness represents a low exchange rate-adjusted unit labor cost. Increasing international competitiveness is a priority of economic policy for all nations knowing that there is a strong correlation between a nation's prosperity and its degree of international competitiveness. Undoubtedly, economic growth - reflected by an upward trend of the main economic indicators (GNP per capita, production per capita, export value per capita, etc.) - is a necessary condition for wealth growth. As companies compete for markets and resources, national economies compete with each other to achieve performance in a specific activity.

International competitiveness is a crucial determinant of a nation's ability to develop in the complex and interconnected global economy. The concept goes beyond simply comparing the costs of goods and services; it analyzes a nation's capacity to innovate, produce high-quality goods and services efficiently, and navigate the challenges posed by the international marketplace. In an era marked by globalization, technological advances, and dynamic geopolitical landscapes, the pursuit of international competitiveness has become a central focus for governments, businesses, and policymakers.

The importance of international competition lies in its direct impact on a country's economic growth, job creation and standard of living. A competitive economy attracts foreign investment, fosters innovation and positions itself favorably in international trade relations. However, achieving and maintaining international competitiveness is a multifaceted challenge that involves addressing a variety of factors, including but not limited to technological innovation, workforce education and skills, infrastructure development, regulatory frameworks, and geopolitical considerations.

This introduction sets the stage for a comprehensive exploration of the dynamics, determinants, and challenges associated with international competition. Delving into these aspects, we aim to uncover the complexities facing Albania among other countries included in this study to EU market as it strives to improve its global standing, identifying strategies and best practices that contribute to sustainable economic growth in an increasingly competitive EU market. As we

embark on this exploration, it becomes clear that pursuing international competitiveness requires an approach that integrates economic, social, and environmental considerations while acknowledging the interconnectedness of the EU community.

This paper aims to examine the structural competitiveness of Albania to EU market among other countries included in this study. Empirical analysis is based on Balassa Index (BI) of Revealed Comparative Advantage (RCA), an indicator often used in international trade analysis. The plan of the paper is as follows. The following section reviews the empirical literature on the comparative advantage and the competitiveness of Albania. Alternative measures of RCA indices are presented in the Section III. Section IV reports empirical results and the final section draws some conclusions based on the findings.

II. Literature review

Liesner (1958) was the first to use post-trade data to quantify comparative advantages, and he attempted this by devising indices of relative export performance as proxies for comparative cost so as to measure the effect of an entry into the European Common Market on UK industry. This model remains influential in understanding the determinants of international competitiveness. Globalization is a central theme in the literature, with scholars such as Bhagwati (2004) and Ohmae (1990) discussing its impact on international competitiveness. The literature explores how globalization affects trade patterns, supply chains, and the overall competitive landscape for nations. Additionally, insights into the challenges and opportunities posed by global interconnectedness are prevalent in discussions about maintaining competitiveness, comparative advantage, and their impact on economic performance. Works by Ricardo (1817) and Heckscher-Ohlin model (1919) explore the principles of comparative advantage, emphasizing the role of trade specialization in enhancing competitiveness. Contemporary discussions also consider the implications of protectionism and trade agreements on a nation's competitive position.

Infrastructure development is a recurrent theme in the literature, with studies by Aschauer (1989) and Estache et al. (2009) highlighting the positive correlation between infrastructure quality and a nation's competitiveness. Effective transportation, communication, and energy infrastructure are essential

for facilitating trade, reducing transaction costs, and promoting economic competitiveness.

The role of government policies and institutions in shaping international competitiveness is extensively discussed. Studies by North (1990) and Rodrik (2007) emphasize the importance of effective governance, regulatory frameworks, and institutional quality in fostering a conducive environment for businesses. The literature often examines the role of proactive government intervention in enhancing competitiveness.

The intersection of international competitiveness with sustainability and CSR is gaining attention. Porter and Kramer's concept of creating shared value (2011) suggests that businesses can achieve economic success while contributing to societal and environmental well-being. The literature explores how sustainable practices and responsible business conduct can enhance a nation's competitiveness in the long term.

In conclusion, the literature on international competitiveness offers a rich tapestry of insights into the multifaceted nature of the concept. From conceptual frameworks to empirical studies, the literature highlights the interconnectedness of various factors influencing a nation's ability to compete globally. Understanding these factors and their dynamics is essential for policymakers, businesses, and scholars seeking to navigate the complexities of the international competitive landscape.

III. Methodology

This paper is an empirical study which aims to assess the changing trade position of Western Balkan countries (Albania, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, North Macedonia, Serbia , Kosovo) and Turkey in EU market based on an analysis of 7 industries / product groupings, such as (Food, drinks and tobacco, Raw materials, Mineral fuels, lubricants and related goods, Chemicals, Other manufactured good, Machinery and Others. Data has been obtained from the World bank data 2022. The industries chosen for analysis have been chosen because of their importance in the industrial structure of exports for the countries included in this empirical study, especially as some of the products classified in this category include important intermediate goods that impact on the performance of other key industries. Further, some of the categories included here require a fair degree of technical competence.

The most frequently employed measure of trade specialisation is the Revealed Comparative Advantage Index first proposed by Balassa (1965). Given a group of reference countries the Balassa Index basically measures normalised export shares, where the normalisation is with respect to the exports of the same industry in the group of reference countries. Balassa Index (BI)). compares the share of production / exports of a country for a specific product / industry in it's total production / export with the share in production / world exports (or a group of countries) of that product / industry. The simple measure proposed by Balassa for calculating CA was:

$$BI_j^A = \frac{X_j^A / X_A}{X_j^{ref} / X_{ref}} \quad (1)$$

where X_j^A is country A's export value of industry j and X_A represents all exports of a specific country, X_j^{ref} is industry j's export value for the group of reference countries and X_{ref} represents all exports value for the group of reference countries.

If $BI_j^A > 1$, country A is said to have a comparative advantage in industry j, since this industry is more important for country A's exports than the exports of reference countries. The Balassa Index, BI, is thus based on observed trade patterns. It measures a country's exports of a commodity relative to its total exports and relative to the corresponding export performance of a set of countries.

The Balassa Index has several limitations. Its value is asymmetric since it varies from one to infinity for commodities (or industries) in which a country has a revealed comparative advantage, but only from zero to one for commodities (or industries) with a comparative disadvantage, with a (weighted) average of 1. Equivalently, for an industry, if RCA exists BI values lie between $[1, \infty)$; if RCA does not exist BI values lie between $[0, 1]$.

As a result, if the mean of the Balassa Index is higher than the median, then the distribution of BI will be positively skewed (Ferto and Hubbard (2003): 2). They conclude that in all cases the Balassa index was found to be very skewed with a median well below one, a mean well above one, and a monotonically declining density function.

To deal with the skewness problem Dalum et al (2001) propose a revealed symmetric comparative advantage index (RSCA) which is:

$$RSCA = \frac{BI - 1}{BI + 1} \quad (2)$$

The RSCA's lie between $[-1, +1]$ and avoid the problem of having to deal with zero values in logarithmic transformation of the Balassa index (when an arbitrary constant is not added to a BI value). The chief benefit of this method is that it attributes changes below unity the same weight as changes above unity. However, the disadvantage is that forced symmetry does not necessarily imply normality in the error terms and it may hide some of the BI dynamics (Ferto and Hubbard (2003)).

The , BI_j^A and RSCA a point out the bilateral competitiveness between countries to EU market. To analyze the Revealed Comparative Advantage for Albania using Balassas alternative measures of RCA, I used Combined Nomenclature (CN) which is the European Community's classification of goods, which meets requirements in terms of external trade statistics (both intra- and extra-Community) covering Western Balkcan countries's and Turkey exports on bilateral level with the EU for the year 2022 .

IV. Results and main findings

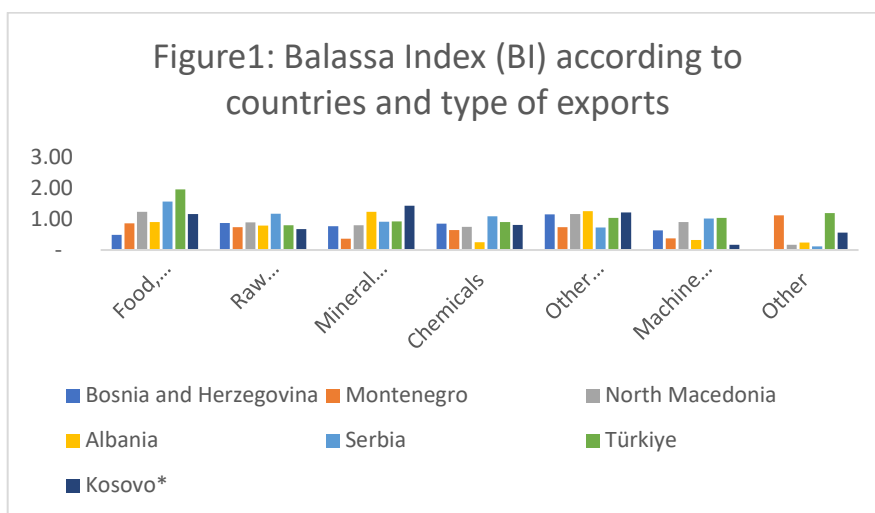
The first step in our analysis is to calculate the BI_j^A index (using equation (1)). Once we obtain estimates for the BI_j^A index it is useful to compare values for the BI_j^A index for each country included in this study. We first look at the category 'All Industries' (or AI) which hereafter always refers to the chosen set of 7 export industries. The table 1 at appendix 1 shows the BI_j^A index results for all industries of the countries included in this study. Examining the cases where the index is greater than 1, we notice that countries in the EU market have competitive advantages in these industries as it followes:

Table 1: BI_j^A values by countries and industries.

Countries	Industries	Comparative advantage
Bosnia and Herzegovina	Other manufactured goods	$BI_j^A=1.15 >1$
Montenegro	Other	$BI_j^A=1.12 >1$
North Macedonia	Other manufactured goods	$BI_j^A=1.24 >1$
North Macedonia	Food, drinks and tobacco	$BI_j^A=1.16 >1$
Albania	Mineral fuels, lubricants and	$BI_j^A=1.24 >1$
Albania	Other manufactured goods	$BI_j^A=1.25 >1$
Serbia	Food, drinks and tobacco	$BI_j^A=1.57 >1$
Serbia	Raw materials	$BI_j^A=1.17 >1$
Serbia	Chemicals	$BI_j^A=1.09 >1$
Serbia	Machinery and vehicles	$BI_j^A=1.02 >1$
Turky	Food, drinks and tobacco	$BI_j^A=1.96 >1$
Turky	Other manufactured goods	$BI_j^A=1.04 >1$
Turky	Machinery and vehicles	$BI_j^A=1.03 >1$
Turky	Other	$BI_j^A=1.17 >1$
Kosovo*	Food, drinks and tobacco	$BI_j^A=1.17 >1$
Kosovo*	Mineral fuels, lubricants and	$BI_j^A=1.44 >1$
Kosovo*	Other manufactured goods	$BI_j^A=1.21 >1$

Referring again to BI_j^A index, it is observed that for the year 2022, Turkey, Serbia and Kosovo have performed better in terms of exports to EU-Market. Turkey and Serbia have achieved comparative advantages in 4 economic sectors, while Kosovo in 3 of them compared to the other countries included in this study. Albania and Macedonia are in the middle, referring to the BI_j^A index, they have a comparative advantage in two sectors in terms of exports to EU-Market. While Montenegro and Bosnia-Herzegovina have a comparative advantage only in 1 economic sector (see appendix table 1 results, where $BI_j^A > 1$)

Figure-1 shows BI_j^A index for all exports of countries included in this study to EU Market for the year 2022. There is an obvious graphical evidence of BI_j^A index for each country's exports to EU-Market.

RSCA values and variation by country and industry

While using equation (2)) results are similar to those from equation 1, specifically, Bosnia and Herzegovina has a comparative advantage only in other manufactured goods, where only in this industry $RSCA = 0.071 > 0$; Montenegro has a comparative advantage only in the economic sector called others, where $RSCA = 0.057 > 0$ and so on (see results for each country) as it follows in the table below:

Table 2: RSCA values aby countries and industries.

Countries	Industries	(RSCA >0)
Bosnia and Herzegovina	Other manufactured goods	0.071
Montenegro	Other	0.057
North Macedonia	Other manufactured goods	0.074
North Macedonia	Food, drinks and tobacco	0.107
Albania	Mineral fuels, lubricants and related goods	0.107
Albania	Other manufactured goods	0.112
Serbia	Food, drinks and tobacco	0.221
Serbia	Raw materials	0.078
Serbia	Chemicals	0.045
Serbia	Machinery and vehicles	0.008
Turky	Food, drinks and tobacco	0.324
Turky	Other manufactured goods	0.018
Turky	Machinery and vehicles	0.017
Turky	Other	0.088
Kosovo*	Food, drinks and tobacco	0.077
Kosovo*	Mineral fuels, lubricants and related goods	0.179
Kosovo*	Other manufactured goods	0.095

5. Conclusions

We examine a subset of export data for Western Balkan countries an turkey's exporting industries for the year 2022, in order to examine the initial effects of trade reforms of these countries on the structure of EU's export industries. Results from our pre-test confirm that the use of revealed comparative advantage indices (and their transforms) would be justified for the data set being examined. We use the revealed comparative advantage index (which is a transform of the Balassa (1965) index) on a cross-section of industries for the year 2022. Our results point towards diminishing comparative advantage of export industries. In other words, there is evidence identifying industries for all countries in this study that have competitive advantages in the EU market. In terms of BI_j^A and $RSCA$ index we find out the bilateral competitiveness between countries, in terms of identifying industries where they do or do not have competitive advantages in the EU market.

In terms of BI_j^A and $RSCA$ index , Turkey and Serbia have a comparative advantage only in 4 out of 7 industries in EU market; Kosovo only in 3 out of 7;

Albania and North Macedonia only in two sectors out of 7 ; Montenegro and Bosnia-Herzegovina only in 1 out of 7.

These results are derived only for the data published for the year 2022. It may well be the case that these are transitional, short-term effects which may well change over time. It seems plausible to expect *ceteris paribus*, that trends towards diminishing comparative advantage would eventually coincide with some declining firms exiting from the export sector, so that comparative advantage indicators would eventually show a rise. As more time elapses and more observations become available, it would become possible to assess this process more completely, especially if steady-state equilibria are exhibited in the industries based subsets that we have examined.

Appendix-Table 1 : BI_j^A index (using equation (1)).

Countries	Food, drinks and tobacco	Raw materials	Mineral fuels, lubricants and related goods	Chemicals	Other manufactured goods	Machinery and vehicles	Other
Bosnia and Herzegovina	0.49	0.87	0.77	0.85	1.15	0.63	0.02
Montenegro	0.86	0.74	0.37	0.65	0.73	0.37	1.12
North Macedonia	1.24	0.89	0.80	0.75	1.16	0.90	0.17
Albania	0.91	0.79	1.24	0.25	1.25	0.32	0.24
Serbia	1.57	1.17	0.91	1.09	0.73	1.02	0.12
Türkiye	1.96	0.80	0.92	0.91	1.04	1.03	1.19
Kosovo*	1.17	1.38	1.44	0.81	1.21	0.17	0.56

Appendix-Table 2 : RSCA index (using equation (2)).

Countries	Food, drinks and tobacco	Raw materials	Mineral fuels, lubricants and related goods	Chemicals	Other manufactured goods	Machinery and vehicles	Other
Bosnia and Herzegovina	-0.34	-0.07	-0.13	-0.08	0.07	-0.22	-0.97
Montenegro	-0.07	-0.15	-0.46	-0.21	-0.15	-0.46	0.06
North Macedonia	0.11	-0.06	-0.11	-0.14	0.07	-0.05	-0.71
Albania	-0.05	-0.12	0.11	-0.60	0.11	-0.52	-0.61
Serbia	0.22	0.08	-0.05	0.04	-0.15	0.01	-0.78
Türkiye	0.32	-0.11	-0.04	-0.05	0.02	0.02	0.09
Kosovo*	0.08	-0.19	0.18	-0.11	0.10	-0.71	-0.28

References

1. Balassa, B. (1965), 'Trade liberalisation and "revealed" comparative advantage', *The Manchester School*, 33, 2, pp. 99-123.
2. Balassa, B. (1979), 'The changing pattern of comparative advantage in manufactured goods', *Review of Economics and Statistics*, 61, 2, pp. 259-66.
3. Brasili, A, P Epifani and R Helg. (2000), 'On the dynamics of trade patterns', *De Economist*, 148, 2, pp. 233-57.

4. Dalum, B, K Laursen and G Villumsen (1998), 'Structural change in OECD export specialisation patterns: de-specialisation and stickiness', *International Review of Applied Economics*, 12, 3, pp. 423-43.
5. Deardoff, A. (1974), 'Factor proportion and comparative advantage in the long run: comment', *Journal of Political Economy*, 82, pp. 829-33.
6. Dosi, G. (1984), *Technical Change and Industrial Transformation*, London: Macmillan.
7. Drabicki, J Z and A Takayama. (1979), 'An antinomy in the theory of comparative advantage', *Journal of International Economics*, pp. 211-223.
8. Ferto, I and L J Hubbard (2003), 'The Dynamics of Agri-Food Trade Patterns – The Hungarian Case', conference paper for the 25th International Conference of Agricultural Economists, Aug 16-22, 2003, Durban, South Africa.
9. Ferto, I and L J Hubbard. (2002), 'Revealed comparative advantage and competitiveness in Hungarian agri-food sectors', Institute of Economics, Hungarian Academy of Sciences, *Discussion Paper* no. MT-DP 2002/8, pp. 1-17.
10. Findlay, R. (1970), 'Factor proportions and comparative advantage in the long run', *Journal of Political Economy*, 78, pp. 27-34.
11. Findlay, R. (1995), *Factor Proportions, Trade and Growth*, Cambridge (MA): MIT Press.
12. Galton, F. (1889), *Natural Inheritance*, London: Macmillan.
13. Grossman, G and E Helpman. (1991), *Innovation and Growth in the Global Economy*, Cambridge (MA): MIT Press.
14. Hart, P E and SJ Prais. (1956), 'The analysis of business concentration: a statistical approach', *Journal of the Royal Statistical Society, Series A*, 119, 2, pp. 150-91.
15. Hart, P E. (1976), 'The dynamics of earnings, 1963-1973', *Economic Journal*, 86, 3, pp. 551-65.
16. Hillman, A L. (1980), 'Observations on the relations between "revealed comparative advantage" and comparative advantage as indicated by pre-trade relative prices, *Welwirtschaftliches Archiv*, 116, 2, pp. 315-21

KARAKTERISTIKAT E POLITIKËS AFARISTE TË BANKAVE NË REPUBLIKËN E MAQEDONISË SË VERIUT

Phd.Cand. Semra Bujari

s.bujari@eust.edu.mk

Phd.Cand. Drenushe Merko-Iljazi

d.merko11@eust.edu.mk

Abstrakt

Bankat në Republikën e Maqedonisë së Veriut kanë rolin primar dhe udhëheqës në sistemin financiar. Ekipi i caktuar për të vendosur postulatet themelore të politikës afariste duhet të bëjë një analizë paraprake gjithëpërfshirëse si një proces të përhershëm, dinamik të një mjedisi më të ngushtë, por edhe më të gjerë në mënyrë që të mbledhë informacione që do të jenë baza për marrjen e vendimeve të duhura.

Procesi i globalizimit që bashkon tregun botëror rrit ndjeshmërinë dhe rëndësinë e politikës afariste të institucioneve bankare. Vetë procesi i zhvillimit të politikës afariste në sistemin bankar, si dhe procesi i menaxhimi duhet të synojë arritjen e parimit të efikasitetit përmes zbatimit të qeverisjes korporative si një model i pashmangshëm që është produkt i konkurrencës. Kjo kërkon së pari përcaktimin e strategjisë afatgjatë të biznesit, dhe në vetë procesin e realizimit të tij rishikim të vazhdueshëm të treguesve të tij cilësorë dhe sasiorë në varësi të rrethanave aktuale.

Ndjeshmëria dhe rëndësia e sistemit bankar imponon që i njëjti të funksionon brenda rregulloreve ligjore dhe masave të përcaktuara nga shteti në korrelacion me politikën e kujdesshme të BQRMV.

Fjalë kyçe: *bankat, politika afariste , kapitali bankar, sistemi bankar .*

Hyrje

Në kushtet e rimëkëmbjes së sektorit privat dhe arritjeve solide ekonomike gjatë vitit 2019, pati një rritje të konsiderueshme të aktivitetit bazë të bankave-ndërmjetësim midis depozituesve dhe huamarrësve. Në kreditë për persona jo-financiar, vërehet rritje dyshifrore prej 9.9%, e cila në krahasim me rritjen e vitit 2016 është 50% më e lartë.

Aktiviteti i intensifikuar i huadhënies është më i dukshëm tek klientët e bankave nga sektori i korporatave, ku rritja ishte dy herë më e lartë në krahasim me vitin 2016. Aktiviteti kreditor nuk mbetet prapa as tek familjet, ku në dy vite radhazi ka pasur rritje të përsheptuar (kontributi i të dy sektorëve në rritjen vjetore të kredive për subjektet jo-financiare është pothuajse i njëjtë). Lëvizjet e përshtatshme të aktiviteteve për kredi janë rezultat kushteve të përmirësuara bankare, por edhe i lehtësimit monetar dhe masat jo standarde të ndërmarra për të mbështetur zhvillimin e sektorit privat. Rritja e shpejtëe aktivitetit kreditor rriti ndërvartësinë në mes kredive për persona jofinanciar dhe BPB –Bruto prodhimit të Brendshëm, dhe ky raport është pak më i lartë se trendit afatgjatë¹ i llogaritur për këtë raport (48%). Kështu, për herë të parë që nga viti 2009, hendeuku midis raportit "kredi për persona jo-financiarë / BPB" dhe trendit të llogaritur afatgjatë për këtë raport është pozitiv. Pas analizave në disa sektorë, edhe pse të reduktuara ndjeshëm, ky hendeq është akoma negativ në raportin e "huave të korporatave / BPB", dhe në aktivitetin huadhënës të sektorit "familje", kurse hendeuku midis raportit të realizuar ndaj BPB -së me atë të trendit afatshkurtër u shndërrua në pozitiv.

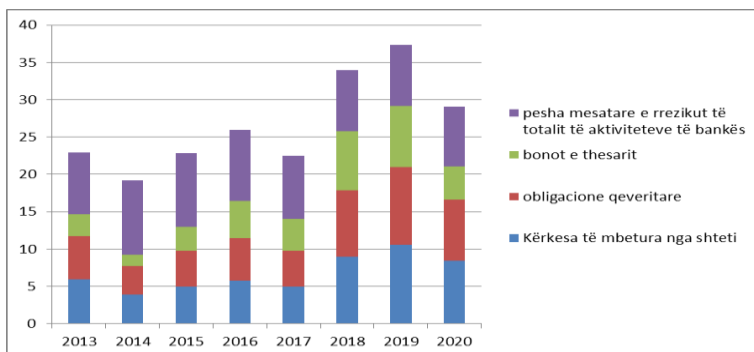
Karakteristikat e politikës afariste të bankave në Republikën e

Maqedonisë së Veriut

Shumica e bankave përqendrohen në huadhënien e individëve-familjeve, ku për shkak të mbizotërimit më të madh të kredive, rreziqet zvogëlohen në krahasim me sektorin e korporatave. Rreth 70% e kredive familjare lidhen me kreditë konsumatore për individët. Dobësimi i rritjes së kredisë dhe rritja e kredive konsumatore afatgjata si dhe e kredisë për shtëpi sinjalizojnë një monitorim më të intensifikuar të procesit të huadhënies.

¹ Тренд-компонентата на соодноситe меѓу износот на кредити и БДП е утврдена со користење на едностранниот Ходрик-Прескотов филтер.

Grafiku nr.7 Struktura dhe ndryshimi vjetor i ekspozimit të kredisë ndaj familjeve

Burimi : BQRMV- Në bazë të të dhënave nga ana e bankave

Në kërkesat e shtetit, ku në vitet e mëparshme kishte një rritje të konsiderueshme në vitin 2014, pati një rënie. Në vitin 2014, investimet në letrat me vlerë të qeverisë u ulën me 14.8%. Kjo është kryesisht për shkak të procesit të lehtësimit të borxhit të shtetit ndaj bankave vendase, bazuar në bonot e thesarit. Rënia e investimit në letra me vlerë u shoqërua me ndryshime strukturore në këto vendosje. Gjegjësisht, u regjistrua rritje e vendosjeve në letra me vlerë afatgjata (obligacione qeveritare), si rezultat i ndryshimit të strategjisë së huamarrjes së qeverisë. Këto ndryshime kanë çuar në një rënie të pjesës së llogarive të arkëtueshme të qeverisë në totalin e aktiveve të bankave deri në nivelin 8.4%, që në 3 vitet e kaluara është niveli më i ulët, por dukshëm më i lartë në krahasim me periudhën para krizës dhe krizës.

Për të siguruar procesin e lidhjes së rregulloreve dhe çështjeve mbikëqyrëse që lidhen me aktivitetet e bankave ndërkombëtare të shteteve anëtare individuale, u krijua Komiteti i Bazelit i rishikuar në varësi të dobësive të perceptuara në zbatimin e tij praktik. Raporti i mjaftueshmërisë së kapitalit është raporti të kapitalit në pronësi të bankës me aktivet në rrezik. Kjo marrëveshje përshkruan zërat që përbëjnë kapitalin dhe mënyrën në të cilën llogariten aktivet sipas rrezikut. Kështu kapitali përbëhet nga niveli 1 ose kapitali bazë, e cila përfshin aksionet e zakonshme dhe të preferuara, fitimet e pashpërndara, etj., niveli 2 ose kapitali shtesë, i cili përfshin kapital të tjerë dhe zëra nga llogaria e kapitalit. Marrëveshja jep rezultate të ndryshme në varësi të përqindjes të rrezikut ndaj të cilit ata janë të ekspozuar. Bankat e vendeve që pranuan këtë marrëveshje

ishin të detyruara të ndanin të paktën 8% të kapitalit në lidhje me aktivet e ponderuara me rrezik, gjë që natyrisht u jep të drejtën rregullatorëve kombëtarë të përshkruajnë një përqindje më të lartë.

Mangësitë e marrëveshjes Bazeli I, i cili mori parasysh vetëm rrezikun e kredisë në llogaritjen, solli nevojën për ta plotësuar atë. Duke qenë se lirimi i rrezikut të tregut ishte një nga mangësitë më të mëdha të Marrëveshjes së Bazelit, ai u plotësua në 1996, me aplikim nga viti 1998². Në llogaritjen e kapitalit të kërkuar për të mbuluar rrezikun e tregut, bankat mund të përdorin dy qasje:

1. Qasja e modelit të brendshëm dhe 2. Qasja e standardizuar.

Një sërë ndryshimesh çuan në një rishikim të plotë të Bazeli I dhe një marrëveshje të re Bazeli II e cila u shpall në maj 2004 me qëllim zbatimin e saj të plotë në fund të 2007.

Marrëveshja e re e Bazelit, përveç llogaritjes së kapitalit të kërkuar për mbulimin e rreziqeve, përfshin dy shtylla shtesë - rolin e autoriteteve mbikëqyrëse kombëtare dhe rëndësinë e disiplinës së tregut.

Efektet shkatërruese të krizës financiare globale të 2007-2008 ekspozuan mangësitë e Bazeli II:

- Papërshtatshmëria e raportit minimal të kapitalit prej 4% i cili së bashku me kapitalin shtesë arrin 8% dhe pamjaftueshmëria e tij për të mbuluar humbjet e shkaktuara në periudhën e krizës;

- Transferimi i përgjegjësisë për vlerësimin e rrezikut tek agjencitë e vlerësimit;

- Natyra ciklike e kërkesave për kapital me theks në cikle të caktuara ekonomike, kur bankat në periudhat e recesionit shtrëngojnë kushtet e huadhënies, e cila reflektohet e gjitha në rënien e ekonomisë në vend që të shfaqet si nxitës i rritjes;

- Bazeli II inkurajon bankat që të “titullojnë”, gjë që kontribuon në rritjen e aktiveve jashtë bilancit dhe zvogëlimin e aktiveve të ponderuara me rrezik në lidhje me të cilat llogaritet shuma minimale e kapitalit adekuat për të mbuluar rreziqet.

² Amendment to the Capital Accord to Incorporate Market Risks, Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, Basel, January 1996.

Të gjitha këto dobësi ishin baza që në Dhjetor 2010 Komiteti i Bazelit të publikonte dy dokumente që përcaktonin bazën e Marrëveshjes së Tretë të Bazelit. Bazel III shtrëngon ndjeshëm standardet për kapitalin e kërkuar të bankave, të dyja në aspektin e madhësisë së kapitalit të kërkuar dhe për sa i përket cilësisë së kapitalit.³ Kriza e fundit financiare ka treguar se sasia e kapitalit në vetvete nuk është e mjaftueshme për të mbrojtur kundër rreziqeve, por është e nevojshme të rritet cilësia. Një tipar i rëndësishëm i Bazel III është se edhe pse Raporti i mjaftueshmërisë së kapitalit mbetet 8%, norma minimale e kapitalit aksionar rritet nga 4% në 6%, nga të cilat 4.5% duhet të jenë aksione të zakonshme. Për më tepër, bankat janë të detyruara të mbajnë 2.5% kapital shtesë - tampon i ruajtjes së kapitalit si një amortizues rreziku i situatave stresuese. Pagesa e shpërblimeve dhe dividendëve kushtëzohet nga ky kapital. Standardet e kapitalit të Bazel III parashikojnë detyrimin për të ruajtur dhe mbrojtur kontradiksik të kapitalit në shumën 0% - 2.5% si një korrigjim i karakterit proçiklik të Bazel II. Ai parashikon në kohë të mira bankat të rrisin kapitalin e tyre, si mbrojtje në kohë recesioni. parakolpi është 13%. Përveç standardeve më të rrepta me Bazel III, futen normat e përshtatshme të likuiditetit dhe të levave. Për sa i përket likuiditetit, ofrohen dy norma:

1. Raporti i mbulimit të likuiditetit (raporti i mbulimit të likuiditetit LCR) - i cili kërkon që bankat të mbajnë fonde të mjaftueshme likuide për mbulim që gjatë situatave stresuese për një periudhë prej 30 ditësh do të shërbejnë për të mbuluar daljet e parasë dhe

2. Raporti neto i qëndrueshëm i financimit (NSFR) - nala bankat të sigurojnë burime të qëndrueshme financimi (depozita, kredi afatgjata dhe kapital). Nga të gjitha sa më sipër mund të konkludohet se tiparet kryesore të standardeve të reja të kapitalit të Bazel III janë⁴:

- Rritje e ndjeshme e cilësisë së kapitalit të bankës;
- Rritja e nivelit të kapitalit rregullator të përcaktuar;
- Zvogëlimi i rrezikut sistematik;
- Mjaft kohë për të kaluar në modalitetin e ri.

³ Basel 3: A global regulatory framework for more resilient banks and banking system, Basel Committee on Banking Supervision, Bank for International Settlements, Basel, December, 2010.

⁴ BIS, Basel 3: stronger bank and a more resilient financial system, BSBS, 2011.

Një element i rëndësishëm në futjen e masave të reja rregullatore është futja graduale e tyre e dinamikës, në mënyrë që të merrni një pamje realiste të ndikimit të tyre në bankë dhe treg, dhe kështu do të bëjë vend për rishikimin e tyre në kohë. Ky zbatim gradual siguron një reduktim dhe alokimi i kostove për prezantimin e tyre. E gjithë paketa e reformës u zbatua deri në vitin 2019.

Republika e Maqedonisë së Veriut si pjesë e sistemit financiar botëror pranoi kërkesat rregullatore të Marrëveshjes së fundit të Bazelit dhe në bazë të saj Banka Kombëtare e Republikës së Maqedonisë së Veriut bëri një analizë dhe përgatiti informacion që përshkruan propozimet e Komitetit të Bazelit për Mbikëqyrjen dhe Forcimin Bankar kuadri i kapitalit (rritja në nivelin e kërkuar të kapitalit) dhe futja e një standardi ndërkombëtar të likuiditetit. Ky informacion përmban gjithashtu një vlerësim të përputhshmërisë së metodologjisë ekzistuese të përdorur për të përcaktuar mjaftueshmërinë e kapitalit të përshkruar nga Banka Kombëtare me kërkesat e Bazelit III.

Dinamika e prezantimit, monitorimit dhe zbatimit të plotë të tre standardeve, raporti i mjaftueshmërisë së kapitalit, raporti i borxhit dhe likuiditetit paraqitet si më poshtë:

Shkalla e përmbushjes së kërkesave për kapital nga Bazel III në Republikën e Maqedonisë më 31.3.2012

	Minimumi	Minimumi plus shuma shtesë për të kursyer kapitalin	Shkalla më e ulët dhe më e lartë e sektorit bankar të Republikës së Maqedonisë
Norma e kapitalit aksionar dhe aktivet e ponderuara për rrezik	4.5%	7%	8.4%-83.7%
Raporti i kapitalit fiks dhe aktivet e ponderuara për rrezik	6%	8.5%	8.4%-83.7%

Raporti i mjaftueshmërisë së kapitalit	8%	10.5%	11.1%-83.7%
Norma e borxhit	3%	4.5%	6.1%-43.6%

Analiza tregon se kapitali bazë dhe aktivet e ponderuara me rrezik janë mbi normat minimale (4.5%, 6%, 7% dhe 8.5%).

Në të gjitha bankat, shkalla e kapitalit bazë dhe aktiveve të ponderuara me rrezik është më e lartë se 10% e cila është në përputhje me kërkesat (8%, pra 10.5%), me përjashtim të një banke.

Sa i përket borxhit të bankave në Republikën e Maqedonisë së Veriut, me 31.12.2019, në të gjitha bankat norma është mbi minimumin 3% dhe varion nga 6.1% -43.6%, ndërsa borxhi mesatar i ponderuar i sistemit bankar është 10.3 %.

Këto rezultate janë një tregues i kënaqshëm i sasisë së kostove shtesë që bankat maqedonase duhet të pësojnë për të përmbushur kërkesat e reja për kapital. Kërkesat komplekse të Bazel III do të kenë efekte reale pozitive në sistemin bankar, por gjithashtu do të shkaktojnë implikime të përshtatshme. Për shkak të parashikimit që zërat jashtë bilancit nga faktori aktual i rrezikut prej 20% të ndryshohen në 100%, bankat do të duhet të rrisin kapitalin e tyre për rezervimet jashtë bilancit. Në këto rrethana, bankat do të jenë në gjendje të zgjedhin midis rritjes së kostove për klientët e tyre ose përqëndrimit në aktivitete të tjera më fitimprurëse dhe zvogëlimit të ekspozimit të tyre në kredi.

Përfundimi

Procesi i globalizimit që bashkon tregun botëror rrit ndjeshmërinë dhe rëndësinë e politikës afariste të institucioneve bankare. Vetë procesi i zhvillimit të politikës afariste në sistemin bankar, si dhe procesi i menaxhimi duhet të synojë arritjen e parimit të efikasitetit përmes zbatimit të qeverisjes korporative si një model i pashmangshëm që është produkt i konkurrencës. Kjo kërkon së pari përcaktimin e strategjisë afatgjatë të biznesit, dhe në vetë procesin e realizimit të

tij rishikim të vazhdueshëm të treguesve të tij cilësorë dhe sasiorë në varësi të rrethanave aktuale.

Konceptimi i politikës afariste të bankave është thelbësor për ruajtjen e stabilitetit të bankës në një mikro plan, si dhe për stabilitetin e sistemit financiar në vend në një plan makro. Nga ana tjetër, politika afariste e bankave nuk është plotësisht e pavarur, por është brenda kornizës së përcaktuar të politikës së ndjekur nga BQRMV. Politika afariste duhet të përcaktojë qëllimet që bankat duhet të arrijnë në operacionet e tyre, si dhe udhëzimet dhe procedurat që stafi drejtues dhe mbështetës duhet të ndjekin në zbatimin e tij.

Në periudhën pas pavarësisë, sistemi bankar i Republikës së Maqedonisë së Veriut ka një strukturë të dobët, përqendrim të lartë dhe zhvillim të dobët të tregut financiar në të cilin bankat kanë përparësi. Në këto kushte, në të cilat nuk ka pothuajse asnjë konkurrencë, është miratuar qasja liberale e hapjes së bankave dhe hyrja e kapitalit të huaj si gjenerues i konsolidimit të përgjithshëm të tregut. Vetë hyrja e kapitalit të huaj nuk është vetëm hyrja e ofertës monetare, por edhe hyrja e arritjeve në fushën e teknologjisë së informacionit dhe komunikimit. Këto ndryshime kishin reflektimin e tyre në vetë strukturën e pronësisë, e cila është në favor të kapitalit të huaj. Me hyrjen e kapitalit të huaj në vend, arrihet efekti i ringjalljes së tregut financiar, i cili ka një efekt pozitiv në rritjen e konkurrencës, dhe për vetë bankat, rritja e kapitalit do të thotë një mundësi për të financuar projekte më të mëdha.

Në fushën e politikës së kredisë në periudhën fillestare të tranzicionit i kushtohet një rëndësi e veçantë aktivitetit të huadhënies me qëllim të përsheptimit të zhvillimit ekonomik, por pas krizës së vitit 2008 më shumë theks i kushtohet cilësisë së portofolit të kredisë dhe pastrimit të tij nga kreditë jofunksionale. Vitet e fundit, fokusi i huadhënies është zhvendosur tek familjet, ku për shkak të mbizotërimit më të madh të kredive, rreziqet zvogëlohen në krahasim me sektorin e korporatave. Ngadalësimi i rritjes së kredisë sinjalizon një monitorim më të fortë të procesit të huadhënies.

Zhvillimi i dobët i tregut të kapitalit kufizon ofertën e instrumenteve financiare në të cilat bankat mund të investojnë për të arritur kthime më të larta. Kjo zvogëlon mundësinë e krijimit të një portofoli të shpërndarë dhe përfaqësim të ulët të letrave me vlerë në aktivet e bilancit të bankave. Investimet zakonisht drejtohen në letra me vlerë me rrezik të ulët të emetuar nga shteti dhe autoritetet e tij. Më të zakonshmet janë bonot, bonot e thesarit, obligacionet dhe

vetëm një pjesë e vogël i takon letrave me vlerë të kapitalit. Ecëm një hap përpara duke krijuar një platformë të përbashkët tregtare në Bursën Maqedonase me Bullgarinë dhe Zagrebin si një projekt i përbashkët rajonal i mbështetur nga Banka Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim. Platforma SEE LINK i mundëson secilës bursë të përcjellë urdhrat e tregtimit të letrave me vlerë në mënyrë elektronike dhe qasje reciproke në tregjet e letrave me vlerë të të gjitha vendeve që marrin pjesë në projektin rajonal. Qëllimi është të rrisë likuiditetin e tregut të kapitalit dhe të përmirësojë aksesin e investitorëve dhe ndërmjetësit vendas. Në të ardhmen, duhet të bëhen përpjekje për t'u bashkuar me bursat e tjera të rajonit në këtë platformë të përbashkët tregtare, e cila do të rrisë ndjeshëm ofertën e instrumenteve financiare që do të jenë në dispozicion të investitorëve në mënyrë që të optimizohet struktura e portofolit të tyre.

Historikisht, një nga arsytet më të rëndësishme për shfaqjen e krizave bankare është menaxhimi joadekuat. Kjo është arsyeja pse Komiteti i Bazelit ka përcaktuar rekomandimet për forcimin e kulturës së qeverisjes korporative. Qeverisja korporative kërkon ndjekjen e udhëzimeve të disa parimeve që lidhen me realizimin e të drejtave dhe interesave të aksionarëve, transparencën e strukturës së pronësisë, ndarjen e përgjegjësisë, përgjegjësinë shoqërore, auditimin dhe kontrollin e rregullt dhe efektiv mbi kryerjen e detyrave, pajtueshmërinë me standardet ligjore dhe praktikën, informacioni i pavarur dhe objektiv, mbrojtja e të dhënave konfidenciale dhe personale. Qeverisja efektive e korporatës i lejon bankat të rrisin qasjen në burimet e jashtme të kapitalit, të arrijnë performancë më të mirë operative duke optimizuar strukturën e aktiveve me burimet e tyre brenda profilit të rrezikut të pranuar, menaxhimin e suksesshëm të aktiviteteve aktuale dhe gjithçka që është në drejtim të mbrojtjes së interesave të depozituesve dhe aksionarëve.

Literatura

1. Zivkovic, A., Stankic, R., Krstic, B., Bankarsko poslovanje i platni promet, Ekonomski fakultet, Beograd, 2010.
2. Петревски ,Г., Управување со банките , Економски факултет ,Скопје ,2011.
3. Витанова Г., Финансиски пазари и институции, Економски факултет, Прилеп, 2003.
4. Витанова, Г., Даночно и банкарско сметководство, Економски факултет, Прилеп “004.

5. Арсовски, Д., Ризици во банкарското работење, Economy press, Скопје, 1998.
6. Оџаклиеска, Д., Пазарот на капитал во функција на ефикасен портфолио менаџмент, Економски факултет, Прилеп, 2010.
7. Трајкоска, Г., Финансиската структура и профитабилноста на претпријатијата, Економски факултет, Прилеп, 1998.
8. Арсов, С., Финансиски Менаџмент.
9. Dzuric, D., Bankarska industrija i finansiski pazari, SES, SECG, - Finansiski pazari, 1999.
10. Peter S. Rose, Commercial bank management, Bank management & Financial service, 1991.
11. Трајкоски, Б., Деловни финансии со финансиски менаџмент, Економски факултет Прилеп, 2002.
12. Бишев, Г., Неновски, Т., Паричен поредок и банки, НАМ, Скопје, 1995.
13. Бишев, Г., Реформирање на банкарскиот систем во Македонија, Зборник на трудови, Сојуз на сметководители, финансиери и ревизори на Р. Македонија, 2000.
14. Петковски, М., Финансиски пазари и институции, Економски факултет – Скопје, 2004.
15. Мишкин, Ф., Економија на пари, банкарство и финансиски пазари, Скопје, Магор, 2010.
16. Петревски, Г., Економски раст и развој, Економски факултет- Скопје, 2002.
17. Петковски, М., Финансиски пазари и институции, Економски факултет, Скопје, 2009.
18. Вовед во банкарството / Барбара Касу – Универзитетот на Велс, Бангор Клаудија Цирардоне - Универзитетот на Есекс, Филип Молину - Универзитетот на Велс, Бангор.
19. Трпевски, Ј., Пари и банкарство, Economy press, Скопје, 2003.

УЛОГАТА НА МЕНАџЕРОТ ВО ГРАДЕЊЕТО НА МОДЕРНО УЧИЛИШТЕ

Д-р Снежана Петреска

Апстракт

Тргнувајќи од брзите промени во модерното општество, ќе забележиме дека елементите на модерното општество се тесно поврзани меѓу себе и влијаат едни на други. Што ни претставува современо општество? Збир на карактеристични особини. Една од постојаните карактеристики се континуираните промени во него. Како прва асоцијација е временската димензија од XX век и почетокот на XXI век. Модернизацијата на општеството не исклучува ниту една сфера на нејзиното изразување. Една од тие е образованието. Но сепак ќе се запрашаме: „Кое образование е современо? Какво образование ни е потребно на нашето општеството?“ Лидерството со моделирање на лидерски компетенции, како посебна активност и релативно нов феномен од аспект на организациите, го привлекува вниманието на се повеќе нови истражувачи. Ова произлегува од таму што лидерот, со својот вредносен систем кој тој го поседува, претставува еден од најважните елементи кои позитивно се ефектуираат врз однесувањето на вработените во училиштата. Постигнување на целта претставува резултат на условите во училиштето кои ги создава лидерот, во кои од една страна се остварува мисијата и визијата на училиштето, а од друга страна се развива автентичен систем на лидерство кој има услови во потполност да биде имплементиран во училиштето. Со поседување на највисоките перформанси директорот се насочува да ја овозможи реализацијата на образовната работа во училиштето и најповолно да ги искористи ресурсите на таа организација.

Клучни зборови: *училиште, директор на училиште, лидерство, модел-моделирање, менаџмент на човечки ресурси*

1. Вовед

Со брзите реформски промени во воспитно- образовниот процес се наметнува да се третира еден актуелен и важен проблем, а тоа е *не доволно развиени компетенции* кај директорите на училиштата, за да бидат во состојба да го создадат модерно училиштето што го водат. Согласно поставениот проблем, предмет на истражувањето е: *определување на улогата на директорот во создавање модерно училиште*. Целта на истражувањето е *да се определи значајноста на определени компетенции потребни за еден современ директор на училиште*.

Труд е составен од четири дела. Во воведот се дадени проблемот, предметот и целта на истражувањето, како и структурата на трудот. Првото поглавје е насловено како „Теориски приод кон предметот на истражување“, составено е од три подпоглавја: „Модерното училиште како функционален организациски систем“, „Директор на училиште“ и „Улогата на директорот во создавањето на современо училиште“.

Второто поглавје е насловено како: „Анализа на резултатите од истражувањето“ е составено од две подпоглавја и тоа; „Методологија на истражувањето“ и „Квантитативна анализа и графички приказ на резултатите од истражувањето“.

Во четвртиот дел „Заклучок“ наведени се сумирани сознанија до кои е дојдено од теоретската елаборација и емпириските сознанија добиени преку анализа на резултатите како и наведени предлог мерки занадминување на проблемот.

2. Теориски приод кон предметот на истражување

1. Модерното училиште како функционален организациски систем

Училиштето претставува комплексен, сложен и динамичен организациски систем кој што реализира воспитно образовна работа.¹ Успешната работа на секое училиште се темели на четири столба:²

¹ Петковски, К., Ламева, Б., и Миленковска, В., (2004): Интегралната евалвација како основа за

Економијата на училиштата (зграда, опрема, финансии);

Годишната програма за работа на училиштето (курикулумот на училиштето);

Окружувањето на училиштето (државните институции и локалната самоуправа, родителите, социјалните партнери или заинтересираните субјекти-„стејкхолдерите“);

Вработените (особено наставниците) и учениците.

Терминот модерно (современо) училиште, има за цел да го потенцира значењето и потребата, училиштето да ги следи современите општествени, економски и образовни тенденции во светот, да развива училишна култура преку која наставниците, како носители на дејноста, ќе ги совладуваат и имплементираат новите образовни технологии, со цел да обезбедат настава соодветна на потребите на новото време. Современите светски трендови во образованието, како одговор на крупните општествено економски промени и брзиот техничко-технолошки развој ја наметнаа потребата од соодветни промени во организациската поставеност и начинот на работа на училиштата. Целта на промените е да се воспостави процес на континуирано подобрување во работата на училиштата за да обезбедат квалитет во образованието.

Терминот модерно училиште се користи како синоним на добро училиште кое обезбедува квалитетна настава и функционална работа, соодветно на предизвиците на новото време. Тоа е училиште по мерка на потребите на учениците и општеството, а во склад со современите техничко-технолошки достигнувања и развојот на науката. Секако дека не постои некоја дефиниција што комплетно ќе го дефинира доброто училиште, ниту готов рецепт како да се постигне тоа. Листата на потребните квалитети или карактеристиките би била многу долга, а нивниот редослед, според приоритетноста, различен. Сепак, постојат некои одредници коишто се сретнуваат кај повеќето теоретичари, а се потврдени во образовната пракса. Според нив, доброто училиште се карактеризира со јасно дефинирана мисија, конципирана во изјава за мисијата во која на јасно е содржана целта

функционално инспектирање. Европа 92, Кочани, стр.81

² Петковски, К. и Јошевска, Ф. (2015): Предизвиците на менаџментот и лидерството во воспитно-

образовните институции, Херакликомерц и Коучинг-Н, Битола, стр.5

на постоењето на училиштето. Доброто училиште има јасно воспоставена сопствена филозофија за воспитанието и образованието, која кореспондира со воспоставени високи стандарди и очекувања. Во ваквото училиште постои соработка меѓу партиципиентите во воспитно-образовниот процес, а училиштето ја ужива поддршката на локалната и пошироката општествена заедница. Доброто училиште претставува организација која учи, односно во која се применува менаџмент на знаење а стручните активи се заедници за учење.

Потребната листа на карактеристики за добро / ефективно училиште е следната:³

- да претставува безбедна, дисциплинирана и уредна средина во која се воспитува и учи;
- да има јасна мисија и фокусирана визија со прецизно дефинирани цели и задачи;
- да има професионален директор на училиштето;
- да има изградено клима на големи очекувања за успех на секое место во училиштето, во секое време и кај секој поединец;
- акцентот да се стави на начинот на кој се организира и реализира курикулумот и наставата;
- да постои организирано и перманентно професионално усовршување на персоналот;
- да има изграден систем за следење и мерење на напредокот на учениците и персоналот.
- да има поддршка од локалната заедница и функционална соработка со родителите.

Директор на училиште

Мошне често се мешаат поимите менаџер, лидер и директор. Тоа е резултат на малите познавања од оваа област што и ја создава конфузијата. Поимот директор треба означува звање што некое лице го носи при извршувањето на определена раководна функција. Извршувајќи ја оваа функција, директорот според суштината на работите, претставува менаџер, бидејќи секојдневно ги извршува менаџерските функции или игра некоја менаџерска улога. Станува збор за дадено законско право, односно

³ Петковски, К. и Пеливанова, Г. (2009): Предизвиците на современото лидерство во образованието,

Херакликомерц, Битола, стр.6

поставувањето на некое лице на функција директор е одлука на некој орган. Согласно законската регулатива, Училишниот одбор како највисок орган на управување ги интервјуира кандидатите за директор, му предлага на градоначалникот на општината односно на министерот еден кандидат од пријавените кандидати на објавениот јавен оглас за избор на директор, кој тој го именува.⁴

Погрешно е мислењето дека со чинот на поставувањето за директор, лицето станува лидер во таа средина. Некои директори и по неколку мандати, никогаш не станале лидери. Коректно е да се каже дека во улогата на директор се сретнуваат различни индивидуи, со различни способности и различни стилови на однесување. Така, за некој директор ќе се рече дека е „менаџерски тип“, за некој дека е „вистински лидер“, а за некој дека е класичен „администратор“. За успешно да ја извршува својата функција, директорот треба да поседува определени карактеристики. Според Серџовани⁵ постојат пет карактеристики што треба да ги поседува успешниот директор: стручна, кадролошка, едукативна, симболичка и културолошка.

Во зависност до која степен се развиени овие карактеристики, може да се издиференцираат три типа на директори на училиште.⁶

Директорот администратор е покорен извршител на наредбите и насоките дадени од повисоко ниво. Тој е педантен и прецизен, не е креативен и не е самостоен. Најголем дел од времето го минува на бирото во директорска просторија во близина на компјутерот. Постојано пишува и издава наредби и соопштенија, прави проверки на документи и евиденциони листи. Се фокусира на ситници, небитни работи а не на вистински приоритети. Кога вработените ќе го прашат за нешто, им вели дека ќе праша, па ќе даде одговор. Не презема ризик, има мала самодоверба и малку

⁴ <https://www.slvesnik.com.mk/Issues/dc070a58a138483aa68da4517a10ac1e.pdf> Закон за основно

образование, Сл.Весник бр,161 од 5 август, 2019 година (посетено на 3 октомври 2022 година)

⁵ Петковски К. и Пеливанова Г.,(2009): Предизвиците на современото лидерство во образованието,

Херакликомерц, Битола, стр.68

⁶ Петковски, К. и Јошевска, Ф. (2015): Предизвиците на менаџментот и лидерството во воспитно-

образовните институции, Херакликомерц и Коучинг-Н, Битола, стр.26-27

комуницира со вработените. Опкружен е со полтрони и сака да го ословуваат со „директоре“.

Директорот од менаџерски тип, повеќе е ориентиран кон вработените, а не само кон спроведување на задачите и резултатите од работата. Тој е добар планер и организатор, а во водењето на организацијата вклучува и други вработени. Умее добро да екипира, но сака и да контролира. Внесува промени во работата на училиштето и ја поттикнува тимската работа. Се движи на различни места во училиштето и комуницира со вработените. Соработува, сака да се усовршува и знае добро да организира и води состаноци. Добро го планира времето. Тој е тип на директор кој е добар во одржувањето на процесот на работа и реализација на мисијата.

Директорот од лидерски тип, преферира постигање на добри резултати преку континуирано создавање на добра клима за работа и развој на тимската работа. Вработените се секогаш во неговиот фокус и е добар визионер и стратег. Неговата привлечност и популарност укажуваат на тоа дека е извонреден комуникатор и мотиватор. Тактичен со вработените, ги поттикнува и инспирира. Емоционално е многу стабилен, подготвен да преземе ризик и одлучен, креативен и непредвидлив, но со голема самодоверба која влева доверба кај вработените. Сака да делегира овластувања на другите луѓе и умее да ги најде вистинските луѓе за секоја работна задача.

Добар е и како инструктивно педагошки раководител или „коуч“, умее да даде стручна поддршка, лична поддршка и индивидуален предизвик за секој вработен, во вистинско време и на соодветен начин. Претставува пример што другите го следат и тој е симбол за организацијата. Поседува способност за добро и навремено информирање и умее да воспостави добри односи со јавноста. Тој е чувар на организациската култура, почитувач на традицијата, но, и креатор на крупни културолошки промени. Модерно училиште може да создаде само лидерскиот тип на директор.

Улогата на директорот во создавањето на модерно училиште

Улогата на директорот во создавањето на модерно училиште кое ќе продуцира резултати согласно современите општествени потреби и со следење на светските трендови во образованието, е исклучително голема и значајна. Имено нема добро училиште без добар директор.

Ако директорот на училиштето поседува добри менаџерски компетенции, тогаш ќе може да ги применува менаџерските функции во работата на училиштето: планирање, организирање, екипирање, водење и евалуирање. Од директорот на модерно училиште, како инструктивно педагошки раководител или коуч се очекува да ги развива и применува следните функции:⁷ планско-програмерска, организациска, раководна, педагошко-инструктивна и евалуаторско-истражувачка.

Потребно е директорот да поседува лидерски способности за да може со својот личен пример да ги мотивира вработените и ја зголеми нивната ангажираност, со цел да ги подобруваат своите компетенции и перформанси во реализација на наставата според светските трендови.

Нема модерно училиште ако во него вработените не ја користат современата образовна технологија и не ги користат можностите на ИКТ, како во работата на училиштето во целина, така и во реализација на наставата. Особено е важно директорот да се фокусира на создавање на функционален Менаџерско информациски систем кој ќе се користи во менаџирањето со училиштето.

За да се реализира претходното, неопходно е директорот да иницира и континуирано работи на воспоставување систем за професионален развој на вработените во училиштето. На тој начин ќе овозможи училиштето да се развива како организација која учи и во која се применуваат современи начини и алатки што ги нуди менаџментот на знаење. Одлика на модерното училиште е во контекст на професионалниот развој да функционираат формални и неформални заедници за учење.

Особено е важна улогата на директорот во градењето на инклузивна социјална клима во училиштето. За таа цел тој треба да поттикнува тимска работа и партиципативен менаџмент. Во тоа многу може да му помогнат добрите комуникациски вештини. Директорот треба да користи асертивно однесување и комуницирање, при што до израз ќе дојде неговата самодоверба и моќ за убедување. Директорот на современо училиште треба да биде добар мотиватор, способен да ги користи можностите што ги нудат некои не материјални компензации. Особено голем придонес во овој

⁷ Петковски, К. и Алексова, М. (2004): Водење на динамично училиште, Биро за развој на образованието, Скопје, стр.215

контекст има учеството на училиштето во проекти што треба да ги реализира како носител, но и како партнер. Проектите се можност за стекнување странски современи искуства во работата на училиштата и примената на модерно образование. Во модерното училиште треба да се користи и проектниот менаџмент, а вработените да се оспособуваат за тоа. За да може да се постигнат добри резултати на овој план, потребно е директорот да го стави фокусот на училиштето на градење на добри односи со јавноста, особено во градењето партнерство со родителите на учениците и соработката со медиумите. Големо значење за постигнување на ова има подигнување нивото на дигитална и медиумска писменост кај директорот и вработените во училиштето.

3. Анализа на резултатите од истражувањето

Методологија на истражувањето

Проблем кој се третира во ова истражување е *не доволно развиени компетенции* кај директорите на училиштата за основно образование, за да бидат во состојба да создадат модерно училиште од училиштето што го водат. Како предмет на истражувањето може да се издиференцира: определување на улогата на директорот во создавање модерно училиште. Целта на истражувањето е да се определи значајноста на определени детерминанти како фактори за современ директор на училиште.

За потребите на истражувањето е подготвен инструмент – прашалник со скала на ставови и мислења со 11 искази тврдења (даден во прилог 1). Со истражувањето се опфатени 30 испитаници: 5 директори на училишта, 5 стручни соработници и 20 наставници од училиштата за основно образование. Испитаниците имаа три алтернативи за оценување на секој исказ од инструментот и тоа: 1 – не се согласувам, 2 – делумно се согласувам и 3 – се согласувам.

	Исказ	1	2	3	Просек
	Директорот на современо училиште треба ...				
1	... да биде добар менаџер	1	7	22	2,70
2	... да поседува лидерски способности	3	10	17	2,47
3	... да поседува добри комуникациски вештини	2	9	19	2,57
4	... да има способност да гради добра организациска клима во училиштето	2	8	20	2,60
5	... да практикува тимска работа	1	9	20	2,63
6	... да поседува способности за примена на ИКТ во наставата	3	11	16	2,43
7	... да користи Менаџерско информациски систем во менаџирањето со училиштето	3	10	17	2,47
8	... да знае да воспостави добри односи со јавноста	4	11	15	2,37
9	... да ги следи современите трендови во образованието	4	12	14	2,33
10	... да знае и умее да воспостави систем за професионален развој на вработените	4	14	12	2,67
11	... да биде добар мотиватор, користејќи не материјални компензации	5	12	13	2,67

Квантитативна анализа и графички приказ на резултатите од истражувањето

Собраните резултати од анонимниот инструмент се обработени табеларно претставен со бројо (фреквенцијата) на секоја оценка од 1 до 3 и пресметан просек (средна вредност) за секој исказ.

Табела 1: Фреквенција на оценки и просек за секој исказ

На исказот 1: Директорот на современо училиште треба да биде добар менаџер, високи 73 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 1: Графички приказ за резултатите од исказот 1

На исказот 2: Директорот на современо училиште треба да поседува лидерски способности, 57 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 2: Графички приказ за резултатите од исказот 2

На исказот 3: Директорот на современо училиште треба да поседува добри комуникациски вештини, 63 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 3: Графички приказ за резултатите од исказот 3

На исказот 4: Директорот на современо училиште треба да има способност да гради добра организациска клима во училиштето, 67 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 4: Графички приказ за резултатите од исказот 4

На исказот 5: Директорот на современо училиште треба да практикува тимска работа, 67 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 5: Графички приказ за резултатите од исказот 5

На исказот 6: Директорот на современо училиште треба да поседува способности за примена на ИКТ во наставата, индикативно е што само половината или 53 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 6: Графички приказ за резултатите од исказот 6

На исказот 7: Директорот на современо училиште треба да користи Менаџерско информациски систем во менаџирањето со училиштето, 57 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 7: Графички приказ за резултатите од исказот 7

На исказот 8: Директорот на современо училиште треба да знае да воспостави добри односи со јавноста, само 50 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 8: Графички приказ за резултатите од исказот 8

На исказот 9: Директорот на современо училиште треба да ги следи современите трендови во образованието, само 47 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 9: Графички приказ за резултатите од исказот 9

На исказот 10: Директорот на современо училиште треба да знае и умее да воспостави систем за професионален развој на вработените, само 40 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 10: Графички приказ за резултатите од исказот 10

На исказот 11: Директорот на современо училиште треба да биде добар мотиватор, користејќи не материјални компензации, само 43 % од испитаниците одговориле дека се согласуваат.

График 11: Графички приказ за резултатите од исказот 11

Добар преглед на важноста на определени фактори, односно варијабли потребни за директор на модерно училиште се дадени со следниот графички приказ

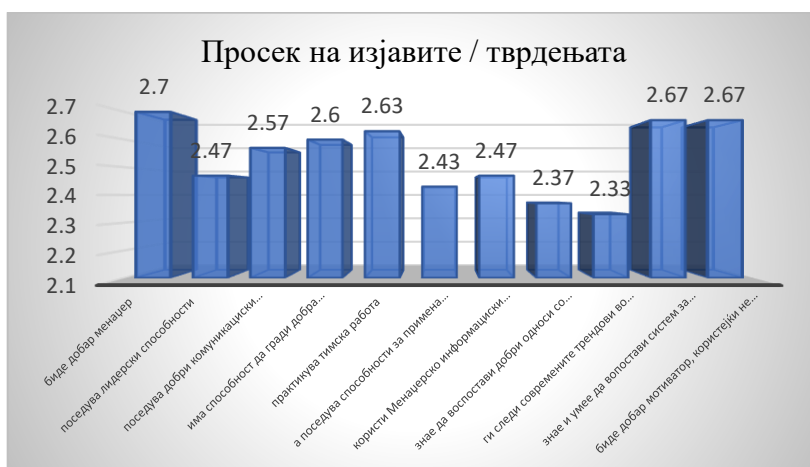

График 12: Графички приказ на просеците на сите искази

4. Заклучок

Од спроведеното истражување може да се констатира дека предложените компетенции на директорите на училиштата дадени во наведените искази од инструментот, процените се од страна на испитаниците како особено важни и значајни за да еден директор може да го трансформира училиштето кое го води во модерно училиште. Праксата покажува дека релативно голем број на директори не ги поседуваат тие компетенции, што впрочем се потврдува и во фактот што голем дел од училиштата за основно образование не ги имаат соодветните инфраструктурни услови за работа и не се доволно опремени.

Сите досегашни укажувања од спроведени анализи од страна на надворешни институции, како и резултатите на нашите ученици од меѓународните тестирања покажуваат слабости на образовниот систем во целина, што секако е резултат и на недоволно доброто менаџирање на училиштата како и не доволно професионално усовршен наставен кадар за потребите на современото образование.

Во овој контекст, како основна предлог мерка е да профункционира законското решение за напредните обуки на директорите на училиштата.

5. Користена литература

1. Петковски, К. и Јошевска, Ф. (2015): Предизвиците на менаџментот и лидерството во воспитно-образовните институции, Херакликомерц и Коучинг-Н, Битола
2. Петковски К. и Пеливанова Г. (2009): Предизвиците на современото лидерство во образованието, Херакликомерц, Битола
3. Петковски, К. и Алексова, М. (2004): Водење на динамично училиште, Биро за развој на образованието, Скопје
4. Петковски, К., Ламева, Б., и Миленковска, В., (2004): Интегралната евалвација како основа за функционално инспектирање. Европа 92, Кочани
5. <https://www.slvesnik.com.mk/Issues/dc070a58a138483aa68da4517a10ac1e.pdf> Закон за основно образование, Сл.Весник бр,161 од 5 август, 2019 година

Прилог: Инструмент за истражување

Почитувани,

Ве молиме да издвоите малку од вашето време и да го пополните овој инструмент. Истиот е наменет исклучително само за изработка на стручен труд и добиените податоци ќе се користат само за таа цел.

Во дадениот инструмент потребно е за секој од исказите да запишете во соодветната колона, една од дадените три цифри кои се со значење:

1 – „не се согласувам“; 2 – „делумно се согласувам“ и 3 – „се согласувам“.

	Исказ	1	2	3
	Директорот на современо училиштето треба ...			
1	... да биде добар менаџер			
2	... да поседува лидерски способности			
3	... да поседува добри комуникациски вештини			
4	... да има способност да гради добра организациска клима во училиштето			
5	... да практикува тимска работа			
6	... да поседува способности за примена на ИКТ во наставата			
7	... да користи Менаџерско информациски систем во менаџирањето со училиштето			
8	... да знае да воспостави добри односи со јавноста			
9	... да ги следи современите трендови во образованието			
10	... да знае и умее да воспостави систем за професионален развој на вработените			
11	... да биде добар мотиватор, користејќи не материјални компензации			

THE NEW TRENDS IN INTERNATIONAL TRADE IN THE WORLD

Biljana Ciglovska Bojchevska,

Drenushe Merko Iljazi

*International University of Struga, Nas.Ezerski Lozja No.1 Struga, R. of
North Macedonia*

b.ciglovska@eust.edu.mk

d.merko@eust.edu.mk

Introduction

In today's interconnected world, trade plays a crucial role in the growth and development of economies. Global trade, also known as international trade, refers to the exchange of goods, services, and capital between countries or regions across national borders. It involves import and export activities, cross-border investments, and multinational corporations operating in multiple countries. Global trade provides access to a vast marketplace with a significantly larger consumer base. By engaging in international trade, businesses can tap into diverse customer preferences, expand their market reach, and capitalize on economies of scale.

Global trade involves navigating complex trade regulations and policies established by different countries. Governments impose tariffs, quotas, and various trade barriers to protect domestic industries, promote fair competition, and regulate imports and exports. International trade agreements, such as free trade agreements and customs unions, aim to reduce barriers and facilitate trade between participating countries. International trade necessitates a deeper understanding of diverse cultures, legal systems, and business practices across different countries. Language barriers, varying legal frameworks, and cultural nuances can significantly impact trade negotiations, contracts, and dispute resolutions.

Global trade comprises import, export, entrepot, foreign direct investment, job outsourcing, setting up production in other countries, and setting up of

multinational companies. Global trade increases the reach of local traders and producers —manufacturers upgrade their products and services to suit global demands.

1.Characteristics of international trade

International or global trade is the buying and selling of goods or services across the globe. Alternatively, it also refers to capital investment made by one country into another. Traders belonging to different nations interact with each other and engage in business deals (export or import) to expand and grow. International trade facilitates a truly global market:¹

Usually, international trade improves the economic prospects of all parties involved. International trade can be categorized into the following three types based on the inflow or outflow of goods or services

Import Trade: When a nation buys goods or services from a foreign country, it is termed import trade.

Export Trade: The countries that sell the products outside their geographical boundaries make export trade.

Entrepot Trade: Entrepot trade involves both imports and exports. Country A purchases commodities from country B; Country A then improves or creates something new from it and sells finished goods to Country C.

The benefits of global trade are as follows:

Global Economic Growth: When goods and services are exchanged internationally, all involved parties incur an economic advantage.

Decreases Global Poverty: Increased trade activities worldwide bring down poverty levels.

Opportunity for Local Industries to Go Global: Local producers and traders get a chance to exhibit their goods and services in the international market.

Wide Range of Options: Consumers benefit from global trade as they get access to a variety of buying options.

¹ Wallstreetmojo Team, (2023), Global Trade - Meaning, Explained, Types, Examples, Benefits, <https://www.wallstreetmojo.com/global-trade>.

Competitive Pricing: When goods are produced for export, the manufacturers ramp up production. Due to economies of scale benefits, higher output translates into a lower per-unit cost of production. Thus, firms can afford competitive prices for the international market.

Superior Quality of Goods: The local producers improve quality to compete in the global market.

Increases Employment Opportunities: When companies expand and go global, they require more workforce—which results in increased employment opportunities worldwide.

Progress of Under-Developed Nations: Underdeveloped countries can strengthen their economic condition by increasing exports—an opportunity to generate foreign income.

Easy Availability of International Products: All thanks to global trade, consumers can now access international goods and services in their local market.

Worldwide Exchange of Technology: Countries open subsidiaries and production units in different nations and, by doing so, end up exchanging technology and processes globally.

2. Globalization and International Trade

In a global economy, no nation is self-sufficient, which is associated with specific flows of goods, people, and information. Each nation is involved at different levels in trade to sell what it produces, acquire what it lacks, and produce more efficiently in some economic sectors than its trade partners:²

International trade is an expansion of the market (or exchange) principle at a scale beyond the region or the nation. It should take place only if there is a benefit for the partners involved, underlining that the rationale for trade can be a convenience but also a necessity. It is for convenience, as supported by conventional economic theory, when trade promotes economic efficiency by providing a wider variety of goods, often at lower costs. This is because of specialization, economies of scale, and the related comparative advantages. Trade is a necessity when it enables a nation to acquire goods that would otherwise not

² Rodrigue, Jean-Paul., (2023), Globalization and International Trade, transportgeography.org.

be available in a national economy, such as energy, raw minerals, or even agricultural goods.

International trade demonstrates the extent of globalization with increased spatial interdependencies between elements of the global economy and their level of integration. These interdependencies imply numerous relationships where flows of capital, goods, raw materials, people, and services are established between world regions.

International trade, in terms of value and tonnage, has been a growing trend in the global economy. When looking at the structure of global trade, it is important to underline that it is not nations that are trading, but mainly corporations with the end products consumed in majority by individuals. A nation is a regulatory and jurisdictional unit where data is collected since freight crossing boundaries is subject to customs oversight and tabulated as trade flows. Inter and Intra corporate trade that takes place across national jurisdictions is accounted for as international trade.

The nature of what can be considered international trade has changed, particularly with the emergence of global value chains and the trade of intermediary goods they involve. This trend reflects the strategies of multinational corporations positioning their manufacturing assets in order to lower costs and maximize new market opportunities. About 80% of global trade takes place within value chains managed by multinational corporations. International trade has thus grown at a faster rate than global merchandise production, with the growing complexity of distribution systems supported by supply chain management practices. The structure of global trade flows has shifted, with many developing economies having growing participation in international trade with an increasing share of manufacturing.

International trade was key to the rise of the global economy. In the global economy, supply and demand—and thus prices—both impact and are impacted by global events:³

International trade is the purchase and sale of goods and services by companies in different countries. Consumer goods, raw materials, food, and machinery all are bought and sold in the international marketplace. International

³ Heakal, R., (2023), What is Global Trade? Benefits & Criticisms – Investopedia. <https://www.investopedia.com/insights/what-is-international-trade>.

trade allows countries to expand their markets and access goods and services that otherwise may not have been available domestically. As a result of international trade, the market is more competitive. This ultimately results in more competitive pricing and brings a cheaper product home to the consumer.

A product that is sold to the global market is called an export, and a product that is bought from the global market is an import. Imports and exports are accounted for in the current account section of a country's balance of payments.

Global trade allows wealthy countries to use their resources—for example, labor, technology, or capital—more efficiently. Different countries are endowed with different assets and natural resources: land, labor, capital, technology, etc. This allows some countries to produce the same good more efficiently; in other words, more quickly and at a lower cost. Therefore, they may sell it more cheaply than other countries. If a country cannot efficiently produce an item, it can obtain it by trading with another country that can. This is known as specialization in international trade.

International trade not only results in increased efficiency but also allows countries to participate in a global economy, encouraging the opportunity for foreign direct investment (FDI). In theory, economies can thus grow more efficiently and become competitive economic participants more easily. For the receiving government, FDI is a means by which foreign currency and expertise can enter the country. It raises employment levels and, theoretically, leads to a growth in the gross domestic product (GDP). For the investor, FDI offers company expansion and growth, which means higher revenues.

3. The state of international trade in 2022

Global trade is set to reach a record level of about US\$ 32 trillion for 2022. Trade in goods is expected to total almost US\$ 25 trillion (an increase of about 10 per cent from 2021). Trade in services is expected to total almost US\$ 7 trillion (an increase of about 15 per cent from 2021). Those record levels are largely due to robust growth in the first half of 2022:⁴

Deteriorating economic conditions and rising uncertainties have resulted in a trade slow-down during the second half of 2022. However, the decline in global

⁴UNCTAD, (2023), Global Trade Update (December 2022), unctad.org/publication/global-trade-update-decemb

trade has been nominal, as the volume of trade continued to increase throughout 2022, a signal of resilient global demand. Part of the decline in the value of international trade during the second half of 2022 is due to a decrease in the prices of primary products, especially energy. By contrast, the prices of internationally traded intermediate inputs and consumer goods have continued to increase during the same period, raising additional concerns about persisting global inflation. The decline in the value of global trade has been so far limited to goods. Trade in services has been more resilient, with its value continuing to rise during the second half of 2022. The ongoing trade slowdown is expected to worsen for 2023.

While the outlook for global trade remains uncertain, negative factors appear to outweigh positive trends.

Negative factors:

Lower economic growth - Economic growth forecasts for 2023 are being revised downwards due to high energy prices, rising interest rates,

sustained inflation in many economies, and negative global economic spillovers from the war in Ukraine.

High prices of traded goods - Persistently high energy prices and the continued rise in the prices of intermediate inputs and consumer's goods are expected to dampen demand for imports and to lead to a decline in the volume of international trade.

Concerns of debt sustainability - The record levels of global debt and the increase in interest rates pose significant concerns for debt sustainability. The ongoing tightening of financial conditions is expected to further heighten pressure on highly indebted governments, amplifying vulnerabilities and negatively affecting investments and international trade flows.

Positive factors:

Improvements in the logistics of global trade - Ports and shipping companies have now adjusted to the challenges brought by the Covid-19 pandemic. New ships are entering service, and port congestion is being resolved. Freight and cargo rates are still higher than the pre-pandemic averages, but their trend is downwards.

Trade agreements coming into fruition - Recently signed agreements such as the Regional Comprehensive Economic Partnership and the African

Continental Free Trade Area, as well as a number of smaller trade agreements, should come to fruition and provide some momentum for international trade.

Other factors affecting international trade patterns:

Reshaping of global supply chains - Risks and uncertainties remain high for global supply chain operations. Risk mitigation strategies, such as the diversification of suppliers, reshoring, near-shoring and friend-shoring, will likely affect international trade patterns in the coming year.

Transition towards a greener global economy - The efforts towards a greener global economy are expected to spur demand for environmentally sustainable products, while reducing the demand for goods with high carbon content and for fossil fuels energy. This shift will reflect into international trade patterns.

World trade in goods and commercial services:⁵

Services trade recovered in 2022 rising by 15% year-on-year, slightly more than goods trade.

Trade in goods and services Trade in goods and services amounted to US\$ 31.0 trillion in 2022, a 13% rise year-on-year. While trade in goods exceeded pre-pandemic levels already in 2021, trade in services caught up in 2022.

The share of manufactured goods in world merchandise exports fell to 63% in 2022 (versus 68% in 2018) mainly due to high energy prices limiting demand.

Trade in transport services continued to grow in 2022, although at a slower pace than in 2021 as shipping rates returned to pre-pandemic levels.

Intra-regional merchandise trade represented 65% of Europe's world trade in 2022, the highest amongst the major world regions. The lowest was for Africa (14% in 2022, down from 16% in 2018).

World exports of fuels and mining products increased on average by 19 per cent per year between 2019 and 2022, reaching a value of US\$ 5,158 billion in

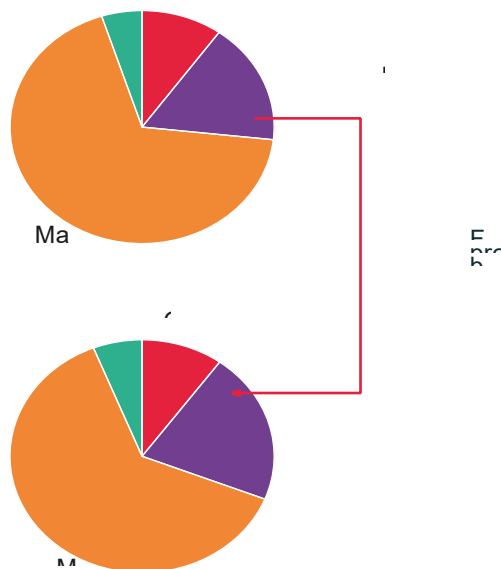
⁵ The World Trade Organization, (2023), World Trade Statistical Review 2023, World Trade Organization

https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtsr_2023_e.pdf. PDF file.

2022. Their share in world exports increased by 4 percentage points during this period, rising to 21 per cent in 2022.

Chart 1

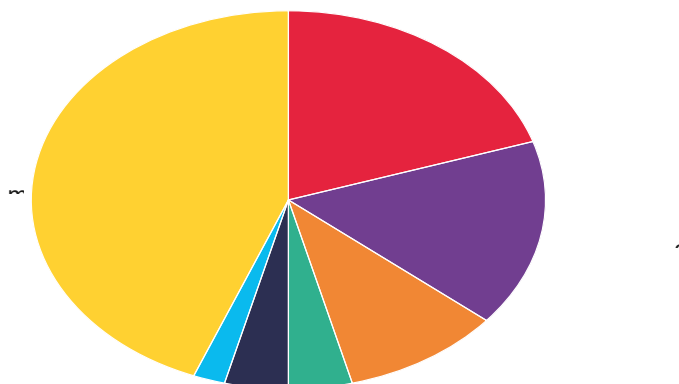
Merchandise exports by major product group, 2019 and 2022

Excluding “other manufactured goods”, chemicals (US\$ 3,010 billion) and office/telecom equipment (US\$ 2,512 billion) had the highest shares – 20 per cent and 16 per cent respectively – in world exports of manufactured goods in 2022. Automotive products (US\$ 1,518 billion) represented 10 per cent of the global total.

Chart 2

World exports of manufactured goods, 2022 (US\$ billion)

Computer services has been the most dynamic services sector over the last decade. In 2022, world exports were 44% above pre-pandemic levels. Growth was boosted by remote working as well as online learning and home entertainment. Globally, demand for software, cloud services, machine learning and enhanced cybersecurity continues to rise. Subdued growth in 2022, at 6 per cent compared with 22 per cent the previous year, is entirely due to exchange rate volatility.

Despite recovery in many regions in 2022, air transport has only marginally increased compared to pre-pandemic levels. Exports of sea transport expanded due to high shipping rates in 2021. However, in 2022, growth slowed as shipping rates started to decline steadily since the spring.

Europe accounts for more than half of global exports of digitally delivered services. Its growth levelled off in 2022, largely due to the depreciation of the euro and the British pound against the US dollar. Asia's exports have been rising most, covering almost a quarter of the world's digitally delivered services. Growth in Africa and LDCs continued to lag behind, with Africa holding less than 1% share of world exports in 2022.

4. International trade in 2023

UNCTAD's Trade and Development Report 2023 warns that the global economy is stalling, with growth slowing in most regions compared with last year. The report projects world economic growth to slow from 3% in 2022 to 2.4% in 2023 with few signs of a rebound next year:⁶

Inflation has come down from the highs of late 2022, but it's a slow and halting descent, largely due to the easing of supply-side pressures.

Tighter monetary policy has so far contributed little to ease prices and has come at a steep cost in terms of inequality and damaged investment prospects.

Meanwhile, the cost of living and insufficient wage growth continue to squeeze household budgets everywhere.

Economic inequality remains a significant challenge, with developing countries disproportionately affected, including by the effects of monetary tightening in the advanced economies. This widening wealth gap further threatens to undermine the fragile economic recovery and the aspirations of nations to meet the sustainable development goals (SDGs).

Globally the post-pandemic recovery has been divergent, raising concerns about the way forward in the context of slower growth and no policy coordination:

The United States economy has confounded more negative predictions and is heading for a softer landing than many expected at the start of the year, thanks to a combination of mild fiscal expansion and a return to mild quantitative easing, which has kept unemployment low and consumer spending high.

Europe is on the edge of recession. The region is grappling with a rapid tightening of monetary policy and strong economic headwinds, with major economies slowing down and Germany already contracting. Stagnant or falling real wages across the continent, compounded by fiscal austerity, are dragging

⁶ UNCTAD, (2023), Trade and Development Report 2023, <https://unctad.org/publication/trade-and-development-report-2023>

down growth. Inflationary pressures remain more pronounced than in the United States.

China has picked up this year and will grow more than 10 times faster than the Eurozone, albeit not as fast as expected during its first year of post-COVID-19 lockdown recovery. The country faces weak domestic consumer demand and private investment but has more fiscal policy space than other large economies to address these challenges.

A combination of rising interest rates, weakening currencies and sluggish export growth is squeezing the fiscal space needed for governments to deliver essential services, transforming the growing debt service burden into an unfolding development crisis:

Some 3.3 billion people — almost half of humanity — now live in countries that spend more on debt interest payments than on education or health.

The countries hit hardest are the low- or lower-middle-income developing countries – or “frontier market economies” – that started to tap international capital markets after the global financial crisis.

Over the past decade, external public and publicly guaranteed (PPG) debt in these economies has tripled. This trend was turbocharged by the compounding shocks of the pandemic and climate change.

As a result, the PPG debt service payments as a percentage of government revenue surged for these countries from nearly 6% in 2010 to 16% in 2021, diverting resources away from critical SDGs.

Now, nearly a third of frontier economies are on the precipice of debt distress. They face escalating credit risks, with soaring bond spreads, credit rating downgrades to CCC or lower, and a rising number inching towards default.

Restricted market access represents a severe threat for these countries, as bond repayments are set to increase sharply in 2024 and 2025.

5. International trade trends in 2024

International trade is the driving force behind the global economy, which is constantly evolving due to geopolitical factors, technological advances, and changes in consumer demand. As we head into the year 2024, several trends are

emerging on the horizon, shaping the landscape of global trade and posing challenges and opportunities to nations and businesses alike:⁷

Digitization and Electronic Commerce - Digital transformation remains a dominant force in international trade. The COVID-19 pandemic accelerated the use of e-commerce, and it looks set to persist into 2024. Online platforms, digital payments, and automated logistics will play a crucial role in expanding international markets to businesses of all sizes. The removal of geographic barriers becomes more apparent as consumers can purchase products from around the world with the rule just a few clicks.

Sustainability and Green Trade - Concerns about climate change and environmental sustainability have led to an increase in green trade. Consumers are looking to products that are sustainably manufactured and have a lower environmental impact. Companies that adopt responsible and transparent production practices could gain a competitive advantage in the global marketplace. In addition, trade agreements that prioritize sustainability could gain ground, influencing the trade decisions of nations.

Geopolitics and New Trade Alliances - Geopolitical tensions continue to impact international trade. However, there is also a shift towards the formation of new commercial and economic alliances between countries. Bilateral and regional agreements are taking center stage in a world where multilateralism has weakened in some respects. These alliances can influence trade routes, tariffs and regulations, requiring companies to adapt quickly.

Artificial Intelligence and Automation - Artificial intelligence and automation are revolutionizing the supply chain and logistics in international trade. From shipping route optimization to inventory management, these technologies increase efficiency and reduce costs. Despite this, they also raise questions about job losses in certain sectors and the need to technological skills in the workforce.

Customs Regulations and Digitization of Procedures - As international trade becomes faster and more complex, customs regulations also evolve. The digitization of customs procedures and the adoption of harmonized systems streamline the flow of goods across borders. Still, the harmonization of

⁷ Club de Carga, (2023), International Trade Trends to 2024: Navigating a Dynamic World clubdecarga.com/en/2023/08/15/tendencias-del-comercio-internacional-para-2024/

regulations between different countries remains a challenge, which can lead to demurrages and additional costs.

Data Economy and Privacy - The data economy continues to grow, fueled by the growth of e-commerce and digitization. However, privacy and data security concerns are also becoming more prominent. Data protection regulations can affect how companies collect, store and use information about consumers in different jurisdictions.

In this way, international trade in 2024 will be marked by the continuous influence of digitization, sustainability, geopolitical evolution and technological innovations. Companies and nations that can adapt to these emerging trends will be better positioned to seize the opportunities and overcome the challenges presented by an ever-changing business world. Flexibility, innovation and collaboration will be key to successfully navigate this dynamic landscape, which seems to be increasingly resilient to the global evolution of the planet.

Conclusion

International trade strongly rebounded in 2021 and further increased during 2022. Overall, the value of global trade is expected to be about 25 per cent higher in 2022 than it was in 2019. A substantial part of the increase in the value of trade during the last two years can be explained by rising commodity prices and more recently by general inflation. Trade volumes grew to a smaller extent. Even so, the steady increase in the volume of international trade since early 2021 indicates a robust global demand for traded goods. This report is structured into two parts.

Many of the international trade trends of the last three years can be explained by changes in patterns of global demand. Lockdown measures caused a decline of demand in many sectors. Moreover, due to restrictions in the movement of people, demand declined much more sharply in the services sector. On the other hand, manufacturing trade proved to be more resilient as a result of the increased demand for pharmaceuticals and personal protective equipment, as well as for home appliances, remote working equipment. The difference in the growth rate between the values and the volumes of global trade can be in part explained by changes in the prices of commodities, energy in particular.

Different technologies in different parts of the technology adoption life cycle, when combined, could fundamentally change the way resources are allocated and international trade operates. Artificial Intelligence and Machine Learning can be used to optimize international trade. More than efficiencies gain and better consumer services, AI is also being used to make global trade sustainable. It's increasingly easier to trade services online – digital platforms allow users to find service providers from all over the globe for a wide range of services, and can find anything from a web developer.

Reference

1. Club de Cargo, (2023), International Trade Trends to 2024: Navigating a Dynamic World
2. clubdecarga.com/en/2023/08/15/tendencias-del-comercio-internacional-para-2024/
3. Global Trade vs. Domestic Trade., (2023), Key Differences and Implication, globaltradejobs.com/blog/what-is-the-difference-between-global-trade-and-domest.
4. Heakal, R., (2023), What is Global Trade? Benefits & Criticisms – Investopedia. <https://www.investopedia.com/insights/what-is-international-trade>.
5. Rodrigue, Jean-Paul., (2023), Globalization and International Trade, transportgeography.org.
6. The World Trade Organization, (2023), World Trade Statistical Review 2023, World Trade Organization
7. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtsr_2023_e.pdf. PDF file.
8. UNCTAD, (2023), Global Trade Update (December 2022), unctad.org/publication/global-trade-update-decemb
9. UNCTAD, (2023), Trade and Development Report 2023, <https://unctad.org/publication/trade-and-development-report-2023>
10. Wallstreetmojo Team, (2023), Global Trade - Meaning, Explained, Types, Examples, Benefits, <https://www.wallstreetmojo.com/global-trade>.

E DREJTA E LUFTËS

Msc. Djellza Lena

Justin Muça

Abstrakt

E drejta e luftës, e njohur si jus ad bellum, është pjesë kyçe e së drejtës ndërkombëtare dhe etikës së luftës, që përcakton kushtet nën të cilat një shtet ose entitet tjetër mund të përdorë forcë ushtarake kundër një tjetri në mënyrë të ligjshme dhe morale. Kjo fushë ka si qëllim të vendosë kufizime dhe rregulla të qarta për të parandaluar abuzimet dhe për të siguruar që lufta të përdoret vetëm si një mjet i fundit për zgjidhjen e konflikteve.

Sipas teorisë së jus ad bellum, lufta mund të justifikohet vetëm për arsye të drejta dhe të domosdoshme, si vetëmbrojtja kundër një agresioni të armatosur ose ndërhyrja për të mbrojtur të pafajshmit nga dhuna dhe shtypja. Vendimi për të nisur një luftë duhet të merret nga një autoritet legjitim, siç është një qeveri e njohur ndërkombëtarisht ose një organizatë ndërkombëtare si Kombet e Bashkuara, për të siguruar që veprimet ushtarake të jenë të bazuara në një mandat të qartë dhe të pranuar. Një aspekt tjetër kritik është qllimi i drejtë ku lufta duhet të ketë synimin për të arritur paqen dhe drejtësi të qëndrueshme dhe jo për përfitime vetjake, hakmarrje ose fitime territoriale. Për më tepër, duhet të ekzistojë një shans realisht për sukses, që nënkupton se ndërmarrja ushtarake duhet të ketë një probabilitet të arsyeshëm për të arritur objektivat e dëshiruara dhe për të përmisuar situatën aktuale.

Proporcionaliteti është gjithashtu një parim themelor, ku përdorimi i forcës duhet të jetë i balancuar dhe proporcional me kërcënimin që përballet, duke minimizuar dëmet anësore dhe vuajtjet që mund të shkaktohen. Për më tepër, lufta duhet të konsiderohet vetëm si një mjet i fundit, pas shterimit të të gjitha alternativave paqësore dhe diplomatike për zgjidhjen e konfliktit.

Këto parime ndihmojnë në strukturimin e debatit dhe analizës rreth legjitimitetit të ndërmarrjeve ushtarake dhe luajnë një rol kritik në ruajtjen e paqes

dhe stabilitetit ndërkombëtar. E drejta e luftës është një koncept dinamik që evoluon me ndryshimet në marrëdhëniet ndërkombëtare dhe zhvillimet në të drejtën ndërkombëtare dhe normat etike globale. Ajo ofron një kornizë të rëndësishme për vlerësimin moral dhe ligjo të konflikteve të armatosura, duke udhëhequr politikëbërësit dhe ushtarakët në vendimmarrje dhe sjellje etike gjatë konfliktit. Përmes këtyre parimeve, synohet të mbrohen të drejtat themelore të njeriut dhe të ruhet një rend ndërkombëtar i drejtë dhe paqësor.

Hyrje

Në faqet e historisë njerëzore, pak koncepte kanë qenë aq të përçarë, të debatuar dhe të ndjekura si e drejta e luftës. Nga tekste të lashta si “Arti I Luftës” I Sun Tzus deri te kompleksitetet moderne të ligjit humanitar ndërkombëtar, ideja e kur, pse dhe si shtetet mund të angazhohen në konflikte të armatosura ka kapur mendjet e shkencëtarëve, politikanëve dhe qytetarëve.

Ndërsa bota vazhdon të ballafaqohet me tensione gjeopolitike, krizat humanitare dhe hijen gjithnjë e rritur të luftës, rëndësia e shqyrtimit të e drejtës së luftës mbetet aq e rëndësishme sa më parë.

Ky punim seminarik synon të zhytet në dimensionet e shumëfaqshme të këtij temë komplekse, duke eksploruar konsideratat historike, etike, ligjore dhe praktike që formojnë kuptimin tonë të legjitimitetit të konflikteve të armatosura. Duke u bazuar në një gamë të gjerë të veprave shkencore, shembuj historikë dhe studime të sotme, ky punim synon të ofrojë një analizë të plotësuar të e drejtës së luftës, duke hedhur dritë mbi evolucionin e saj në kohë, themelimet morale dhe filozofike, dhe pasojat për marrëdhëniet ndërkombëtare dhe civilizimin njerëzor.

Duke bërë kështu, ne nisim një udhëtim që shkel rrugët e drejtësisë dhe moralitetit, fuqisë dhe diplomatise, dhunës dhe paqes, në kërkim të njohurive më të thella në një nga dilemat më të vazhdueshme dhe më të thella të njerëzimit.

Na bashkohuni në këtë navigim të kompleksiteteve të e drejtës së luftës, duke u përballur me kompleksitetet e një bote ku përpjekja për paqe është shpesh e pazgjidhur nga realitetet e konfliktit. Përmes hetimit rigoroz dhe ekzaminimit kritik, le të dalim me një kuptim më të qartë të principeve që drejtojnë përdorimin

e forcës në arenën ndërkombëtare dhe, ndoshta, të shohim konturet e një bote më të drejtë dhe më të qetë.

Teoria e luftës së drejtë

“Në luftë, cilado anë mund ta quajë veten fituesja, nuk ka fitues, por të gjithë janë humbës.” – Neville Chamberlain

Teoria e luftës së drejtë daton të paktën në periudhën e lashtë të Perandorisë Romake. Romakët e shihnin imperin e tyre si “një koncert global nën drejtimin e një dirigjenti të vetëm, një fuqi e unitarizuar” që ruante paqen shoqërore dhe prodhonte të vërteta etike universale. Luftërat e drejta mund të zhvilloheshin në shtëpi ose jashtë saj. Për shembull, Roma zhvillonte “luftëra të drejta” në kufijtë kundër barbarëve dhe brenda kundër rebelëve.¹

Konventa e Jus Ad Bellum

Parimet e drejtësisë së luftës mbahen zakonisht të jenë: të kesh një arsye të drejtë, të jetë një zgjedhje e fundit, të deklarohet nga një autoritet i përshtatshëm, të ketë një qëllim të drejtë, të ketë një shans të arsyeshëm për sukses, dhe që qëllimi të jetë proporcionale me mjetet e përdorura. Njëri mund të vërejë menjëherë se parimet nuk janë plotësisht intrinseke apo konzekuencialiste – ato shfaqin shqetësimet e të dy modeleve. Ndërsa kjo jep teorisë së luftës së drejtë një avantazh të fleksibilitetit, mungesa e një strukture etike të rreptë do të thotë që vetë parimet janë të hapura për interpretime të gjëra. Duke i shqyrtuar secilën në rradhë tërheq vëmendjen në problemet e rëndësishme të përkatësisë.

Jus pas bellum

Pas ndalimit të një luftëje, dalin në pah tre mundësi: ose armata është mundur, është fituese, ose është pajtuar në një ndalim të armëve. Parimet e drejtësisë mund të aplikohen pastaj në çdo situatë. Orend prezanton një përmbledhje të dobishme të parimeve të jus pas bellum: parimi i diskriminimit duhet të përdoret për të shmangur ndëshkimin e pafajshëm të të pafajshëmve ose jo-pjesëmarrësve në luftë; të drejtat ose traditat e të pësuarve duhet të

¹ Lisa Kemmerer, “Just War and Warrior Activists”, 2009, Fq.25

respektohen; pretendimet e fitores duhet të jenë proporcionale me karakterin e luftës; pretendimet kompensuese duhet të moderohen nga parimet e diskriminimit dhe proporcionalitetit; dhe, në mënyrë kontroversiale, duhet të merret në konsideratë nevoja për rehabilitimin ose riedukimin e një agresori.²

Lufta e drejtë në histori

Lufta e Parë Botërore (1914-1918) ishte e planifikuar të ishte “lufta për të përfunduar të gjitha luftërat”, një konflikt përfundimtar për të vendosur cilat kombësi ishin më të fuqishmet. Pjesërisht si rezultat, pothuajse 10 milionë ushtarë vdiqën në luftë. Ata që arrinin në frontin e betejës ishin mostly burra të thjeshtë të rinj që kishin lënë shkollën vetëm pak kohë më parë. Charles Alexander, nga Oxfordi, Anglia, ishte 18 vjeç kur ishte midis miliona të thirrur për të luftuar. Gjatë Luftës së Parë Botërore, trupat nga të dyja anët luftonin nga kapanone të gjata dhe të ngushta të zakonshme të thellësuar në tokë.³

Tradita agustiniane

Tradita agustiniane e mendimit për luftë të drejtë ishte një aplikim i teorisë politike mesjetare me rrënjë në antikitet që u pjek në shprehjen klasike gjatë Luftërave të Besimeve. Kjo teori politike para-Prosveshjes bazohet në idenë se ligji natyror ekziston dhe duhet të udhëheqë rendin shoqëror dhe politik njerëzor për të përmbushur aspiratat morale natyrore të njeriut; se sovraniteti do të thotë përgjegjësi për mirëqenien e përbashkët; dhe se drejtësia duhet të udhëheqë shtetet për të përdorur forcën për të mbrojtur dhe për të ndihmuar në mirëqenien e përbashkët. Në këtë kontekst, shkaku i drejtë për luftë kuptohet si përfshirje jo vetëm e mbrojtjes së vetvetes, por edhe mbrojtja e drejtësisë dhe paqes, mbrojtja e të pafajshmeve dhe ndëshkimi i të ligëve—sipas standardeve teleologjike të pranuar përgjithësisht të ligjit natyror.⁴

Luftërat e hershme moderne është koha e luftës që vijoi pas luftës mesjetare. Kjo periudhë është e lidhur me fillimin e përdorimit të gjerë të barutit

² <https://iep.utm.edu/justwar/#H4> Aksesuar më 24.04.2024

³ Geoff Barker, “War” Mankato, Minn. : Smart Apple Media, 2010, Fq. 8

⁴ <https://erlc.com/resource-library/articles/the-history-and-purpose-of-just-war-doctrine/>
Aksesuar më 24.04.2024

dhe zhvillimin e armëve të përshtatshme për përdorimin e shpërthimit, duke përfshirë artilerinë dhe armët zjarri; për këtë arsye, kjo periudhë quhet gjithashtu epoka e luftës me barut (një koncept I prezantuar nga Michael Roberts në vitet 1950). Kjo periudhë e tërë është e përfshirë brenda Epokës së Fluturimit, e cila dominonte taktikat detare të kohës, duke përfshirë përdorimin e barutit në artileri detare.⁵

Ligjet ndërkombëtare të luftës

Rregullat e luftës, ose ligji ndërkombëtar humanitar (siç njihet formalisht) janë një set rregullash ndërkombëtare që përcaktojnë çfarë mund të bëhet dhe çfarë nuk mund të bëhet gjatë një konflikti të armatosur.

Qëllimi kryesor I ligjit ndërkombëtar humanitar (LNH) është të mbajë një pjesë njerëzore në konfliktet e armatosura, duke shpëtuar jetë dhe duke zvogëluar vuajtjen.

Për të kryer këtë, LNH rregullon mënyrën si luftohen luftërat, duke e balancuar dy aspekte: dobësimin e armikut dhe kufizimin e vuajtjes.

Rregullat e luftës janë universale. Konventat e Gjenevës (që janë elementi kryesor I LNH) janë ratifikuar nga të gjitha 196 shtetet. Shumë pak traktate ndërkombëtare kanë këtë nivel mbështetje.

Të gjithë që luftojnë një luftë duhet të respektojnë LNH, si forcat qeveritare ashtu edhe grupet armike jo-shtetërore.

Nëse rregullat e luftës shkelën, ka pasojat. Krime lufte dokumentohen dhe hetohen nga shtetet dhe gjykatat ndërkombëtare. Individët mund të ndjekën penalisht për krime lufte.⁶

⁵ https://en.m.wikipedia.org/wiki/Early_modern_warfare#/languages Akseluar më 24.04.2024

⁶ Artikull <https://www.icrc.org/en/document/what-are-rules-of-war-geneva-conventions> Akseluar më 25.04.2024

Krimet e luftës

Disa shembuj të veprimeve të ndaluara përfshijnë: vrasjen; mutilimin, trajtimin e rëndë dhe torturën; marrjen e pengjeve; drejtimin e qëllimshëm të sulmeve kundër popullsisë civile; drejtimin e qëllimshëm të sulmeve kundër ndërtesave të dedikuara për religjion, arsim, art, shkencë ose qëllime bamirësie, monumenteve historike ose spitalet; rëndom; dhunën seksuale, skllavërinë seksuale, shtatzëninë e detyruar ose çdo formë tjetër të dhunës seksuale; verberimin ose rekrutimin e fëmijëve nën moshën 15 vjeç në forcë të armatosura ose grupe ose përdorimin e tyre për të marrë pjesë aktivisht në armiqësi.⁷

Intervenimet humanitare

Intervenimi humanitar është një term që u bë i zakonshëm gjatë viteve 1990 për të përshkruar përdorimin e forcës ushtarake nga shtetet ose organizatat ndërkombëtare në përgjigje të genocidit, “përthyerjes etnike” dhe tjera horrore të përjetuara nga popujt në duart e qeverive të tyre. Por rastet e ndërhyrjeve të armatosura nuk janë të reja. Disa herë gjatë shekullit të nëntëmbëdhjetë pushtetet evropiane intervenuan ushtarakisht në disa provincat e Perandorisë Osmane për të mbrojtur enklavat kristiane nga masakra ose shtypja (Bass).⁸

Detyra morale për ndërhyrje forcohet edhe më tej nga një trup i madh filozofie politike që argumenton se shtetet që kryejnë sistematikisht krime kundër qytetarëve të tyre janë përgjegjës për komunitetin ndërkombëtar. Siç theksoi filozofi gjyqësor hollandez Hugo Grotius, “mbretërit, dhe ata që kanë të drejta të barabarta me ato të mbretërve, kanë të drejtën për të kërkuar ndëshkim jo vetëm për shkak të lëndimeve të kryera kundër tyre ose nënshtetasve të tyre, por edhe për shkak të lëndimeve që nuk i prekin drejtpërdrejt ata, por shkelin në mënyrë të tepërt ligjin e natyrës ose të kombit në lidhje me çdo person të çfarëdo natyre”.⁹

Edhe pse rregulli i mos-ndërhyrjes shpesh mbrohet si një garanci e rendit ndërkombëtar, përkushtimi i paepur për të nuk mund të justifikohet moralisht kur

⁷ Artikulli I OKB <https://www.un.org/en/genocideprevention/war-crimes.shtml> Aksesuar më 25.04.2024

⁸ Artikull <https://iep.utm.edu/hum-mili/> Aksesuar më 25.04.2024

⁹ Artikull <https://www.e-ir.info/2012/01/30/humanitarian-intervention-an-exploration-of-its-justification-and-best-practices/> Aksesuar më 25.04.2024

qeveritë kryejnë ose lejojnë atrocitetet në territorin e tyre. Në raste të tilla, ndërhyrja është e lejuar dhe madje mund të jetë detyruese. Duke u bazuar në idetë e Rousseau, Kantit, dhe në një masë më të vogël Hegelit, ky artikull shqyrton bazat e argumentit për ndërhyrjen humanitare, duke treguar se ndërhyrja është në parim jo vetëm e lejuar, por edhe e detyrueshme kur konsiderohet filozofikisht. Drejta për të ndërhyrë mund të mbështetet në moralin e përbashkët, mbrojtjen e sovranitetit dhe forcën e drejtësisë. Detyra për të ndërhyrë bazohet në një respekt për njerëzimin dhe marrëdhënien konceptuale midis të drejtave dhe detyrave. Duke konsideruar këto dy linja argumentuese tregon se ndërhyrja humanitare mund të konceptohet si një detyrë që shtetet mund të kërkojnë me arsye të bëjnë.¹⁰

Evoluimi i luftës-ese

Lufta ka qenë pjesë e pandarë e historisë së njerëzimit, duke formuar shoqëritë, ekonomitë dhe politikat për mijëra vjet. Nga betejat antike të luftuara me shkop dhe shpata deri te konfliktet moderne të luftuara me teknologji të avancuar, zhvillimi i luftës reflekton kërkesën e vazhdueshme të njerëzimit për pushtet, burime dhe dominancë. Ky ese eksploron fazat kryesore në zhvillimin e luftës, duke ndjekur transformimin e saj nga konfliktet primitive në përplasje gjeopolitike komplekse. Arti i luftës u kodifikua në tekste si “Arti i Luftës” i Sun Tzus, që thekson strategjinë, mashtrimin dhe manovrën në fushën e betejës.

Gjatë periudhës mesjetare, lufta pësoi ndryshime të konsiderueshme me ngjitjen e feudalizmit dhe dominancën e kalorësve dhe kalasheve. Zotëritë feudale formuan ushtri të kalorësve dhe ushtarëve për të mbrojtur territoret e tyre dhe për të zgjeruar domenin e tyre përmes pushtimit. Lufta e shthurjes u bë më e zakonshme, me kalashe që shërbenin si fortesa fortifikuese që ishin të vështira për tu thyer. Introdiktimi i barutit në periudhën e vonë mesjetare e transformoi luftën përsëri, duke çuar në zhvillimin e topave dhe armëve zjarri që revolucionizuan taktikat e sulmit dhe strategjitë në fushën e betejës.

Periudha e hershme moderne pa shpërndarje të gjerë të armëve me barut dhe shfaqjen e ushtrive profesionale qëndrore. Zbulimi i mushkërive dhe topave

¹⁰ Artikull <https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-international-studies/article/abs/duty-to-oppose-violence-humanitarian-intervention-as-a-question-for-political-philosophy/D17FEEE687217373620FA73F96C4972F> Aksesuar më 25.04.2024

ndryshoi natyrën e luftës, duke bërë betejat më vdekjeprurëse dhe vendimtare. Lufta e Tridhjetë Vjetëshe dhe Luftat Napoleonike treguan ndikimin shkatërrues të zjarrit në fushën e betejës, si dhe rëndësinë e logjistikës, strategjisë dhe udhëheqjes në fushatat ushtarake. Luftarët detarë gjithashtu parashikuan përparimin e taktikave detare gjatë kësaj periudhe.

Revolucioni industrial bëri hyrjen në një epokë të re të luftës, e cila karakterizohet nga prodhimi masiv, mekanizimi dhe lufta totale. Lufta Civile Amerikane dhe Lufta Botërore e Parë treguan kombinimin vdekjeprurës të teknologjisë industriale dhe taktikave moderne, me mitralozë, artileri dhe tanke që riformuan fushën e betejës. Regjimet totalitare si Gjermania Naziste dhe Rusia Sovjetike përfituan nga teknologjia moderne për ambiciet e tyre ushtarake, duke çuar në gjithë përmasat e Luftës së Dytë Botërore.

Në erën pas Luftës së Dytë Botërore, lufta ka vazhduar të zhvillohet me avancimin e teknologjisë, komunikimit dhe strategjisë. Konkurrenca e Luftës së Ftohtë midis Shteteve të Bashkuara dhe Bashkimit Sovjetik çoi në zhvillimin e armëve bërthamore dhe konceptit të shpërndarjes. Rritja e luftës asimetrike dhe aktorëve jashtë shtetit ka sfiduar konceptet tradicionale të luftës, duke hedhur poshtë kufijtë midis luftëtarëve dhe civilëve. Lufta e Gjirit, Lufta kundër Terrorizmit, dhe konfliktet në Afganistan dhe Irak kanë treguar rëndësinë e armëve të drejtuar me saktësi, teknologjisë së dronit, dhe luftës informative në operacionet ushtarake moderne.

Zhvillimi I luftës është një dëshmi e kapacitetit të njerëzimit për inovacion, adaptim, dhe shkatërrim. Nga betejat antike të luftuara me armë primitiv deri te konfliktet moderne të luftuara me teknologji të avancuar, natyra e luftës ka ndryshuar dramatikisht në kohë.

Pacifizmi dhe lufta jo e dhunshme

Pacifizmi është një besim ose ideologji që kundërshton dhunën dhe luftën si mjet për zgjidhjen e konflikteve. Ai shpesh propozon rezistencën paqësore dhe zgjidhje paqësore për mosmarrëveshjet. Ky koncept ka rënje të thella historike dhe shpesh lidhet me besime fetare ose etike. Mund të shfaqet në forma të ndryshme, nga objektimi I ndërgjegjshëm I individëve deri te lëvizjet e organizuara që përhapin paqen dhe zhdukjen e armatimit. Disa figurat e njohura të lidhura me pacifizmin përfshijnë Mahatma Gandhin, Martin Luther King Jr., dhe Bertha von Suttner. Ka interpretime të ndryshme dhe nivele përkushtimi ndaj

pacifizmit, duke filluar nga refuzimi absolut për të marrë pjesë në çfarëdo forme dhune deri te qasje më pragmatike që e paraqesin strategjinë paqësore por mund të pranojnë përjashtime në rrethana të jashtëzakonshme.

Në religjionet ku refuzimi është nënshtruar një pranimi themelor të depozitit të besimit ose Kerygma, ky I fundit është I prirur për zhvillim organik dhe të vazhdueshëm. Si ky zhvillim përparon, elementët e refuzimit kanë tendencë të bëhen pronë e veçantë e minoriteteve, qofshin ato sektare ose monastike. Fundja, atje ku nuk ka refuzim, një religjion zhvillohet përmes zgjerimeve të thjeshta, ekstrapolimeve dhe elaborimeve ligjore.

Me fjalë të tjera, në masën që bota refuzohet absolutisht, një fe mbetet në mënyrë të pashmangshme besimi I një pakice, ndërsa në shkallën që bota pranohet, fetë kanë mënyra të ndryshme të përshtatjes me shumicën.¹¹

Në shekullin 21, pacifizmi është mbajtur gjallë nga një sërë lëvizjesh dhe organizatash që punojnë për paqen dhe zhdukjen e dhunës. Këto përfshijnë organizata të ndryshme të shoqërisë civile, si dhe individë dhe grupime që promovojnë metoda paqësore për zgjidhjen e konflikteve dhe parandalimin e luftës. Përdorimi I teknologjisë dhe rrjeteve sociale ka lehtësuar komunikimin dhe mobilizimin e pacifistëve dhe aktivistëve për paqen në nivel global. Megjithatë, sfidat e shekullit 21, si konfliktet ndërkombëtare, terrorizmi, dhe përhapja e armëve të shkatërrimit masiv, vazhdojnë të sjellin sfida për pacifistët dhe për qëllimin e tyre për paqe.

Lufta e drejtë në epokën digjitale

Gazetarët kanë përshkruar invazionin e Ukrainës si “luftën e parë e TikTok-ut në botë”, “luftën më të aksesueshme në histori në internet” dhe “luftën më virale në histori në mediat sociale”. Por ky lloj euforie na tregon vetëm aq shumë për impaktin real të teknologjisë dixhitale në konfliktin aktual.

Deri më tani, tre tendenca dixhitale të rëndësishme janë dalë nga lufta në Ukrainë. Së pari, inovacioni teknologjik ka ndihmuar Ukrainën të kompensojë avantazhin ushtarak konvencional të Rusisë, veçanërisht duke rritur pjesëmarrjen

¹¹ Martin David.A, “Pacifism; an historical and sociological study”, New York, Schocken Books, 1966, Fq 203

e qytetarëve të zakonshëm. Së dyti, pasi këta qytetarë janë përfshirë në mënyrë unike në luftën dixhitale, vijat midis aktorëve civilë dhe ushtarakë janë zbehur.¹²

Tani që Rusia ka pushtuar Ukrainën dhe ka kërcënuar SHBA-në dhe NATO-n, duhet të kuptojmë se lufta kibernetike mund të përbëjë rreziqe të gjera. Ka të ngjarë që nuk do të ketë asnjë ushtar të vetëm rus në territorin e SHBA, por kjo nuk do të thotë se rrjeti ynë elektrik dhe infrastruktura kritike janë të sigurta. Ashtu si një grup krimi me bazë në Rusi mendohet se ka ndërprerë furnizimin me gaz të vendit gjatë hakimit të gazsjellësit kolonial në vitin 2021, ai komb ose individë brenda territorit të tij mund ta bëjnë këtë në një shkallë më të madhe me rrjetin elektrik, furnizimet me gaz ose të tjera thelbësore.

Fakultetet në disa universitete gjermane janë ankuar në faqet e mediave sociale për ndërprerjen e emailit të tyre për disa orë. Ndërsa origjina e këtyre problemeve është e paqartë, çështja nxjerr në pah dobësitë e komunikimeve bazë dhe nevojën për vigjilencë personale kundër malware, sulmeve të phishing dhe heqjes së ransomware.¹³

Përfundime dhe rekomandime

Ndryshimet në teknologjinë dixhitale dhe natyra e re e konflikteve kanë sjellë sfida të reja për praktikën dhe perceptimin e “e drejtës së luftës”, duke rritur nevojën për një përshtatje të vazhdueshme të ligjit ndërkombëtar humanitar për të adresuar këto sfida.

Luftrat dixhitale kanë shkaktuar bllofime të linjave tradicionale midis sferave të luftës dhe paqes, duke nxitur nevojën për një përcaktim të qartë të aktorëve dhe veprimeve që janë të lejuara në këtë kontekst.

¹² <https://warontherocks.com/2022/12/disentangling-the-digital-battlefield-how-the-internet-has-changed-war/> Aksesuar se fundmi me 28.04.2023

¹³ <https://www.brookings.edu/articles/surviving-digital-war/> Artikull Aksesuar më 28.04.2024

E drejta e luftës duhet të ndryshojë për të përfshirë kufizimet dhe rregullat e reja për konflikteve të reja, përfshirë sulmet dixhitale, përdorimin e robotëve ushtarakë, dhe mbrojtjen e infrastrukturës dixhitale.

Në një botë ku shkatërrimi I armëve të masës dhe lufta cibernetike janë në rritje, bashkëpunimi ndërkombëtar dhe mbrojtja e ligjit humanitar është thelbësore për parandalimin e konflikteve të mëtejshme dhe për mbrojtjen e popullatave civile.

Përparimi I teknologjisë dhe përdorimi I armatimit dixhital rrisin nevojën për reflektim të thellë mbi etikën dhe moralitetin e përdorimit të forcës, dhe për rritjen e përpjekjeve për të promovuar paqen dhe sigurinë ndërkombëtare.

Aktualizimi I ligjit ndërkombëtar: Shtetet dhe organizatat ndërkombëtare duhet të përshtaten me kushtet e reja të konflikteve, duke përfshirë lufrat dixhitale dhe përdorimin e teknologjisë së avancuar ushtarake. Kjo përfshin rivlerësimin dhe përditësimin e konventave dhe protokolleve ekzistuese për të reflektuar realitetin aktual.

Ndërtimi I kapaciteteve: Investimet në trajnime dhe teknologji të specializuara për forcat ushtarake dhe personelin juridik janë të nevojshme për të siguruar që operacionet ushtarake të përputhen me standardet e drejtës së luftës dhe të shmangin dëmtimin e civilëve.

Përcaktimi I përgjegjësisë: Shtetet duhet të bëjnë përpjekje për të identifikuar dhe ndëshkuar ata që shkelin ligjin humanitar ndërkombëtar, përfshirë sulmet e qëllimshme ndaj objekteve dhe personelit civil, si dhe sulmet dixhitale që shkaktojnë dëme të konsiderueshme.

Promovimi I dialogut dhe bashkëpunimit: Komuniteti ndërkombëtar duhet të punojë në mënyrë të ngushtë për të zgjidhur konflikte dhe për të parandaluar eskalimin e tensioneve, duke promovuar negociatat dhe zgjidhjet paqësore në mënyrë të barabartë dhe të ndershme.

Edukimi dhe sensibilizimi: Është e rëndësishme të sensibilizohet opinioni publik dhe personeli ushtarak për rregullat dhe parimet e drejtës së luftës, duke përfshirë mbrojtjen e popullatave civile dhe respektimin e rregullave humanitare në çdo kohë.

Burimet

1. Lisa Kemmerer, “Just War and Warrior Activists”, 2009, Fq.25
2. Geoff Barker, “ War” Mankato, Minn. : Smart Apple Media, 2010, Fq. 8
3. Martin David.A ,“Pacifism; an historical and sociological study”, New York, Schocken Books, 1966, Fq 203
4. Artikull <https://www.icrc.org/en/document/what-are-rules-of-war-geneva-conventions> Aksesuar më 25.04.2024
5. Artikulli I OKB <https://www.un.org/en/genocideprevention/war-crimes.shtml> Aksesuar më 25.04.2024
6. Artikull <https://www.cambridge.org/core/journals/review-of-international-studies/article/abs/duty-to-oppose-violence-humanitarian-intervention-as-a-question-for-political-philosophy/D17FEEE687217373620FA73F96C4972F> Aksesuar më 25.04.2024
7. <https://warontherocks.com/2022/12/disentangling-the-digital-battlefield-how-the-internet-has-changed-war/> Aksesuar se fundmi me 28.04.2023
8. <https://www.brookings.edu/articles/surviving-digital-war/> Artikull Aksesuar më 28.04.202

DISKRIMINIMI GJINOR NË MARRËDHËNIET E PUNËS

PhD Candidate Ardijana Stafai

Universiteti “Shën Kirili dhe Metodi”, Fakulteti Juridik “Justinijani i Parë”

PhD Candidate Ardijan Stafai

Universiteti “Shën Kirili dhe Metodi”, Fakulteti Juridik “Justinijani i Parë”

Inordinar Prof.D-r. Argëtim Saliu

Fakulteti Juridik, Universiteti “Nënë Tereza”-Shkup

Abstrakt

Liria e shprehjes së vullnetit në zgjedhjen e një profesioni, mosdiskriminimi i kësaj zgjedhjeje për shkak të gjinisë, njohja e të drejtave dhe detyrimeve që gëzon çdo shtetas pavarësisht nga gjinia e tij/saj, niveli i mbrojtjes së rasteve abuzive të ndërprerjes së marrëdhënies së punës pa shkaqe të arsyeshme, si dhe larmishmëria e rrugëve dhe mjeteve të kësaj mbrojtjeje, janë ndër parimet më të rëndësishme, zbatimi i të cilave rrit numrin e garancive të shtetasve, jo vetëm për të punuar, por edhe për të gëzuar të mirat e fituara apo akumuluar prej saj.

Barazia gjinore mbetet një nga çështjet qëzakonisht trajtohet në marrëdhëniet familjare e bashkëshortore, apo në ato pronësore e pasurore, por nuk duhet harruar që një vend të rëndësishëm duhet të zërë ky trajtim edhe në marrëdhëniet e punës.

Barazia gjinore i referohet barazisë midis grave dhe burrave në lidhje me trajtimin e tyre, me mundësitë për punë, me të ardhurat ekonomike, si dhe arritjet sociale. Koncepti i ndarjes gjinore është parë më shpesh i lidhur me disa mendësi të krijuara për llojin e profesionit dhe vendin e punës dhe sidomos i parë lidhur ngushtë me karrierën.

Megjithatë koha po punon pozitivisht në këtë drejtim, se tabutë lidhur me këto ndasi po vijnë duke u ulur, ndonëse ritmet e uljes janë të vogla dhe ecin ngadalë. Paralelisht me këto shkaqe na

rezulton, se ndonëse ekzistojnë realisht shkaqe të tjera, si diskriminimi për shkak të gjinisë apo për shkak të përkatësive politike apo fetare, përsëri rezulton se nuk është e lehtë t'i gjesh këto lloj shkaqesh të evidencuara në faqet e dosjeve gjyqësore apo në tekstet e vendimeve gjyqësore. Shkaqet e mirëfillta me natyrë diskriminuese politike, apo me natyrë diskriminuese gjinore, mbeten në nënsipërfaqjen e gjykimit, dhe mund të dalin nga komentet dhe intervistat e punëmarrëseve dhe nga kontaktet me subjekte

të lidhura drejtpërdrejt me proceset gjyqësore me objekt marrëdhëniet e punës, të tilla si shoqatat e fokusuara në mbrojtje të të drejtave të grave.

Mënyra se si zgjidhen pasojat e një gjykimi mbetet interesante, se në varësi të natyrës së marrëdhënies së punës, kontraktore apo administrative, me një status të posaçëm apo për punëmarrës të zakonshëm, shihen edhe specifikat ligjore dhe faktike të mundësisë për t'u kthyer apo jo në punë, nëse ndërprerja ka qenë bërë për shkaqe jo të drejta, apo mundësia e marrjes së dëmshpërblimit për këtë ndërprerje.

1.Kuptimi i diskriminimit dhe i barazisë

Që të japësh shpjegimin e termit dhe të konceptit të diskriminimit, do të nisemi nga ekundërta e tij që është barazia. Në vazhdim do të japim disa koncepte të rëndësishme që lidhen me barazinë gjinore në marrëdhëniet e punës.

Kjo për faktin se bashkohen së bashku dy nga të drejtat e rëndësishme të njeriut: e drejta për punë dhe për zgjedhjen e profesionit, nga njëra anë, dhe e drejta për të qenë të barabartë e për të mos u diskriminuar për shkak të gjinisë, racës, bindjeve fetare e politike, e të tjera.

1.1 Barazia- është një term relativ, i cili lidhet me krijimin e një lidhjeje midis dy ose më shumë kategorive. Nisur nga logjika, dallimet në mes të kategorive apo objekteve që krahasohen potencialisht ekzistojnë, sepse sado të ngjashme të gjitha kategoritë e sendeve, njerëzve, ngjarjeve, praktikave gjyqësore, vendimeve gjyqësore, secila prej tyre mbart specifikat e veta, që e bëjnë të dallohen nga grupi i të njëjtit lloj.

Megjithatë, kur flasim për vendosjen e barazisë, na duhet një karakteristikë e përbashkët potenciale që mbart thelbin e secilës prej kategorive që duam të krahasojmë. Kështu, nëse do të marrim të analizojmë kategorinë e “grave” dhe kategorinë e “burrave” në një shoqëri të sotme bashkëkohore, për të gjithë ne është e qartë se secila prej tyre gëzon të drejta specifike që lidhen me anatominë fizike të ndryshme të tyre në disa elementë, me shtatzëninë, me format dhe masën trupore, me risqet që vijnë nga sëmundje të ndryshme, e të tjera.

Kështu, si qenie njerëzore, ata gëzojnë një lloj të drejtat me natyrë kushtetuese, që lidhen me punën, familjen, krijimtarinë, organizimin profesional apo të llojeve të tjera, e kështu me radhë.

Sa më shumë rriten përpjekjet për të patur ngjashmëri midis dy gjinive me qëllimin që të kenë barazi teorike dhe faktike në të gjitha aspektet e jetës së tyre, aq më tepër kohë duhet të kalojë. Disa shoqëri të Europës Perëndimore e Veriore, të Shteteve të Bashkuar të Amerikës, Kanadasë, etj, kanë ecur me ritme më të shpejta në drejtim të mbrojtjes së të drejtave të grave nga diskriminimi në fushën e punës dhe me gjerë, në familje, jetë sociale, politike, etj.

Në disa shoqëri të tjera, ky proces ka qenë më i ngadalshëm. Gruaja është bërë e barabartë me burrin në punë, në të drejtën për të zgjedhur çdo lloj profesioni apo dhe për të ushtruar të drejtën e votës, etj, në një periudhë të mëvonshme.

1.2 Barazia në punësim- Brenda fushës së diskriminimit në punësim, barazia evidentohet në tre drejtime kryesore:

Së pari, barazia në punësim fillon që nga momenti i krijimit apo lindjes së marrëdhënies së punës, nga kriteret përzgjedhëse, nga procedurat që ndiqen për përzgjedhje, nga përjashtimet e kategorive të caktuara nga pjesëmarrja në konkurrim, për shkak të gjinisë, por edhe brenda gjinisë ka raste diskriminimi për shkak të moshës. Kështu ka profesione që preferohet mosha më e re e grave në raport me moshat që kalojnë 20 vjet punë, në pozicione të tilla si sekretare, asistente, etj, preferohen femrat më shumë se meshkujt në pozicione shërbimi, si sekretare, shitëse, etj. dhe preferohen meshkujt në pozicione drejtimi.

Së dyti, barazia në punësim vijon me mënyrën e përmbushjes së marrëdhënieve të punës, me kushtet që krijohen, nga madhësia e pagës, nga përshkrimi i punës, detyrave dhe kompetencave, nga dhënia e lejeve, nga trajtimi i shtatzënisë, etj. Një nga elementët e cënimit të të drejtave të grave në

marrëdhënien e punës është shkelja e etikës nga ana e punëdhënësit, si dhe rastet e ngacmimeve seksuale;

Së treti, barazia në punësim vërehet edhe në mënyrën e mbarimit apo ndërprerjes së marrëdhënies së punës, ku vërehet se gratë konsiderohen kategori që janë më të brishta dhe shpesh e humbasin më lehtë vendin e punës, krahasuar me burrat, nisur nga të njëjtat shkaqe, si për shembull në rast të shkurtimit të vendeve të punës, të ristrukturimeve të punëdhënësit, etj. Për gratë shkelen më lehtë edhe rregullat e njoftimit të ndërprerjes së marrëdhënies së punës, duke u mjaftuar vetëm me njoftimin e menjëhershëm

për ndërprerjen e punës, pa shkaqe të ligjësuara dhe të arsyeshme.

Nëse diskriminimi vjen si një politikë e diktuar nga struktura apo hallka heirarkike më të larta, atëherë ndeshemi me termin "udhëzim për të diskriminuar", që është një udhëzim ose kërkesë, bazuar në marrëdhënie hierarkike, për të diskriminuar një ose më shumë persona, në bazë të shkaqeve të përmendura ligjore.

Pasojat e një diskriminimi shënojnë edhe gjurmë tek viktimat që pësojnë prej tij. "Viktimizimi" është trajtim i disfavorshëm apo pasojë negative, që vjen si reagim ndaj një ankimi a një procedimi që synon zbatimin eparimit të barazisë.¹

1.3 Diskriminimi në paga- Fillimisht parimi i mosdiskriminimit është aplikuar për shkak të diskriminimit në baza gjinore në lidhje me një page jo të barabartë për gratë dhe burrat për punë të njëjtë. Koncepti i "pages së barabartë" i është dhënë një përkufizim më i gjerë, jo thjesht për pagën neto që merret çdo muaj, por edhe për pagesat për shërbimet, shpërblimet, bonuset, përfitimet nga sigurimet shoqërore, etj, e duke vijuar deri tek pensionet. Edhe në vendet më të zhvilluara europiane², koncepti i barazisë në pagë për punë të njëjtë midis burrave e grave erdhi pasi u punua fort për të edukuar mentalitetin se për të promovuar pagë të barabartë duhet të dëshmojmëse të dyja gjinitë janë të njëjta dhe nuk ka gjini më të zonjën apo më të kualifikuar thjesht për shkak të

¹ Për hollësira shihni vendimin nr.11232 (527), datë 04.06.2013, ku gjykata ka vendosur se ka diskriminim të drejtpërdrejtë në formën e përzgjedhjes dhe trajtimit të punëmarrësve. Po ashtu, gjykata konkludon se ka viktimizim në formën e trajtimit të disfavorshëm, si reagim ndaj një procedimi që synon të zbatojë parimin e barazisë gjinore.

² (Direktivat specifike ku kërkohet trajtim i barabartë në sigurimet shoqërore janë: Direktiva e Këshillit 79/7/EEC, Direktiva e Këshillit 86/378/EEC dhe Direktiva e Këshillit 96/97/EC, si dhe në drejtim të personave të vetëpunësuar Direktiva 86/613/EEC)

gjinisë.³ Megjithatë, ndeshim ende raste kur seleksionimet dhe preferencat profesionale në aspektin e gjinisë shkojnë në favor të meshkujve, të cilët preferohen në vendet e punës me profesione elitare ku kryesisht apo ekskluzivisht pushtohen nga kjo gjini

2. Llojet e diskriminimit

Kufizimet e parimeve të trajtimit të barabartë dhe mosdiskriminimit u njohën për herë të parë dispozitat e Direktivës së vitit 1976 dhe pastaj në Nenin 141 (4) të Traktatit të KE-së, (tani Neni 157) lidhur me pranimin e praktikave dhe kuotave pozitive, megjithëse me

një fushëveprimi të kufizuar lidhur me të ashtuquajturin “diskriminim pozitiv”, i cili duhet të veprojë vetëm atëherë kur gruaja është e nënpërfaqësuar në një punë apo pozicion të caktuar.

Gjykata Evropiane e Drejtësisë ka qenë veçanërisht e ndjeshme për përdorimin e kuotave si një formë e veprimit të diskriminimit pozitiv. Ajo ka vendosur që punëdhënësit mund të favorizojnë përzgjedhjen e një gruaje mbi një person të gjinisë tjetër, në rastin kur të dy janë të kualifikuar në mënyrë të barabartë, por vetëm në rastet kur gratë janë të nënpërfaqësuar brenda klasës. Përmes jurisprudencës së Gjykatës Evropiane të Drejtësisë (ECJ), parimi i trajtimit të barabartë për gratë dhe burrat u deklarua të mos jetë kryesisht një element ekonomik, por një objektiv social i Komunitetit dhe për këtë arsye, ai fitoi statusin e një parimi themelor të Komunitetit Evropian. Megjithatë, ndalimi i diskriminimit në bazë të gjinisë u interpretua për të mbuluar diskriminimin në bazë të gjinisë apo orientimit seksual.⁴

2.1 Diskriminimi i drejtpërdrejtë dhe i tërthortë_ janë dy forma të diskriminimit që sjellin në të dyja rastet të njëjtat pasoja. “*Diskriminimi i drejtpërdrejtë*” është ajo formë diskriminimi që ndodh kur një person apo grup personash trajtohen në mënyrë më pak të favorshme, sesa një person tjetër, apo

³ (Parimi “pagë e barabartë për punë me vlerë të barabartë” u sanksionua në Direktivën e Këshillit 75/117/EEC, zbatimi në praktikë i së cilës çoi në zhvillimin e sistemeve të tilla të vlerësimit të punës që synojnë të përjashtojnë hapësirat për diskriminimit për gjinor.)

⁴ (Të dy gjykatat ndërkombëtare, edhe Gjykata Evropiane e Drejtësisë (ECJ), edhe Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut (ECHR) në vendimet e tyre pas miratimit të Direktivës së Këshillit 2006/54/EC, janë orientuar nga argumentimi se diskriminimi shtrihet edhe për të mbuluar rastet e barazisë për grupet transgjimore).

një grup tjetër personash në një situatë të njëjtë a të ngjashme, bazuar në cilindo shkak ligjor.

"Diskriminimi i tërthortë" është ajo formë diskriminimi që ndodh kur një dispozitë, kriter apo praktikë, e paanshme në dukje, do ta vinte një person ose grup personash në kushte jo të favorshme, në raport me një tjetër person ose grup personash, si dhe kur ajo masë, kriter a praktikë, nuk justifikohet objektivisht nga një synim i ligjshëm, ose kur mjetet e arritjes së këtij synimi, ose nuk janë të përshtatshme, ose nuk janë të domosdoshme dhe në përpjesëtim të drejtë me gjendjen që e ka shkaktuar atë.

2.2 Mbrojtja nga diskriminimi- Çdo veprim ose mosveprim i autoriteteve publike ose i personave fizikë a juridikë që marrin pjesë në jetën dhe sektorët publikë ose privatë, që krijojnë baza për mohimin e barazisë ndaj një personi apo grupi personash, ose që i ekspozon ata ndaj një trajtimi të padrejtë dhe jo të barabartë, kur ata ndodhen në rrethana të njëjta ose të ngjashme, në krahasim me persona të tjerë ose grupe të tjera personash, përbën diskriminim. Eliminimi i të gjitha privilegjeve dhe i diskriminimit të padrejtë, garantohet për cilindo, në bazë të të drejtave vetjake, politike, ekonomike, shoqërore dhe kulturore.

2.3 Diskriminimi dhe negociatat kolektive- Çështjet e diskriminimit gjithashtu mund të adresohen përmes *negociatave kolektive*. Negociatat kolektive janë atribut i bashkimeve sindikale, por që nuk janë aktive dhe të forta në mbrojtje të interesave të punëmarrësve, dhe aq më tepër të të punësuarave gra.

Në nivel europian, partnerët socialë kanë luajtur një rol kyç me anë të miratimit të marrëveshjeve kuadër, si ato që rregullojnë punën me kohë të pjesshme, punën me kohëtë plotë me afat të caktuar, lejet që burojnë nga marrëdhëniet e punës dhe kohën e lejes prindërore. Një nga objektivat më të rëndësishme të marrëveshjes kolektive është edhe synimi për të luftuar diskriminimin, me qëllim rritjen e pjesëmarrjes së fuqisë punëtore femra, si edhe zgjerimin e përfitimeve të tyre në mënyrë të barabartë me të punësuarit meshkuj.⁵

⁵ (me miratimin e Direktivës së Këshillit 1999/70/EC e 28 qershorit 1999, e cila ndalon tek rregullimi i dispozitave për orarine punës, dhe bazohet në një marrëveshje kornizë të konkluduar nga partnerët socialë europianë)

3.Puna shtëpiake

Shpesh ngrihen diskutime dhe shtrohen pyetje lidhur me kufijtë e organizimit familjar të punëve të përditshme dhe punës së mirëfilltë jashtë shtëpisë ⁶.Teoria dhe praktika, dëshmojnë se në familje dhe në martesë,pavarësisht nga vala e feminizmit dhe numri i madh i grave që lëvizin në tregun e punës së paguar, punët e shtëpisë vijojnë të konsiderohen si punë e grave.

Gratë vazhdojnë të marrin përgjegjësinë për punën brenda shtëpisë dhe vazhdojnë të bëjnë më shumë punë në familje. Ndërkohë,për grate ka një komponent emocional të lidhur me këtë veprimtari në shtëpi, sepse atoi bëjnë punët e shtëpisë si një shprehje e kujdesit për partnerët dhe fëmijët, ose për të shmangur konfliktin,icili mund të rrezikojë marrëdhënien e tyre. Shumë përpjekje janë bërë që punët e shtëpisë tëkonceptohen nën këndvështrimin e teorisë së këmbimit duke marrë në konsideratëaspektet e fuqisë fizike,energjisë e vitalitetit trupor që gëzon secila prej gjinive.

Mashkullishihet si më i fortë fizikisht dhe i aftë të përballojë punë më të vështirafizike në shtëpi, prandaj shpesh punë të tilla që lidhen me ngritje peshash konsiderohen si punë për burra, ndërsa pjesa tjetër që përfshin punë më delikate, fine apo cilësore, si gatimi, pastrimi, kujdesi përveshjen e fëmijëve, etj, iu lihen grave.

Feministët materialistë kanë argumentuar se gratë dhe burrat janë klasa sociale të cilat zënë pozicione të kundërta strukturore në regjimin e brendshëm të prodhimit.

Nga kjo perspektivë si martesë,ashtue dhe bashkëjetesa janë identike përse i përket marrëdhënieve të punës në shtëpi, kugruaja jep kontributin e punës së saj për mirëmbajtjen ekonomike dhe financiare të familjes dhe shtëpisë.⁷ Në kontrast me këtë argumentim, teoria e perspektivës gjinore merr një pamje më dinamike dhe argumenton se punët e shtëpisë prodhojnë raporte gjinore, permes

⁶ Shqipëria ka ratifikuar Konventën e ILO-s,177 “Përpunën në shtëpi”me ligjin nr8909/6.6.2002,por edhe në raportet eShqipërisë në OKB nënvizohet se”gratë punojnë në shtëpi, por nuk janë të qartakushtet në të cilat atoushtrojnë aftësitë dhe kualifikimet e tyre”. Për hollësi shihni: “Shadow report on the implementation of the CEDAW Convention in Albania”, Submitted by the Gender Alliance for development Center (GADC), the Albanian Women Empowering Network (AWEN),the Network Against Gender-Based Violence and Trafficking, submitted to the United NationsCEDAW Committee, përgatitur nga Prof. Arta Mandro, Prof. Aurela Anastasi, Mirela Arqimandriti dhe Vera Lesko, qershor 2010.

⁷ (Delphy dhe Leonard 1992 , p 265)

një jetese të përditshme, ku evidentohet miratimi i nënshtrimittë njëres gjini ndaj tjetres, që shfaqet përmes sjelljeve të tjera me natyrë gjinore.

Në traditën shqiptare ka pasur gjithmonë disa ndarje rolesh mes gjinive. Shpesh burri është quajtur “*shtylla e shtëpisë*” dhe gruaja “*zonja e shtëpisë*”. Këto kanë tingëlluar gjithmonë si një lloj ndarje hierarkike e punëve të shtëpisë, ku terminologjia mbartte në fakt pozitivizëm.

Megjithatë, me qenë se aspekti financiar jashtë e brenda shtëpisë u takonte burrave, “zonja e shtëpisë” kishte të drejta administrimi mbi punët e përditshme brenda shtëpisë, ku përfshiheshin edhe aspekte të përditshme financiare apo administrimi dhe ndarja e punëve midis grave të tjera, vajzave, djemve, mbesave, nipërve, etj.

“Gratë mbajnë pjesën më të madhe, në mos të gjithë barrën e padukshme të punës së papaguar për kujdesin për fëmijët, të sëmurët dhe të moshuarit, pastrimin, gatimin dhe të tjera punë në familje”. Kjo është e vërtetë si për gratë që kanë një punë jashtë shtëpisë, në tregun formal ose joformal, ashtu edhe për gratë që janë tërhequr nga tregu i punës.

Neni 23 i Ligjit për Barazi Gjinore merret me vlerësimin e punës së papaguar.

Sipas paragrafit 2 të këtij neni, ata që kryejnë punë të papaguar në familje do të përfitojnë nga shërbimet komunitare, politikat e punës dhe të punësimit, si dhe të formimit profesional në bazë të legjislacionit në fuqi⁸ 11

Përfundimi

Nga ky punim seminarik me temë: “Diskriminimi I gjinisë në marrëdhëniet e punës” përfundojmë se shohim se kemi shfletuar ligje të cilat na japin të kuptojmë se shoqëria dhe drejtësia po luajnë rolin e tyre në procesin e mbrojtjes së marrëdhënieve të punës dhe në forcimin e rolit të gruas në punë, shoqëri e familje.

⁸ (“Shadow report on the implementation of the CEDAW Convention in Albania”, Submitted by the Gender Alliance for development Center (GADC) The Albanian Women Empowering Network (AWEN), The Network Against Gender-Based Violence and Trafficking, submitted to the United Nation’s Committee on the Convention on the elimination of all forms of discrimination against women”, përgatitur nga Prof. Arta Mandro, Prof. Aurela Anastasi, Mirela Arqimandriti dhe Vera Lesko, qershor 201)

Gratë vijnë e sensibilizohen gjithmonë e më tepër për të drejtat e tyre dhe rrugët e mbrojtjes së tyre. Megjithatë mbetet shumë për të bërë në drejtim të ndryshimit të mentalitetit se gratë janë inferiore në raport me burrat në punë e familje.

Mbetet shumë për të bërë në drejtim të forcimit të strukturave publike që kanë rolin e vëzhguesit, parandaluesit dhe ndëshkuesit të shkelësve të të drejtave të grave punëmarrëse. Mbetet shumë për të bërë në sensibilizimin e meshkujve në shoqëri, që të shohin tek gratë një partnere apo një kolege të aftë e të zonjën njëlloj sa ata vetë.

Mbetet shumë për të bërë për të edukuar brezat e rinj, fëmijët e shoqërisë së sotme me ndjenjën e barazisë në jetë e punë.

Është e rëndësishme që të ceket edhe një dukuri interesante ku lidhur me kufirin e moshës së daljes në pension vërejmë se shumë gra që punojnë në arsim, shëndetësi, etj, detyrohen të dalin në pension edhe kur nuk duan, ndonëse ndihen plotësisht të afta për të vijuar punën.

E theksojmë këtë dukuri, për shkakun se ka diferencë moshe pensioni të grave me kolegët e tyre burra, për të njëjtën lloj pune. Për këtë arsye, sugjerojmë që pjesë e përmirësimeve ligjore të jetë edhe barazimi i moshës për pension, si për burrat ashtu edhe për gratë që kryejnë lloje të njëjta pune.

Literatura

1. Direktiva e Këshillit 79/7/EEC, Direktiva e Këshillit 86/378/EEC dhe Direktiva e Këshillit 96/97/EC
2. Gjykata Europiane e Drejtësisë (ECJ), edhe Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut (ECHR)
3. Miratimin e Direktivës së Këshillit 1999/70/EC e 28 qershorit 1999
4. Shadow report on the implementation of the CEDAW Convention in Albania
5. Submitted by the Gender Alliance for development Center (GADC), the Albanian Women Empowering Network (AWEN)
6. Based Violence and Trafficking, submitted to the United Nations CEDAW Committee, përgatitur nga Prof. Arta Mandro, Prof. Aurela Anastasi, Mirela Arqimandriti dhe Vera Lesko, qershor 2010.

ARSIMI NË FILLIM TË SHEK. XXI DHE ROLI I MËSUESIT

Doc. dr. Albana Hodaj

Universiteti "Aleksandër Moisiu", Durrës

a.hodaj14d@eust.edu.mk

albanahodaj7@gmail.com

Hyrje

Termi "shekulli XXI" është bërë pjesë integrale e të menduarit dhe planifikimit arsimor për të ardhmen. Mësuesit dhe drejtuesit në arsim po kërkojnë mënyra për të përgatitur nxënësit për të ardhmen dhe sistemi arsimor global po përparon më shpejt se kurrë më parë. Pavarësisht transformimeve ekonomike, politike, teknologjike e sociokulturore të shekullit XXI, ajo që nuk ka ndryshuar mbetet roli i mësuesit në procesin mësimor- edukativ dhe nevoja e vazhdueshme e shkollës për reformim.

Megjithatë, pavarësisht nga të mësuarit rreth aftësive që nxënësit do të duhet të zhvillojnë për t'u bërë të suksesshëm në shekullin XXI si dhe për çfarë besimesh rreth arsimit mund të jenë të vlefshme, shkollat dhe mësuesit janë duke u përpjekur të kuptojnë rolin e tyre në edukimin e nxënësve të shekullit XXI. Kohë më parë roli i mësuesit ishte të përgatiste nxënësit për detyrat specifike që duhej të plotësoheshin, qoftë tregtia, zanati ose profesioni. Komunitetet ishin gjithashtu shumë më homogjene, vlera dhe kultura specifike duhet të transmetoheshin dhe praktikoheshin për të siguruar mbijetesën e këtyre besimeve.

Në ditët tona, ne nuk jetojmë më në të njëjtën botë. Shoqëria e shek. XXI është një përzierje e shumë besimeve dhe kulturave të ndryshme. Globalizimi ka hapur botën dhe ka lejuar njerëzit të lidhen në mënyra të reja dhe emocionuese. Ne përziejmë traditat dhe krijojmë sisteme unike besimi që nuk mësohen në asnjë klasë, por zhvillohen përmes përvojave dhe pasioneve tona të jetës. Ne i transmetojmë vlerat dhe kulturat tona pa pritur që ato të miratohen nga audienca jonë - e pranuar vetëm prej tyre.

Nuk ka dyshim se mësuesi i shekullit XXI është i vëmendshëm, kurajoz, i gatshëm të zbulojë dhe gjithmonë shikon drejt së ardhmes. Ai është gjithmonë në

ndryshim, një hap me zhvillimet bashkëkohore teknologjike, i gatshëm të shërbejë si misionar, me profilin e tij shumëpërmasor e me vetëdijen se e ardhmja duhet të mbërrihet përmes edukimit dhe arsimimit e të jesh misionar i tillë, kjo mbetet sfidë e çdo shekulli.

Ç'do të thotë të jesh mësues i shekullit XXI dhe cili do të ishte synimi ynë për këtë kohë?

Në morinë e shekujve edukatorëve e mëdhenj të arsimit lanë vepra me përmbajtje arsimore që kanë rëndësi edhe sot për shkollat në të gjithë botën e sidomos në Evropë mes të cilave mund të përmendim: Erazmin, Jam Amos Comeniusin, Xhon Lokun, Zhan Zhak Rusoin, Johan H. Pestalocin, Johan Friedrih Herbartin, Friedrich Frobelin, Alfred Binetin, John Djuin, Maria Montesorin, Anton Makarenkon, Jean Piagetin, Lev S. Vigotskin. Ata hodhën bazat e arsimit dhe pedagogjisë botërore. Ideve të tyre mbi edukimin dhe arsimimin e fëmijëve, u referohet shkenca dhe filozofia e sotme e arsimit dhe edukimit jo vetëm të fëmijëve, por formimit për gjatë gjithë jetës¹.

Mendimtarët e historisë në edukim u bënë apostuj të dijes nga Mesjeta obskurantiste në modernitetin e sotëm, duke hedhur themelet e arsimit nga njëri shekull në tjetrin, mbi baza shkencore dhe vizion themelor për njerëzimin.

Shekulli XXI mbart pikëpamje që ngrihen mbi idetë e tyre. Komeniusi kërkonte *krijimin e një filozofie arsimore*², që do t'i përfshinte çështjet e arsimit në një sistem të gjerë. Për herë të parë u kërkua që në qendër të procesit mësimor të ishte nxënësi. Parashtrroi metodën ciklike, që është ideja themelore e çdo didaktike (bazohet tek cikli i shkollimit, mosha dhe aftësitë e nxënësve).

Krijimi i organizmave ndërkombëtare për lëvizjen arsimore, për t'i universalizuar idetë mbi edukimin, ishin ide që përshkruan filozofinë e tyre të mendimit mes epokave dhe sot vijnë të mbeten parime që prijnë jetën arsimore, pedagogjike për rritjen dhe formimin e gjeneratave. Po si ka ndryshuar roli dhe figura e mësimdhënësit dhe edukatorit në kohën ku jetojmë?

Mësuesi i shekullit XXI është vigjilent dhe gjithmonë shikon drejt së ardhmes. Ai është gjithmonë një hap me ndryshimet teknologjike dhe është në një vijë me atë që e ardhmja do t'i sjellë edukimit dhe arsimimit. Po ashtu ai është i vëmendshëm ndaj sfidave dhe mundësive të reja që do t'u paraqiten nxënësve të

¹ Frabboni, F. & Minerva, F. P. (2022). Hyrje në pedagogjinë e përgjithshme. Luisprint: Durrës. Vol. III.

² Byroja ndërkombëtare e Edukimit. Unesco (2008). Mendimtarët për edukimin. Plejad: Tiranë.

tij gjatë viteve të ardhshme dhe gjithmonë kontribuon në avancimin e të menduarit dhe planifikimit të arsyeshëm. E gjithë kjo nënkupton se mësuesi i shekullit XXI patjetër duhet të përdorë strategji të ndryshme të mësimdhënies, për të qenë i sigurt se fokusi i arsimimit ndodhet në përgatitjen e fëmijëve të sotëm për të ardhmen ku ata do të jetojnë dhe punojnë dhe jo për botën tonë aktuale.

Nga ana tjetër, teknologjia në klasë është duke u zhvilluar gjithnjë e me një hov të madh. Teknologjia në klasë, qoftë për ligjërata, detyra apo nota, u vjen në ndihmë nxënësve për të mësuar më mirë dhe më shpejt dhe kontribuon që ora mësimore të jetë më efektive.

Mësuesi efektiv i shekullit XXI duhet të qëndrojë në raporte proporcionale me teknologjinë dhe duhet të jetë i vetëdijshëm se teknologjia në klasë mund të ndihmojë në zhvillimin arsimor të nxënësve. Ai duhet të dijë se cilët janë mjetet më të mira dhe si e ku t'i përdorë ato.

Mësuesi i mirëfilltë patjetër duhet të jetë në gjendje për të punuar mirë në grupe. Bashkëpunimi me të tjerët është një aftësi mjaft e rëndësishme e shekullit tonë. Kohës së fundit, bashkëpunimi efektiv në vendet e punës është zhvilluar mjaft. Kështu, të mësuarit konsiderohet më efektiv kur i ndan idetë dhe diturinë tënde me të tjerët. Shkëmbimi i ekspertizës dhe përvojës, komunikimit dhe mësimi nga të tjerët, është një pjesë e rëndësishme në procesin mësimor.

Mësuesia përbën një profesion, suksesi i të cilit ka ndryshuar shumë dekadave të fundit. Me kalimin e kohës mjetet kanë ndryshuar, por edhe praktika mësimore. Mësuesi i shekullit XXI është në gjendje të përshtatë gjithçka që i vjen në duar. Ai vetë është në ndryshim dhe zhvillim të përhershëm.

“Çelësi i dijes qëndron tek nevoja për të ditur më shumë...Kur individi, shoqëria dhe kombet e shohin këtë si nevojë të brendshme, atëherë kjo i çon përpara duke ndryshuar dhe përmirësuar vetveten”³.

Ai duhet të shikojë në praktikën e tij dhe ta përshtatë atë sipas nevojave të nxënësve. Është më se e nevojshme që ta përshtatë mënyrën e mësimdhënies nga situata e caktuar, në mënyrë që të përfshijë forma të ndryshme të edukimit dhe arsimimit: ta përshtatë situatën kur ndonjë shpjegim dështon, të përshtatet ndaj teknologjisë së re...⁴ Ai patjetër duhet t'i përshtatet edhe planprogramit mësimor

³ Plaku, A. Aspekte të menaxhimit dhe lidërshit në arsim. Durrës, 2021 fq.:13.

⁴ Musai, B. Mësimdhënia dhe të nxënit ndërveprues. Tiranë, 2005.

dhe kërkesave të ndryshme arsimore dhe të jetë në gjendje ta përdorë imagjinatën e tij, në mënyrë që ta mbjellë dhe kultivojë kreativitetin te nxënësit.

Mbi të gjitha, një mësues i shkëlqyer i shekullit XXI duhet t'i kushtojë rëndësi të veçantë arsimimit gjatë tërë jetës. Ai nuk synon që vetëm nxënësit e tij të arsimohen gjatë tërë jetës, por gjithashtu tenton që edhe ai të qëndrojë aktual dhe në majë të asaj që është më e re në arsimim. Edhe pse ndoshta ende përdor të njëjtat plane mësimore si të vitit të kaluar, përsëri ai di si të ndryshojë në mënyrë që të jetë aktual me planet e reja.

Baza e suksesit të mësuesit, qëndron në transformimin dhe reformimin e unit të tij njerëzor. Me këtë, do të vetëdijësohemi se mësuesi e përgatit të nesërmen e tij/shoqërisë dhe se po ai mbetet përgjegjës kryesor për atë çfarë ndodh. Vizioni, objektivat dhe projektet që synon të përmbushë, janë rruga ku ai ndërton të ardhmen e gjeneratave.

Suksesi kërkon prej mësuesit që ai t'i përcaktojë qartë prioritetet e tij jetike dhe për realizimin e tyre të vendosë një plan dhe kohë të caktuar, duke marrë në konsideratë domosdoshmërinë e lidhjeve të vlefshme dhe konstruktive me njerëzit që e rrethojnë, të ngritura mbi vlera morale si dhe duke i ripërtërirë vazhdimisht energjitë.

Po cili është roli i edukimit dhe mësuesit në shekullin XXI?

Reformat synojnë suksesin e gjeneratës së shekullit XXI ku bën pjesë dhe reformimi i figurës së mësuesit. Kjo kohë kërkon që mësuesit të largohen nga vetëkënaqësitë në profesion si mësimdhënës dhe të motivuar të shohin drejt së ardhmes së shekullit XXI, duke dalë mbi kufijtë virtualë, mbi barrierat dhe pengesat e trashëguara, duke u bërë nismëtarë të mendësisë së re, si vizionarë globalë në dobi të kombit e vendit ku japin kontributin e tyre çdo ditë.

Roli i edukimit është të përgatitë nxënësit që të bëhen aktorë të suksesshëm dhe të kontribuojnë në shoqëri. Thelbi i rolit të arsimit nuk ka ndryshuar. Megjithatë, ka pasur një ndryshim të rëndësishëm që duhet marrë në konsideratë.

Shoqëria ka ndryshuar. Ne nuk mund t'i përgatitim nxënësit për shoqërinë që ekziston sot ose do të ekzistojë nesër, nëse vazhdojmë t'i përgatitim për shoqërinë që ekzistonte dje. Për të përgatitur nxënësit për të luajtur rolin e tyre në shoqërinë e shekullit XXI, ne jemi pjesë e disa gjëra duhet të merren parasysh kur të vendosim se si arsimi do të duket në shkollat dhe klasat tona.

Mësimdhënia dhe mësimnxënia duhet të kenë në qendër nxënësin.

Mësimi i përqendruar tek nxënësit është nxitur fuqishëm në shekullin XXI, kjo nuk do të thotë që mësuesi nuk mund të japë mësim në orën mësimore, por që ai të mos jetë qendra e procesit mësimor.. Në vend të kësaj, kjo do të thotë se burimi kryesor i njohurive në klasë nuk duhet të jetë mësuesi. Arsimi nuk është më për të dëgjuar fjalimin e mësuesve dhe për të thithur informacionin. Për të kontribuar në shoqëri, nxënësit duhet të jenë në gjendje të fitojnë njohuri të reja. Ata duhet të lidhin informacionin e ri me njohuritë që tashmë kanë dhe ta zbatojnë atë për zgjidhjen e problemit në fjalë. Ata nuk të kenë një mësues sa herë kanë pyetje, kështu që do të duhet të kenë 'mësuar se si të mësojnë' vetë.

Në vend që të marrin informacione pasive, nxënësit do të mbledhin informacionin, nën drejtimin e mësuesit të tyre. Stilet e ndryshme të të nxënësve inkurajohen dhe nxënësit kanë një ndjenjë të zgjeruar të motivimit dhe përgjegjësisë⁵. Ata angazhohen në shumë lloje të ndryshme aktiviteteve, si dhe tregojnë mësim në shumë mënyra të ndryshme. Mësimi është rreth zbulimit, jo memorizimit e fakteve. Nxënësi nxitet të kërkojë zbulojë prova, fakte, njohuri duke shprehur pasionin dhe aftësitë e tij.

Mësuesi duhet të nxitë bashkëpunimin.

Nxënësit duhet të mësojnë se si të bashkëpunojnë me të tjerët. Shoqëria sot ka njerëz që bashkëpunojnë në të gjithë globin. Si mund të pritet që nxënësit të punojnë me njerëz nga kultura të tjera, me vlera të ndryshme nga vetë, nëse nuk janë në gjendje të punojnë me njerëzit që shohin çdo ditë në klasën e tyre?

Nxënësit duhet të inkurajohen që të punojnë së bashku për të zbuluar informacionin, për ta bashkuar atë dhe për të ndërtuar kuptimin. Bashkëpunimi gjithashtu duhet të jetë dinamik. Nxënësit duhet të mësojnë se si të njohin pikat e forta dhe talentet e ndryshme që secili person mund të sjellë në një projekt dhe të ndryshojë rolet në varësi të atyretributeve.

Shkollat gjithashtu duhet të bashkëpunojnë me institucionet e tjera arsimore në botë për të shkëmbyer informacion dhe për të mësuar rreth praktikave ose metodave të ndryshme që janë zhvilluar. Ata duhet të jenë të gatshëm për të ndryshuar metodat e tyre mësimore në dritën e risive të vazhdueshme.

⁵ Marsh, J. Cohen, (2009) Koncepte kryesore për të kuptuar kurrikulumin, CDE, Tiranë

Mësuesi udhëheq, organizon dhe ndihmon nxënësit.

Nxënësi në qendër të procesit mësimor nuk do të thotë që mësuesi të heqë të gjithë kontrollin e klasës. Ndërsa nxënësit motivohen të mësojnë në mënyra të ndryshme, mësimdhënësi jep udhëzime për aftësitë që duhet të fitohen. Mësuesi mund të bëjë një pikë për t'i ndihmuar nxënësit të kuptojnë se si aftësitë që ata po ndërtojnë mund të zbatohen në jetën e tyre. Nxënësit do të jenë shumë më të motivuar për të mësuar diçka që ata mund ta shohin vlerën.

Mësuesi mbetet figurë e rëndësishme e orës së mësimet që organizon dhe udhëheq nxënësit përgjatë veprimtarisë mësimore dhe edukative, larg të qenit arrogant dhe autoritarist, por si një lider i dashur e bashkëpunues që frymëzon sukses për nxënësit e tij. *“Mësuesit janë pjesë e të gjitha aspekteve komplekse që lidhen me mësimdhënien e përditshme si dhe janë përgjegjës për një shumëllojshmëri në klasë dhe në orën e mësimet.”*⁶

Sot mësuesi shihet si organizator dhe menaxhues i procesit mësimor, i cili transmeton dijet duke përdorur burime të ndryshme informacioni: median, internetin, bibliotekën apo literaturën. Ai në këto burime duhet t'i orientojë nxënësit të shuajnë kureshtjen dhe nxitin mendimin kritik për dije e njohuri të reja mbi botën dhe shoqërinë.

Vizioni i shkollës ideale

Shkollla është si familja. Formohet e rritet me kohën, ndryshon e zhvillon brenda saj dëshirat dhe nevojat e pjesëtarëve, me rregulla herë të forta, herë të zbutura e ndonjëherë dhe pa rregulla fare, ku ka vend për secilin familjar e mbi të gjitha, motiv është dashuria! Në emër të saj zgjohemi e ngrihemi çdo ditë duke menduar se gjithçka bëjmë është në dobi dhe në emër të njerëzve që duam fort. Kjo është shkolla ideale! Vendi jo thjesht dhe vetëm ku punohet përkundrejt një page, një profesioni të zgjedhur rastësisht apo qoftë dhe i dëshiruar, por një familje e madhe që udhëhiqet nga qëllimi më i lartë :harmonia e përbashkët nxënës-prind-shkollë.

⁶ Marsh, J. Cohen, Koncepte kryesore për të kuptuar kurrikulumin, CDE, Tiranë 2009 fq.:212

Vizioni më i parë i çdo organizate sikurse është dhe shkolla, duhet të burojë nga dashuria, si vlera më e epërme e shoqërisë njerëzore që ngjizet në familje e duhet të vazhdojë kultivimin në bankat e shkollës, me mësues që frymëzojnë e ndërtojnë së bashku me nxënësit e tyre ëndrrat shumëngjyrëshe të një bote globale, të hapur e shumëkulturore.

Shkolla ideale shihet si vendi ku të gjithë zhvillohen e ndihmojnë njëri-tjetrin, për të arritur synimet e përbashkëta dhe individuale, ku të gjithë janë të qartë në vlerat e skuadrës dhe me përkushtim e ndershëmëri përpiqen çdo ditë t'i ndajnë, të rriten profesionalisht e të përmbushin qëllimet që u takojnë. Në fund të fundit, nuk mendohet se ka shkollë ideale, por ideale është të shohësh sesi mësues të motivuar kultivojnë dije, vlera e dinjitet dhe mrekullohen nga arritjet e secilit nxënës. Arritja, ky koncept fuqiplotë për gjithëpërfshirjen, sepse në një shkollë ideale gjithkush mund të arrijë dhe t'ia dalë.

Në një shkollë mbeten ideale ëndrrat dhe mosha e të rinjve që ulen në banka, prandaj integriteti personal i mësuesve dhe drejtuesve, përcaktimi i objektivave të qarta dhe të matshme, zbatimi i detyrave dhe marrja e përgjegjësi, shkëmbimi i mendimeve dhe përvojave mes stafit, respektimi i diversitetit ndërkulturor e mbi të gjitha, mbajtja gjallë e pasionit të mësimdhënies e nxënies, janë rruga sesi vizioni i një shkolle të motivuar si një familje, bëhet realitet.

Mësuesit si personalitete me etikë të lartë profesionale-pedagogjike.

Figura të shquara të kulturës dhe personalitete të rëndësishme në arsim përgjatë shekujve, kanë dhënë një ndihmesë të vyer në periudha të ndryshme të zhvillimit kombëtar si modele atdhetarie, mësuesie dhe etike profesionale. Të tillë mësues dhe edukatorë të mëdhenj të kombit kanë qenë Prof. Dr. Hasan Tahsini, vëllezërit Frashëri, mësuesi i madh Jeronim de Rada, mësuesi i shuqar, aktiv, krijues që përgatiti mësuesit e rinj Petro Nini Luarasi, mësuesi model atdhetarie Luigj Gurakuqi, Aleksandër Xhuvani, profesori i madh i mësuesve shqiptarë, modeli i mësuesit ideal, Migjeni, i thjeshti i Vrakës, poeti dhe edukatori i rrallë apo Jani Minga e qindra mësues në gjenerata të mëvonshme, kanë hedhur themelet jo vetëm teorike të etikës së profesionit të mësuesit, por dhe kanë lënë pas modelet e tyre të personalitetit si mësues dhe edukatorë, si patriotë e vizionarë për dijen dhe edukimin e Kombit.

Etika e sotme në profesionin e mësuesit në Shqipëri, në këtë kohë të re të botës globale, ka një shtrat të ngritur mbi gjakun dhe sakrificat e këtyre figurave të larta të kombit, ku rritja e nivelit shkencor, aftësitë komunikuese, pasioni i madh për punën, standardet e larta cilësore, janë si urdhëresat e George Polya-s, nevojë dhe detyrë kombëtare, por brenda përtej kornizave të kodeve si dokumente administrative, mbajnë dhe peshën e madhe të atdhetarisë pikërisht edhe për specifikat e mbijetesës së gjuhës dhe kombit tonë nëpër histori. Pikërisht dhe për rëndësinë e jashtëzakonshme të këtyre personaliteteve në gjuhën, zhvillimin dhe formësimin e identitetit tonë kombëtar si një popull që ka vendin e tij në zhvillimet e sotme arsimore, politike dhe kulturore në këtë botë të hapur për të gjithë.

Të jesh sot mësues i shek.XXI duhet të jetë global, i aftë ta kuptojë botën me zhvillimin e saj të vrullshëm, i aftë ta bëjë dhe ndiejë vetën pjesë të këtyre ndryshimeve dhe të përpiqet për nxënësit apo studentët e tij duke vepruar drejt e me profesionalizëm duke ua bërë jetën arsimore e botën e tyre më të drejtë e më të mirë.

Kërkesa më parësore për një mësues bashkëkohor është mjeshtëria e mësimitdhënies, duke njohur përvojën e mësipërme më të sukseshmen në traditën mësimitdhënëse shqiptare, në zbatim të kurrikulës shkollore bashkëkohore, të jetë i aftë të zgjedhë metodat e duhura, duke qenë krijues në përcaktimin e këtyre mjeshtërive për modernizimin e procesit mësimitdhënës e mësimitnxënës. Përdorimi i teknologjive e sjell atë në lidhje me botën dhe risitë e njohurive shkencore si dhe krijon rrugë të reja komunikimi në gjetjen dhe përcimin e informacionit.

Shqetësuese në shoqëritë e sotme janë rastet e rënda të dhunës që raportohen nga mediat apo rrjetet sociale. Kodet etike bien dhe hapen kodet penale për të marrë në gjykim një mision të dështuar arsimor. Po le të ndalemi te disa nga format e moszbatimit të kodit etik në institucionet arsimore.

Moskrijimi i një mjedisi të ngrohtë e miqësor

Një mësues që nuk krijon një klimë ku secili të ndihet i lirë të shprehet pa iu shmangur pikëpamjeve të veta dhe pa u ndikuar nga mendimi apo qëndrimi i mësuesit, në këtë rast ka një devijim nga kodi i etikës profesionale ku dhuna e mendimit apo imponimi, behen shkak për këtë etiketim.

Nuk siguron zhvillimin intelektual të nxënësve

Misioni i përditshëm në punën e mësuesit është zhvillimi intelektual i nxënësit, ku pritshmëritë e mësuesit për arritjet e nxënësve varen nga niveli i lartë profesional e shkencor i dijeve të mësuesit. Nëse kjo përpjekje e mësuesit për të rritur veten intelektualisht dhe për të nxitur tek nxënësit besimin se suksesi është për ta është qëllim ditor, si parim i lartë etik e pedagogjik, edhe misioni përmbushet, edhe nxënësit i është dhënë shërbimi i vyer i rritjes intelektuale dhe psikomotore. Nëse nuk ka një sedër profesionale, një mirëpërgatitje me plan dhe ditar shembullor, dijet e cunguara do të keqformojnë edukimin shkencor të brezave. Kjo mbetet një nga shkeljet e rënda etike në profesionin e mësuesit që nuk dëmton vetëm nxënësin dhe një brez, por gjenerata të tëra e shoqëri kudo ku ata do jenë pjesë në botën e globalizuar.

Ai, nuk frymëzon diskriminimin, krijon për nxënësit me aftësi të kufizuara kushte të barabarta pjesëmarrjeje, kultivon tek ata, përmes shembullit të tij, edukatën dhe kulturën e punës.

Mjedisi agresiv si sjellje joetike

Mësuesi është formues i personalitetit të nxënësit. Sic thoshte Prof. Hasan Tahsini dhe Mit-hat Frashëri apo dhe pedagogë të shquar botërorë, lulet, shpendët, kafshët, ndikojnë tek fëmijët, tek nxënësit dhe i zbutin, i qetësojnë, ua ulin agresivitetin brezave që merren me to. A nuk janë librat plot me të tilla dije e mundësi për ta njohur e prekur botën? Pikërisht është mësuesi që nuk duhet të fyej, me apo pa dashje nxënësin, pa bërë dallime social-kulturore. Pavarësisht nga vijnë e ç'origjinë kanë, mësuesit duhet t'i trajtojnë me fjalor të kujdesshëm dhe me butësi. Mësuesi duhet t'i njohë që në fillim të vitit mësimor nxënësit që i janë besuar, duke u treguar i kujdesshëm në fjalorin që përdor, duke nxitur me sjellje respektin e tyre për njëri-tjetrin dhe duke e kthyer klasën në një mjedis të hapur ku ka vend për të gjithë e ku të gjithë janë po njëjloj të rëndësishëm.

Konflikti i interesit me nxënësit si sjellje joetike.

Mësuesi nuk duhet të lejojë konfliktin e interesit me nxënësit e tij. Synimet psikopedagogjike dhe kërkesat akademike duhet ta udhëheqin në punën profesionale dhe jo interesa që deformojnë misionin e tij. Kurset private apo nxitja

e nxënësve në fushata apo veprimtari politike, raste të krijimit të raporteve përfituese me prindër të nxënësve, janë forma të shkeljes së kodit etik të mësuesit.

Mungesa e respektit për kolegët apo drejtuesit.

Mësuesi global sot njih hapësirën e tij ligjore, institucionale dhe kufijtë e pushtetit të tij profesional në institucionin ku punon dhe në organizmat ku merr pjesë. Instrumenti bazë i etikës në këto raporte sa njerëzore, aq dhe institucionale e administrative, mbetet kultura e komunikimit. Interesi më i lartë në IA është ai i nxënësit, kështu që e gjithë fuqia e komunikimit mes kolegëve duhet të ketë si qëllim këtë prioritet. Mosmarrëveshjet ndërmjet mësuesve nuk duhet të çënojnë procesin mësimor apo figurën dhe personalitetin e mësuesit dhe as klimën në shkollë.

Organizmat brenda shkollës jo pak herë kanë shqyrtuar raste të rënda të konflikteve mes mësuesve edhe në mjediset e shkollës, madje dhe në prani të nxënësve, duke u bërë shembuj jo vetëm të shkeljes së rëndë të kodit dhe dispozitave normative në arsim, por edhe objekt debatesh e reagimesh të ashpra publike e sociale.

Qëllimet, objektivat dhe synimet që mësuesi i vë vetes në raport me objektivat e shkollës, kërkojnë prej tij përgjegjshmëri të lartë personale kurse mosrealizimet, kërkojnë reflektim e jo fajësim e kacafytje me kolegët.

Vënia në zbatim e parimeve të kodit etik jo vetëm ndihmon në mbarëvatjen e procesit mësimor –edukativ në institucionet arsimore, por rrit figurën e personalitetin e Mësuesit në shoqëri me gjithë madhështinë që meriton të ketë.

Vlerësimet e padrejta, diskriminuese dhe subjektive

Të jesh etik me nxënësit në vlerësim, do të thotë që format e larmishme të vlerësimit sipas standardeve të kërkuara, t'i kthesh në instrumente motivuese për nxënësit që sjellin jo vetëm identifikim të niveleve të dijeve, por dhe motivim e synime të qarta për ku duhet mbërritur. Mësuesi duhet të vlerësojë objektivist dhe me paanësi. Mësuesi nuk duhet të paragjykojë dhe të jetë real në vlerësim.

Mënyrat dhe format e vlerësimit, u bëhen të qarta nxënësve/studentëve që në fillim të vitit shkollor apo akademik sipas programeve lëndore. Vlerësimet

përmbledhësë dhe të vazhduara si: provimet, punët e pavarura, detyrat e shtëpisë, punët praktike, duhet të vlerësohen në kohë dhe me përgjegjësi profesionale, duke i njohur nxënësit me rezultatet për t'iu lënë mundësi reflektimi dhe vlerësohen me seriozitet u bëhen të ditura nxënësve në kohën e duhur, duke qartësuar çfarë kanvendosje objektivash në vijimësi. Kjo mënyrë vlerësimi dhe informimi jo vetëm e nxënësve, por edhe e prindërve, ka krijuar një raport të ri të eikës profesionale të mësuesit në marrëdhënien mësues/nxënës dhe mësues/prindër ku së bashku këta aktorë brenda dhe jashtë shkollës diagnostikojnë problematika dhe vendosin synime pritshmërie për ku duhet mbërritur. Etika e të qenit profesional, i drejtë dhe objektiv në vlerësim është jo vetëm zbatim i rregullave dhe normave të shkruara, por dhe pjesë e personalitetit të mësuesit.

Mësuesi i shek. XXI planifikon orë të qarta, me synime e qëllime se ku do të arrijë në orën e mësimit, me strukturë të përzgjedhur të orës mësimore, me ndërthurjen e teorisë me praktikën si parime themelore të didaktikës dhe pedagogjisë, duke siguruar një pikëbashkim të interesave të tij dhe të nxënësve brenda procesit mësimit-edukativ. Ai është aty i njëlojtë në figurën dhe misionin që përfaqëson, pavarësisht etnisë, shtetit apo individit që arsimon. Ai, Mësuesi, vjen si personalitet në detyrën dhe misionin e tij, me domosdoshmërinë e “kostumit etik” pa të cilin asnjë mësimitdhënës në botë nuk mund të mishërojë qëllimet dhe arritjet arsimore. Pa të do të korniza kurrikulare do të ishte një pasqyrë e thyer që deformon atë të cilën duhet të shohin e mësojnë gjeneratat në këtë botë ku barrierat arsimore kanë rënë para kufijve zyrtarë.

Hulumtimi veprues në shkolla.

Të jesh në pozita vetëreflektimi për përmirësimin e punës si mësues është e rëndësishme të zhvillosh minihulumtime për problematika të ndryshme që dalin gjatë zbatimit të kurrikulës në shkolla. *“Esposito dhe Smith përdorin shprehjen ‘nga mësues ngurrues te një mësues i fuqizuar hulumtues’ për të përshkruar pjesëmarrjen në hulumtime gjatë procesit të punës”⁷*. Në këtë mënyrë mësuesi jo vetëm i jep zgjidhje problemeve shqetësuese për të dhe nxënësit, por dhe nuk ngelet zbatues pasiv i kurrikulimit.

⁷ Marsh, J. Cohen, Koncepte kryesore për të kuptuar kurrikulumin, CDE, Tiranë 2009.

Shkollat duhet të integrohen me shoqërinë.

Për të përgatitur nxënësit për t'u bërë qytetarë të përgjegjshëm, ne duhet të modelojmë atë që është një qytetar i përgjegjshëm. Shkollat shpesh do të punojnë në arritjen e kësaj duke krijuar ngjarje për komunitetin e shkollës, duke motivuar nxënësit që të marrin pjesë në projekte shkollore dhe duke ndihmuar herë pas here komunitetin rreth tyre me aktivitete të tilla si pastrimi ose gjelbërimi i lagjeve, ndihma për të moshuarit tashmë edhe në kuadër të qasjes *“Shkolla si qendër komunitare”*⁸.

Zhvillimi i shkathtësive të mësuesit të shek. XXI nënkupton zhvillimin profesional të mësimeve, duke i nxitur ata të përdorin teknologjinë për mësime më efektive tek nxënësit. Teknologjia e mësimit është veçuar tashmë si disiplinë e rëndësishme që siguron realizimin e procesit mësimor me efektivitet maksimal, në përputhje me synimet e përgjithshme të mësimin dhe edukimit të nxënësve⁹.

Me kompetencat e teknologjisë dhe internetit, nxënësit e sotëm mund të bëjnë edhe më shumë për komunitetin që nuk është më vetëm zona e hapësirës ku ndodhet shkolla, por shumë më gjerë akoma.

Arsimi duhet të ndihmojë nxënësit të marrin pjesë në këtë komunitet global dhe të gjejnë mënyra për të ndikuar më shumë sesa vetëm lagjen e tyre. Kjo nuk do të thotë se ata nuk kanë nevojë të mësojnë vlerën e ndihmës për të tjerët rreth tyre dhe për të mbrojtur mjedisin e tyre, por duhet të mësojnë e mendojnë se si mund të ndajnë vlera universale si qytetarë globalë.

Shtetet dhe shoqëritë duhet të vazhdojnë të investojnë fuqishëm jo vetëm në kurrikula, tekste, teknologji e infrastrukturë, por mbi të gjitha në zhvillimin profesional dhe forcimin e figurës së mësuesit në arsimimin dhe edukimin e brezave.

Përfundime

Arsimi në shek. XXI ka kaluar përmes transformimesh të mëdha. Ai sot shihet si proces i përvetësimit të njohurive, aftësive, besimeve dhe vlerave. *“Dija ka bashkudhëtur historikisht me njerëzimin, duke i dhënë racës njerëzore forcën*

⁸ MASR. Kurrikula bërthamë për arsimin e mesëm të ulët, Tiranë, 2014.

⁹ Udhëzuesit për arsimin Izha.edu.al

dhe mbijetesën, në përballje me vështirësitë apo ulje-ngritjet që shoqëria njerëzore ka kaluar, kalon dhe do të kalojë akoma.¹⁰”

Metodat arsimore janë të larmishme dhe përfshijnë jo vetëm mësimdhënien, por dhe trajnimin, diskutimin dhe hulumtimin. Arsimi vazhdon të bëhet nën drejtimin e mësuesve, megjithatë nxënësit gjithashtu mund të vetësimohen. Ata sot janë qendra e procesit mësimor dhe zhvillimi i aftësive të nxënësve mbetet qëllimi kryesor i veprimtarive dhe institucioneve arsimore formale e joformale.

Etika e mësuesit si profesionist, mësimdhënës dhe edukator, misionar dhe personalitet i dijes dhe qytetarisë, është një dimension i ri global i mirëpërcaktuar në rlin dhe detyrën e mësuesit në shoqëritë e shek.XXI ku gjithcka nuk është si më parë e ku liritë e të drejtat e individëve e pupujve

Në shek.XXI shtetet e fuqishme kanë investuar shumë në forcimin e sistemit arsimor-edukativ përmes reformash ku është përfshirë edhe sistemi arsimor shqiptar. Shtetet me arsimin më cilësor janë njëkohësisht edhe shtetet më të fuqishme nga aspekti ekonomik, kulturor dhe politik. Investimi në arsim padyshim është investim në të ardhmen dhe është thelbësor për punësimin dhe përparimin e përgjithshëm shoqëror. Një shoqëri e cila investon në edukim, mund të zhvillohet dhe përparojë.

Zhvillimet shoqërore të shek.XXI kanë diktuar një ridimensionim të rolit dhe figurës së mësuesit në shkollë dhe shoqëri, duke i lënë mbi supë barrën e përgatitjes së gjeneratave me zotësi e vlera që garantojnë një shoqëri më të mirë për të jetuar. Është në dorën e mësuesit të sotëm që nxënësit e tij të jenë qytetarë më të mirë përmes arsimimit dhe shoqëria duhet t'i japë gjithçka që mësuesi ta përmbushë këtë mision të lartë e fisnik

LITERATURA

1. Plaku, A. Aspekte të menaxhimit dhe lidërshiptit në arsim. Durrës, 2021.
2. Frabboni, F. & Minerva, F. P. Hyrje në pedagogjinë e përgjithshme. Luisprint, Durrës 2022. Vol. III.
3. Byroja ndërkombëtare e Edukimit. Unesco. Mendimtarët për edukimin. Plejad, Tiranë 2008.
4. Musai, B. Mësimdhënia dhe të nxënësit ndërveprues. Tiranë, 2005.

¹⁰ Plaku, A. Aspekte të menaxhimit dhe lidërshiptit në arsim. Durrës, 2021

5. Marsh, J. Cohen, Koncepte kryesore për të kuptuar kurrikulumin, CDE, Tiranë 2009.
6. MASR.Kurrikula bërthamë për arsimin e mesëm të ulët, Tiranë, 2014.
7. Udhëzuesit për arsimin Izha.edu.al
8. Musai, B. Metodologji e mësimdhënies. Tiranë, 2003.
9. Musai, B. Mjeshtëritë themelore të mësimdhënies. Tiranë, 1996.
10. Musai, B. Mësimdhënia me në qendër nxënësin. Tiranë, 2005.
11. Webliografia
12. <https://sq.ëikipedia.org/ëiki/Arsimi>
13. <https://ëëë.vorae.org/sq/a/rendesia-e-arsimit>
14. <ëëë.portalishkollor.al/neës/une-si-njeri-dhe-une-si-mesues-synimi-im-per-shekullin-xxi>
15. https://sq.ëikipedia.org/ëiki/Zhvillimi_i_shkatht%C3%ABsive_t%C3%AB_shekullit_21

MARRJA NË PYETJE E TË DYSHUARIT NGA ANA E POLICISË

Prof. Dr. Emin Huseini

HYRJE

Me të drejtë është konstatuar se krimi si fenomen negativ ka qenë prezent që në kohërat më të lashta, por me zhvillimin e teknikës, teknologjisë, pajisjeve më moderne dhe më të sofistikuara elektronike, është mundësuar që të kryhen me një shpejtësi më të madhe dhe të problematizohet çështja e zbulimit të tij. Në bazë të të dhënave statistikore të shteteve të ndryshme dhe të organizatave ndërkombëtare që merren me parandalimi dhe luftimin e kriminalitetit, shihet qartë se kriminaliteti si fenomen me rrezikshmëri të lartë shoqërore është në rritje permanente. Duke pasur parasysh efektet negative që lindin nga këto veprime të rrezikshme, është paraqitur si nevojë e domosdoshme e të gjitha shoqërive nga ato primitive deri te ato bashkëkohore, që të ndërmarrin masa sa më efikase për të parandaluar dhe luftuar atë. Në këtë dimension rol vendimtar luan Kriminalistika si dhe Procedura Penale. Kur arrijmë deri te dyshimi i bazuar se kemi veprë penale që ndiqen në bazë të detyrës zyrtare, organet e policisë janë të detyruar, në bazë të kodit penal të ndërmarrin të gjitha veprimet për ta zbuluar rastin. Këta veprime që ndërmarrin pjesëtarët e policisë janë të cilësuar si veprime kriminalistike dhe procedurale penale. Një ndër qëllimet esenciale të forcave të policisë është të arrijë te zbulimi i atij që posedon informacion për veprën penale dhe për autorin e saj, informacioni i cili shpeshherë na shërben si bazë fillimisht indiciuale dhe më pas si provë për ndriçimin e rastit. Në këtë drejtim dëshmia e të dyshuarit është e një rëndësie të veçantë, kur është në pyetje verifikimi i versioneve të tjera, marrja e informacioneve për autorin dhe rrethana të tjera. Këto të dhëna duhet ta vërtetojnë ose ta hedhin poshtë dyshimin që ekziston lidhur me një veprë të caktuar penale. Procesi i marrjes në pyetje nga ana e policisë mund të rezultojë i suksesshëm, por edhe jo. Por, nëse nisemi nga ajo se qëllimi final i marrjes në pyetje është gjetja e të vërtetës materiale, në këtë rast pjesëtarët e policisë duhet t'i respektojnë të gjitha porositë taktike, teknike dhe metodike të kriminalistikës, që të kemi një përfundim të suksesshëm të procesit të marrjes në pyetje të të dyshuarve. Për të pas sukses në punën e saj, organet e policisë duhet të

përgatiten si në aspekt teknik, ashtu edhe të avancimit profesional. Mossuksesi eventual në gjetjen e të vërtetës, si pasojë mund të ketë akuzimin si dhe gjykimin e personave të pafajshëm si kryerës të veprës penale, ose procesi penal do të mbetet i papërfunduar për shkak të 9 mungesës së provave. Në të dy rastet kryerësi i veprës penale do të mbetet i pazbuluar dhe i lirë, duke qenë i gatshëm dhe i inkurajuar që të kryejë vepër tjetër penal dhe në këtë mënyrë në vazhdimësi do të jetë rrezik potencial për shoqërinë. I dyshuari gjatë marrjes në pyetje, zakonisht tenton që ta fsheh të vërtetën, por ai kur ka parasysh se mund të ballafaqohet me dënimin, ai padashur dhe në mënyrë të pavetëdijshme ndryshon në reaksionet fiziologjike. Personi zyrtar duhet të jetë profesionalisht i përgatitur që t'i vërejë këto shenja dhe t'i kuptojë në mënyrë të drejtë. Mospasja njohuri nga fusha e kriminalistikës do të jetë shkak që procesi i marrjes në pyetje i të dyshuarit të rezultojë i pasuksesshëm. Në këtë situatë ne nuk do arrijmë që të marrim asnjë informacion lidhur me veprën dhe, në këtë mënyrë i dyshuari do ta llogarisë veten të përgatitur, për ta fshehur të vërtetën. Kjo gjendje atij do t'ia rrisë vetëbesimin për të kryer vepër të re penale. Marrja në pyetje përbëhet nga tri faza: faza përgatitore, faza gjatë marrjes në pyetje dhe përfundimi. Çdo fazë është e rëndësishme dhe mban në vetvete disa porosi që duhet të respektohen, në të kundërtën nuk do të kemi realizim të suksesshëm të saj. Mund të ndodhi që i dyshuari gjatë marrjes në pyetje të pranojë akuzën me të cilën rëndohet. Megjithatë, ky pranim mund të jetë i rrejshëm. Personi zyrtar që të arrijë të kuptojë se a kemi të bëjmë me dëshmi të rrejshme apo jo, duhet të ketë informacion për faktorët dhe motivet që e kanë detyruar të dyshuarin të japë dëshmi të rrejshme. Proces i marrjes në pyetje është proces sa i vështirë po aq edhe me përgjegjësi. Vështirësia buron nga ngarkesat që kanë punonjësit e policisë për të zbuluar të vërtetën, kurse përgjegjësia buron nga detyrimi kushtetues për mbrojtjen e lirive dhe të drejtave themelore të njeriut. Gjatë kësaj faze gjithmonë duhet ta kemi në konsideratë parimin e prezumimit të pafajësisë, i cili thotë: "çdokush është i pafajshëm derisa të vërtetohet fajësia e tij". Fajësinë e gjithkujt ligjërisht ka të drejtë ta vendos vetëm gjykata me aktgjykim të formës së prerë. Kështu pra, objekti i punimit trajton të gjitha problemet komplekse që kanë të bëjnë me aspektin kriminalistik dhe procedural penal të marrjes në pyetje të të dyshuarit nga ana e policisë.

MARRJA NË PYETJE E TË DYSHUARIT NGA ANA E POLICISË

– NOCIONI DHE KARAKTERISTIKAT BAZË

Marrja në pyetje e të dyshuarit nga ana e policisë është materje që është objekt trajtimi i Ligjit të Procedurës Penale, por pjesa më e madhe e këtyre funksioneve është e regulluar me Ligjin për Policinë. Ky ligj rregullon autorizimet dhe detyrat e policisë, organizimin e saj dhe çështje të tjera lidhur me aktivitetet dhe veprimet e saj. Ligji i ka të sanksionuar në mënyrë taksative parimet mbi të cilat duhet të mbështetet veprimtaria e policisë. Në nenin 2 të Ligjit të Policisë të R.Kosovës janë të shprehura këto parime:

1. Veprimet e Policisë së Republikës së Kosovës udhëhiqen nga parimet e mëposhtme:

- 1.1. trajtimi i barabartë dhe i drejtë i të gjithë personave;
- 1.2. respektimi i të drejtave të njeriut dhe lirive themelore;
- 1.3. paanshmëria dhe neutraliteti lidhur me bindjet dhe pikëpamjet politike të personave;
- 1.4. integriteti, ndershmëria dhe përgjegjësia në shërbimin publik;
- 1.5. transparenca – ofrimi i informatave për qytetarët dhe të qenit të hapur ndaj publikut; 1.6. legjitimiteti, përshtatshmëria dhe proporcionaliteti;
- 1.7. përkushtimi ndaj punësimit, avancimit dhe caktimit të detyrave në mënyrë gjithëpërfshirëse, meritore dhe pa diskriminim, duke reflektuar karakterin shumetnik në Republikën e Kosovës dhe duke i njohur parimet e barazisë gjinore dhe të drejtat e njeriut të parapara në Kushtetutë¹.

2. Zyrtarët policorë ushtrojnë autorizimet e tyre dhe kryejnë detyrat në mënyrë të ligjshme, të bazuara në Kushtetutë, në ligjet e tjera në fuqi dhe në Kodin e Etikës të hartuar nga Policia e Republikës së Kosovës dhe të miratuar nga Ministria e Punëve të Brendshme².

¹ Shih: Ligji për Policinë, R.Kosovës, Ligji Nr. 04/ L-076, 2 mars, 2012.

² Shih: Po aty.

3. Kodi i Etikës duhet të jetë në përputhje me parimet e lartpërmendura dhe me Kodin Evropian të Etikës Policore³.

Neni 12 po i këtij ligji kërkon nga zyrtari policor të zbatojë parimet e përshtatshmërisë dhe proporcionalitetit si një kufizim në ushtrimin e autorizimeve policore, ky përkufizim është bërë për arsye se një pjesë e konsiderueshme e detyrave dhe autorizimeve të policisë prek liritë dhe të drejtat e qytetarit.

Në këtë nen thuhet:

1. Zyrtari policor zbaton parimet e përshtatshmërisë dhe proporcionalitetit si një kufizim në ushtrimin e autorizimeve policore⁴.

2. Kur ndërmerr masa parandaluese për ta kufizuar lirinë e personit, zyrtari policor duhet ta ketë parasysh maturinë, shkallën e rrezikut dhe seriozitetin e kryerjes së veprës penale në atë situatë, për ta përcaktuar shkallën e kufizimit të lirisë së personit në pajtim me ligjin⁵.

3. Autorizimet e policisë ushtrohen vetëm atëherë kur është e domosdoshme, dhe vetëm deri në atë nivel që nevojitet për t'i arritur objektivat ligjor të policisë me pasoja sa më pak të dëmshme dhe për kohë sa më të shkurtër të mundshme⁶.

Në nenin 14 të Ligjit të Policisë të R.Maqedinisë thuhet se punonjësit e policisë do të ndërmarrin masa për ndjekjen e kryesëve të veprave penale, vetëm atëher kur të ekzsitojë baza e dyshimit se personi është kryerës i veprës penale⁷. Ekziston bindja dhe besimi, se kur ndodh që të kryhet një vepër penale, policia me këqyrjen e kujdesshme dhe të vëmendshme të vendit të ngjarjes, do këtë mundësi që të zbulojë ndonjë gjurmë me të cilën do të zbulohet kryerësi i vepres penale dhe do të dëshmohej fajësia e tij. Fatkeqësisht, në të shumtën e rasteve kryerësi i veprës penale nuk do ta pranojë fajin e tij. Mundësia e zbulimit të veprave penale dhe autorëve të tyre edhe përkundër zhvillimit të dukshëm të shkencës dhe teknikës dhe implementimin e tyre në fushën e kriminalistikës, ende nuk është në atë nivel që çdoherë të mundësojë zbulimin e gjurmëve materiale, mbi të cilat do të mbështetet fajësia e tyre. Gjithashtu, ekzistojnë vepra penale të atilla, si vepra

³ Shih: Po aty.

⁴ Shih: Po aty.

⁵ Shih: Po aty.

⁶ Shih: Po aty.

⁷ Shih: Zakon za Policia na R.M. (Ligji për Policinë i R.Maqedonisë), Slluzhben Vesnik na Republika Makedonia, broj, 114, 3 noemvri, 2006.

penale e spiunazhit dhe shpifja, nga kryerja e të cilave nuk kemi prova material, kështu që në këto raste një mënyrë e zbardhjes së tyre është marrja e deklaratave nga persona që kanë informacion për këtë. Deklaratat e këtilla do të vërtetojë ose demantojë faktet që janë të rëndësishme për zbardhjen e një vepre penale dhe do të argumentonin fajësinë e kryerësve të saj. Veç kësaj, ato deklarata në mënyrë të suksesshme do të na shërbejnë për të zbuluar edhe prova të tjera materiale që kanë lidhje me një vepër të caktuar penale. Në rastet kur do të posedonim edhe prova personale edhe materiale, këto në mënyrë të ndërsjellët dhe të argumentuar do të plotësonin ose demantonin njëra tjetrën, dhe kjo në mënyrë të sigurt do të na çonte drejt zbulimit të të vërtetës në një proces penal. Deri te këto deklarata do të arrihet me anë të kontakteve të drejtpërdrejta të zyrtarëve të policisë, me ata persona që posedojnë njohuri relevante për ato çështje.

Nenin 17 i Ligjitë të Policisë përcakton:

1. Zyrtari policor mund ta thërrasë personin për të dhënë informacione nëse ka arsye të bazuar se personi i caktuar ka informacione të rëndësishme për arritjen e objektivave legjitimë të policisë. Përgjigjja ndaj një ftese të tillë është vullnetare nga personi që e pranon ftesën.

2. Zyrtari policor është i autorizuar që ta thërrasë gojarisht personin e caktuar për intervistë në polici, nëse ekziston arsye e bazuar se ai ka informacione të rëndësishme për arritjen e objektivave legjitime të policisë.

3. Zyrtari policor duhet ta njoftoj personin lidhur me arsyen e thirrjes, dhe nëse personi pajtohet, zyrtari policor e shoqëron atë për në lokalet e policisë. Në raste urgjente, kur vonesa shkakton rrezik ose janë thirrur shumë njerëz, atëherë thirrja mund të publikohet në mediat publike.

4. Zyrtari policor është i autorizuar që me shkrim ta thërrasë personin e caktuar për intervistë në polici, nëse ekziston arsyeja e bazuar se personi ka informacione të rëndësishme për arritjen e objektivave legjitime të policisë. Fletëthirrja do të përmbajë titullin, adresën dhe vendin e organit policor që bën kërkesë për prezencën e personit, arsyen për thirrje, vendin dhe kohën ku duhet të paraqitet personi i thirrur.

5. Intervista policore për të miturit zhvillohet vetëm atëherë kur prindi ose kujdestari ka nënshkruar fletëthirrjen dhe e ka miratuar atë dhe vetëm në praninë e prindit ose të kujdestarit. Përgjigjja ndaj fletëthirrjes është vullnetare nga personi i thirrur.

6. Zyrtari policor lëshon fletëthirrje që personi i kërkuar të paraqitet për intervistë policore vetëm gjatë orarit ditor të punës, me përjashtim kur vonesa e thirrjes paraqet rrezik për personin, pronën, ose për arritjen e objektivave legjitime të policisë.

7. Vetëm sipas urdhrit të gjykatës dhe vetëm në pajtim me ligjin e aplikueshëm, zyrtari policor mund ta përdorë forcën për ta mbajtur personin e thirrur dhe për ta sjellë në stacionin policor ose në ndonjë vend tjetër. Nëse përdoret forca gjatë procesit të thirrjes, personi i thirrur informohet në gjuhën të cilën ai/ajo e kupton, se ka të drejtë të hesht, ta konsultoj mbrojtësin dhe ta kontaktoj një person familjar apo ndonjë person tjetër të besueshëm, siç parashihet në Kodin e Procedurës Penale⁸.

Biseda informative, si njëra nga mënyrat e mbledhjes së dëshmive mund ta definojmë si lloj komunikimi midis organeve të policisë në njërën anë dhe qytetarëve në anën tjetër. Ky komunikim është i karakterit joformal, sepse ligji nuk ka të shkruar asnjë përkufizim lidhur me vendin, kohën dhe mënyrën e realizimit të tij, kurse deklaratat e marra në mënyrë të këtillë nuk kanë vlerë provuese, por ekskluzivisht do të përdoren për qëllim operativ. Ndërkaq, kur flasim për bisedat informative me personat e dyshuar (që është objekti i këtij punimi), këtu detyrimisht kemi të bëjmë me respektim të rregullave formale, që do të thotë se deklaratat e këtilla të marra në këtë mënyrë do të posedojnë vlerë provuese. Në këto raste në përputhje me përkufizimin ligjor, ky proces emërtohet marrje në pyetje e të dyshuarit. Domethënë, para fillimit të bisedës i dyshuari duhet të njoftohet se gjatë marrjes në pyetje ka të drejtë të ketë mbrojtësin (avokatin) e vet.

Nëse i dyshuari në prezencë të mbrojtësit të vet pranon të japi deklaratë, organi i punëve të brendshme do ta dëgjojë në harmoni me dispozitat e Ligjit të Procedurës Penale, që shërbejnë për dëgjimin e të dyshuarve dhe në këto raste deklarata e fituar mundet të përdoret si dëshmi në procedurë penale. Këto biseda tani më nga takime joformale që bëhen me qytetarët në përgjithësi, kanë karakter të bisedave formale me të dyshuarit e një vepre penale. Në rastet kur biseda informative e punonjësve të policisë me të dyshuarin realizohet në prezencën e mbrojtësit, në vend të emërtimeve "bisedë informative me të dyshuarin", duhet të përdoret emërtimi "marrja në pyetje i të dyshuarit" dhe kjo, për shkak të arsyes se

⁸ Shih: Ligji për Policinë, R.Kosovës, Ligji Nr. 04/ L-076, 2 mars, 2012.

Ligji i Procedurës Penale nuk njeh termin bisedë informative, por marrje në pyetje i të dyshuarit.

Në rastet kur në marrjen në pyetje e të dyshuari nga ana e policisë nuk do të marri pjesë edhe mbrojtësi, në këto raste ky proces do ta humbte karakterin formal dhe do të emërtohet bisedë informative me të dyshuarin e jo dëgjim i të dyshuarit. Në këto raste shikuar në aspekt formal, kjo bisedë nuk dallon nga bisedat informative me personat e tjerë (viktima, dëshmitarët okular) dhe deklaratat e marra nuk do të kishin vlerë provuese.

Përveç dallimit formal, e përbashkëta midis bisedës informative me të dyshuarin dhe dëgjimit të të dyshuarit është qëllimet për të cilat ky proces ndërmerret, dhe këto qëllime janë:

- Eliminimi i të dyshuarve të pafajshëm dhe pranimin e fajësisë nga ana e të dyshuarit të vërtet.
- Vërtetimin e të gjitha fakteve dhe rrethanave të veprës penale.
- Vërtetimin e identitetit të të gjitha pjesëmarrësve.
- Sigurimin e informacioneve për zbulimin e sendeve dhe provave që kanë lidhje me veprën penale.
- Zbulimin e informacionit për vepra të tjera penale dhe për aktivitete tjera kriminale.
- Zbulimin e të dhënave që do të na shërbejnë si bazë për dëgjim plotësues dhe të ardhshëm.
- Zbulimin e burimeve tjera të informimit⁹.

Edhe një herë gjatë përfundimit mundemi të konstatojmë se duhet të bëjmë dallim midis bisedës informative me të dyshuarin (deklaratat e marra nga kjo bisedë nuk kanë vlerë provuese) dhe marrja në pyetje e të dyshuarit (deklaratat e fituara nga kjo mënyrë posedojnë vlerë provuese). Gjegjësisht, ky dallim është i karakterit formal, ndërsa dallim esencial midis tyre nuk ka, sepse gjatë zbatimit të të dyjave pjesëtarët e policisë do të përdorin njohuritë dhe porositë e njëjta kriminalistike. Megjithatë, duhet të kihet parasysh se prezenca e mbrojtësit

⁹ Shih: Krstic, O., Praktikum za kriminalistiku-taktiku, Policiska akademija, Beograd, 2002, fq. 159.

mundet në masë të konsiderueshme të dirigjojë punë e dëgjimit të të dyshuarit dhe të ndikojë në deklarimin e tij.

Marrja në pyetje e të dyshuarit është njëra nga punët më delikate që ndërmarrin punonjësit e policisë në procesin e zbulimit të veprave penale dhe kryeseve të tyre. Për arsye se ky proces gjithmonë mbart me vete edhe riskun për gabimet e mundshme që mund të ndodhi, ku çdo hap i hedhur gabimisht gjatë këtij procesi do të na çojë drejt dështimit. Situata dhe atmosfera gjatë dëgjimit është e tendosur, sepse mbi të dyshuarin qëndron autoriteti i shtetit me rregullat dhe rutinë e veprimit, nga të cilat rregulla zakonisht buron edhe dominimi i marrësit në pyetje mbi të dyshuarin. Marrja në pyetje e të dyshuarve në të njëjtën kohë është edhe proces për rekonstruim edhe proces për seleksionim. Proces rindërtimi është nga arsyeja se është objekt i dëgjimi të një ngjarje që ka ndodhur më parë. Për arsye të ligjeve të psikologjisë njerëzore, njeriu nuk mundet të kujtohet plotësisht dhe objektivisht për një ngjarje që ka ndodhur në të kaluarën, në bashkëpunim me ekspertët e fushës së kriminalistikës dhe fushave tjera bashkërisht do mundohen që të bëjnë rindërtimin e ngjarjes që ka ndodhur më parë. Kurse proces seleksionimi është për arsye se atë që deklaron i dyshuari nuk është gjithmonë e vërtetë dhe me relevancë për trajtim kriminalistik dhe procedural penal.

Gjërat që janë me rëndësi për procesin i dyshuari mundet me vetëdije ose pavetëdije t'i shmang ose t'i ketë harruar, kurse atë që është e parëndësishme ta vë në dukje apo ta nënvizojë. Kjo do të thotë se personi që merr në pyetje patjetër duhet të njohë disa mekanizma psikologjik të caktuar, personalitetin e personit që merret në pyetje dhe të gjitha rrethanat relevante të ngjarjes. Standardet demokratike kërkojnë që policia në ushtrmin e funksioneve të saja të jetë transparente dhe llogaridhëse¹⁰.

Policimi demokratik kërkon që policia të jetë dhe ta konsiderojë veten e përgjegjshme përpara: qytetarëve, eprrorëve, shtetit dhe ligjit. Prandaj, veprimtaritë e tyre, duke përfshirë: · sjelljen individuale të punonjësve të policisë;

- strategjitë për operacione policore;
- procedurat e emërimit; ose

¹⁰ Shih: Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.

menaxhimin e buxhetit duhet të jenë të hapura për monitorim nga një sërë institucionesh mbikëqyrëse¹¹. Gjithashtu, një tipar qendror i policimit demokratik është që të kuptohet se pëlqimi i publikut është i domosdoshëm. Parakushte për të fituar mbështetjen e publikut janë: transparenca në operacionet policore dhe kultivimi i komunikimit dhe i mirëkuptimit të ndërsjellët me publikun të cilit policia i shërben dhe mbron.

PERGATITJET PROFESIONALE DHE PERSONALITETI I KRIMINALISTIT

Asnjë profesion tjetër nuk kërkon kaq shumë njohuri dhe dije nga fushat e shkencave të ndryshme kështu si është rasti me profesionin e kriminalistit. Nëse kihet parasysh se puna e marrjes në pyetje e të dyshuarit për nga natyra e saj është delikate dhe konfliktuoze, është e domosdoshme posedimi i njohurive të ndryshme, por edhe cilësive të përshtatshme të personalitetit të kriminalistit. Puna e marrjes në pyetje nuk pranon asnjë lloj shablloni, për shkak se çdo marrjes në pyetje ka specifikat e veta që e dallojnë nga të tjerët të realizuara më herët. Realizim efikas të marrjes në pyetje të të dyshuarit paraqet kombinim të shkathtësive dhe artit¹².

Domethënë, dëgjimi efikas paraqet shkathtësi, sepse punonjësi operativ do t'i zhvillojë këto shkathtësi, për të drejtuar marrjen në pyetje në mënyrë të njëjtë si mësohet për të drejtuar automjetin, pra sa më shumë kohë të ketë drejtuar atë më i shkathët do të jetë. Kurse në anën tjetër, marrja në pyetje e të dyshuarit paraqet edhe art për arsye se punonjësi operativ duke lexuar literatura lidhur me këtë çështje, apo duke shkuar në trajnime të ndryshme dhe nga vetë përvoja e vete, ai krijon një stil të veçantë. Duke pasur parasysh ndërlikueshmërinë e procesit të marrjes në pyetje, me të drejtë parashtrohet pyetja se cilat janë ato cilësi, dije dhe shkakësi që duhet t'i posedojë kriminalisti që të mundet me efikasitet ta marri në pyetje personin e dyshuar. Njëra nga kualitetet themelore që kriminalisti duhet ta posedojë që të mundet, jo vetëm me efikasitet të drejtojë marrjen në pyetje, por edhe të ndërmerr edhe veprime tjera që janë në kompetencë të organit të punëve të

¹¹ Shih: Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.

¹² Shih: Zullavski, D., Wicklander, D., Practical aspects of interview and interrogation, second edition, CRC Press, 2002, fq 76. e thene sipas: Gudjonsson, G. The psychology of interrogations, confessions and testimony, John Wiley & Sons, London, 1992, fq. 264.

brendshme, është mirë që t'i njohë njerëzit dhe të dijë të sillet me ata. Kjo njohje ka të bëjë me personalitetin e tyre, temperamentin, anët e dobëta dhe të forta të tyre, të njohë psikologjinë e tyre për të vendosur komunikimin me ato etj. Esenca për të njohur mirë njerëzit, mbështetet në kombinimin e dy faktorëve: përvojës jetësore dhe njohjes së psikologjisë së personave¹³. Përvoja jetësore arrihet nga kontakti i shumtë me njerëzit, si në jetën profesionale, ashtu edhe në atë private. Në anën tjetër njohurit lidhur me psikologjinë e personave arrihen nëpërmjet procesit të arsimimit (para se gjithash në akademitë policore). Për sukses në marrjen në pyetje të të dyshuarit e domosdoshme është edhe durimi dhe këmbëngulësia. Domethënë, në numrin më të madh të rasteve i dyshuari lehtësisht nuk do të pranojë fajësinë e tij, për të cilën edhe dyshohet. Shpeshherë kriminalistit, për të arritur deri te fitimi i pranimet do t'i duhet mjaft kohë dhe durim. Mungesa e durimit apo ngutja që procesi sa më shpejtë të mbyllet, zakonisht ka rezultuar në fund si jo i suksesshëm. Domethënë, në atë moment kur i dyshuari do të kuptojë se kriminalisti nuk është i durueshëm dhe se ngutet, ai do të inkurajohet për të rezistuar edhe pak, duke menduar se fundi i marrjes në pyetje është afër. Përveç kësaj, humbja e durimit dhe pamundësi që të realizohet qëllimi i marrjes në pyetje, mundet për pasojë të ketë ndonjëherë edhe përdorimin e dhunës, kanosjes dhe metodave tjera të ndaluara nga punonjësi operativ. Për këtë shkak, nga kriminalisti kërkohet që të jetë emocionalisht stabil dhe person i ekuilibruar. Urrejtja, nervozizmi apo agresioni në asnjë mënyrë nuk guxon të jenë prezent tek punonjësi operativ gjatë procesit të marrjes në pyetje. Gjithashtu, ndonjëherë personi i dyshuar do të jetë edhe i pafajshëm, prandaj kërkohet durim që nëpërmjet provave të tjera të mundet të vërtetohet pafajësia e tij.

Në lidhje të ngushtë me durimi është edhe këmbëngulësia e kriminalistit. Autorët Inbau dhe Reid me të drejtë theksojnë se “asnjëherë nuk duhet të përfundojmë procesin e marrjes në pyetje, nëse do të ndihemi të dekurajuar dhe të gatshëm për ta lënë, por atë do të duhet ta vazhdojmë edhe pak – së paku 10 deri 15 minuta”. Këta autorë na tregojnë për rastet kur personat kanë pranuar veprën, në momentet kur punonjësi operativ ka vendosur ta lë. Shkak për këtë dukuri është fakti se koha kur kriminalisti dekurajohet, zakonisht përputhet me kohën kur i dyshuari plotësisht e sheh të padobishme mashtrimin e vet të mëtejshëm⁶⁸. Qëndrimet e caktuara negative, paragjykimet, dyshimet rreth racës, përkatësisë kombëtare, religjioze, në asnjë mënyrë nuk duhet të jenë prezente te kriminalisti, sepse ata janë në kundërshtim me parimin e objektivitetit, i cili është i një rëndësie

¹³ Shih: Po aty, fq. 265.

të veçantë për të vërtetuar të vërtetën. Çdo njeri është personalitet i veçantë, i cili në shumë aspekte të jetës psikologjike dallohet nga njerëzit tjerë.

Njerëzit e ndryshëm posedojnë edhe botëkuptime të ndryshme dhe, këto dallime janë si pasojë e nivelit arsimor, profesioneve të ndryshme dhe të ngjashme. Kriminalisti detyrimisht duhet të jetë në gjendje që me çdonjërin nga këto të vendosi komunikim të mirë, për të pasur sukses në punën e tij. Gjithashtu, kriminalisti duhet të posedojë inteligjencë të mirë, perceptim të shkathtë dhe të sigurt, aftësi të mirë memorizimi, konstatim logjik, të jetë bindës dhe me mençuri të parashtrojë pyetje¹⁴.

Gjithashtu, për grumbullim të drejtë dhe të suksesshëm të informacioneve nga kriminalisti kërkohet, midis tjerash: njohje solide të shkencës së kriminalistikës dhe përvojë të përshtatshme në këtë punë, afinitet dhe dashuri ndaj profesionit, aftësi për vetëkontrollim, elasticitet, mendjemprehtësi, aftësi për të mbajtur mend dhe riprodhim, aftësi për analizë abstrakte e konkrete dhe rezonim logjik, vetiniciativë e sakrifikim në punë, qasje metodike dhe aftësi planifikimi, këmbëngulësi në punë (e cila nuk duhet të shndërrohet në kokëfortësi), operativitet dhe aftësi për reagim të shpejtë dhe marrje të vendimit, thellim në punë, vlerësim kritik të gjykimit, vetëkritik dhe gatishmëri për përmirësim të gabimeve personale, objektivitet në punë, aftësi për punë në grup, aftësi për bashkëpunim dhe koordinim, ekonomikitet në punë, i kujdesshëm dhe diskret, respektim të plotë dhe të saktë të etikës profesionale, etj¹⁵.

Autorët Inbau, Reid dhe Beckly mbajnë qëndrim se drejtimi me sukses i marrjes në pyetje bënë pjesë në fushën e specializimit të lartë të veprimeve policore, si dhe kërkon kualitete të larta për hetim. Për këtë shkak këto autorë ndajnë bindjen se në njësinë organizative të policisë duhet të ekzistojnë punonjës të specializuar për të drejtuar marrjes në pyetje, dhe të merren vetëm me këtë veprimtari brenda policisë¹⁶.

Mundemi që të konstatojmë, se do të jetë e pamundur që te personaliteti i kriminalistit të jenë prezent të gjitha këto kërkesa në masë të plotë. Gjithashtu, fakt është se shkathtësitë për të drejtuar dëgjimin nuk janë “dhunti”, por ato duhet

¹⁴ Shih: Maver, D.; Defence strategies and techniques of interrogation. V: Policing in central eastern Europe, College of police and security studies, Ljubljana, 1996, fq. 189-190.

¹⁵ Shih: Yeschke, C.: The art of investigative interviewing, Butterworth- Heinemann, USA, 2003, fq. 157-158.

¹⁶ Shih: Gudjonsson, G.: The psychology of interrogations, confessions and testimony, John Wiley & Sons Ltd, London, 2012, fq. 59.

të mësohen dhe ushtrohen. Disa do të kenë më shumë talent se të tjerët për këtë detyrë, dhe me vetë këtë, këto shkathtësi do t'i zotërojnë dhe t'i përvetësojnë më lehtë. Gjithashtu, fakt është se vetëm një pjesë e shkathtësive të marrjes në pyetje e të dyshuarit mësohet nga librat, ndërsa pjesa tjetër vjen apo mësohet nga vetë përvoja.

Perfundimi

Çdo person ka të drejtë që çështja e tij të dëgjohet drejtësisht, publikisht dhe brenda një afati të arsyeshëm nga një gjykatë e pavarur dhe e paanshme, e krijuar me ligj, e cila do të vendosë si për mosmarrëveshjet në lidhje me të drejtat dhe detyrimet e tij të natyrës civile, ashtu edhe për bazueshmërinë e çdo akuze penale në ngarkim të tij. Vendimi duhet të jepet publikisht, por prania në sallën e gjykatës mund t'i ndalohej shtypit dhe publikut gjatë tërë procesit ose gjatë një pjese të tij, në interes të moralit, të rendit publik.

Legjislacioni procedural penal ka për detyrë të sigurojë një procedim të drejtë, të barabartë e të rregullt ligjor, të mbrojtë liritë personale dhe të drejtat e interesat e ligjshme të shtetasve, të ndihmojë për forcimin e rendit juridik dhe zbatimin e Kushtetutës e të ligjeve të Shtetit. Policia do të përforcojë demokracinë, ligjshmërinë, dhe rendin juridik në një shtet, nëse në aktivitetin e tyre të përditshëm do t'u përgjigjen nevojave të publikut, dhe do të përdorin autoritetin e shtetit në interes të popullit.

Ky organ është manifestim më i dukshëm i autoritetit shtetëror dhe detyrat e tyre parësore janë:

- ruajtja e rendit dhe ligjit, dhe qetësisë publike,
- ruajtja dhe mbrojtja e lirive dhe të drejtave themelore të njeriut,
- parandalimi dhe luftimi i kriminalitetit, dhe
- dhënia e ndihmës dhe shërbimi ndaj publikut (neni 10)¹⁷.

Në ushtrimin e detyrave të veta policia duhet të demonstrojë etikë, profesionalizëm, dhe integritet, sepse ato posedojnë pushtet të veçantë për të hequr përkohësisht lirinë e qytetarëve, të kufizojnë liritë dhe të drejtat e tyre, dhe në rrethana të veçanta të përdorin edhe forcën. Prandaj punonjësit e policisë këto

¹⁷ Shih: Ligji i Policisë së Kosovës, Ligji Nr. 04/L-076, 2 mars 2012.

detyra duhet t'i përmbushin në harmoni me standardet universale mbi të drejtat dhe liritë e njeriut dhe të drejtave politike. Kudo në botë policia është nën presionin e luftimit të kriminalitetit, dhe kërcënimeve që i kanosen sigurisë ndërkombëtare dhe kombëtare nga ai. Megjithatë, policia është e obliguar të operojë në përputhje me ligjet vendore, dhe standardet ndërkombëtare që kanë të bëjnë me respektimin e lirive dhe të drejtave themelore të njeriut¹⁸. Legjislacioni dhe rregulloret që rregullojnë detyrat dhe veprimtarinë e policisë duhet të jenë të qarta, të sakta, dhe të hapura për publikun, sepse vetëm atëherë do të mbylлим mundësinë që policia të abuzoj dhe t'i tejkalojë kompetencat e veta, të cilat tejkalime do të ishin në dëm të lirive dhe të drejtave të njeriut. Policia në çdo rast është e detyruar të zbatojë ligjin pavarësisht nga pozita shoqërore, apo përkatësia politik e një të dyshuar

Literatur

1. Ligji i Policisë së Kosovës, Ligji Nr. 04/L-076, 2 mars 2012.
2. United Nations, International Covenant of Civil and Political Rights (shenimi 5), neni A 3; CSCE, Conference of Security and Cooperation in Europe. Final akc, Helsinki, 1975, Kreu 1, Neni VII.
3. Gudjonsson, G.: The psychology of interrogations, confessions and testimony, John Wiley & Sons Ltd, London, 2012.
4. Yeschke, C.: The art of investigative interviewing, Butterworth-Heinemann, USA, 2003.
5. Maver, D.; Defence strategies and techniques of interrogation. V: Policing in central eastern Europe, College of police and security studies, Ljubljana, 1996.
6. Zullavski, D., Wicklander, D., Practical aspects of interview and interrogation, second edition, CRC Press, 2002.
7. Udhërrëfyesin për Policim Demokratik nga Këshilltari i Lartë Policor i Sekretarit të Përgjithshëm të OSBE-së, Vjenë, Maj 2008, botimi i dytë.
8. Zakon za Policia na R.M. (Ligji për Policinë i R.Maqedonisë), Slluzhben Vesnik na Republika Makedonia, broj, 114, 3 noemvri, 2006.

¹⁸ Shih: United Nations, International Covenant of Civil and Political Rights (shenimi 5), neni A 3; CSCE, Conference of Security and Cooperation in Europe. Final akc, Helsinki, 1975, Kreu 1, Neni VII, Fq. 7.

THE ELECTORAL SYSTEM OF THE PRESIDENT IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA-THE LATEST

PHD CAND. MR.FAHRI BAJGORA

Abstract

Doctoral Thesis, “The Electoral System of the President in the Republic of Macedonia – the Latest”- focuses on the research of finding - reaching the path for as possible democratic elections - as one of the important tools - methods - for democratic election – peaceful elections are the criteria set forth by these bodies for rapid democratic development - in economics, politics, judiciary, etc., in the framework of the paper, is formed a precondition for the research about the role, but at the same time also of the effectiveness of the SEC for more democratic election and independent solutions from other state bodies, etc.

As a special study case in the interest of research, as well as for verification and empirical reliability is applied the case of the Presidential electoral system in this Republic and the constitutional and legal conditions which have to be completed before and during the presidential elections in this republic.- The principle will provide answers to research questions about how it could be conceived the role and efficiency of SEC and the voters before and during these elections, how can it be known that a third actor, in our case the SEC and the voters - was successful, how the elections are organized by the SEC of this republic - and should it be judged as effective the organizing of these elections in an effort to develop the successes of these elections - have lead to a successful conclusion - during the presidential elections in the Republic of Macedonia which would be the influencing factors in the role and effectiveness of the SEC as an independent and democratic institution - and will it achieve through these elections, so the desirable progress in overall development path of state organs – institutions and to improve the life of citizens within the state-Republic of North Macedonia, etc.

In other words, how could we define and operationalize as a main dependent variable of this study - the effective mediating role of the SEC - voters in this particular case - Presidential Election in Macedonia, etc.

In the analysis of these elections, we find that these - until now and until the end according to the press and observers, are held democratically and independently from other bodies-however, there must be completed many criteria - important for the achievement of its narrowly presented purpose, while in the future effective in achieving the longer-term goals in regarding the efforts that these elections always take place without any problems regardless of other institutions – of states.

The methodological side of this paper, in particular - the Electoral System of the President in the Republic of Macedonia-is studied with the help of qualitative research methods as are-normative juridical, historical, literature study, analytical, etc..

As a qualitative study, it focuses on a single case - The electoral system of the President in

The Republic of Macedonia- to study, the ways and the role of these elections.

This research shows that the success and efficiency of these bodies - can be examined with

the possibility of a strong influence and strategy that SEC can have - from the cause of aspirations which also created conditions for this democratic development of elections etc.

For the successes and achievements of the SEC and the auxiliary bodies on the one side and

citizens- in the other role - have contributed to mutual understanding, etc

Key words - *dialogue, good faith, Electoral System, etc.*

Introduction

The first and second rounds of the sixth general presidential election in the Republic of North Macedonia were held on April 21 and May 5, 2019- In these two rounds - the first and the second, candidate Stevo Pendarovski won - supported by the ruling party LSDM - Social Democratic Union of Macedonia, then - from the Democratic Union for Integration - BDI - and 29 other political parties. During the elections in the first round, competed and Gorana Siljanovska - Davkova, a candidate supported by the opposition - Macedonian Internal Revolutionary Organization - Democratic Party for Macedonian National Unity - VMRO - DPMNE - and the coalition "For the best Macedonia" also and the candidate supported by the Alliance of Albanians - Besa - the other candidate Blerim Reka. - while in the second round entered and candidate - Stevo Pendarovski and Gordana Siljanovska Davkova .

A total of 1808,131 voters were registered - in the sixth presidential elections, etc., while on February 8, 2019, the presidential elections were announced, while on April 1, 2019, the election campaign began. It is characteristic that the candidates claimed that they were cross-party candidates with the support of political parties, etc. When the nominations of the three candidates were confirmed - by collecting signatures from citizens, etc.

In the first and second round, the elections were characterized by low participation, etc. - during which there was a risk of not reaching the necessary consensus of 40/ in the second round, etc. While in the first round, there was a low participation in quality with more Albanian population.

While in the first round of the presidential elections, a total of 3,156 local observers and 463 foreign observers were observed, while in the second round, 3,321 local observers and 809 foreigners were observed in the second round, etc.

The number of observers in the previous presidential elections is lower. The observers' assessment is that the solutions have enabled the respect of basic human freedoms, in a correct and democratic atmosphere.

The objections has been - providing the ambiguities of the existing legal framework in the part of the long campaign - in the second round, etc.

In the following, this short scientific paper provides a detailed overview of the campaign, with the financing of the campaign of the presidential candidates,

the announcement of the media, the results of the elections, the respect of the electoral rights, the evaluation of the elections by observers as well as by of political parties as well as summary conclusions for the entire election cycle, etc.

Electoral System of the President in the Republic of Macedonia-the Latest

According to the constitution - the President of the Republic of Macedonia represents the Republic - President of the Republic of Macedonia is the commander of the Armed Forces of Macedonia.

-The President of the Republic exercises his rights and duties on the basis and within the framework of the constitution and laws, etc. before taking the task, the President of the Republic makes a solemn declaration before the assembly with which he obligates to respect the constitution and laws - according to art. 8 of the Macedonian constitution.

- In cases of death, resignation, permanent inability to exercise the function or termination of the mandate according to the power of the constitution, until the election for the new president of the republic, the function of the president of the republic is exercised by the president of the assembly - Existence of conditions for the termination of the function of the President of the Republic is verified by the Constitutional Court of the Republic of Macedonia according to the official duty - and in case of inability to exercise the function, the President of the Republic is replaced by the President of the Assembly - and when the President of the Assembly exercises the function of the President of the Republic and he participates in the work of the assembly without the right to vote, etc.

Electoral System-

Entry into the elections - on April 21, 2019, will be held the sixth regular elections for the president of the Republic of Macedonia. For the President of the Republic of Macedonia will compete several candidates , such as - Blerim Reka, Gordana Siljanovska-Davkova, who was supported by the opposition party - the Internal Macedonian Revolutionary Organization - the Democratic Party for Macedonian National Unity - party - VMRO-DPMNE - and coalition "For a better Macedonia", which was led by this party. While Stevo Pandarovski was supported by the Social Democratic League of Macedonia - LSDM - then the Democratic Union for Integration - BDI - and 29 other political parties. The elections were announced on February 8, 2019, where the President of the Parliament, Talat Xhaferi, in accordance with the obligations derived from the constitution and the

laws on this issue - signed the decision for the presidential elections - which were foreseen - that the elections will be held on April 21, - at that time - the possible second round will be held two weeks later - on May 5,,

Voting abroad which is held in diplomatic and consular offices - ZDK - etc.

It is provided for one day before, for example on April 20, depending on the time zone in the country mentioned above. While on April 20, for example, the helpless and sick people also vote in their homes, people who are imprisoned or detained in prisons, people detained in detention, displaced people who vote in collective houses or reception centers - in the case of a second round, these categories of voters also vote one day before the elections, etc.

- While the collection of signatures for presidential candidates in this republic began on February 23 and ended on March 9 - a total of eight - at that time, presidential candidates began the process of collecting letters - three of them successfully collected the number of necessary, of the signatures - while the other candidates - Dimce Petrovski, Filip Petrovski, Josif Mircevski, Gospodin Popovski - did not manage to collect the necessary signatures. while one candidate - MP Amdi Bajrami, president of the League of Macedonian Roma has left the race - while from VMRO-DPMNE - Filip Petrovski was initially the candidate for president - but at the party convention he lost to Professor Gordana Siljanovska Davkova - while he has Filip Petrovski accused the state election commission - SEC - of manipulating the procedure for collecting signatures - according to him - citizens were given invalid lists for signatures with the intention that the valid list would remain empty, while SEC denied such accusations.

While - three candidates Blerim Reka, Gordana Siljanovska-Davkova and Steve Pandarovski have successfully completed, - Separately we will present data from statistics - Blerim Reka announced his candidacy for president through social networks on February 28, 2019. while on March 5, 2019, in the electoral headquarters, it was announced that Blerim Reka has collected the necessary number of signatures - more than 11,000 signatures - but in less than 15 hours - he has collected them. For these successes, he thanked the Alliance of Albanians and Besa as a political party that helped him to collect the necessary signatures,, - This candidacy of Blerim Reke came as a result of the failure of an agreement between

the parties -Alliance of Albanians and Besa with BDI- in power and LSDM for joint "consensual" candidate for president.

While Gordana Siljanovska -Davkova, a professor at the Faculty of Law, announced her candidacy after 27 professors publicly demanded that she be published as president - she announced for a while that she would run in the VMRO-DPMNE convention. –

In the congress which was held on February 16 in Struga, she competed among a total of 8 candidates, among them and deputy Vlatko Gjorcev, Filip Petrovski, who competed in this convention as a candidate proposed by the central committee of the United Macedonia party - she won 408 from 519 votes and officially became the presidential candidate of VMRO-DPMNE. After the convention, on February 22, Siljanovska -Davkova - she started the procedure of signatures and the next day she announced that she managed to collect a total of 16,000 signatures.

While the candidate three-Stevo Pendarovski, who was a candidate of LSDM in the previous presidential elections as early as 2014, joined the presidential race as the last candidate. His candidacy was announced on March 1, 2019, after LSDM, BDI and 29 other political parties announced that they had reached an agreement for a joint candidate in the elections - Earlier, Stevo Pendarovski was in a close race within LSDM party with three ministers of the current cabinet, Nikola Dimitrova, Oliver Spasovski and Radmilla Shekerinska. - candidacy of Stevo Pendarovski was formalized at the LSDM congress held on March 3 in Skopje - where he won the unanimous support of all 712 delegates - Even though he received support from a political party, Stevo Panderovski, same as Blerim Reka and Gordana Siljanovska Davkova also collected signatures for his candidacy.

After the closing of the predicted deadline for the signature, Pendarovski had collected 31,267 signatures.

- The most uncertain was the choice of the LSDM and BUI candidate, Stevo Pendarovski. Several statements preceded his election, as well as inter-party negotiations between LSDM and BDI - BDI continued to stand in the position it developed for the previous presidential elections - at that time - in 2014 for the so-called "consensus president", which is acceptable president for all ethnic communities in Macedonia, who will represent all citizens in Macedonia.

After the initial failure to reconcile with LSDM, on January 30, BDI announced that in the presidential elections they will compete with their

candidate, while the possibility of supporting another candidate exists, but only if they reach an agreement with the other party. etc.

-Specific for these presidential elections is that the three presidential candidates confirmed their candidacies by collecting signatures-the presidential elections are held in the atmosphere of a turbulent political atmosphere-The change of the constitutional name of the country, thawing of the euro integration processes and aspects still unresolved issues of the previous political crisis, the political and judicial process of the incidents in the parliament on April 27, 2017, the status of the special public prosecutor's office-PSP- the trial processes arising from the work of the PSD, as well as the necessary reforms for the start of the date for the talks on membership in the EU in June of that year - these were the dominant topics addressed by the political community. In this context of party polarization, the presidential candidates have emphasized that they are in fact non-party candidates and will be independent in their work, even though they are officially supported by political parties.

1. According to the constitution, the duty of the president of the republic does not agree with the exercise of the function, other public profession or the function in a political party, etc. - while - for the removal of the immunity of the president of the republic, the Constitutional Court of the Republic of Macedonia decides by a majority of two thirds of the votes from the total number of female judges, etc. - according to this article.. the president of the republic holds responsibility for the violation of the constitution and laws during the exercise of his rights and duties. The procedure for dismissing the president according to the constitution of the republic - according to art. 87 procedure for verifying the responsibility of the president of the republic by the assembly with a majority of two-thirds of the votes from the total number of deputies - for the responsibility of the president, the Constitutional Court decided with a majority of two-thirds of the votes from the total number of female judges. If the Constitutional Court verifies the responsibility of the president of the republic, the function is terminated by the power of the constitution, etc.

Preparations for the Presidential Elections

The State Election Commission - SEC - approves the deadline for electoral activities for the holding presidential elections, etc.

The SEC continuously fill in the members of the Municipal Election Commissions - MEC - to replace those whose mandate was terminated or requests for dismissal - but no later than February 21. - According to the schedule, the municipal Elections Commission - MEC - will form The Electoral Council - and until that - the SEC - are also created by the missions of the ECs in the diplomatic and consular missions.

Meanwhile, the public viewing of voter lists in the regional offices, on the website of the CSE, as well as in the diplomatic and consular missions abroad - voting, is open in a certain period before, etc.

The President of the Republic of Macedonia can be elected a person who on the day of the elections has reached 40 years of age - for President of the Republic cannot be elected a person which until the day of the elections has not been a resident of the Republic of Macedonia at least ten years in the last 15 years.

According to this constitution - article 81 - for president of the republic can propose a candidate at least 10,000 voters or at least 30 deputies, etc., - For president of the republic is elected the candidate who won the majority of votes from the total number of voters, etc.,

Those citizens who, during this period, determine that they are not on the voters list and fulfill the conditions for the right to vote, may request to be registered, while in the period from the announcement of the elections to the close of public viewing, citizen voters of Macedonia who live abroad and who qualify for voting abroad can apply to realize this right.

According to Article 80 of the constitution of the Republic of Macedonia - the President of the Republic is elected in general and direct elections, by secret ballot, for a period of five years. For the president of the republic, the same person can be elected at most twice - according to this constitution - the president must be a citizen of the Republic of Macedonia according to the constitution.

The election of the president of the republic takes place in the last 60 days of the mandate of the previous president.

- In cases of termination of the mandate of the president of the republic for any reason, the election of the new president is done within a period of 40 days from the day of the termination of the mandate - according to art. 81 of the constitution of the Republic of Macedonia, etc.

As for the legal term of the elections - for example, According to the legal deadlines and in accordance with the schedule of the SEC for the implementation of the presidential elections during the year 2019, the election campaign for this election lasted from April 1 to April 19, 2019.

- While - According to the schedule, the financial reports - with the specification of the cost of income and expenses in the bank account - the organizers of the election campaign must submit them to the SEC, the state audit office - SAO, and the State Commission for the Prevention of Corruption - SCPC - until in the following terms such as income and expenses for the first 10 days of the campaign, -after 10 days- and campaign expenses in

the first round, if there are no second voting round after 10-14 days or if there are second round, the income and expenses of the second part of the election campaign, while –

The general financial report is presented no later than 30 days after closing the bank account and is submitted to the SEC, SAO, SCPC and to the assemblies-

also, the broadcasters, print media and electronic media and internet portals are obliged to send reports to the Ministry of Finance - MF, SEC, SAO and SCPC for the advertising space used by each of the participants in the election campaign and within 14 days, if the second round is not held, and not later - if the second round of voting takes place, etc.

And also according to the constitution of the Republic of Macedonia - if in the first round any candidate for president has no won the necessary majority of votes, in the second round will voted for two candidates who have won the most votes in the first round - and t the second round of voting is held within 14 days from the end of the first round of voting - according to Article 81 of the Constitution of the Republic of Macedonia. - how is elected the candidate who won with the majority of the votes of the voters who voted, if more than half of the voters have voted, etc. - If even in the second round of voting, none of the candidates has won the necessary majority of votes,was repeating the entire election procedure.

On the other side, for example - on March 12, began the period provided for in Article 8-a of the Electoral Code, according to which no public events can be held to celebrate the start of the construction or use of an object or

infrastructure financed by the budget, the public fund, and funds of public enterprises with state capital.

According to the schedule, requests for election observation by local and foreign observers can be submitted approximately within 2 days, etc.

The latest changes for the Electoral Legislature

In the past period, some changes were made regarding to the provisions of the election code of the Republic of Macedonia. The changes have to do with the state electoral bodies, financing of political campaigns, the participants in the campaign, as well as the legal provisions of audio-visual media services.

State Election Commission

In Macedonia, in May 2018, the parliament approved 80 amendments to the Electoral Code. These changes are supported by the government and the opposition, and many articles of the electoral code that regulate the work of the state electoral commission- SEC were changed. With the additions to Article 26, the SEC now has seven members with a defined composition - the Chairman, the Vice-Chairman now and the five members of the commission. The mandate of the Commission starts from the day of the elections, and lasts

until the election of the following members of the SEC, but no more than two years may pass.

The conditions that must be fulfilled by the members of the SEC are described by the changes in the electoral code. With the recent changes in these positions, a citizen of the Republic of Macedonia - RM - with permanent residence in the country, who has a university degree diploma with at least eight years of experience and is not a member of a political party, the assembly publishes the announcement for the election of the president, vice-president and members of the SEC, the Official Gazette of R.M. ,, and in the daily press. the notification last eight days from the day of publication in the Official Gazette.

The procedure for the election of members is prepared by the commission for the approval of elections and appointments in the assembly of the Republic of Macedonia.

This commission prepares a draft list of candidates and presents it to the assembly. As for the candidates on the list, the opposition proposes one president

and two members, while the parties in power propose a vice - president and three members. All members are elected by a two-thirds majority of the total number of deputies.

The changes have also been made regarding the conditions for the termination of the operation of SEC members. with recent changes, the ending could be-

1. By force of law,
2. At their request,
3. Due to the unprofessional and unethical exercise of the function,
4. Due to completion of the requirements for retirement at the age set by law,
5. Due to death and
6. If convicted with a final sentence of more than six months.

While with two thirds of the total number of SEC members, can propose to the selection and appointment committee, the dismissal of a member due to unprofessional and unethical behavior in office, etc.

-Regarding the SEC - in the changes, it is related to the deadline for the proposal of the members of this body -According to this - the Speaker of the Assembly informs the political parties that within three days they must submit their proposals for chairperson and two members - for the opposition - respectively, the vice-president and three members of the SEC - of the parties in power.

And if the opposition and the parties in power do not use the right to propose the candidate, in that case, the candidates will be appointed by the committee for issues of elections and appointments of the Assembly.

Financing of the political party

In the Parliament of the Republic of Macedonia in July 2018, the last changes were made regarding the financing of political parties. In the law on financing of political parties changes have been made in some provisions regarding the specification of property and the financing of political parties -

movable and immovable property - the sum of the total amount of activities for the annual financing of political parties in the amount of 0.15 / of the budget, private funding sources, the amount of individual donations should not be greater than the sum of 60 monthly salaries as donations from legal entities and 30 monthly salaries if the donations come from natural persons. from the funds for financing political parties provided by the Budget of the Republic of Macedonia, 30/ are distributed equally to all political parties that have won at least 1/ of the total number of votes from the last parliamentary or local elections . And 70/ of the funds allocated to political parties based on the number of members of Parliament elected in the last parliamentary elections and the number of councilors elected in the last local elections, etc.

- While in the part about the control of the financing of the political parties, the Article 26 of the law has been completed with several paragraphs, where it is emphasized the possibility that the political parties have only one bank account, and the case of financing by securing funds from a loan from commercial banks. , except for the party's main bank account. These may have a separate concrete account for party funds secured through a loan. Also, the political party has the right to transfer funds between its accounts, while the research-analytical center of the party -RACP- has a separate account.

Funds from the budgets of the Republic of Macedonia in the amount of 280,000 in equivalents denar are also provided for the annual financing of the anp, which are formed according to the law, as part of the internal organization of the party.

Also, the recent changes in the law created an obligation to present a financial report on the material and financial performance of the party, which includes the financial operations of the account - the account of the political party. the changes as an additional part of the financial report recognize the articles,,sponsorship,,. Whereas, the changes provide that the funds intended for the financing of political parties are paid in accordance with the budget possibilities - but not later than March 1 of each current year.

While, along with the Law on the financing of Political Entities, the Electoral Code of the Republic of Macedonia has changed in the field of fundraising for the financing of political campaigns, etc. by completing this paragraph, political parties can deposit funds from

the basic turnover account in the transaction account opened for the financing of the election campaign. The Political Party is authorized to transfer from the transaction account for the financing of the campaign to the basic turnover account of the party.

Public Bulletins

With the changes in the Electoral Code of 2018, it was foreseen that from the day the elections were announced, until the beginning of the election campaign, broadcasters, print media and electronic media - portals - could not broadcast or publish paid political advertisements, with the exception of announcements and notices for the collection of signatures to support the candidacy of a group of voters, etc.

The media during the Presidential elections in the Republic of Macedonia

In the media environment in the country that consists of 250 media houses, including 130 broadcasters and 1000 Internet pages, television still remains as the main source of information - except for the Agency for Audio and Audiovisual Media Services, whose legal obligation is to monitor the coverage of media during the election process, media coverage during the election campaign was supervised by the international election observation mission, the OSCE/ODIHR showed impartial reporting by public broadcasters that enabled voters to be adequately informed before exercising their right to vote. Of them to vote. The OSCE international monitoring report - which notes an improvement in the state of press freedom, despite the discovery of a case in which the TV 21 team was subjected to threats and intimidation, etc..

The monitoring of the media coverage of the election process was done from the day the elections were announced, including the beginning of the pre-election silence that took place before the second round, etc.

- This monitoring was carried out by the Agency for AUDIO and Audiovisual Media Services - AAVMU, as a body legally responsible for monitoring this process. AAVMU reports for media monitoring covering all forms of media coverage of the elections - daily information programs, special information programs - interviews, TV/radio debates, current affairs programs, documentary and specialized thematic programs and informative programs dedicated to the elections, etc

Protection of Electoral Rights

The Constitution - as well as the Electoral Code guarantees the protection of the right to vote - according to the Electoral Code, each submitter of a list of candidates and each voter has the right to submit a complaint to the State Election Commission if they consider that their right has been violated.

From the submitters of the list, complaints may refer to the voting procedure, tabulation and determination of results, while voters may make remarks if the right to vote has been violated in the procedure. For the protection of the right to vote, it is urgent - so the filing of the complaint and lawsuit in this case cannot be sent by post. whereas the submission of the list to the SEC, the submitted complaints must be submitted within 48 hours after the end of the voting, while after the announcement of the preliminary results and the SEC is obliged to make a decision within 48 hours after receiving the complaint. The SEC informs the applicant about the decision taken of the complaint by electronic mail and the decision is considered to have been delivered within five hours from the sending of the electronic mail. And if the complainant is not satisfied with the answer, he has the right to submit a complaint to the Administrative Court within 24 hours after receiving the decision - whereas the court must make a decision within 48 hours if after receiving the complaint, etc.

While in cases of violation of the voter's right to vote, the same can submit a complaint to the SEC within 24 hours and the SEC must make a decision within 4 hours after receiving the complaint, etc.

Assessments of Elections by Observers

The presidential elections in the first round were monitored by a total of 3619 observers - and in the second round by 4130 observers. Of them, 3,156 local observers were local observers and of 463 foreign observers in the first round, respectively 3,321 local foreign observers in the second round of elections.

- As local observers, the largest number was from the MOST civic association, respectively 1994 observers in the first district and 2032 observers in the second district, etc. Then the Association for the Affirmation of Human Values and the Integration of Youth MAK-SONCE - Skopje had 583 observers accredited in the first round and 768 observers in the second round. While the third

accredited organization is the Association for the Development and Promotion of Tourism, sustainable development and human rights AXIOS 2017 Skopje with 329 observers in both rounds of the elections, while the other organization that observed the elections was the Center for Civil Liberties from Skopje with 160, respectively 163 observers in the second round, Inkluziva from Gostivar 44, National Roma center from Kumanova 20, Association of Persons with Disabilities, Together we can with 10 and the Macedonian Center for Culture and Development and the Institute for Economic Strategy and International Relations - Oher with eight observers.

The Organization for Security and Cooperation in Europe / Office for Democratic Institutions and Human Rights - OSCE / ODIHR - had 195 observers in the first round and 249 observers in the second round, which was the largest foreign observer mission.

Likewise, the embassies of the United States, Canada, Italy, Albania, Hungary, Sweden, Great Britain, the Netherlands, Kosovo and the EU delegation in North Macedonia observed the elections with a smaller number of observers.

- The first round was attended by 48 foreign journalists - from RUPTLI Agency, Orf-Radio and Austrian television, Bulgarian National Television, Voice of America, RTV Vojvodina, German state television, T 7 Pristina television, Turkish state television -TRT.

While in the second round, the number of journalists has increased to 60, journalists from TRT-World correspondent, RTVM etc. were also accredited.

In the preliminary reports for the first and second round, the OSCE/ODIHR mission assessed that the elections were implemented with good respect for freedoms and fundamental rights and voters were able to be informed, etc. - It was assessed that the day of the elections passed without problems and in transparently etc

The association most estimated that the citizens were free to cast their votes and that the voting took place in a fair and democratic atmosphere//

Assessments of elections by political parties

Political parties from the government and positions, and from the presidential candidates, come out with different assessments for these presidential elections in the first district - the ruling LSDM party assessed the elections as democratic elections, noting that such elections are important for Euro-Atlantic integration - while VMRO-DPMNE parties -, on the other hand, accused of pressure from the government and the use of illegal means to collect information in some cases, etc.

While LSDM assessed that the elections in the first round took place in a calm, democratic, honest atmosphere and that the first round of these elections was "crystal clear". LSDM congratulated the citizens for the free exercise of their right of voting, demonstrating in a democratic way the maturity and democratic responsibility before society and dignified and in front of the state, etc. - it evaluated that the institutions with all their capacities were able to pass the elections in a better order, etc. and for the second round, it called the citizens from all ethnic communities to support their candidate, etc.

Whereas the VMRO - DPMNE opposed this assessment which accused of irregularities and pressure on voters from the government, etc. one of the accusations was the existence of a request with which LSDM attempted to collect data on citizens, etc.

- What did this party say - what made the citizens say no to crime, corruption and nepotism of the government. Those from the citizens asked that in the second district they come out in great support for Gordana Siljanovska-Davkova.

While in the elections in the second district, Gordana Siljanovska-Davkova won, with the aim of confirming that the citizens are the ones who vote, etc.

- While the day of the Elections was evaluated as peaceful and democratic by the electoral headquarters of Blerim Reka - who evaluated them as fair, free and democratic and emphasized that the result exceeded their expectations, etc. - according to Blerim Reka, due to the list of to the uninformed voters, which did not take into account 250,000 citizens who have emigrated, is low participation, etc.

And on the day of the decisions, the head of the Alliance for Albanians, Zijadin Cela, stressed that fair and democratic elections are important for the country, but accused that during the campaign they witnessed intimidation, blackmail and bad propaganda from the media close to the government - Alliance for Albanians and Besa, which supports the candidate Blerim Reka, held a joint press conference immediately after the elections, where Zijadin Cela emphasized that they are satisfied with the result since in all settlements and municipalities with an Albanian majority, Blerim Reka won with a convincing victory, etc.

- In the second round, LSDM and VMRO-DPMN, as well as for the first round, assessed differently, differently for the election day and the electoral process as a whole, etc.

- For the second round, VMRO-DPMN qualifications were tough, pointing out a number of irregularities - an organized vote, family vote, pressure, threats and blackmail, as well as allegations of bribes to voters. While for LSDM, the solutions were democratically successful, rights that allowed citizens to exercise their right to vote in a peaceful and dignified manner - the Republic of North Macedonia held clear and democratic elections with a peaceful and democratic day.

- After holding the second round of elections, LSDM and VMRO-DPMNE held press conferences together with the candidates they support, etc. In an LSDM press conference, the prime minister and head of LSDM - Zaev emphasized that the elections were successful and democratic and that both electoral districts were clean and that Macedonia demonstrated democratic capacities, etc. He congratulated the victory of Stevo Pendarovski and thanked all the ethnic communities, all parties and political entities that participated in the elections.

Conclusions

These above presidential elections for 2019 and the current one. In the Republic of North Macedonia, in general, they took place in a democratic and correct atmosphere - where citizens freely expressed their right to vote. the campaign was assessed as peaceful. What contributed to the respect of the basic freedoms of expression - the largest part of the campaign was characterized by the positive promotion of the candidates - but with contradictions between the candidates supported by VMRO-DPMNE and LSDM, especially at the end of the

campaign for the second round etc. Especially the main topic during the campaign was the question about the Prespes Agreement and the name change, etc.

- The winner was Stevo Pendarovski, who was supported by LSDM, BDI and 30 smaller political parties - where he directed his campaign directly towards the Euro-Atlantic future of the country and the need - for a president who unites, etc.

While the other candidate, Gordana Siljanovska Davkova, who was supported by VMRO-DPMNE during the campaign was especially focused on - the damage from the Prespes Agreement and then the need for a legal decision, emphasizing the problems faced by society in the Republic of Macedonia - during the rule of LSDM leadership.

While on the other hand, Blerim Reka, mainly focused the campaign in the areas with majority Albanian population, even though during the campaign in the framework of the television stations, the crowds were addressed to all the citizens of the Republic of Macedonia - while defending the concept of the Euro-Atlantic and multi-ethnic republic.

- Regarding financing - the most expensive election campaign is that of Stevo Pendarovski - until the end of the second round, he spent 47,890,399 denars - 778,704 Euros, etc.

While in the first round, the elections were characterized by low participation - the low participation is due to several factors, such as - the low motivation of the voters, especially the Albanian ones, etc.

- While in the first round of voting, 41.68/ of registered voters came out - participation increased slightly in the second round - voter turnout increased by 46.65/ - which is less than the turnout in the presidential elections in 2014 when two elections were held at the same time - simultaneous parliamentary and presidential.

In the first round, the candidate Stevo Pendarovski won the most votes - 42.53/, then Gordana Siljanovska Davkova won 42.25/, while the Albanian candidate Blerim Reka won 10.6/ of the votes - while 4.34/ votes were declared invalid, etc.

While the difference between them was apparently higher in the second district, etc. in this district, stevo pendarovski won the most votes - a total of 51.65/ of the votes, while his opponent Gordana Siljanovska -Davkova -44.75/. while 3.6/ votes were declared invalid, etc..

Stevo Pendarovski in the second round was elected and won 51.65% of the votes, representing 24.09% of the total number of voters registered in the electoral list within the Republic of North Macedonia, etc. For the first round, a total of 14 complaints were submitted - five of them were accepted, in the state commission of elections - kshz - etc. while in the second district 12 complaints were presented while 4 of them were accepted - while all complaints were submitted to VMRO -DPMNE and Gordana Siljanovska - Davkova - in all cases the voting was canceled but there was no re-voting - that in those places voting did not affect the overall results, etc.

- As for the watchers - the first round was attended by 3,156 local watchers - 463 foreign courses, etc. also for the second round of these elections, the number of local observers increased to 3,321, while the number of foreign observers was brought to 809 observers, etc.

General assessments

- The general assessment of the monitoring missions, especially the OSCE/ODIHR and the local MOST, is that the elections were held in a democratic and correct atmosphere - they were conducted in an efficient manner with respect for fundamental rights and they were allowed to be informed about with the candidates before they make their choice, etc.

- It was assessed that the elections on that day were going without problems in relation to the procedure and it went in a transparent manner even though there were some isolated cases of irregularities and there were some remarks about the electoral code with a focus on the financing of the campaign in the second round, etc. And enjoying the trust of the majority of the interested parties - the work of the SEC was evaluated by the observers as impartial and an open solution, etc.

While there were remarks, the SEC noted that it was late in certain technical preparations and also that some of the sessions were held in a closed form - the MOST report noted that the SEC canceled the voting without opening the material in four cases, etc. .

The European Union has assessed noting the need for further reforms in the electoral legislation and has assessed these solutions as calm and transparent - while the US embassy welcomed the preliminary findings of the OSCE/ODIHR

and assessed the elections as a competitive solution and that the respect of fundamental freedoms are contributors to a democratic process.

While BDI welcomed the development of the electoral process by evaluating the country's capacities for conducting European elections - while the candidate Blerim Reka evaluated the solutions as democratic and free rights, which during the campaign was supported by Besa and the Alliance of Albanians.

Whereas the opposition VMRO-DPMNE blamed for the irregularity and pressure on the voters from the government-LSDM in power assessed the elections as exceptionally fair, peaceful and democratic, etc.

While the media reporting has been evaluated as professional and impartial, with particular emphasis on the perceived tendency of the media to adhere to the principles of equal, fair and accurate information. - the OSCE/ODIHR monitoring mission.

During these elections, most of the media in the campaign period have respected not only the Electoral Code and the law for AUDIO and individual media services, but also the standards and principles of impartial journalistic reporting, making it possible for citizens to have the right information immediately before exercise the right to vote

- The fifth president Stevo Pendarovski was inaugurated as president on May 12, 2014. - unlike the inauguration of President Ivanov in 2014, when the LSDM - then the opposition party did not participate - Pendarovski's inauguration was followed by the opposition and the parliament, etc.

- The inauguration session was attended by the President of Serbia, Aleksander Vucice, the President of Albania, Ilir Meta, Rumen Radev of Bulgaria and Hashim Thaci of Kosovo, etc. - the Ministries of Foreign Affairs of Greece, Montenegro, etc. took part in the inauguration.

-Congratulations for his election came the day after the elections - from the Secretary General of NATO, Jon Stoltenberg, the Commissioner for Enlargement, the Austrian Chancellor, the British Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs of Great Britain - congratulations for this decision came from the United States, as well as from the President of the European Commission Jean-Claude Juncker, etc.

In parallel to the presidential elections of April 21, 2019, early elections were also held for the mayors of the municipalities of Ohrid, Diber and Novo Sello, etc.

RESOURCES

1. Constitution of the Republic of Macedonia-1991.
2. Electoral Code in the Republic of Macedonia - issued 2018.
3. Rules of Procedure of the assembly of R.M. issued 2008.
4. Other sources
5. „Blerim Reka is also an official candidate for the president of the state,,PLUSINFO,05,03.2019 ETC.
6. "Candidate Petrovski accuses him of manipulating the CSC, which the CSC denies. Access to <https://24.mk/details/kondidatat-petrovski-obnvinuva-za-manipulation-vo-dik-a-attam-go-demontirat> .
7. "Thank you citizens, I join the leadership - I will be a dignified president of all - you will be proud - press statement, LSDM - after the 2019 elections, etc.

PARAQITJA E SHTETIT

PHD CAND. MR.FAHRI BAJGORA

ABSTRAKTI

Qellimi i këtij punimi shkencor cendron në gjetjen e përgjigjeve në pyetjet – cilat janë kushtet , shkakët , pasojat –sfidat dhe efektet kryesore të shtetite neper shocerite klasore etj.

Me cilat sfida ballafacohen institucionet e shtetit prej paracitjeve e deri me sote etj..- si të arrihen efektet për zhvillim të vete shtetite – në këte periudh dhe në ato të mëparëshme etj..

Procesi i paracitjese se shtetite është ballafacuare me kushte të pavoliteshme –me munges të tradites demokratike- penges të jashtme-nivel të ulët të zhvillimit ekonomik dhe ambienteve biznesore të papershtateshme –me vones në reformat e tranzicionit –me kulture politike biznesore të kaluare neper periudha kohore-si dhe dukuri negative në shoqëri , mungese të opozites se mirefillte etj..

Keto janë fakte që përcendrohet në një shtet se a është i fortë apo mjaft i zhvilluar ekomikishte –politikisht etj.-

Modeli i këtij studimi nisët nga këndevështrime të shumta me metodat përkatëse , për kuptimin e shkaqeve ,pasojave, korelacionet dhe efektet etj.

Duke përdorë modele e strategji të hulumtimit me krahasime – me vleresime , etnografi vrojtuese , teori të bazuara , argumentim të fakteve e proceseve , që lidhen me temën në kohën e hapësirës e lartecakuna –neper periudha prej fillimit e gjer në ditët e sotme etj..

Përdorimi i modelit eksperimental-e që vete koha e ka vertetue-perfacesimor përmes vëzhgimit –aktin pasiv në studimit kohorë të përkufizuar të dukurive konkrete ose -përgjithëshme..Analiza e raporteve monitoruese të institucionit të shtetit si dhe agjencioneve të pavarura monitoruese në lidhje me paracitjen e shtetite.

Krahasimi me pikepamjet moderne te teorive mbi shtetin dhe kushtet e objektivat e ceverisjes demokratike si dhe kalimi - periudhe nje mbase nje –do te jene qellime te ketij studimi –nje vecanti –aspekti juridik i organizimit –i veprimtarise institucionale ne ceverisje.

Procesi i krijimit te shtetite si organizate shoqerore ka filluare ce ne fazen e diferencimeve brenda vete shoqerise fale shfaqjes se teprices ne shoqerine jo klasore ,pra shtimi i forcave prodhuese ka bere ce te krijohen dallime pronesore dhe dallime te tjera te cilat pasojne ne baze te saj etj.

Ne pergjithesi per Organizaten shteterore

Fjala shtete perdoret me disa kuptime, te cilat duhet ti dallojme per ta verejtur saktesisht kuptimin me te cilin perfshihet vetem organizata shteterore.

Ne te vertete, shteti se pari perdoret ne,te themi keshtu , kuptimin gjeografik dhe atehere ai tregon nje pjese te siperfaces¹ se tokes-Pastaje shteti perdoret per te treguare , ne rende te pare , nje dukuri shoqerore dhe atehere me kete nenekuptojme nje shoqeri e posacme , nje bashkesi shoqerore ce eshte e ndare ne dy klasa –ne klasen sunduese dhe ne ate te shtypure, ce i mbane ne unitet prodhimi unik dhe nje aparate i detyrimit ,domethene organizate e dhuneshme e detyrueshme me monopolin e forces fizike².- Me ne fund, ne kuptim te trete fjala shtet perdoret per te treguare vete kete aparate te detyrimit – vete kete organizate ,forcen , ce do te thote vetem ate grup te njerezve ce ka mjetet e forces ne duarte e veta dhe e cila ushtron pushtetin shteterore sovran, te bazuar ne detyrim .

-I kuptuar si organizate per detyrim shteti ndahet ne klasa , ngritet mbi te, ia neneshton vetes .-ai tjetersohet nga ajo dhe i kundervihet si dicka e vecante edhe pse ka dale nga ajo dhe i sherben asaj etj.

Pra , organizate shteterore³ , ose aparati shteterore⁴,dallohet nga shoqeria ne te cilen ekziston sipase asaj se-

¹ https://sq.wikipedia.org/wiki/Tipet_e_shtetit

² Max Weber,POLITIKA si PROFESION,1919.

³ Ismajli Osman,,Fillet e se drejtes-Botoi-Universiteti I Prishtines-2014 fq.51 .

⁴ PO aty-fq.51..

1-e para- nga shoqeria është e ndare , organozate e vecante ,ce nuk perputhete me shoqerine , ce perfshine vetem nje pjese te shoqerise domethen, kete e perben vetem nje grup njerezishe dhe

2-e dyta-sipas asaj se kjo organizate është zoteruese e monopolit te forces fizike si monopol, si i vetmi ne shoqerine e caktuar .

Ne tashe e pame cka është organizata –bashkesia shoqerore ne te cilen ekziston ndarja e punes ne baze te rregullave te nxjerra perpara, keshtu ce te gjithë personat ce i perbejne organizaten perpara e dine se cka duhet te punojne.

Gjithashtu , ekzistojne personat e vecante ce kujdesen ce secili ne organizate te kryeje detyren e vete dhe te cilet perdorin sanksionin kunder atyre ce nuk e kryejne detyren e vete etj..

Llojet e formave te shtetite

Sice shihet ,organet shteterore munde te perbehen nga lloje te ndryshme personash. ata ndermjet tyre munde te jene ne marredhenje te ndryshme. Me ne fund,ata munde te jene ne marredhenje te ndryshme dhe me popullin , perkatesishte me popullin e shtetit .varesisht nga te gjitha keto elemente , thuhet se shtetet jane te organizuara ne menyra te ndryshme , perkatesishte se ekzistojne forma te ndryshme te organizimit shteteror ose, me shkurtimisht,forma te ndryshme shteterore ose format e shtetit.Nga kjo del se forma e shtetite është menyra ne te cilin është organizuare ai dmth. prberja dhe lidhja e organeve te tij, si midise tyre ashtu edhe me popullin.

-Forma te shtetite ka bukur shume dhe ato nuk varen drejteperdrejte nga prberja klasore e shtetit perkates .Deshmia me e mire per kete është fakti se nje forme e njejte munde te aplikohet ne te gjitha tipat e shtetitdhe,anasjelltas, nga tipi i njejte klasore munde te jet ne forma te ndryshme.Keshtu psh.,ce te kater tipate klasor te shtetit munde te jen sipase formes se sundimit republika-ndersa nje tip i njejte klasor mund te jete cofte republike cofte monarki,demokraci si dhe autokraci,federate si dhe shtet unitare etj.

Prandaj ,shtrohet ceshtja cilat jane shkakcet ce ndikojne ce ne nje shtet te miratohet forma e ketill apo e atille. Per t iu pergjigjur me saktesi kesaj pyetjeje , duhet pasur parasysh se nje shtet i njejte , duke mos e ndryshuar tipin e vete klasor, mjaftë shpesh mund te nderroje format e veta. sic shihet cartase vete struktura klasore e shoqerise nuk e shkaktojne kete nderrim, sepse kryesisht

mbetet e njejte.Por, nese kjo eshte e sakte , me kete ende nuk eshte lidhur poshte cdo ndikim i strukture klasore dhe luftes se klasave.Struktura klasore eshte cenesishte dinamike , kurse raporti i forcave te klasave perkatese ne luften e klasave vazhdimisht nderrohet.Kjo lufte e klasave dhe raportet e forcave te klasave perkatese ,duke u nderruar,mund te shkaktojne ndryshimin e formave shteterore. Nga ana tjetere , me rendesi shume te madhe jane luftrat dhe konfliktet brenda nje klase te njejte sunduese ndermjet grupeve e shtresave te ndryshme te saj, bartese te interesave te ndryshme. Ne cofte se bie fjala , ne nje shtet vendoset republika ne vende te monarkise , kjo ndodhe ngase ka mbizotruare ajo shtet e klases sunduese ce eshte kunder monarkise dhe asaj shtrese ce e mbrone monarkia. Pra, raportet e klasave dhe te shtresave brenda klasave perkatese ,vecanerishte brenda klases sunduese ,jan faktore i rendesishem ne paraqitjen dhe ndrrimin e formave perkatese te shtetit.

Shume faktor i rendesishem jane po ashtu edhe karakteristikat nacionale ,racore,fetare,ekonomike ,gjeografike, kulturore dhe karakteristikat e tjera te shumta te shteteve te ndryshme . Kjo eshte me rendesi te vecante per format e rregullimit shteteror.

Keta faktore shpeshhere shkaktojne forma te ndryshme te decentralizimit ose te shtetit komplekse. Per ndikimin e ketyre faktoreve ,vecanerisht te dallimeve nacionale , ne krijimin e federates do te flasim kur do te shpjegojme ceshtjen e federates. Ketu edhe pozita gjeografike dhe posacerishte madhesia e shtetit luajne rol te rendesishem.

Shkalla e zhvillimit ekonomik , perkatesisht menyra e prodhimit dhe, lidhur me kete,struktura klasore e shoqerise , kane ndikim qenesore ne format e shtetit, edhe pse nuk jan te vetme e as kurdohere vendimtare.Ne ekonomin primitive , me teknik te pazhvilluar,me komunikacion ne shkalle te ulet etj, eshte i pamundeshem centralizimi i fuqishem. Keta faktore jane me ndikim jashtezakonisht te madh ne regjimin politik. Demokracia eshte e mundeshme ce nuk do te thote se edhe ekziston domosdo-vetem ne shkallen e caktuar te zhvillimit ,perkatesisht mu ne kapitalizem.

Zhvillimi historik ,traditat,zakonet, ndikimet e jashtme ,varesia me e madhe ose ma e vogel nga bota e jashtme, karakteri i banoreve etj.- te gjitha keto ndikojne ne pervesimin e ketyre apo atyre formave te organizimit shteteror.Veprimtaria politike i faktoreve te ndryshem politik, ne shtetin modern , para se gjithashe e partive politike,po ashtu ushtron nje ndikim te rendesishem.

-Nga format e shumta shtetere ketu do te parcesim vetem kater lloje kryesore , te cilat permbajne disa nenelloje . Kjo do te jete e mjaftueshme per te njohur ate ce eshte themelore ne organizimin e cdo shteti . Keto kater lloje kryesore jane forma te sundimit ,te caktuara sipas organizimit te kryetarit te shtetit, forma e regjimit politik , te caktuara sipase raportit te aparatit shtetere ndaj shumices se popullit , format e rregullimit shtetere, te caktuare sipase raportit midise organeve shtetere cendore dhe jo cendore dhe, me ne fund, format e pushtetit shtetere, te caktuara sipas raportit midis legjislacionit ,administrates dhe gjykatave .me kete raste duhet permendur se kjo terminologji nuk eshte pranuar ne teresi.

Ka dy forma te sundimit –monarkia dhe republika. ka dy forma te regjimit politik demokracia dhe autokracia. Gjithashtu , ka dy forma kryesore te regjimit shtetere-shteti i thjeshte-format e te cilit jane,centralizmi dhe decentralizmi-shteti i perber⁵ ose kopleks-format e te cilit jane Konfederata dhe Federata⁶ .Me ne fund,ekzistojne gjithashtu dy forma kryesore te pushtetit shtetere-Uniteti i pushtetit dhe Ndarja e pushtetit etj.

Forma e Sundimit

Sice eshte cekur ,forma e sundimit varet nga oganizimi i kryetarit – shefit⁷-presidentit te shtetit.andaj me par duhet konstatuar se cili organ eshte kryetari i shtetit-Kryetari i shtetit duhet dalluare nga organi shtetere sovran ose suprem-edhe pse munde te ndodhe ce nje organ i njejte njekohesisht te jete kryetar shteti e edhe organ sovran suprem.kurse organ suprem eshte organi ce ushtron pushtetin shtetere sovran , ce eshte me i larti e ce me asgje nukeshite i kufizuar.

Kryetari i shtetit eshte organ i cili persifikon shtetin ,dmth. ce e perfaceson si subjekte te vecante , si nje teresi , si dicka te idividualizua etj.

Ky perfaqesim behet kryesishte ne dy drejtime-ndaje botes se jashtme si dhe brenda shtetite..

Kryetari i shtetit , duke perfaqesuar shtetin ne arenen nderkombetare-hyne ne marredhenje me shtetet e tjera , lidhe traktate etj. Duke e perfaqesuar

⁵ Lukic R. Kosutic-Fillet e se drejtes,Prishtine 1986,fq.303 perkthime..

⁶ Lukic; Teorija derzhave I prava,I, Beograd.1995,fq.350.

⁷ Saliu Kurtesh-Edrejta Kushtetuese , libri I-Prishtin,1999,fq.235.

shtetine brenda , kryetari i shtetit eshte edhe komandante suprem –si organ me i rendesishum edhe i shtetite.

Ka raste kur nje organe i ushtrone dy funksione –sic-ku eshte te rasti te Monarkia absolute –ku monarku absolute njekohesishte eshte edhe shef i shtetit e edhe Organ Suprem-mirepo me vone e kemi monarkin moderne e cila eshte me e zhvilluare se ajo absolute-kur mbreti paracitej si vete shteti ndersa tani kompetencat dhe te dretat i ka me te kufizuara e diku vece formale etj.

2.Monarkia

Nocioni i Monarkise

Ne cofte se konsiderojme se monarkia dhe republika caktohen sipase organizimit te kryetarit te shtetit . monarkia munde te caktohet si ajo forme e sundimit ne te cilin kryetari i shtetit eshte person me privilegje te jashtezakoneshme , ce e vene mbi cytetarine e rendomte duhet kuptuar se keto privilegje nuk jane ne pushtetin e tij, te cilin , ai e ushtron si organ shteterore , por jane te lidhura me personalitetin e tij, e ce ne njefare menyre e vene mbi ligjin dhe te drejten ne pergjithhesi etj.-perkundrazi , ne republika , kryetari i shtetite eshte person ce nuk ka kurefare privilegje personale , por vetem shkallen me te larte apo me te ulet te pushtetit.se privilegjet personale ce e konkretizojne monarkin nuk kane kurefare lidhjeje me vellimin e pushtetite shteteror ce e ushtron ai me se miri shihet nga fakti se eshte e mundeshme dhe ndodhe shpesh ce monarku te kete pushtet shume te vogel se kryetari i republikes ,por,megjithate,ai eshte monark , sepse i ka privilegjet personale te lartepermendura etj.

Privilegje cenesopre i monarkut eshte mosepergjegjesia e tij, ce do te thote se nuk u neneshtrohet kurrefare padive juridike-perkatesishte se juridikishte te beje cdo gje ce deshirone, sepse cka do ce te beje ndaj tij nuk munde te aplikohen kurrefar sanksionesh .-Kjo mosepergjegjesi , domethen fakti se monarku nuk u neneshtrohet sanksioneve , nuk do te thote se per monarkun nuk munde te percaktohen norma juridike, e te cilave eshte i detyruare tu neneshtrohen etj.

Normat e tilla shpeshere ekzistojne e edhe monarku eshte i detyreshem tu neneshtrohet-Monarkia e kufizuar⁸.

Keshtu p.sh. edhe per monarkun vlejne te gjitha normat e pergjitheshme juridike –te themi ,norma se eshte e ndaluare te vraseshe etj, mirepo , edhe ne coftese monarku e shkel kete norme ndaj tije nuk munde te aplikohet kurrefare sanksioni , ai nuk munde te merret ne pergjithesi –Gjithashtu per monarkun munde te percaktohen normat e vecanta, ce kan te bejne vetem me ate-e ce rregullojn vetem sjelljen e tije- duke ia kufizuar zakonishte pushtetin e tije ..

Keshtu , monarkut mund ti ndalohet ce, per shembulle, ta shperndaje parlamentine-mirepo ne disa raste e bene kete nuk do te pergjigjet –ndaj tij nuk munde te aplikohet kurrefare sanksioni –mece nuk pergjigjet –ne shumicen e rasteve etj.

Republika

Pasi me pare e dheme definicionin e monarkise , tani nuk eshte veshtire te japim edhe nocionin e Republikes –kjo caktohet si dicka e kunderte me monarkine.

Ne republik kryetari i shtetit –ce zakonisht cuhet kryetari i republikes – nuk ka kurrefare privilegjesh personale –nuk eshte personalitet sovran ashtu sic eshte ne raste –raste monarku etj.

Ai ka pergjegjesi te dyfishte , ate politike dhe penale ndersa monarku eshte i liruare si nga pergjegjesia politike e po ashtu edhe nga ajo penale etj.

Pergjegjesia politike e kryetarit te shtetit ne republik cendron ne faktin se pergjigjet per politiken ce udhehece domethene per ter drejtimin e vet te ushtrimit te pushtetit etj

Ai, per politik te dobet ai munde te nderrohet nga pozita edhe para skadimit te mandatite te vete etj.

edhe sikuresse cdo cytetare tjeter penalisht pergjigjet per te gjitha veprimet e veta e ce figurojne vepra penale etj.

⁸ Lukic R. ,, Teorija derzava I pravo , libri I, Beograd,1995,fq.316.

Edhe ky ka disa privilegje , por keto privilegje nuk arrijne kurre shkallen e privilegjeve te monarkut ,pra privilegjine e mosepergjegjesise penale etj.

Kryetari i shtetit ne republik eshte i zgjedhur gjithemone me ane te zgjedhjeve etj.

-Ne republiken moderne ka dy menyra te zgjedhjes se kryetarit te republikes-Amerikane dhe Evropiane. Sipas sistemit amerikan, kryetarin e zgjedhe populli –ndonese formalisht as kjo nuk eshte plotesishte e sakte per shba mece ekziston sistemi indirekt i zgjedhjeve nepermjete te ashtucujturit,,te zgjedhur,, ce drejteperdrejte i zgjedh populli-e sipas atij Evropian –parlamenti etj.

Ka lloj lloj republika –ne do ti permendim vetem dy kryesore duke u bazuar sipase kriterit te njejte sikuresse per monarkite-

1.Se pari, ekziston republika e kufizuar dhe e pa kufizuar, dmth. republika ne te cilin shefi i shtetit nuk eshte njekoheisht edhe organ sovran dhe republik ne te cilen eshte. Ne kete pikepamje nuk ka kurrefare dallimi te vertet midise monarkise dhe republikes , pervece faktit se edhe ne kete raste kryetari i republikes gjithemon mbetet pergjegjes pert aktet e veta dhe politikisht dhe penalisht etj⁹.

ne praktik , kjo nuk ndodhe shpesh.-Sa i perket te shkalla e sovranitetit te kryetarit te republikes kurre nuk mund te jete ace i larte si mund te jete ajo e monarkut.

Kryetari i shtetit ne republik eshte gjithemon pergjegjes dhe zgjedhet sipase rregullit-e kjo do te thote se i neneshtrohet kushtetutes etj.

Kurse kualifikimi i dyte i republikes eshte sipase numrit te personave – nga te cilet perbehet shteti perkatesishte kryetari i republikes-ky organ ne te vertet, mund te jet individual ose kolektive- ndersa ne kohet e fundit mbizoteron organi individual etj..

⁹ Osmani Ismajl,,Fillet e se drejtes ,,Prishtine 2012,fq.67.

Nocioni i formes se Regjimit Politik

Sic dihet forma e regjimit politik caktohet sipase raportite ndermjet aparatit shteteror dhe shumices se popullit , perkatesisht popullsesise etj.-Kjo forme caktohet sipase asaje se kush eshte bartes politik i pushtetit shteteror sovran-populli ose ndokush tjeter – shumica ose pakica e popullit dhe si-

demokracia eshte forme e regjimit politik ne te cilen pushteti i takon popullit –perkatesisht shumices-domethen ku bartes politik i sovranitetit eshte populli ndersa autokracia eshte form e regjimit politik ne te cilin pushteti i takon pakices se popullit etj.

problem themelor me rastin e caktimit te formes se regjimit politik eshte pikerisht fakti se a eshte fare e mundeshme te flitet per format e „thjeshta,, te regjimit te till-domethene Demokracia e thjeshte , perkatesisht autokracin e thjeshte. Duket se do te mund te flitej per autokracin e thjesht, por jo edhe per demokracin e thjeshte etj.

Keshtu ce populli respektivisht shumica , kurre, ne te vertet , nuk mund te sundoje.gjithemon sundon pakica , ce e perben organizaten shteterore dhe demokracia dallohet nga autokracia vetem nga se kjo pakice ,dmth. organizata shteterore –aparati i detyrimit –sundon ne emere te popullit,domethene te shumices , ndersa ne autokraci ajo vendose ne emere te vetevetes ose te ndonje pakice tjeter etj.

Derisa ekziston shteti , sic e kemi pare , ai eshte bartes i pushtetit shteterore sovran-domethene bartes eshte organizata e tij,organizata e forces, etj.

Lidhur me kete gjithashtu duhet pasur parasysh se edhe edhe demokracia gjithemon do te thote sundim i nje klase – ose klasave –ndaj klases tjeter-ose klasave.

Demokracia

Me par kemi thene se nocioni i demokracise eshte mjaft e nderlikuare dhe kontradiktor .ka shume elemente te demokracise dhe eshte veshtir te vendoset nje raport i sakt midis tyre etj.

Demokracia emeri i saj vjen nga fjala greke „demos-popull dhe„kratein-sundoj-sundimi i popullit ce praktikisht do te thote sundim i shumices.demokracia perkufizohet si pavaresi e popullit cve tregon edhe emeri i saj etj.

-Sepse duhet perkufizuar pikerisht sundimin e popullit ,

-Ne kete drejtim ekzistojn disa perkufizime –thene me saktesisht disa elemente te saj .

Pra,c do te thote sundimi impopullit.

1.Se pari , te perkujtojmë se kjo nuk do te thote sundim i popullit, por sundim i shumices perkatesisht i klases –ose klasave- ce ka shumicen etj.

Prandej te gjitha shtetet e tjera –sllavopronare , feudale,borgjeze –jane ne te vertet sundim i pakices , domethen jo demokratike , autokratike..

Mece demokracia eshte sundim i popullit , perkatesishte i shumices , kjo ndo te thote se nepermjet demokracise realizohet vullneti i ketij populli perkatesisht i shumices etj.

Vullneti do te thote se populli ka cellime te caktuara ce ia parashtron shtetit dhe kerkon nga ai ce do ti realizoje .

Dhe del se demokracia –si dhe autokracia –ka dy elemente themelore – vullnetin politik te popullit ,si bartes politik i pushtetit , dhe realizimin e saj nepermjet lidheshmerise se till te organozates shteterore me popullin ce siguron zbatimin e vullnetit te popullit , elementi i pare i demokracise eshte elementi i saj i mbrendeshem , esencial , i dyte eshte formal ,elementi i jashtem etj.

Nese nuk ekziston elementi i brendeshem , esencial domethene i vullnetit i caktuar te popullit, atehere nuk ka demokraci ne kuptimin e plote, e edhe nese ekziston elementi i saj i jashtem etj. vullneti i popullit eshte nje faktore shoqeror-politik, pjes e realitetit shoqerore , e kurresesi ndonje form e organizes shteterore.

Me fjale te tjera ,shteti duhet te organizohet ashtu qe jo vetem te mos pengoje , por edhe te nxite krijimin e vullnetit te popullit etj. te organizoje ashtu organet shteterore dhe punen e tyre ce ato te plotesojn vullnetin e

popullit .-per kete cellim perpara duhet parashikuare mjetet me ndihmen e te cilave ky vullnet mund te shprehet qartas etj..

Autokracia

Fjala autis-vete¹⁰-tregone se pushtetin e ushtron pakica ,pakica e popullit.pra autokracia eshte trajte e regjimit politik e kunderte me demokracine.eshte ceverisje e pakices ndaj shumices se popullesise etj.

Populli te kjo forme nuk i zgjedh organet perfaqesuese e4 as i shkarekon ato etj.

vlen te ceket se ne te gjitha shtetet skllavopronare , feudale i kan pasure autokraci formale pasi ce ne keto shtete s ka ekzistuar as demokracia formale etj.

Kjo do te thote se klasa sunduese kan mundure ti gezojne te drejtate dhe lirit demokratike pra organet shteterore ne aspektin organizative mund te varen prej tyre etj.

Perkundrejte autokracise formale , cendrone autokracia e vertet – demokracia e tille pa marre parasysh se a ekziston edhe autokracia formale , vertet sundone pakica sic jane gjithenje shtetet skllavopronare dhe feudale gjithemone jane autokraci edhe te verteta sepse sundon dhe formale sepse nuk ka demokraci formale etj.

Autokracia formale sllavopronare dhe ajo feudale per klasen e shtypur kurdohere jane autokraci formale. ndersa per klasen sunduese kjo eshte demokratike –formale si dhe autokratike etj.

llojet e ndryshme te autokracise gjate historise kane marre emra te ndryshem .Keshtu , per autokracine ce ka kuptim me te gjere , shpeshhere perdoret termi diktature duke ia kundervene demokracise.

Se pari , diktatura perdoret si nje sinonim i shtetite-keshtu thuhet ce secili shtete eshte diktature e nje klase –si per shembulle diktatura e proletariatite, diktatura borgjeze etj.

Ne kuptimin me te ngushte diktature do te thote pushtet i pakufizuar i nje njeriu –diktature personale etj..

¹⁰ Ismajli Osman „Fillet e se drejtes, Prishtine-2012,fq. 84.

Ne Rome , ka linde kjo fjali , diktature do te thote dorezim i pushtetit te perkoheshem nje njeriu ,diktatorite-kur shteti eshte ne rrezik etj. Me vone ne Rome diktatura u shenderruane diktature te pa ligjeshme etj.-diktatura e monit,e sulit.

Ndersa Aristokracia eshte nje lloje i autokracise ku sundon nje klase ose nje shtrese njerezish te cilave pushteti u takon ngase ato konsideroheshin me fisnike se te tjeret etj.

Ne feudalizem eshte Aristokracia tipike , ku sundone klsa feudale ,ce eshte fisnike ,eshte me rendesi se pushteti nuk i takon nje njeriu , por nje grupietj..

Përfundim

Nga tere mesimi per shtetin dhe te drejten munde te shihet se ato ne nje pikepikepamje jane nje, unitet tipik i kunderthenjeve. Nga nje ane , shteti eshte organizate e forces , madje organizate e forces me te egere , e forces fizike. Si i tille, shteti eshte nje e kece , nje institucion ce prishe dinjitetin e njeriut dhe vetevetiu ne nje mase pengon zhvillimin e metutjeshem te njeriut ne nje njeri me te larte e me te persosur, sepse ky zhvillim eshte i mundeshem vetem ne liri.

-Pervec kesaj , mu pse shteti eshte organizate me e rendesishme shocerore dhe njekohesishte organizate me e fucishme , ai ushtron edhe nje varg veprimtarish te tjera shoqerore ce nuk jane domosdo te lidhura me te, sepse kryhen pa dhune, por per to eshte me mire ce per arsye te caktuara te kryhen nga ana e shtetit.

Nga kjo del se shteti dhe e drejta zhduken medeomos kur krijohet perseri mundesia ce punonjesit ,prodhuesit e rendomte , te behen edhe drejtues si te procesit te prodhimit ashtu edhe te proceseve te tjera shoqerore.-Mirepo , per tu bere te ketille nevojitet ce prodhimi te pavaresohet asisoje ce me pak pun te mund te prodhohet shume produkte , keshtu qarte fitohet nje kohe relativishte e gjate e lire. Kjo kohe e lire ateherë duhet te perdoret per ngritjen kulturore e politike te punonjeseve ce te aftesohen per te drejtuar ate pune ce deri ateherë e kryenin specialistet per ceverisje ,te organizuar ne shtet.Kesodore , ne te vertet zhduket dallimi ndermjet punes se krahut dhe punes intelektuale, kurse vete prodhuesit behen drejtues.

Kjo nga ana tjetër, do të thotë se nuk ka me drejtues, perkatsisht se të gjithë njerezite janë edhe prodhues edhe drejtues, e në këtë mënyrë njëkohesisht zhduken edhe dallimet klasore ndërmjet njerëzve. U mor vesh se ky proces i riaftësimit të prodhuesve për drejtues zgjat relativisht shumë-madje edhe atëherë kur të jete krijuar baza perkatese ekonomike dhe të këtë filluar ngritja perkatese kulturore. Ky proces fillon në kapitalizëm, kur populli punonjës aftësohet për të marrë pjesë në drejtimit themelor të veprimtarisë shtetërore dhe kështu vazhdonë me tutje në socializëm etj. Këtë është shumë me rëndësi të verëhet se vetë baza ekonomike nuk mjafton, perkatesisht se nuk sjell automatikisht aftësimin e punonjëseve për drejtues, por nevojitet edhe një punë perkatese shumë e mundësishme edukative.

-Por, përveç këtyre kushteve ekonomike dhe edukative, nevojitet edhe të organizata shtetërore të përshtatet ashtu të punonjësit dalëngadalë të drejtojnë gjithënjë e më shumë shtetin, perkatesisht shoqërinë.-behët në mënyrë efikase edhe edukimi për qeverisje e ajo behët shkollë më e mirë e qeverisjes së masave punonjëse etj.

-Procesi i shuarjes së shtetit është i gjatë dhe zhvillohet gradualisht-në disa periudha ai është më i shpejtë, në të tjerat më i ngadalshëm.

Është me rëndësi të vihet në dukje se procesi i shuarjes së shtetit socialiste duhet të fillojë menjëherë pas krijimit të tyre.

-Ata,,harrojnë,,të shtojnë se sipas marksit, pikësepari, proletariati i nevojitet vetëm një shtet që është në shuarje e sipër,dmth. që është rregulluar asisojë që të mund të shuhet menjëherë dhe se ai patjetër duhet të shuhet.

-Vetë procesi i shuarjes së shtetit ka shumë forma –por kryesisht ka tri forma.

1-Ne e parë, disa punë shtetërore behen fare të panevojshme. Ato shkurte fiken dhe në shoqëri nuk i kryen me askush.edhe ato dispozita juridike që i rregullojnë këto punë po ashtu abrogohen .Këtë llojë punësh i përbejnë kryesisht ato punë që kanë të bëjnë me marrëdhënjet ndërmjet eksploatuesve të gjerëthemorë dhe proletariati, e që në masën më të madhe karakterizoheshin nga përdorimi i detyrimit.Me ndërtimin shkall-shkallë të socializmit zhduket objekti i këtyre punëve dhe ato dalëngadalë zhduken, kështu që zhduken ose pakesohen edhe ato organe shtetërore që i kryenin.

2-Lloji i dyte, i puneve shtetërore ende është i nevojshëm , por nuk ka me nevojë të kryejnë pikerishtë vet shteti , dmth. një organizatë e vecantë, e shkeputur nga shoqëria ,që ka mose përdorim të forcës fizike. Prandaj , keto punë fillojnë të barten në disa organizata shoqërore ose në vet njëzëzite drejtpërdrejtë,pa ndonjë organizatë të vecantë .Me fjalë të tjera , keto punë dalengadale humbin karakterin e puneve shtetërore dhe behen punë shoqërore , që kryhen nga organet shoqërore të cilat nuk disponojnë kurrëfarë monopoli të fuqisë fizike as që kanë ndonjë organizatë të vecantë.

Dispozitat juridike që i rregullojnë keto punë behen po ashtu dispozitat e lira –shoqërore.

Një pjesë e konsiderueshme e puneve shtetërore nuk do të zhduken kurrë, por do të kalojnë gradualisht në punët shoqërore që do të kryejnë organet shoqërore –Udhëheqja e shoqërisë –epara se gjithashtu e procesit të prodhimit –që dikur kryhej nga klasa sunduese dhe që ajo mund ta kryente vetëm me masë detyrimi për shkak të konfliktit të klasave , kalon në duartë e shoqërisë dhe kështu dalengadale nuk do të ketë me nevojë për përdorimin e forcës për këto udhëheqje etj.etj.

Bibliografia

1. 1-Kepuska Avni ‘‘Qënia e territorit dhe Kufijtë Etnik, Autoktone të kosovës,, bot. i Tretë –Prishtinë 2004 etj.
2. 2-Martin Van Gelderen Cuentin skiner,EDS,Republikanizmi-Një Trashigimi i Përbashkët Evropian IV ,1, Republikanizmi dhe kushtetutizmi në Evropën e hershme,Moderne.Kembrixh.Cambridge University press.
3. 3-Eric Gojoso,le Concept De Republicue En France-XVI e Sicile.Etj,marseile ,1998.
4. 4-James Hankins ‘ Republikanizmi Ekskluzivisht dhe Republikanizmi, kembrixh,CambridgeUP ,1990 etj.
5. 5-Frederse Mongra ,Lidee De Republicue et Jurisprudenic du Conseil Constitutionme.LGGJ. PANS .
6. 6-Paula . Rahe-Republices Acent And Modern Ciassical Republicomism and the american revolution 3 v .Chapel Hill.u. Of North Carolina Pres 1992, 1994 In DJU..
7. 7-Sarah Barber ,Regicide and Republicanisan –Politics and etnices in the English Republic 1649-

8. 8-Joyce Appleby , Ed .Nenur,,Republikanizmi,, i Amerikan Cuartly –fall 1985 inDGJJU.
9. 9-Republic] Definition Of Republic By The Oxford English Dictionary- Oxford english Dictanary.
10. 10-Max Weber,,Politika si profesion-1919EDGJJU.
11. 11-Manual per Arsimin Per te Drejtat e Njeriut , Bot. universiteti i Prishtines 2014 etj.
- i. Editor-Wolf Gang Beneder-wien-Graz..
12. 12-Saliu kurtesh,, E Drejta kushtetuese –ksa-1999.
13. 13-Qerimi Qerim dhe Zyberi Gentian ,, E drejta Nderkombetare e te drejtave te Njeriut-Prishtine 2015 Bot.Grafoben-Prishtine.
14. 14-Gruda Zejnullah,,Mbrojtja Nderkombetare e te Drejtave te Njeriut - 2000-Prishtine..
15. 15-Saliu Ismet ,, E drejta Penale –Pjesa e Pergjitheshme –bot. Fama-Prishtine 2012.
16. 16-Mark w. Janis
17. Richard S. Kay
18. Anthony W. Bradley,, E drejta Evropiane e Te Drejtave te Njeriut- 2002-Prishtine.
19. 17-Bajrami Arsim,,Sistemi kushtetues i Republikes se kosoves-Bot. Universiteti i kosoves-2011-Prishtine.

ROLE OF HUMAN RESOURTCES IN COMPANIES

Kustrim Brahimaj, MSc

Abstract

Human resources is responsible for recruiting, onboarding, training and managing an employee from their job application to final severance. This end-to-end management of employees includes strategies for payroll and benefits administration, upskilling, establishing positive workplace culture, optimizing employee productivity, handling employer-employee relationships, employee termination and more. Human resource management should not be confused with workforce management, which focuses on strategic planning for the direction of an organization's growth and not on the day-to-day supervision of employees. Every business wants to do right by its employees, but business considerations often throw a wrench into this good intention. The human resources department is there to formulate policies that strike a balance between employer and employee interests.

Keywrds: employee, recruiting, training, management, policies.

Human resources responsibilities

Human resources (HR) in companies are that is responsible for all things worker-related. That includes recruiting, vetting, selecting, hiring, onboarding, training, promoting, paying, and firing employees and independent contractors. Human resources follow new legislation guiding how workers need to be treated during the hiring, working, and firing process:¹

- Human resources focuses on the function of people within the company, ensuring best work practices are in place at all times.
- If the company needs to downsize, human resources will also oversee the redundancy process for the existing staff. Human resources also manages vacation time, illness problems, leave, and other day-to-day staff issues.

¹ Staff, S., (2023), Human Resources: What You Need To Know (2023) – Shopify, shopify.com. <https://www.shopify.com> › Shopify Blog.

- In the matter of a legal dispute with a staff member, human resources take over the case. They deal with all aspects of the dispute and find in favor of one of the parties involved. Where staff are in breach of their employment contract, human resources will intervene and handle a termination, if necessary.
- Human resources ensures smooth operations for the staffing of a company. This allows management to focus on the running of the business and avoids the distraction of, for example, internal troubles involving employees.
- Human resources are the part of a company responsible for managing personnel and hiring new staff. Human resources are responsible for overseeing employee benefit programs, developing company policies, managing payroll and employee records, recruiting and interviewing new hires, and providing guidance and support to managers and staff.
- Human Resources are the part within a company responsible for managing its employees. Human Resources are responsible for hiring, firing, and managing employee benefits, payroll, and other staffing needs. HR is also responsible for ensuring that employees comply with company policies and regulations, and that they receive the proper training and development needed to perform their job duties. The importance of human Resources is that it ensures the company has the right people in the right positions, and it helps to create an atmosphere of fairness and respect among all employees. Human Resources also helps to ensure that employees are given the opportunity to grow and develop within their positions.

Tasks of human resources

Human resources are the part of an organization that is in charge of finding, vetting, hiring. Human resources are an important part of helping companies adapt to a quickly changing business environment. No matter how big or small an organization is, it needs a human resources department. A company's human resources department is in charge of making sure employees are as productive as possible and protecting the company from any problems that may arise in the workplace. Human resources are in charge of things like pay and

benefits, hiring, firing, and staying up-to-date on any laws that might affect the company's employees. Human Resources must do these things related to people to a company. These things are:²

- Managing and making good use of people competency-based performance evaluation and pay.
- Developing skills that improve the performance of both individuals and organizations.
- Increasing competitiveness by encouraging people to be more innovative, creative, and flexible.
- Using new ideas to design work processes, succession plans, career development, and mobility between organizations.
- Managing the installation and integration of technology by improving employees' communication, training, and staffing.

Regulatory compliance

Regulatory compliance can be broadly defined as the adherence to laws, regulations, and guidelines created by government legislations and regulatory bodies applicable to an organization based on the industry and jurisdiction in which it operates:³

- Depending on the industry and jurisdiction, regulations vary significantly. Large organizations with a global footprint need to comply with pertinent laws and regulations in all the countries they operate in, and from. Some industries, such as financial services, information technology (IT), and healthcare, face numerous and often complex regulations and compliance frameworks due to their impact on the economy, business, and health infrastructure respectively. Additionally, many of these industries are also at significant risk of cyber breaches, due to the increasingly complex and evolving cyberattack surface.

² Human Resources - Definition - The Economic Times, (2023), [indiatimes.com](https://economictimes.indiatimes.com).
<https://economictimes.indiatimes.com> ›

³ Regulatory Compliance – MetricStream, (2023), [metricstream.com](https://www.metricstream.com).
<https://www.metricstream.com>.

- As a company's grows and expands, the regulations it is subjected to also increase in scale and volume, often becoming complex due to overlapping jurisdictions of multiple authorities. This requires an organization to implement the right measures, policies, and processes to ensure compliance.
- Regulatory compliance is important to uphold the integrity of business processes, protecting public interest as well as stakeholder interest. It ensures that businesses operate fairly and ethically. When companies are open and transparent about their regulatory compliance mechanisms, trust and goodwill among clients and business partners increase. This can, over time, improve brand perception and increase the overall profitability of the organization.
- What are the Benefits of Ensuring Regulatory Compliance - organizations that maintain consistent regulatory compliance management can reap significant benefits and outcomes both in the short term and over an extended period of time? Important benefits include:
 - ✓ Avoiding Unnecessary Legal Issues: Regulatory compliance frameworks ensure that all necessary legal obligations are met. For example, industries that require the collection and storage of large amounts of user data can avoid legal issues by following regulations. The cost of compliance, as a result, is much lower than non-compliance.
 - ✓ Increasing Efficiency and Safety in the Workplace: Implementation of rules against discrimination and harassment in the workplace can build a healthy work ecosystem that increases the productivity and efficiency of the organization. Further, enforcing rules related to safety and security can prevent incidents and strengthen resilience.
 - ✓ Fostering Healthy Competition: Regulatory compliance eliminates unfair monopolies that can stifle competition. Complying with such regulations enables fair practices which encourage innovation. Organizations are motivated to offer products and services of superior quality and avoid complacency in design, production, and delivery.

- ✓ Gaining Better Branding: Adhering to regulatory compliance requirements can help build better public relations as meeting regulatory obligations increases stakeholder confidence. The same can be used in branding and marketing campaigns by communicating the organization's commitment to compliance processes, ethical codes, and norms.
- ✓ Reducing Risk and Increasing Profitability: Businesses can reap continued profits when their customer churn is maintained at healthy levels. By following regulatory compliance requirements, customer trust can be sustained. For example, securing customer data against breaches or theft can work as a competitive differentiator. In addition, business partners also appreciate working with an organization that is safe and reliable, resulting in increased synergies and long-lasting partnerships.
- What is a Regulatory Compliance Policy:
 - ✓ A regulatory compliance policy is a blueprint based on which an organization draws its compliance practices. It is a declaration of a company, usually in written format, wherein the establishment affirms its compliance and commitment to relevant laws and regulations. It provides necessary details on the procedures and structures created for this purpose such as a regulatory compliance plan and appointment of a compliance officer.
 - ✓ A regulatory compliance policy helps to create a culture of compliance in the organization and is useful in shielding the organization from risk caused by rogue employees. Moreover, given the yearly increase in regulatory information, a regulatory compliance policy acts as a reference to prioritize compliance processes keeping business goals and interests aligned with regulatory compliance.
 - ✓ Leveraging technology for policy and document management helps streamline and simplify the creation and communication of organizational policies, while providing a centralized policy portal to store and access the latest policies.

Benefits administration

Benefits administration is the process of creating, updating and managing benefits for the employees of an organization, generally assigned to the HR function. It involves tasks like: creating the benefits program, enrolling new employees in the program, liaising with suppliers and dealing with invoices:⁴

- Companies that offer benefits attract and retain better and more loyal employees. This is because benefits show your employees that you care about them and their goals and well-being on top of their performance. If you have a benefits package for employees, you'll need benefits administration to ensure that it is maintained properly and used appropriately.
- Benefits administration is how a company manages and implements the employee benefits program. Benefits administration usually falls under the responsibility of the human resources (HR) department or a hired professional employer organization (PEO) company. Benefits include things, such as health insurance, retirement plans, vacation time and paid time off (PTO).
- The benefits administration roll out benefits to employees, often during hiring periods and enrollment periods. Additionally, the benefits administration manages these programs. For example, the benefits administration will track vacation time accumulated and used by employees.
- Benefits of Benefits Administration:
 - ✓ United Insurance reports that biggest number of employees are more likely to remain with their employers because of their benefits plan. This is a critical benefit of having an employee benefits plan. Less turnover means fewer interruptions to business operations, fewer costs of hiring, onboarding and training new people and a consistent staff for consumers.
 - ✓ On top of loyalty, employers are able to find better employees because they offer a benefits program. Prospective employees

⁴ Leonard, K., (2022), What Is Benefits Administration? (2023 Guide) – Forbes, forbes.com. <https://www.forbes.com> › be.

consider the benefits package to see if it meets their needs. In some cases, prospects will take a position with a slightly lower wage if it has a better benefits package compared to other companies.

- ✓ Because health insurance is fundamental to most benefits programs, employers also benefit from healthier employees. Employees will go to the doctor more frequently and be able to better care for themselves, reducing the number of sick days taken that can disrupt operations.

Offering strong benefits to employees helps company attract top candidates and retain quality employees. It's important to implement a strong employee benefits administration process to effectively manage your employees' benefits and provide plans that are right for them:⁵

- Employee benefits administration involves creating, overseeing and updating the employee benefits package company offers. Most companies hire a benefits administrator to run the entire employee benefits administration process. Offering competitive benefits and perks helps your business attract and retain top employees.
- A good employee benefits administration process helps the staff better understand the benefits offered to them as they enroll in the programs well-suited for their needs. Common benefit programs usually consist of the following perks and benefits:
 - ✓ Health insurance,
 - ✓ Vacation time,
 - ✓ Paid time off,
 - ✓ Retirement plans,
 - ✓ Parental leave,
 - ✓ Paid time off.
- Offering strong benefits to employees shows them they're valued and appreciated for the work they contribute to company. Working

⁵ What Is Employee Benefits Administration? – Indeed, (2023), [indeed.com](https://www.indeed.com). <https://www.indeed.com> › hire.

in an environment with a competitive benefits plan often leads to long-term employees and a low turnover rate.

Policy creation

The human resource is an important part of the strategic planning processes of a company. Human resource professionals aid in creating policies and procedures for the company that cover areas such as training and development, recruiting, and disciplinary measures. Human resource is, also, responsible for employee relations, compensation and benefits, and compliance with federal and state employment laws:⁶

- Human resource policies and procedures provide written guidelines that which company and its employees must comply with. They also help management with the day-to-day interactions with employees by ensuring that each employee is being treated fairly and that the company is being consistent in its actions.
- The human resource in companies must institute policies and procedures that are beneficial to the organization, protect the employees, and are compliant with the law. They also help protect the organization from legal claims. The government is responsible for determining if a company is complying with employment law, usually in the form of government mandates. A government mandate is a law that companies must follow to ensure that they are treating their employees fairly and that safety measures are being followed.
- The policies and procedures instituted by the human resources help the organization to provide protection, ensure government compliance, and provide guidance. There are several other reasons why having clear guidelines in the organization is important:
- ✓ Human resources give the employees a clear picture of what is expected of them, the benefits that are available through the organization, and their rights.
- ✓ Human resources codify the organization's commitment to following any applicable federal and state laws and regulations.

⁶ Williams, T., (2022), Human Resource Policies & Procedures - Study.com. study.com. <https://study.com › lesson>.

- ✓ Human resources provide guidance for disciplinary actions to ensure everyone is being treated fairly.
- The development of human resources policies and procedures is a strategic process. When company creating policies for the human resources should make sure that the policies are flexible and malleable and review them on an as-needed basis. One of the first actions that must be taken is to determine the team members who will be part of the process. Once the team has been identified and roles have been determined, that team must conduct a needs assessment. When assessing the situation, this will help HR professionals and other team members determine whether a policy is being implemented due to a change in legislation, a new procedure has been introduced, or a change in the organization requires a policy to be revised or created.

Employee relations

The relationship between an employer and its employees is an integral part to the longevity of any successful company or organization. Employee relations refers to the relationship between employer and its employees. Depending on the context, the term has both practical and theoretical applications. Certain companies may have a dedicated team for maintaining and improving employee relations and this term may refer to this team. In other cases, the term may refer to theories, plans and policies designed to support employees and their interests. Regardless of the approach, employee relations are typically overseen by a company's human resources department.⁷

- Employee relations concerns the building of positive relationships and interactions among employers and employees, and at a broader level helps foster a sense of community within an organization. This could entail initiating transparent workplace communication or supporting the emotional, physical and psychological health of employees. Ultimately, the goal of employee relations is to create a positive relationship between employers and employees that leads to an increase in employee retention, happiness and productivity.

⁷ Crail, C., (2023), What Is Employee Relations? – Forbes Advisor,forbes.com. <https://www.forbes.com> › w.

- Although employee relations staff and policies are typically intended to be non-biased and neutral (particularly when it comes to addressing and resolving employee-versus-employee conflicts), staff and policies are both ultimately responsible for protecting the interests and well-being of the company as a whole. Employees should beware employee relations staff and policies are not generally intended to protect employee interests.
- Vertical and Horizontal Employee Relations:
 - ✓ Vertical Employee Relations: This refers to relationships between an employee and his or her superiors (e.g., management, executives, administration).
 - ✓ Horizontal Employee Relations: This term encompasses all same-level employee-to-employee relationships, including employees who are working together on a project or employees who are simply sharing a chat during break time.
 - ✓ The employees must share a good rapport with each other and strive hard to realize the goal of the company. They should complement each other and work together as a single unit. For the employees, the company must come first and all their personal interests should take a back seat:⁸
- Every individual shares a certain relationship with his colleagues at the workplace. The relationship is either warm, so-so or bad. The relationship can be between anyone in the company - between coworkers, between an employee and his superior, between two members in the management and so on. It is important that the employees share a healthy relationship with each other to deliver their best performances.
- An individual spends his maximum time at the workplace and his fellow workers are the ones with whom he spends the maximum hours in a day. No way can he afford to fight with his colleagues. Conflicts and misunderstandings only add to tensions and in turn

⁸ Management Study Guide Content Team, (2023), What is Employee Relations ? - Management Study Guide, [managementstudyguide.com](https://www.managementstudyguide.com). <https://www.managementstudyguide.com>

decrease the productivity of the individual. One needs to discuss so many things at work and needs the advice and suggestions of all to reach to a solution which would benefit the individual as well as the organization.

- No individual can work alone. He needs the support and guidance of his fellow workers to come out with a brilliant idea and deliver his level best.
- Employee relations refer to the relationship shared among the employees in a company. The employees must be comfortable with each other for a healthy environment at work. It is the prime duty of the superiors and team leaders to discourage conflicts in the team and encourage a healthy relationship among employees.
- It is of utmost importance that employees behave with each other in a cultured way, respect each other and learn to trust each other. An individual however hardworking he is, cannot do wonders alone. It is essential that all the employees share a cordial relation with each other, understand each other's needs and expectations and work together to accomplish the goals and targets of the organization.

At the heart of human resources is an understanding of the business of companies. Human resources responsibility is to know, understand, and promote the values and priorities of the business. With this understanding, the human resources are able to communicate with managers, stakeholders, and staff to boost morale and encourage confidence in the company. By making the people involved in the company feel heard and understood and communicating the company goals, human resources can improve job satisfaction. The basic role of human resources include:⁹

- ✓ Recruitment, including researching competing organizations, advertising the position, helping in the selection of candidates, assisting in interviews, and drawing up contracts,
- ✓ Hiring, including management of training and onboarding.
- ✓ Payroll, calculations, and benefits,

⁹ Hurst, J., (2021), How does HR add value? - Real Business, realbusiness.co.uk.<https://realbusiness.co.uk> > h.

- ✓ Handling of complaints,
- ✓ Conflict management and resolution,
- ✓ Health and safety, including procurement of necessary equipment and training on proper health and safety within the workplace
- ✓ Upholding employee rights,
- ✓ Promoting continues professional development and personal growth
- ✓ Managing general office morale and motivation and ensuring unity and a job satisfaction,
- ✓ Promoting business values and priorities,
- ✓ Handling disciplinary action with the intention of best possible outcomes for both the business and the employee involved,
- ✓ Firing and handling resignations, transfers, and retiring staff.

Human resources can add value of company business by aiding in recruiting and hiring the best talent, improving employee retention and engagement and keeping company out of legal trouble:¹⁰

- Choosing employees is key to company business. Employees help run company business and represent business to customers. A human resources recruiters knows the best websites, colleges or professional associations at which to recruit and also knows how to present in the best light when hiring.
- Human resources, also, know and can help implement the best practices for keeping employees happy and engaged. Employee performance can be directly related to bottom line in terms of increased customer satisfaction and higher sales. Human resources can encourage employees to be frank about reasons for dissatisfaction in a way that the direct supervisor cannot, thus enabling the company to correct problems before they become too costly. They also can develop schemes to motivate top performers.

¹⁰ Randi, H. R., (2021), How Does HR Add Value to an Organization? – Bizfluent. bizfluent.com. <https://bizfluent.com › how->.

- Human resources can add value because they understand labor law and can help avoid pitfalls. Docking the pay of an employee who's exempt from overtime makes that employee nonexempt, which means company legally are liable retroactively and going forward to pay overtime.
- Human resources also can help deal with problem employees to lessen their impact on the organization. They can help draft policies to monitor attendance without violating such laws as the Family Medical Leave Act. Human resources can help develop performance policies and disciplinary processes that can improve performance and allow to terminate nonperforming employees without breaking the law.

Conclusion

Human resources constructs and develops certain methods to balance costs associated with managing a workforce. They study market trends and payroll criteria for each position while hiring to ensure that they are up to the industry standards. Employee satisfaction, training and development, conflict resolution and performance improvement are some of the key areas where HR plays a significant role. This enhances and helps an organization run smoothly and in a structured manner and contributes to business growth in the long run.

The human resources, also, deals with finance when recruiting new employees. Therefore, all these processes require data analysis that in turn is the work of finance. On the contrary, the finance department looks at making profits for the company through human capital.

Labor costs like salaries, benefits, and related taxes make up as much as biggest part of total operating costs of a business of companies. That's why in most companies, planning and budgeting begins with HR. HR need to be knowledgeable about preparing and managing the budgets of all parts in the company. Financial awareness is a critical requirement for HR in most modern businesses companies. They need to understand finance and accounting to make a difference as strategic partners in the planning and management of a large organization.

Human resource professionals help give a company structure and order and foster productivity and organizational success. HR personnel partner with

management to address personnel concerns and provide support and resources where needed so that managers can focus on running their department operations. Choosing a career in human resources can be a rewarding experience both personally and professionally.

Reference

1. Bottorff, C., (2023), What Is Human Resources? The Ultimate Guide, Forbes, <https://www.forbes.com/.../what-is-human-re>.
2. Crail, C., (2023), What Is Employee Relations? – Forbes Advisor,forbes.com. <https://www.forbes.com> › w.
3. Human Resources - Definition - The Economic Times, (2023), indiatimes.com. <https://economictimes.indiatimes.com> ›
4. Hurst, J., (2021), How does HR add value? - Real Business,realbusiness.co.uk.<https://realbusiness.co.uk> › h.
5. Leonard, K., (2022), What Is Benefits Administration? (2023 Guide) – Forbes, forbes.com. <https://www.forbes.com> › be.
6. Management Study Guide Content Team, (2023), What is Employee Relations ? - Management Study Guide, managementstudyguide.com. <https://www.managementstudyguide.com> ›
7. Randi, H. R., (2021), How Does HR Add Value to an Organization? – Bizfluent. bizfluent.com. <https://bizfluent.com> › how-.
8. Regulatory Compliance – MetricStream, (2023), metricstream.com. <https://www.metricstream.com>.
9. Staff, S., (2023), Human Resources: What You Need To Know (2023) – Shopify, shopify.com. <https://www.shopify.com> › Shopify Blog.
10. What Is Employee Benefits Administration? – Indeed, (2023), indeed.com. <https://www.indeed.com> › hire.
11. Williams, T., (2022), Human Resource Policies & Procedures - Study.com. study.com. <https://study.com> › lesson.

FINANCIAL MANAGEMENT IN COMPANIES

MSc Kustrim Brahimaj

Abstract

Financial management is the practice of making a business plan and then ensuring all departments stay on track. Financial management enables the CFO or VP of finance to provide data that supports creation of a long-range vision, informs decisions on where to invest, and yields insights on how to fund those investments, liquidity, profitability, cash runway and more. A financial management system combines several financial functions, such as accounting, fixed-asset management, revenue recognition and payment processing. By integrating these key components, a financial management system ensures real-time visibility into the financial state of a company while facilitating day-to-day operations, like period-end close processes. The purpose of financial management is to guide businesses or individuals on financial decisions that affect financial stability both now and in the future. To provide good guidance, financial management professionals will analyze finances and investments along with many other forms of financial data to help clients make decisions that align with goals. Financial management can also offer clients increased financial stability and profitability when there's a strategic plan for where, why, and how finances are allocated and used. How financial management professionals help clients reach goals will depend on whether the client is a company or an individual.

Keywrds: payment, investments, liquidity, profitability, cash,

Role of financing management in companies

Financial management is the business function that deals with investing the available financial resources in a way that greater business success and return-on-investment is achieved. Financial management is plan, organize organize, and control all transactions in a business. Financial management focus on sourcing the capital whether it is from the initial investment by the entrepreneur, debt financing, venture funding, public issue, or any other sources. Financial

management is, also, responsible for fund allocation in an optimized way to ensure greater financial stability and growth for the company:¹

- The financial management of a company determines the objectives, formulates the policies, lays out the procedures, implements the programmes, and allocates the budgets related to all financial activities of a business. Through a streamlined financial management practice, it is possible to ensure that there are sufficient funds available for the company at any stage of its operations. The importance of financial management can be assessed by taking a look at its core mandate:
- ✓ Availability of sufficient funds,
- ✓ Maintaining a balance between income and expenses to ensure financial stability,
- ✓ Ensuring efficient and high return of investment,
- ✓ Creating and executing business growth and expansion plans,
- ✓ Safeguarding the organization against market uncertainties through ensuring buffer funds.
- Financial management in a company is governed by the principle that it must protect the financial interests of the investors, shareholders, and ensure business growth. Apart from securing their interests, the financial managers are also expected to ensure greater ROI that generates more wealth for all shareholders. There are certain objectives of financial management which are universally accepted by experts and business leaders, and these clearly outline the financial management scope and functions.
- Certain specific and highly impactful objectives that financial managers aim to attain are:
- ✓ Assessing capital needs – Financial managers need to evaluate factors such as cost of current and fixed assets, cost of marketing, need for buffer capital, long-term operation and human resources

¹ Emeritus, (2023), What is Financial Management? Its Nature & Scope – Emeritus, [emeritus.org. https://emeritus.org › learn › what-is-financial-managem](https://emeritus.org/learn/what-is-financial-managem).

cost etc. Successful businesses have clearly defined short-term and long-term financial requirement projections in place.

- ✓ Determination of capital structure – A company's capital structure is the framework that determines decisions such as debt-equity ratio in the short as well as long term.
- ✓ Creation of effective financial policies – There is a need to frame efficient financial policies that govern cash control, the lending and borrowing processes and so on.
- ✓ Resource optimization – Great financial managers are able to navigate through different scenarios by making optimum use of the available financial resources. This would reduce the cash burn and increase the cash churn to generate maximum ROI.
- To achieve these objectives, the financial management must perform certain functions. These include:
 - ✓ Fundraising – For any business to grow confidently and have a good market reputation, adequate amount of cash and liquidity is critical. Therefore, businesses raise funds by equity or debt financing. Financial managers take decisions on maintaining a healthy balance between debt and equity to ensure that the company's financial health is not impacted.
 - ✓ Fund allocation – Smart fund allocation is as critical to a business' financial health as fund-raising itself. The funds that a company has must be allocated in the best way possible after due diligence on:
 - ✓ Profit Planning – Unless it is a social organization, earning more profits would be among any business's primary goals. The profits a company makes, determines its financial health and future growth. Therefore, adequate usage of the money generated as profit is needed. Whether they have to be ploughed back to acquire assets and expand coverage, or to be spent on marketing, acquiring other businesses or invested to act as a buffer resource, all these considerations are made by financial leaders.

- ✓ Understanding Capital Markets – A company's shares are publicly traded on stock exchanges, and the transactions as well as the change in a listed company's market capital is a constant phenomenon. Good financial managers have to be well-versed with the capital market dynamics, and the risks associated. Whether dividends are to be given to the shareholders when business generates profits or reinvested into the business, is one of the crucial decisions that can impact shareholders' sentiments and company's goodwill.
- Since financial management is integral to any business, and there are huge opportunities in the financial sector verticals such as accounting, banking, insurance and other financial companies, there are various career options available in the field. We've curated a few lucrative opportunities in financial management for you:
 - ✓ Corporate finance is one of the financial roles pertaining to raising funds for the business operations. Corporate finance management have to manage funding sources, investment decisions, capital restructuring, while focusing on the following parameters.
 - ✓ Striking a balance between risk and profitability,
 - ✓ Analyzing and forecasting economic trends in the industry,
 - ✓ Analyzing company's reports and making improvement related suggestions,
 - ✓ Enhancing the value of stock,
 - ✓ Fund management through selection of investment portfolios,
 - ✓ Focusing on actions that mitigate financial risks for the company.

Financial management is the activity concerned with planning, raising, controlling and administering of funds used in the business of company. Financial Management is vital for businesses and organizations as it lays the right pathway

to achieve business goals and objectives. Here are some of the reasons why financial management is essential in a business:²

- ✓ Helps in Financial Planning,
 - ✓ Assists in acquiring and managing funds,
 - ✓ Helps in funds allocation,
 - ✓ Provides insights to make critical financial decisions,
 - ✓ Cuts down financial costs,
 - ✓ Improves profitability and value of the organization,
 - ✓ Makes employees aware of financial savings and investments,
 - ✓ Helps in planning the future growth of the organization,
 - ✓ Helps in achieving economic stability.
- Companies need to manage the finances effectively to realize some crucial objectives:
- ✓ Profit Maximization - One of the most critical objectives is to ensure maximum profits in both the short and long run. A finance manager should consider this on top of his priority list and ensure that outcomes related to business performance are profitable.
 - ✓ Proper Mobilization - Just like you do not waste your savings all in one go to buy something and have nothing in hand, managing funds is crucial for any business. Financial management need to evaluate and make vital decisions on the allocation and utilization of various funds. Whether it is shares, products, or investing in small companies, all the critical factors must be considered before investing.
 - ✓ High Efficiency - Financial Management tries to increase the efficiency of all the departments of the company. Proper distribution of finances or funds to all the departments considering the resources and work involved increases the organization's efficiency as a whole.

² Sajjan, A., (2023), Introduction to Financial Management – A Complete Guide, mygreatlearning.com.<https://www.mygreatlearning.com> ›

- ✓ Reducing Risks - There are always risks involved in running a business, especially with the uncertainties that come along. Financial management need to avoid high-risk situations/opportunities and take calculated risks under the consultation of experienced leaders and subject matter experts.
- ✓ Business Survival - Companies need to make decisions intuitively. They can always take the help of expert consultants if needed.
- ✓ Balanced Structure -. Financial management need to prepare a robust capital structure considering all capital sources. This balance is vital for liquidity, flexibility, economy, and stability.
- The financial management in any company generally is responsible for realizing these functions:
 - ✓ Capital Estimation - A finance management has to estimate the capital required for the company. This will include expected costs, profits, future programs, and expected losses, if any. The estimate has to be made in such a way that the earning capability of the company increases steadily.
 - ✓ Deciding Capital Structure - Once the estimate has been made, it is time to form the capital structure. This includes debt analysis in both the short and long term and is dependent on the capital the firm owns and raised external fundings(if any).
 - ✓ Choice of Funds - When significant funds are required, the capital structure needs to be expanded. The company can take options like Bank Loans and Issues of Share and Debentures. It is essential to evaluate these options considering the interest rates, returns and risk involved. A pro and con list of each of these options will be helpful.
 - ✓ Investments - The company cannot just sit on funds or profits. Growing money is more important than saving money for sustainable growth. The finance Management needs to allocate funds into profitable ventures or make investments that give reasonable returns with safety on the investment made.

- ✓ Profit Allocation - Profit allocation plays an important role. Once the business makes profits, it is essential to allot them properly. Various factors to be considered here are – employee bonuses, dividends, returns to investors, funds for future growth, and other basic cashflows. It is essential to plan and allocate profits to achieve business objectives.
- ✓ Money Management -Finance management is, also, responsible for money or cash management. Cash is required for various purposes such as salaries, electricity and water bills, real estate bills, buying raw materials, storage costs, etc.
- ✓ Financial controls - The finance management has to plan and utilize the funds and needs to have complete control over the finances considering both short term and long term. This can be achieved using risk analysis and mitigation tools, financial forecasting, ratio analysis, cost reduction, and profit control.
- Whether a business follows a for-profit or not-for-profit model, it needs sound financial standing to stay afloat. It can be said that finance is the lifeline of any business, irrespective of the business model and industry. However, like any other resources, finances are limited. Therefore, businesses need to manage them effectively.
- In its most basic form, financial management involves planning, organizing, directing and controlling financial activities in an organization. The process also helps apply management principles to financial assets or resources. The practice of managing an organization's finances allows the business to be compliant with regulations and be successful in its field. The financial management process entails high-level planning and proper execution.

Financial instruments

A financial instrument is defined as a contract between parties that holds a monetary value. They can either be created, traded, settled, or modified as per the involved parties' requirement. In simple words, any asset which holds capital and

can be traded in the market is referred to as a financial instrument. Financial instruments can be primarily classified into two types:³

- derivative instruments and
 - cash instruments.
- ***Derivative instruments*** can be defined as instruments whose characteristics and value can be derived from its underlying entities such as interest rates, indices or assets, among others. The value of such instruments can be obtained from the performance of the underlying component. Also, they can be linked to other securities such as bonds and shares/stocks.
- ***Cash instruments***, on the other hand, are defined as instruments which can be transferred and valued readily in the market. Some of the most common examples of cash instruments are deposits and loans where the lenders and borrowers are required to be agreed upon. Financial instruments belonging to the cash class are directly influenced by current market conditions. Cash instruments include securities and loans.
- ✓ Securities are traded on the stock exchange. The person who buys a security receives in return a share in a company that issues these securities. The best-known examples of securities are shares.
 - ✓ Loans are also cash instruments where there is a contract between lender and borrower. This contract specifies, for example, how high the monthly interest instalments and the interest rate will be when the loan is repaid.
- Financial instruments can also be classified based on the asset class, *i.e. equity-based and debt-based financial instruments*.
- ✓ *Equity-based financial instruments* include securities, such as stocks/shares. Also, exchange-traded derivatives, such as equity futures and stock options, fall under the same category.

³ Vishnu, I., (2023), Financial Instrument - Definition, Understanding, cleartax.in.<https://cleartax.in/terms>.

- ✓ *Debt-based financial instruments*, on the other hand, consist of short-term securities, such as commercial paper and treasury bills (T-bills) which have a maturity period of one year or less. Cash instruments such as certificates of deposits also fall under this category. On the same lines, exchange-traded derivatives, such as short-term interest rate futures fall under this category. Since the maturity period on long-term debt-based financial instruments exceeds a year, securities such as bonds fall under the category. Exchange-traded derivative include bond futures, and options are the other examples.

Share capital

The term “share capital” refers to the amount of money the owners of a company have invested in the business as represented by common and/or preferred shares. Share capital is the money a company raises by issuing common or preferred stock. The amount of share capital or equity financing a company has can change over time with additional public offerings:⁴

- The term share capital can mean slightly different things depending on the context. Accountants have a much narrower definition and their definition rules on the balance sheets of public companies. It means the total amount raised by the company in sales of shares.
- Share capital is reported by a company on its balance sheet in the shareholder's equity section. The information may be listed in separate line items depending on the source of the funds. These usually include a line for common stock, another for preferred stock, and a third for additional paid-in capital.
- Common stock and preferred stock shares are reported at their par value at the time of sale. In modern business, the "par" or face value is a nominal figure. The actual amount received by a company in excess of par value is reported as "additional paid-in capital."
- The amount of share capital reported by a company includes only payments for purchases made directly from the company. The later

⁴ Tuovila, A., (2023), What Is Share Capital? How It Works and Types – Investopedia, [investopedia.com. https://www.investopedia.com](https://www.investopedia.com) ›

sales and purchases of those shares and the rise or fall of their prices on the open market have no effect on the company's share capital. A company may opt to have more than one public offering after its initial public offering. The proceeds of those later sales would increase the share capital on its balance sheet.

- The term "share capital" is often used to mean slightly different things depending on the context:
- ✓ Authorized Share Capital - Before a company can raise equity capital, it must obtain permission to execute the sale of stock. The company must specify the total amount of equity it wants to raise and the base value of its shares, called the par value. The maximum amount of share capital a company is allowed to raise is called its authorized capital. This does not limit the number of shares a company may issue but it puts a ceiling on the total amount of money that can be raised by the sale of those shares.
- ✓ Issued Share Capital - The total value of the shares a company elects to sell to investors is called its issued share capital. The par value of the issued share capital cannot exceed the value of the authorized share capital.
- ✓ Share Capital on a Balance Sheet - The technical accounting definition of share capital is the par value of all equity securities, including common and preferred stock, sold to shareholders.

Investments

Investments, broadly, is putting money to work for a period of time in some sort of project or undertaking in order to generate positive returns (i.e., profits that exceed the amount of the initial investment). It is the act of allocating resources, usually capital (i.e., money), with the expectation of generating an income, profit, or gains. Investing is making to grow one's money over time. The expectation of a positive return in the form of income or price appreciation with statistical significance is the core premise of investing. The spectrum of assets in which one can invest and earn a return is a very wide one. Investments are mostly associated with financial instruments that allow individuals or businesses to raise

and deploy capital to firms. These firms then rake that capital and use it for growth or profit-generating activities. The most common types of investments:⁵

- Stocks - A buyer of a company's stock becomes a fractional owner of that company. Owners of a company's stock are known as its shareholders and can participate in its growth and success through appreciation in the stock price and regular dividends paid out of the company's profits.
- Bonds - Bonds are debt obligations of entities, such as governments, municipalities, and corporations. Buying a bond implies that you hold a share of an entity's debt and are entitled to receive periodic interest payments and the return of the bond's face value when it matures.
- Funds - Funds are pooled instruments managed by investment managers that enable investors to invest in stocks, bonds, preferred shares, commodities, etc. Two of the most common types of funds are mutual funds and exchange-traded funds. Mutual funds do not trade on an exchange and are valued at the end of the trading day;
- Investment Trusts - Trusts are another type of pooled investment. Real Estate Investment Trusts are one of the most popular in this category.
- Real Estate Investment Trusts invest in commercial or residential properties and pay regular distributions to their investors from the rental income received from these properties. REITs trade on stock exchanges and thus offer their investors the advantage of instant liquidity.
- Alternative Investments - Alternative investments is a catch-all category that includes hedge funds and private equity. Hedge funds are so-called because they can hedge their investment bets by going long and short on stocks and other investments. Private equity enables companies to raise capital without going public. Hedge funds and private equity were typically only available to affluent investors deemed "accredited investors" who met certain income

⁵ Picardo, (2022), Investing Explained: Types of Investments and How To Get Started, investopedia.com. <https://www.investopedia.com> › ... › Investing Basics.

and net worth requirements. However, in recent years, alternative investments have been introduced in fund formats that are accessible to retail investors.

Accounts Receivable

Accounts receivable (AR) are the balance of money due to a firm for goods or services delivered or used but not yet paid for by customers. Accounts receivable are listed on the balance sheet as a current asset. Any amount of money owed by customers for purchases made on credit is Accounts receivable:⁶

- Accounts receivable refer to the outstanding invoices that a company has or the money that clients owe the company. The phrase refers to accounts that a business has the right to receive because it has delivered a product or service. Accounts receivable, or receivables, represent a line of credit extended by a company and normally have terms that require payments due within a relatively short period. It typically ranges from a few days to a fiscal or calendar year.
- Companies record accounts receivable as assets on their balance sheets because there is a legal obligation for the customer to pay the debt. They are considered a liquid asset, because they can be used as collateral to secure a loan to help meet short-term obligations. Receivables are part of a company's working capital.
- Furthermore, accounts receivable are current assets, meaning that the account balance is due from the debtor in one year or less. If a company has receivables, this means that it has made a sale on credit but has yet to collect the money from the purchaser. Essentially, the company has accepted a short-term IOU from its client.

Conclusion

Financial management is the business function concerned with profitability, expenses, cash and credit. Financial management is tasked with the "efficient acquisition and deployment" of both short- and long-term financial resources, to ensure the objectives of the enterprise are achieved.

⁶ Hayes, A., (2022), What Accounts Receivable (AR) Are and How Businesses Use Them, with Examples, investopedia.com. <https://www.investopedia.com> ›

Financial management is generally concerned with short term working capital management, focusing on current assets and current liabilities, and managing fluctuations in foreign currency and product cycles, often through hedging. The function also entails the efficient and effective day-to-day management of funds, and thus overlaps treasury management. It is also involved with long term strategic financial management, focused on i.a. capital structure management, including capital raising, capital budgeting (capital allocation between business units or products), and dividend policy; these latter, in large corporates, being more the domain of corporate finance.

Financial management helps companies to plan, organize, and govern financial activities to keep company business moving and maintain healthy profits. A key role of financial managers is decision-making, which takes into account the business' short-term and long-term goals. Financial reporting is a crucial element in helping to make those decisions which can include direct investment activities

Financial management is one of the most important aspects of business. Financial management refers to the strategic planning, organising, directing, and controlling of financial undertakings in an organisation or institute. Financial management, also includes applying management principles to the financial assets of an organisation, while also playing an important part in fiscal management.

REFERENCE

1. Emeritus, (2023), What is Financial Management? Its Nature & Scope – Emeritus, [emeritus.org. https://emeritus.org › learn › what-is-financial-managem](https://emeritus.org/learn/what-is-financial-managem).
2. Hayes, A., (2022), What Accounts Receivable (AR) Are and How Businesses Use Them, with Examples, [investopedia.com. https://www.investopedia.com ›](https://www.investopedia.com)
3. Picardo, (2022), Investing Explained: Types of Investments and How To Get Started, [investopedia.com. https://www.investopedia.com › ... › Investing Basics](https://www.investopedia.com).
4. Sajjan, A., (2023), Introduction to Financial Management – A Complete Guide, [mygreatlearning.com.https://www.mygreatlearning.com ›](https://www.mygreatlearning.com)
5. Strutner, S., (2023), SuiteApp.com, Financial Management Explained: Scope, Objectives, <https://www.netsuite.com/portal/resource/articles/>

6. Tuovila, A., (2023), What Is Share Capital? How It Works and Types – Investopedia, investopedia.com. <https://www.investopedia.com> ›
7. Vishnu, I., (2023), Financial Instrument - Definition, Understanding, cleartax.in.<https://cleartax.in> › terms.

POZITA JURIDIKE E FEMIJËVE JASHTËMARTESORË

Doc.Dr Rudina Kaja

Universiteti Nderkombetar I Strugës

Apstrakt

Martesa është bashkëjetesë ligjore, e cila mbështetet në barazinë morale dhe juridike të bashkëshortëve, në ndjenjën e dashurisë, respektit dhe mirëkuptimit reciprok, si baza të unitetit në familje. Neni 2 i Ligjit për familje të Republikës së Maqedonisë familjen e përkufizon si bashkësi jetësore të prindërve, fëmijëve dhe të personave të tjerë në gjini, nëse jetojnë në një familje të përbashkët. Në këtë studim do të vendoset në pah çështja kryesore që ka të bëjë me poziten juridike të femijëve jashtëmartesorë që lindin në një bashkësi jashtëmartesore. Martesa, përbën bazën e ligjshme të familjes, prandaj një nga detyrat më të rëndësishme të shtetit dhe shoqërisë është kujdesi për forcimin e martesës. Bashkësia martesore është bashkësi e lirë, solemne i jetës së një burri dhe një gruaje, me të cilën vendosin për jetë të përbashkët dhe krijimin e familjes, sipas kushteve për lidhjen, pasojat dhe zgjidhjen e saj të paraparë me dispozita ligjore. Bashkësia jashtëmartesore është bashkësi faktike midis burrit dhe gruas. Qëllimi themelor i formimit të saj është jetesa e përbashkët, e cila duhet të ketë zgjatur një periudhë të konsiderueshme kohore dhe të jetë e vazhdueshme. Sipas ligjit për familje të Republikës së Maqedonisë me bashkësinë jashtëmartesore kuptojmë bashkësinë e një burri dhe një gruaje e cila nuk është themeluar në pajtim me dispozitat e këtij ligji dhe e cila ka zgjatur së paku një vjet, është e barabartë me bashkësinë martesore sa i përket të drejtës së mbajtjes reciproke dhe pasurisë së fituar gjatë kohëzgjatjes së asaj bashkësie¹.

Fjalë kyçe: *bashkësia jashtëmartesore, bashkësia martesore, familje,femijet jashtëmartesor,etj*

¹ Ligji për familje i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.80/92. Neni 13, Ligji për familje i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.80/92.

Abstract

Marriage is a legal cohabitation, which is based on the moral and legal equality of the spouses, on love, respect and understanding, as basis of family unity. Article 2 of the Family Law of the Republic of Macedonia defines the family as the life community of parents, children and other persons of the same sex, if they live in a joint family. This study will highlight the importance of legal position of illegitimate children born in an illegitimate community. Marriage constitutes the legal basis of family, therefore one of the most important duties of the state and society is to take care of the strengthen marriage.

Marriage is a free solemn communion of a man and a woman, with whom they decide to live together and create a family, according to the conditions for the relationship, its consequences and its resolution provided by legal provisions. Cohabitation is a de facto union between a man and a woman.

The basic purpose of its formation is the common life, which must have lasted a considerable period of time and be continuous. According to the family law of the Republic of Macedonia, extramarital union means the union of a man and a woman which was not established in accordance with the provisions of this law and which lasted at least one year, is equal to the marital union in terms of the right of mutual maintenance and property acquired during the duration of that community.

Key words: extramarital union, marital union, family, illegitimate children, etc.

HYRJE

Kuptimi i bashkësisë jashtëmartesore, në shoqëritë moderne, është gjithnjë e më i madh dhe më i theksuar, sepse përfaqëson një formë apo lloj të krijimit të një familjeje, e cila ka të njëjtat nevoja jetësore dhe realizimin e të njëjtave si familja e bazuar në martesën formale ligjore. Mirëkuptimi dhe pranimi i familjes së paligjshme, përgjatë shekujve të zhvillimit shoqëror, nuk ishte i lehtë, madje u stigmatizua dhe u la plotësisht jashtë kujdesit të bashkësisë shoqërore. Kundërshtarët më të mëdhenj të bashkësisë jashtëmartesore ishin institucionet dhe organizatat fetare, duke e konsideruar të kuptuarit e tyre të martesës si të vetmen bashkim të lejuar midis një burri dhe një gruaje.

Bota moderne po e ndryshon këtë marrëdhënie dhe bashkë me të po ndryshon edhe statusi i bashkësisë jashtëmartesore, i cili ka filluar të pranohet qartë në legjislacionet e shteteve, duke ofruar disa të drejta për partnerët jashtëmartesorë (si p.sh. e drejta në pronë, e drejta në trashëgimi dhe të drejta të tjera), edhe pse barazimi i plotë i dy bashkësive nuk është vendosur, as në jurisprudencën aktuale të shteteve të caktuara. Njëkohësisht, ky qëndrim për legalizimin e bashkësisë jashtëmartesore, i shprehur në rregullimin ligjor, është reflektuar në mënyrë të favorshme në praktikën e gjykatave, me synimin për zgjidhjen e drejtë dhe të duhur të mosmarrëveshjeve që mund të lindin nga ekzistenca e një afati me te gjate e bashkësisë jashtëmartesore.

Në Republikën e Maqedonisë së Veriut, mbrojtja e marrëdhënieve juridike që rrjedhin nga bashkësia jashtëmartesore në sferën e mbajtjes parashihet - me Ligjin për familjen², fitimin e pronës - me Ligjin për pronën dhe të drejtat tjera sendore³ dhe kompensimin e dëmit në rast vdekja ose paaftësia e rëndë e njërit nga partnerët jashtëmartesor - me Ligjin për marrëdhëniet e detyrueshme⁴.

Gjate ekzistimit të bashkësisë jashtëmartesore, kemi edhe lindjen e fëmijëve, ku Maqedoninë e Veriut vetëm 13,7 për qind e fëmijëve kanë lindur në lidhje jashtë martesore, për dallim nga Evropa Perëndimore dhe Veriore ku më shumë se gjysma e fëmijëve të lindur janë nga prindër të pamartuar, tregon analiza e portalit statistikor “Landgeist”, bazuar në të dhënat e Eurostat.

Të drejtat prindërore, të cilat i takojnë babait dhe nënës në mënyrë të barabartë, konsistojnë në të drejtat dhe detyrat e prindërve për t'u kujdesur për personalitetin, të drejtat dhe interesat e fëmijëve të tyre të mitur dhe fëmijëve mbi të cilët janë shtrirë të drejtat prindërore. Nëse njëri prej prindërve është i vdekur, i panjohur, i privuar nga e drejta prindërore ose nëse për shkaqe të tjera pengohet të ushtrojë të drejtën prindërore, të drejtat prindërore i ushtron prindi tjetër.

Pra, subjektet e marrëdhënies prindërore janë: nëna, babai dhe fëmija dhe kjo marrëdhënie, si dhe vetë e drejta prindërore, lindin nga momenti i lindjes së

² Neni 193 i Ligjit për Familjen

³ Neni 81 i Ligjit për pronësinë dhe të drejtat e tjera sendore, Gazeta Zyrtare e Republikës së Moldavisë nr. 18/2001; 31/2008; 92/2008;139/2009; 35/2010

⁴ Neni 190, paragrafi 4 i Ligjit për Marrëdhëniet e Detyrimeve, Gazeta Zyrtare e Republikës së Moldavisë nr. 18/2001; 78/2001; 4/2002; 59/2002; 5/2003; 84/2008; 81/2009; 161/2009; 23/2013; 123/2013; 215/2021.

fëmijës, pra birësimit. Në varësi të mënyrës se si rregullohet statusi social i fëmijëve në Ligjin për Familjen, fëmijët mund të jenë:

1. Fëmijët e njohur nga të dy prindërit, të martuar (fëmijë martesor) dhe që jetojnë me të dy prindërit ose vetëm me njërin prind, nëse lidhja martesore është prishur;

2. fëmijët e njohur nga të dy prindërit që nuk janë të martuar (fëmijë jashtëmartesor), prindërit e të cilëve mund të jetojnë së bashku (në bashkëjetesë) ose jo;

3. fëmijët me të cilët njihet njëri prind (fëmijë jashtëmartesor);

4. fëmijët të cilëve nuk u njihet asnjëri nga prindërit (themeluesit);

5. fëmijët, prindërit e të cilëve janë të vdekur ose të zhdukur (jetimë);

6. Fëmijët e braktisur (fëmijë nën kujdestari - të përshkruar në numrin 4., 5. dhe 6.); dhe

7. fëmijët e birësuar.

1. Nocioni i fëmijeve jashtëmartesorë

Fëmijët jashtëmartesorë për një kohë të gjatë janë lënë në mëshirën e fatit. Pozita e tyre ka qenë juridikisht e parregulluar. Si rezultat i ushtrimit të mbikëqyrjes ndërkombëtare mbi realizimin e të drejtave të fëmijëve, që po rritet kohëve të fundit, në pjesën dërrmuese të vendeve të botës pozita e fëmijëve jashtëmartesorë tani është përmirësuar dukshëm.

Fëmijës nuk i lejohet e drejta e punës, pa e arritur moshën përkatëse minimale, në asnjë mënyrë nuk i jepet shkas apo nuk i lejohet të ushtrojë një profesion apo veprimtari që çënon shëndetin apo edukimin e tij, apo që pengon në zhvillimin e tij shoqëror, shpirtëror dhe fizik (neni 9 i Parimeve të Deklaratës mbi të drejtat e fëmijës, 1959).

Në të drejtën tonë fëmijët jashtëmartesorë janë barazuar plotësisht me fëmijët martesorë, si në pikëpamje të të drejtave ashtu edhe të detyrimeve. Fëmijë jashtëmartesorë quajmë:

- Çdo fëmijë jashtëmartesor që e ka lindur gruaja e pamartuar,

- Çdo fëmijë që e ka lindur gruaja e ve, dmth. gruaja e martuar pas zgjidhjes së martesës dhe pas kalimit të afatit prej 300 ditësh pas zgjidhjes së martesës,

- Çdo fëmijë që e ka lindur gruaja e martuar gjatë martesës apo shpalljes së saj të pavlefshme, ose atësia e fëmijës është kundërshtuar gjyqësisht me aktgjykim të formës së prerë, ose brenda afatit prej 300 ditësh pas zgjidhjes së martesës. Është e domosdoshme të vërtetohen prindërit, që barazia e fëmijëve të realizohet⁵. Vërtetimi i marrëdhënieve prindërore jashtëmartesore bëhet në këto mënyra: a) me njohjen e amësisë, b) me njohjen e atësisë dhe c) me njohjen e atësisë dhe të amësisë me vendim gjyqësor.

a) Njohja e amësisë - është një veprim i njëanshëm juridik i një gruaje, e cila shpreh vullnetin e lirë ligjërisht se ajo është nëna e fëmijës të lindur jashtëmartesor. Njohja e amësisë paraqitet rrallë në praktikë si dukuri, sepse nëna shumë vështirë vendos ta braktisë fëmijën e vet. Për këtë arsye shumë vende të botës nuk e kanë rregulluar me dispozita konkrete ligjore çështjen e njohjes së amësisë, ky problem i njohjes së amësisë nuk është i rregulluar as me dispozitat e LFK-së.

b) Njohja e atësisë - sikurse njohja e amësisë, edhe njohja e atësisë është një akt i njëanshëm juridik me anë të të cilit mashkulli shpreh në mënyrë valide vullnetin e vet se ai është i ati i fëmijës jashtëmartesor. Për dallim prej njohjes së amësisë e cila është e rregulluar shumë pak me ligje, njohja e atësisë është e rregulluar me dispozita ligjore pothuajse në shumicën e vendeve të botës. Atësia mund ti njihet mashkullit i cili ka aftësi të veprimit dhe i cili ka arritur moshën 16-vjeçare, si dhe personit i cili pjesërisht ka qenë i zhveshur nga zotësia për të vepruar, nëse është në gjendje të kuptojë përmbajtjen e deklaratës për njohjen e atësisë (neni 102 i LFK-së). Atë i fëmijës së lindur jashtë martese është personi madhor që e njeh fëmijën për të vetin. Dallimi midis legjislacionit të Kosovës dhe atij të Shqipërisë është se legjislacioni i Kosovës ia njeh të drejtën për njohjen e atësisë edhe mashkullit të mitur i cili ka mbushur moshën 16 vjeçare.

Mashkulli i cili dëshiron ta njoh fëmijën jashtëmartesor për të vetin, duhet të bëjë deklarin e vullnetit personalisht. Deklarata për njohjen e atësisë nuk mund të jepet përmes përfaqësuesit me prokurë (neni 103 par. 4 i LFK-së). Njohja është gjithashtu akt individual dhe moral sepse përcakton atësinë e fëmijës të

⁵ Vojislav Bakic: vepër e cituar, fq. 247

lindur jashtëmartesor. Njohja e atësisë duhet të bëhet veç e veç për çdo fëmijë. Kjo do të thotë se njohja nuk është e lejueshme të bëhet me një deklaratë dhe njëkohësisht për shumë fëmijë

Procedura për njohjen e atësisë – procedura është mjaft e thejshtë, personi i cili veten e konsideron atë të fëmijës mund ta pranojë atësinë në njërën nga këto mënyra:

- Duke deklaruar në procesverbal para ofiqarit se e njeh atësinë e fëmijës jashtëmartesor,

- Duke deklaruar se e njeh atësinë e fëmijës jashtëmartesor para organit të kujdestarisë,

- Me testament.

Njohja e atësisë në këto mënyra është paraparë me dispozitën e nenit 103 të LFK-së. Sipas nenin 51 të LFM-së njohja e atësisë përveç përpara ofiqarit, qendrës për punë sociale mund të bëhet edhe përpara gjyqit. Kushtet për njohjen e atësisë – janë të rregulluara me dispozita ligjore. ⁶Megjithatë ka rëndësi të theksohet se kur është fjala për njohjen e atësisë nuk vërtetohet nëse mashkulli i cili e pranon fëmijën për të vetin është edhe atë natyror i fëmijës ⁷. Ligji i familjes i Kosovës ka paraparë këto kushte për njohjen e plotëfuqishme të fëmijës: a) lindja gjallë e fëmijës, b) pëlqimi i nënës së fëmijës, c) pëlqimi i fëmijës dhe ç) zotësia për të vepruar.

Efektet juridike të njohjes së atësisë – edhe me njohjen e atësisë shkaktohen ato efekte juridike sikurse me vërtetimin e atësisë. Me rastin e vërtetimit të atësisë vendosen marrëdhëniet prindërore mes atit dhe fëmijës jashtëmartesor të cilat në të vërtetë kanë ekzistuar nga lindja e fëmijës. Poashtu krijohen edhe marrëdhëniet juridike mes fëmijës jashtëmartesor dhe gjinisë së atit, atësia e të cilit është vërtetuar me njohjen e atësisë.

Njohja e atësisë regjistrohet në regjistrat amë të të lindurve. Anulimi i atësisë së njohur – mund të bëhet në qoftë se me rastin e njohjes së fëmijës jashtëmartesor nuk kanë qenë të plotësuara kushtet ligjore. Duke marrë për bazë kushtet ligjore të detyrueshme për njohjen e atësisë së plotëfuqishme mund të thuhet se anulimi i atësisë mund të jetë absolut dhe relativ.

⁶ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.207

⁷ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.208

Kundërshtimi i atësisë së njohur –me njohjen e atësisë vërtetohet atësia dhe vendosen marrëdhëniet prindërore midis atit dhe fëmijës⁸. Padia për kundërshtimin e atësisë mund të paraqitet nga personi i cili veten e konsideron atë natyror të fëmijës. E drejta e padisë parashkruhet me kalimin e një viti nga regjistrimi i atësisë në regjistrin e gjendjes civile (neni 188, par. 3 i KFSH-së).

2. Vërtetimi i amësisë me vendim të gjykatës

Me vërtetimin e amësisë me vendim gjyqësor gjithashtu vendosen marrëdhëniet prindërore midis nënës dhe fëmijës jashtë martese, me vendim të gjyqit. Edhe pse shtatëzania dhe lindja e fëmijës, janë ngjarje të dukshme, ndërsa nëna vështirë vendos ta braktis fëmijën e vet, ngase ka ndjenja të fuqishme emocionale të fuqishme, prapëseprapë, në teorinë juridike sundon mendimi se vërtetimi i amësisë me vendim gjyqësor është i arsyeshëm. Arsyeshmëria qëndron në faktin se në shërbimet e maternitetit ndodhin raste të ndërrimit të foshnjave, qoftë me dashje apo në mënyrë të pavullnetshme. Si pasojë, lind konflikti rreth të drejtës së amësisë mes nënës natyrore e cila ka lindur fëmijën, dhe një gruaje tjetër e cila pretendon se fëmija është i saj.

Dukuria e trafikimit të fëmijëve duke i shëndërruar ata në objekt tregtie, po zmadhohet e cila është në kundërshtim me nenin 9 të parimeve të Deklaratës për të drejtat e fëmijës (1959). Janë të njohura rastet e simulimit të lindjeve dhe të shitblerjes së fëmijëve të huaj qysh në lindjen e tyre⁹. Do theksuar se, me gjithë rëndësinë që merr e drejta e vërtetimit të amësisë me vendim gjyqësor, prapëseprapë procedura e vërtetimit të amësisë nuk është e rregulluar me norma ligjore të Ligjit për familjen të Kosovës. Gjykata në mungesë të normave ligjore, të cilat kanë të bëjnë me vërtetimin e amësisë zbaton në mënyrë analoge dispozita ligjore, të cilat kanë të bëjnë me vërtetimin e atësisë me vendim të gjyqit.

Shumë më e thjeshtë dhe shumë më e shpejtë është procedura e njohjes së amësisë, sesa ajo e vërtetimit të amësisë me vendim të gjykatës. Si kriter bazë për vërtetimin e amësisë gjykata merr parasysh shtatëzaninë dhe lindjen e fëmijës, si ngjarje të dukshme, duke qenë se nënë e fëmijës konsiderohet grua e cila e ka lindur fëmijën.

⁸ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.209

⁹ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.209

E rëndësishme është se me vërtetimin e atësisë me vendim të gjykatës vendosen marrëdhëniet prindërore mes nënës dhe fëmijës, sikurse edhe marrëdhëniet juridike të fëmijës me gjininë e nënës.

Theksojmë se fëmija edhe më tutje mban statusin e fëmijës jashtëmartesor, por me këtë rast ai e ndryshon statusin familjar, për aq sa tani amësinë e ka të vërtetuar¹⁰.

3.Vërtetimi i atësisë me vendim të gjykatës

Fëmija ka të drejtë natyrore të rritet dhe të jetojë me të dy prindërit e vet. Duke marrë përparësi mbrojtjen e interesave të fëmijëve, e drejta moderne lejon vërtetimin e atësisë me vendim të gjykatës në të gjitha rastet duke synuar ndalimin e çfarëdo forme të diskriminimit të fëmijëve jashtë martesë dhe barazimin e tyre në pikëpamje të të drejtave dhe detyrimeve me fëmijët martesorë.

Me dispozitën e nenit 189 KFSH-ja vërtetimin e atësisë së fëmijës së lindur jashtë martesë e rregullon shprehimisht. Atësia e një fëmije të lindur jashtë martesë mund të vërtetohet me vendim të gjykatës, në rast se gjatë gjykimit provohet se në kohën e zënies së fëmijës i ati bashkëjetonte me nënën e fëmijës, ose ka kryer marrëdhënie seksuale me apo pa dhunë, ose i ka premtuar martesë se nga një gjykim penal apo civil rezulton në mënyrë të drejtëpërdrejtë ose tërthorazi atësia e fëmijës së lindur jashtë martesë, si dhe kur dihet publikisht se ai e ka njohur fëmijën si të vetin (neni 189 i KFSH- së). Në teorinë juridike mbizotëron mendimi se vërtetimi i atësisë së fëmijës të lindur jashtë martesë me vendim të gjykatës mund të bëhet vetëm pasi të ketë lindur fëmija.

E drejta e paraqitjes së padisë- E drejta e paraqitjes së padisë për vërtetimin e atësisë së fëmijës të lindur jashtë martesë me vendim të gjykatës u njihet këtyre subjekteve: nënës së fëmijës, fëmijës, personit i cili pretendon se është ati i fëmijës por ka qenë i penguar për njohjen e atësisë dhe organit të kujdestarisë.

E drejta e paraqitjes së padisë për vërtetimin e atësisë të një fëmije të lindur në marrëdhëniet jashtëmartesore i njihet nënës së fëmijës gjithmonë derisa ajo ushtron të drejtën prindërore¹¹.

¹⁰ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.210

¹¹ Santhipi Begeja, vepër e cituar, faqe 168

Ajo, si subjekt i së drejtës prindërore, këtë të drejtë e ushtron në mënyrë të pavarur. Nëna e fëmijës mund të paraqesë padinë për vërtetimin e atësisë në emër të vet dhe në emër të fëmijës ¹², ose njëkohësisht edhe në emër të vet po edhe në emër të fëmijës, si përfaqësues ligjor i fëmijës ¹³. Kur nëna ka vdekur ose nuk e ushtron më të drejtën prindërore, sepse ajo i është hequr apo për çfarëdo shkakuj tjetër është në pamundësi që ta ushtrojë atë, e drejta e paraqitjes së padisë i kalon kujdestarit. Kujdestari, sipas dispozitës së nenit 110 par. 3 të LFK-së, padinë mund ta paraqesë vetëm me lejen e organit të kujdestarisë. Organi i kujdestarisë mund ta paraqesë padinë për vërtetimin e atësisë me vendim të gjykatës në qoftë se nëna e fëmijës, me rastin e paraqitjes së lindjes së fëmijës ka shënuar emrin e personit të cilin ajo e konsideron atë të fëmijës dhe nuk ka ushtruar padinë për vërtetimin e atësisë, duke lënë pas dore mbrojtjen e interesave të fëmijëve. Konsiderohet se nëna ka lënë pas dore mbrojtjen e interesave të fëmijëve nëse ka kaluar afati ligjor e ajo nuk e ka paraqitur padinë në gjyq.

Vetëm pas kalimit të afatit, organi i kujdestarisë ka të drejtë të paraqesë padinë në gjyq për vërtetimin e atësisë së fëmijës të lindur jashtë martese me vendim të gjykatës.

Po ashtu, fëmija ka të drejtë të paraqesë padinë për vërtetimin e atësisë me vendim të gjykatës. Derisa fëmija është i mitur apo nuk ka zotësinë për të vepruar, padinë në emër të tij mund ta paraqesë nëna, si përfaqësuese ligjore e fëmijës, apo në kushte të caktuara si më lartë, padinë mund ta paraqesë edhe kujdestari. Edhe personi i cili veten e konsideron atë të fëmijës ka të drejtë të paraqesë padinë për vërtetimin e atësisë me vendim të gjykatës. Personit, i cili konsideron të jetë atë i fëmijës, rregullativa ligjore ia njeh të drejtën e padisë vetëm në rastet kur i është pamundësuar njohja e atësisë jashtë martese, e jo edhe atëhere që kur ai ka qenë i gatshëm për ta pranuar fëmijën për të vetin, por ka dëshiruar që në procedurë gjyqësore duke marrë të gjitha provat e nevojshme materiale, të vërtetojë se ai është në të vërtetë ati i fëmijës ¹⁴. Efektet e vërtetimit të atësisë jashtëmartesore- Si në rastin e njohjes së atësisë, ashtu edhe kur është fjala për vërtetimin e atësisë së fëmijës të lindur jashtë martese, kemi të bëjmë me vendosjen e marrëdhënieve prindërore mes fëmijës jashtëmartesor dhe të atit, të cilit atësia i është vërtetuar me vendim të gjykatës.

¹² Dr. Nerimana Traljic, dr. Suzana Bubic: vepër e cituar faqe 128

¹³ Dr. Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr. Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq. 212

¹⁴ Dr. Nerimana Traljic, dr. Suzana Bubic: vepër e cituar faqe 128

Pra, edhe me këtë rast krijohen marrëdhëniet juridike mes fëmijës jashtëmartesor me gjininë e atit të vërtetuar me vendim të gjyqit.

Fëmija vendoset në familjen e atit të vërtetuar. Ai ka të drejtë ta lërë mbiemrin e nënës, të cilën e mbante deri atëherë, dhe ta marrë mbiemrin e të atit. Statusi i fëmijës nuk ndryshon- statusin jashtëmartor të cilin fëmija e kishte fituar me lindje, do ta mbajë edhe më tutje .

Aktgjykimi mbi vërtetimin e atësisë së fëmijës jashtëmartesor ka efekte absolute, ai vepron ndaj ta mbajë edhe më tutje të gjithëve “erga omnes”, dhe të gjithë kanë detyrë ta respektojnë.

4. Kuptimi i të drejtës prindërore

Të drejtën prindërore e përbëjnë të drejtat dhe detyrimet e prindërve që të kujdesen për personalitetin, të drejtat dhe interesat e fëmijëve të tyre të mitur dhe fëmijëve mbi të cilët është vazhduar e drejta prindërore. E drejta prindërore është pjesë përbërëse e së drejtës familjare, ajo merret me studimin e marrëdhënieve midis prindërve dhe fëmijëve dhe të marrëdhënieve midis personave të tjerë në gjini. E drejta prindërore është tërësi rregullash juridike me të cilat rregullohen marrëdhëniet midis prindërve dhe fëmijëve, midis birësuesit dhe të birësuarit, midis kushërinjëve dhe ndaj personave tjerë në gjini. E drejta prindërore u takon në masë të njëjtë edhe nënës edhe babait. Nëse njëri nga prindërit është i vdekur ose nuk është i njohur ose i është marur e drejta prindërore ose për shkaqe të tjera është penguar që të ushtrojë të drejtën prindërore, atëherë të drejtën prindërore e ushtron prindi tjetër.

E drejta prindërore është pjesë përbërëse e sistemit juridik të vendit.

Marrëdhënia prindërore përmban dy elemente kryesore: elementin natyral dhe elementin juridik (të përgjithshëm)¹⁵. Elementi natyral biologjik është konstant, gjithmonë i pandryshuar dhe manifestohet me lindje. Marrëdhëniet prindërore zgjasin deri në mbushjen e moshës madhore të fëmijës. Vetëm në rastet e parapara me ligj ato mund të vazhdojnë edhe pas mbushjes së moshës madhore. Mund të konkludojmë se jo të gjitha marrëdhëniet prindërore mbarojnë mes prindërve dhe fëmijëve, kur këta të fundit e fitojnë moshën madhore. Elementi juridik, përkatësisht komponentja e përgjithshme imponon nevojën e

¹⁵ Lilana Cpirovik-Terpenovska, vepër e cituar, faqe 146

vërtetimit të lidhjes biologjike të fëmijës me prindërit veç e veç ¹⁶. Posaçërisht kjo gjen shprehje në rastin e vërtetimit të atësisë ose amësisë. Rregullat juridike me të cilat rregullohen këto marrëdhënie janë të përfshira në Ligjin për familjen.

Është e kuptueshme se fëmija lind në familje dhe marrëdhëniet e prindërve dhe të fëmijëve krijohen në momentin e lindjes së tyre, ndonëse në doktrinën juridike ka mendime se këto marrëdhënie krijohen edhe më herët, madje me vetë zënien e fëmijës.

5. Të drejtat dhe detyrimet e prindërve ndaj fëmijëve

Të drejtat dhe detyrimet e prindërve ndaj fëmijëve të mitur janë të dyllshme:

- a) Të drejtat dhe detyrat personale të prindërve ndaj fëmijëve
- b) Të drejtat dhe detyrat e prindërve ndaj pronës së fëmijëve.

Të drejtat dhe detyrat personale të prindërve ndaj fëmijëve- të drejtat prindërore janë të lidhura ngushtë me personalitetin e prindit. Askush nuk ka të drejtë të përzihet në marrëdhëniet mes fëmijëve dhe prindërve, përderisa prindërit të drejtat dhe detyrimet i ushtrojnë në interes të fëmijëve.

Mund të thuhet se e drejta prindërore njëkohësisht është edhe e drejtë absolute e prindërve. Ata kanë të drejtë të kërkojnë nga organet shtetërore të merren masa ndaj çdo personi që ata i pengon në ushtrimin e të drejtave prindërore. Këto të drejta nuk mund t'i kalojnë një personi tjetër e as të trashëgohen¹⁷. Prindërit I ushtrojnë të drejtat prindërore me marrëveshje. Në ushtrimin e tyre janë plotësisht të barabartë, dmth. kanë të drejta, detyra dhe përgjegjësi të njëjta. Prindërit kanë të drejtë dhe obligim që t'i ushqejnë fëmijët e tyre të mitur, të kujdesen për jetën dhe shëndetin e tyre, t'i përgatisin për jetë dhe punë të pavarur, të kujdesen për edukimin e tyre, shkollimin dhe aftësimin profesional.

Fëmijët e mitur kanë të drejtë të jetojnë me prindërit e tyre. Prindi me të cilin nuk jeton fëmiju, ka të drejtë në mbajtjen e lidhjeve personale me fëmijën e vet. Prindërit poashtu kanë të drejtë dhe janë të obliguar t'i përfaqësojnë fëmijët e tyre. Të drejtat dhe detyrat prindërore nuk janë të përhershme. Ato mbarojnë kur

¹⁶ Po aty, faqe 146

¹⁷ Santhipi Begeja: vepër e cituar, faqe 205

fëmija mbush moshën madhore, kur bëhet i aftë të kujdeset për vete, për të drejtat dhe interesat e veta.

Të drejtat dhe detyrat e prindërve ndaj fëmijëve janë:

1. Caktimi i emrit,
2. Ruajtja dhe mirërritja,
3. Arsimimi dhe edukimi,
4. Mbajtja,
5. Përfaqësimi.

Caktimi i emrit- emri personal përbëhet nga emri dhe mbiemri. Cdo fëmijë I lindur ka të drejtë të ketë emrin personal. Me marrëveshje prindëit i zgjedhin dhe i caktojnë fëmijës emrin personal. Në qoftë se nuk arrihet marrëveshja, atëherë fëmijës i zgjedh dhe i cakton emrin organi i kujdestarisë, pasi të ketë dëgjuar të dy prindërit lidhur me këtë çështje.

Fëmijës së gjetur, kur nuk i dihen prindërit, gjithmonë emrin i cakton organi i kujdestarisë.

Ashtu sikurse me rastin e caktimit të emrit edhe mbiemrin e caktojnë të dy prindërit me marrëveshje. Në qoftë se ndodh që prindërit të kenë mbiemra të ndryshëm, fëmija merr mbiemrin e njërit apo të të dy prindërve . Kur prindërit nuk mund të arrijnë marrëveshje lidhur me caktimin e mbiemrit, gjithashtu edhe mbiemrin e cakton organi i kujdestarisë, pasi të ketë dëgjuar të dy prindërit. Sipas nenit 171 Të KFSH-së, fëmija i lindur jashtë martesës e merr mbiemrin e prindërit, amësia ose atësia e të cilit është vendosur më parë.

Sipas kësaj dispozite nëse amësia dhe atësia vendosen në të njëjtën kohë, prindërit vendosin me marrëveshje se cilin mbiemër do ta mbajë fëmija. Në rast mosmarrëveshjeje, fëmija merr mbiemrin e të atit.

Pas ndryshimeve statusore të familjes, fëmijës së mitur mund t'i caktohet mbiemri i ri. Sipas dispozitës së nenit 132 të LFK-së, mund të lejohet caktimi i mbiemrit të ri brenda afatit prej dy muajsh, pas ndryshimeve statusore të familjes. Pëlqimi i fëmijës është i nevojshëm, nëse fëmija është mbi moshën dhjetë vjeçare (neni 132 par. 2 i LFK –së).

Ruajtja dhe mirëritja e fëmijëve- Prindërit kanë për detyrë që bashkërisht të përkujdesen për jetën dhe shëndetin e fëmijëve ¹⁸. Kjo nënkupton se detyrë e prindërve është që fëmijët e tyre të mitur t'i mbrojnë prej çfarëdo rreziku që atyre u kanoset.

Në rast të sëmundjes apo dëmtimit të shëndetit, prindërit kanë për detyrë përkujdesjen për shërimin e fëmijëve të mitur, duke u siguruar atyre shërbimet e nevojshme mjekësore në institucione të specializuara shëndetësore. Ata poashtu kanë të drejtë të zgjedhin mjekun dhe institucionin shëndetësor në të cilin fëmija do të shërohet ¹⁹. Të gjithë fëmijët, pa marrë parasysh a kanë lindur brenda bashkësisë martesore apo jashtë saj, gëzojnë mbrojtje të njëjtë sociale dhe shëndetësore ²⁰.

Prindërit kanë detyrë që fëmijën ta mbrojnë nga gabimet, të cilat mund të vijnë si pasojë e moshës së re të tij. Sipas nenit 125 të LFK-së, fëmijët kanë të drejtë të rriten në familje me prindër, ndërsa ata që nuk jetojnë bashkë me të dy prindërit kanë të drejtë ta takojnë rregullisht prindin me të cilin nuk jetojnë së bashku. Prindërit e kryejnë më mirë detyrimin e ruajtjes dhe të mirëritjes së fëmijëve kur i kanë në familje, pranë vetës. Megjithatë, këtë detyrë ata mund t'ia besojnë edhe një institucioni ose një personi të tretë.

Fëmijët me zhvillim të metë mental apo fizik kanë të drejtë në kujdes të posaçëm, që t'u sigurohet jetë e dinjitetshme dhe pjesëmarrje aktive në aktivitete shoqërore (neni 125 par.3 i LFK-së). Prindërit kanë të drejtë të kërkojnë kthimin e fëmijëve të cilët mbahen në mënyrë të paligjshme nga një person tjetër.

Arsimimi dhe edukimi- Çdo fëmijë ka të drejtë në arsimim dhe edukim. Prindërit kanë për detyrë që të kujdesen për arsimim dhe edukim të drejtë të fëmijëve të mitur, ashtu që ata të përvetësojnë nga sistemi i vlerave pozitive të shoqërisë.

Prindërit kanë të drejtën prindërore që të zgjedhin llojin e shkollimit, i cili do t'u ofrohet fëmijëve, duke marrë parasysh aftësitë, prirjet dhe dëshirat e tyre. Përveç prindërve dhe familjes, në edukimin dhe arsimimin e shëndoshë të brezit të

¹⁸ Vojislav Bakic: vepër e cituar, fq. 297

¹⁹ Asbjern Eide dhe Eenche Barth Eide, Deklarata universale mbi të drejtat e njeriut, botuar në Holandë, faqe 552

²⁰ Dr.Marina Janjic – Komar dr. Radoje Korac dr.Zoran Ponjavic: vepra e cituar, fq.225

ri marrin pjesë edhe institucione të ndryshme shoqërore dhe shtetërore, duke filluar prej atyre parashkollore e deri te ato shkollore, organi i kujdestarisë, shërbimet profesionale, pedagogjike etj.

Kur fëmijët kanë sjellje të këqija, mund të njoftohet organi i kujdestarisë, i cili ka për detyrë të ndërmarrë masa të nevojshme dhe të intervenojë për mënjanimin e mangësive në edukimin e fëmijëve.

E drejta e mbajtjes- Çdo fëmijë ka të drejtë në mbajtje nga prindërit e vet. Me mbajtje duhet kuptuar të gjitha shpenzimet e nevojshme për ushqim, veshmbathje, banim, edukim, shkollim dhe shërim të fëmijëve. Për plotësimin e këtyre nevojave të fëmijëve, dy prindërit janë të detyruar të sigurojnë të mirat materiale, pavarësisht nga ajo se a janë apo jo duke jetuar së bashku. Lartësinë e shpenzimeve për ushqim dhe mbajtje të fëmijëve gjykata e cakton duke marrë parasysh mundësitë materiale të prindërve dhe nevojat e fëmijëve.

E drejta e fëmijëve për mbajtje mbaron me plotësimin e kushteve ligjore për pushimin e saj: me vdekje ose shpallje të fëmijës të zhdukur për të vdekur apo të prindërve të tij, me arritjen e moshës madhore ose me emancipimin e fëmijës.

Nëse fëmija i moshës madhore nuk është në gjendje të punojë për shkak të sëmundjes, të metave fizike dhe mentale dhe ai nuk ka sasi të mjaftueshme të mjeteve financiare për shpenzimet e tij financiare, prindërit kanë për detyrim të sigurojnë ndihmën financiare derisa një situatë e tillë të mbarojë (neni 294 i LFK-së).

Përfaqësimi- Dy prindërit janë të autorizuar ligjorë për përfaqësimin e fëmijëve të tyre të përbashkët në të gjitha veprimet juridike. Për shkak se autorizimet e prindërve për përfaqësimin e fëmijëve burojnë nga vetë ligji, prindërit quhen përfaqësues ligjorë.

Theksojmë se fëmija i mitur deri në moshën 14-vjeçare nuk ka zotësinë për të vepruar. Për këtë, në emër e në llogari të tij veprimet juridike i ndërmerr prindi ose kujdestari.

Të miturit të cilët kanë mbushur moshën 14-vjeçare, disa veprime juridike mund t'i ndërmarrin vetë, por që ato të jenë të plotëfuqishme kërkohet leja e prindërve apo e organit të kujdestarisë.

Prindërit nuk mund të përfaqësojnë fare fëmijët në veprimet juridike të cilat janë të lidhura ngushtë me personalitetin e tij, siç janë p.sh. lidhja e martesës, njohja e atësisë etj ²¹.

6. Të drejtat dhe detyrat e fëmijeve

Detyrimet e prindërve janë në raport korelativ me të drejtat e fëmijëve, secili detyrim i prindërve në të njejtën kohë është edhe e drejtë e fëmijëve . Nga kjo rrjedh se prindërit janë të detyruar të kujdesen për ruajtjen dhe mirërritjen, emrin personal, edukimin dhe shkollimin, administrimin e pasurisë, përfaqësimin, kurse fëmijët kanë të drejtë të kërkojnë prej prindërve realizimin e këtyre të drejtave.

Është e qartë se edhe fëmijët kanë detyra ndaj prindërve të cilat janë dy llojesh:

a) Detyrat ligjore – fëmijët kanë detyra themelore ligjore që të kujdesen dhe t'i ndihmojnë prindërit e tyre, sidomos kur ata janë të pa aftë për punë dhe nuk kanë mjete të mjaftueshme për jetesë, kur janë të sëmurë ose për shkak të gjendjes së rëndë shëndetësore osmateriale nuk mund të kujdesen për vete dhe të sigurojnë mirëqenie sociale.

Fëmijët madhorë e kanë për detyrë të përkujdesen për prindërit, gjithashtu edhe fëmijët e mitur e kanë për detyrë që të përkujdesen për prindërit. Nga mosha 15 – vjeçare e tutje, fëmija i cili fiton të ardhura me punën e tij është i detyruar që financiarisht të kontribuojë për mbajtjen e tij dhe nëse është e nevojshme edhe për kontribut të arsyeshëm për mbajtjen e familjes me të cilën jeton.

Fëmijët kanë detyrim t'i mbajnë financiarisht prindërit e tyre, nëse ata nuk janë të aftë për punë dhe nuk kanë të ardhura minimale për të jetuar (neni 297 par. 1 i LFK-së). Gjykata mund ta lirojë fëmijën nga përmbushja e këtij detyrimi ligjor nëse konstaton se përkundër mundësive financiare, prindi nuk i ka ofruar mbajtje financiare fëmijës, ngase kjo do të paraqiste një padrejtësi të hapur ndaj fëmijës.

Që mbi fëmijët e mitur të rëndojë kjo detyrë, duhet të plotësohen dy kushte:

- Që fëmija të ketë mbushur 15 vjet dhe të realizojë të ardhura me punë personale,

²¹ Vojislav Bakic: vepër e cituar, fq. 306

- Që i mituri të ketë pasuri dhe të ardhura nga pasuria. Mungesa e pasurisë dhe të ardhurave nuk e liron fëmijën e mitur nga detyrat ndaj prindërve, për shkak se ai ka për detyrë që t'i inkurajojë prindërit dhe t'i përkrahë ata duke i vizituar p.sh. në qendra spitalore edhe në qoftë se nuk ka mjete materiale.

b) Detyrat morale –pjesa dërmuese e detyrimeve që kanë fëmijët ndaj prindërve kanë karakter moral dhe rregullohen në bazë të rregullave të moralit . Respektimi i prindërve është element pozitiv dhe një detyrë themelore për secilin fëmijë. Kanë detyrë që të sillen në mënyrë korrekte ndaj prindërve si fëmijët martesorë ashtu edhe fëmijët e lindur jashtë martese. Mirësjellja ndaj prindërve është detyrë e të gjithë fëmijëve.

7. Marrëdhëniet pasurore juridike të prindërve dhe fëmijëve

Këta marrëdhënie lindin në bashkësinë familjare midis prindërve dhe fëmijëve dhe kanë specifikat e tyre të veçanta që nuk i posedojnë marrëdhëniet tjera pronësore brenda familjes.

Neni 219 i LF të RM-së parasheh: "Fëmijët minorenë mund të kenë pasurinë e tyre të cilën do ta fitojnë sipas ligjit dhe në bazë ligjore. Me këtë pasuri, përveç që i mituri e ka fituar me punën e tij, deri në arritjen e moshës madhore me këtë pasuri do të administrojnë dhe do të disponojnë prindërit e tij". Mëtej neni 220 parasheh: "Nëse prindërit nuk jetojnë bashkërisht, me pasurinë e fëmijës do të administrojë prindi me të cilin jeton fëmija, nëse Qendra për Punë Sociale me propozim të prindit tjetër, nuk ka vendosur ndryshe"²².

Të gjithë të hyrat që burojnë nga pasuria e të miturit, prindërit mund t'i përdorin fillimisht për mirëmbajtjen e fëmijës, edukimin dhe shkollimin e tij, si dhe nevojat e domosdoshme për bashkësinë familjare, nëse prindërit nuk disponojnë me mjete financiare dhe pasuri të tyre. Dhe së fundi, Ligji parasheh që prindërit me pajtueshmëri të Qendrës për Punë Sociale mund ta huazojnë apo ngarkojnë me veprime juridike pasurinë e fëmijës së tyre për shkak të mirëmbajtjes së tij, edukimit dhe shkollimit si dhe këtë nëse e kërkojnë interesat tjera të cilat janë të nevojshme për bashkësinë familjare. Kjo dmth. se ata nuk kanë liri absolute për sa i përket administrimit të pasurisë së fëmijëve të tyre të mitur.

²² Neni 219 dhe 220 i LF-së së RM-së

E drejta e administrimit të pasurisë së fëmijëve të mitur- pasurinë e fëmijës deri në moshën madhore të tij e administrojnë prindërit në dobi të fëmijës (neni 134 i LFK-së), që nënkupton se titullari i së drejtë mbi pasurinë e fëmijës së mitur është vetë fëmija. Fëmijët e mitur që kanë mbushur moshën 15 – vjeçare, me pëlqimin e prindërve mund të themelojnë marrëdhënie pune. Të ardhurat e realizuara me punën e vet ata mund t'i disponojnë e t'i administrojnë vetë në mënyrë të pavarur.

E drejta e pronësisë- Në praktikë janë të rallë rastet kur një fëmijë të ketë pasurinë e vet. Nuk ka dyshim se fëmijët gëzojnë të drejtën e pronësisë mbi pronën e tyre të veçantë edhe kur prindërit, sipas dispozitave ligjore janë të autorizuar ta administrojnë atë. Kjo pasuri nuk hyn në pasurinë e prindërve ²³, sepse është e ndarë nga pasuria e tyre.

8. Marrëdhëniet pasurore martesore

Përveç të drejtave personale të cilat i posedojnë bashkëshortët me lidhjen e martesës, rëndësi të veçantë kanë edhe të drejtat pasurore apo marrëdhëniet pasurore që lindin midis bashkëshortëve në martesë. Këta marrëdhënie që lindin në jetën martesore rregullohen me dispozita ligjore të cilat i parasheh LF-ja. Kjo tërësi e normave ligjore me të cilat rregullohen marrëdhëniet pasurore të çiftit bashkëshortor në doktrinën juridike quhet regjim pasuror martesor. Regjimi pasuror si kategori juridike parashihet në forma të ndryshme në të drejtën komparative.

Kështu dallohen: regjimi i pasurisë së veçantë, regjimi i pasurisë së përbashkët dhe regjimi i kombinuar.

Regjimi i pasurisë së veçantë- nënkupton normat juridike që rregullojnë çështjen e pasurisë të veçantë nga martesja. Pra, flitet për pasurinë të cilën e ka zotëruar bashkëshorti para lidhjes së martesës dhe në këtë kontekst mund të shtojmë se titullari i kësaj pasurie të veçantë posedon dhe qeveris pronësinë e tij në mënyrë të pavarur nga bashkëshorti, pasi që nuk e ka fituar gjatë jetës martesore të përbashkët.

Regjimi i pasurisë së përbashkët- në të njëjtën mënyrë rregullohet me normat juridike të LF-së, por e veçanta e kësaj pasurie në krahasim me pasurinë e veçantë qëndron në faktin se kjo pasuri është fituar me punë të përbashkët midis

²³ Santhipi Begeja: vepër e cituar, faqe 217

dy bashkëshortëve në jetën martesore. Në pasurinë e përbashkët të dy bashkëshortët janë titullarë të përbashkët të të drejtës së pronësisë.

Regjimi i pasurisë të kombinuar-përfshin elemente të të dy regjimeve paraprake, të pasurisë të veçantë dhe asaj të përbashkët. Duke u nisur nga parimi i barazisë midis bashkëshortëve, synohet realizimi i barabartë i të drejtave të bashkëshortëve lidhur me administrimin dhe disponimin e pronësisë në mënyrë të barabartë. Legjislacionet moderne të disa shteteve parashohin kontratën si punë juridike me të cilën bashkëshortët vetë mund të zgjedhin njërin nga regjimet pasurore martesore. Nëse nuk lidhet kjo kontratë atëherë flasim për regjim ligjor që parashihet edhe në legjislacionin e Republikës së Maqedonisë. Regjimi ligjor pasuror martesor parashihet në nenin 203 të LF-së të RM-së, sipas të cilit “Pasuria e çiftit bashkëshortor mund të jetë e veçantë dhe e përbashkët.

9. Marrëdhëniet pasurore në bashkësinë jashtëmartesore

Pasuria të cilën bashkëshortët jashtëmartesorë do ta fitojnë në bashkësinë jashtëmartesore llogaritet si pasuri e tyre e përbashkët. Gjatë ndarjes së asaj pasurie zbatohen në mënyrë përkatëse dispozitat për pjesëtimin (ndarjen) e pasurisë së përbashkët të bashkëshortëve marterosë²⁴.

Marrëdhëniet pasurore mund të lindin edhe në bashkësinë jashtëmartesore, pasi që edhe në këtë bashkësi krijohen dhe shpenzohen mjete materiale, fitohet pasuri si dhe themelohen detyrime. Vlen të potencohet se marrëdhëniet që lindin midis bashkëshortëve në bashkësinë jashtëmartesore deri vonë nuk kanë qenë të rregulluara me rregullativë ligjore, me çka ka munguar mbrojtja ligjore e marrëdhënieve pasurore midis këtyre bashkëshortëve.

Me reformimin e të drejtës familjare është rregulluar edhe çështja e bashkësisë jashtëmartesore, sidomos çështjes të ndërsjellë të ushqimit midis këtyre bashkëshortëve si dhe marrëdhënieve pasurore që rrjedhin nga pasuria e përbashkët jashtëmartesore.

Pasuria e krijuar në këtë bashkësi nga të dy bashkëshortët konsiderohet si pasuri e përbashkët. Kjo dispozitë ligjore mundëson që gjykatat t’ju japin mbrojtjen e nevojshme ligjore edhe marrëdhënieve pasurore që rrjedhin nga pasuria e përbashkët e bashkëshortëve jashtëmartesor. Gjatë ndarjes të pasurisë së

²⁴ Neni 203 i LF-së të RM-së.

përbashkët jashtëmartesore vlejnë dispozitat identike me ata të ndarjes së pasurisë në martesën e rregullt.

Në praktikën gjyqësore mbrojtjen ligjore të bashkësisë jashtëmartesore mund ta gëzojë vetëm bashkësia jashtëmartesore e themeluar në mënyrë ligjore, që don të thotë që në momentin e themelimit të saj nuk kanë ekzistuar pengesa dhe ndalesa martesore dhe se kjo bashkësi ka zgjatur një kohë të gjatë. Afatet kohore për zgjatjen e kësaj bashkësie ligji nuk i parasheh, por gjykata do të shfrytëzojë standarde juridike që të vlerësoj specifikat e rastit konkret dhe të vlerësoj se kur është plotësuar ky kusht.

As në teorinë juridike nuk ka definicione të përgjithshme të pranura të nocionit bashkësi jashtëmartesore, pasi që mendohet se nuk ekziston një lloj i veçantë i bashkësisë jetësore.

Martesa është bashkësi jetësore vetëm mes një gruaje dhe një burri. Bashkësia e regjistruar jashtëmartesore, apo cilado formë tjetër e regjistruar e partneritetit jetësor është bashkësi jetësore vetëm mes një gruaje dhe një burri. Këtë e parashikon projekt-amandamenti i ri Kushtetues që Qeveria e parashtrroi deri te Kuvendi.

Gjithashtu me ligjin aktual për familje, bashkësia jashtëmartesore definohet, ajo bashkësi jashtëmartesore e cila zgjat më shumë se një vit me çka barazohet me bashkinë martesore në pikëpamje të financimit të ndërsjellë dhe pronën e fituar në kohëzgjatjen e bashkësisë jashtëmartesore”.

10. Marrëdhëniet pasurore midis prindërve dhe fëmijëve

Këta marrëdhënie lindin në bashkësinë familjare midis prindërve dhe fëmijëve dhe kanë specifikat e tyre të veçanta që nuk i posedojnë marrëdhëniet tjera pronësore brenda familjes. Neni 219 i LF të RM-së parasheh: “Fëmijët minorenë mund të kenë pasurinë e tyre të cilën do ta fijnë sipas ligjit dhe në bazë ligjore. Me këtë pasuri, përveç që i mituri e ka fituar me punën e tij, deri në arritjen e moshës madhore me këtë pasuri do të administrojnë dhe do të disponojnë prindërit e tij”. Mëtej neni 220 parasheh: “Nëse prindërit nuk jetojnë bashkërisht, me pasurinë e fëmijës do të administrojë prindi me të cilin jeton fëmija, nëse Qendra për Punë Sociale me propozim të prindit tjetër, nuk ka vendosur ndryshe”.²⁵

²⁵ Neni 219 dhe 220 i LF-së së RM-së.

Të gjithë të hyrat që burojnë nga pasuria e të miturit, prindërit mund t'i përdorin fillimisht për mirëmbajtjen e fëmijës, edukimin dhe shkollimin e tij, si dhe nevojat e domosdoshme për bashkësinë familjare, nëse prindërit nuk disponojnë me mjete financiare dhe pasuri të tyre. Dhe së fundi, Ligji parasheh që prindërit me pajtueshmëri të Qendrës për Punë Sociale mund ta huazojnë apo ngarkojnë me veprime juridike pasurinë e fëmijës së tyre për shkak të mirëmbajtjes së tij, edukimit dhe shkollimit si dhe këtë nëse e kërkojnë interesat tjera të cilat janë të nevojshme për bashkësinë familjare. Kjo dmth. se ata nuk kanë liri absolute për sa i përket administrimit të pasurisë së fëmijëve të tyre të mitur.

E drejta e administrimit të pasurisë së fëmijëve të mitur- pasurinë e fëmijës deri në moshën madhore të tij e administrojnë prindërit në dobi të fëmijës (neni 134 i LFK-së), që nënkupton se titullari i së drejtë mbi pasurinë e fëmijës së mitur është vetë fëmija.

Fëmijët e mitur që kanë mbushur moshën 15 – vjeçare, me pëlqimin e prindërve mund të themelojnë marrëdhënie pune. Të ardhurat e realizuara me punën e vet ata mund t'i disponojnë e t'i administrojnë vetë në mënyrë të pavarur.

E drejta e pronësisë- Në praktikë janë të rallë rastet kur një fëmijë të ketë pasurinë e vet. Nuk ka dyshim se fëmijët gëzojnë të drejtën e pronësisë mbi pronën e tyre të veçantë edhe kur prindërit, sipas dispozitave ligjore janë të autorizuar ta administrojnë atë. Kjo pasuri nuk hyn në pasurinë e prindërve, sepse është e ndarë nga pasuria e tyre.

PËRFUNDIMI

Ushtrimi i të drejtës prindërore nënkupton ndërmarrjen e veprimeve që përmbushin përmbajtjen e të drejtave dhe detyrave të prindërve ndaj fëmijëve të tyre të mitur, dhe fëmijëve mbi të cilët janë shtrirë e drejta prindërore. Të drejtat prindërore ushtrohen nga prindërit bashkërisht dhe me marrëveshje, edhe kur për arsye të caktuara fëmija kujdeset dhe rritet nga njëri prej tyre. Në rast mosmarrëveshjeje ndërmjet prindërve për ushtrimin e të drejtës prindërore vendos qendra për punë sociale. Gjithashtu, në rastet kur prindërit nuk jetojnë së bashku, ose janë të martuar dhe jetojnë të ndarë, ose janë të divorcuar, ose jetojnë jashtë martese dhe kanë fëmijë të lindur jashtë martese, atëherë vendosin reciprokisht mënyrën e mbajtjes së marrëdhënieve personale dhe kontakte të menjëhershme me fëmijën. Nëse prindërit e fëmijës nuk arrijnë marrëveshje brenda maksimumit

dy muajsh, atëherë qendra për punë sociale ndërhyjnë dhe merr vendim për ruajtjen e marrëdhënieve personale dhe kontakteve të drejtpërdrejta me fëmijën.

Në dekadat e fundit, në të gjitha vendet evropiane, sipas disa autorëve, kanë ndodhur ndryshime të shpejta revolucionare në disa sfera të marrëdhënieve martesore dhe familjare. Të njëjtat transformime po ndodhin në të gjitha vendet evropiane: numri i divorceve po rritet, numri i martesave po zvogëlohet, lindshmëria po zvogëlohet, numri i bashkimeve jashtëmartesore dhe përqindja e fëmijëve të lindur jashtë martese po rritet, numri e prindërve të vetëm po rritet dhe familjet ribashkohen, përqindja e grave të punësuara rritet dhe lindshmëria bie në mënyrë dramatike.

Sipas Eurostat, në vitin 2016 janë lidhur 2.200.000 martesa në vendet e Bashkimit Evropian dhe ka pasur 1.000.000 divorce. Në të kundërt, në vitin 1960 numri i divorceve ka qenë gjashtë herë më i ulët dhe ka arritur në 170.000. Viteve të fundit numri i martesave të divorcuara është në rritje në Maqedoni, kështu që në vitin 1995 kishte 710 shkurorëzime, në vitin 2005 ishin 1552, ndërsa në vitet e fundit numri i shkurorëzimeve në Maqedoni është më i madh se 2000. Nga ana tjetër, rritja dramatike e numrit të martesave të divorcuara, që mbulon të gjitha vendet evropiane, nuk është i vetmi transformim në marrëdhëniet martesore dhe familjare. Një fenomen tjetër domethënës, i cili kontribuoi shumë në një transformim dramatik në marrëdhëniet familjare për të cilën folem me lartë, është rritja e numrit të njerëzve që jetojnë në një bashkësi jashtëmartesore, për shkak të të cilit në Evropë martesa nuk është më baza e vetme për jetën familjare, siç ishte në periudhën së mëparshme. Gjithnjë e më shumë çifte në vendet evropiane jetojnë në bashkime jashtëmartesore që kanë karakter të përhershëm dhe në të cilat lindin, kujdesen dhe rriten fëmijët. Në shoqërinë moderne, përveç rritjes së numrit të bashkimeve jashtëmartesore, ndryshon edhe natyra e tyre.

Hulumtimet tregojnë se bashkësia moderne jashtëmartesore, në shumë raste, nuk është më hapi i parë drejt martesës, por përfaqëson një alternativë reale ndaj martesës, sepse një numër i madh i partnerëve jashtëmartesorë nuk martohen kurrë, por jetojnë në një bashkësi jashtëmartesore që mund të zgjasë me vite, madje edhe për dekada. Rritja e numrit të bashkimeve jashtëmartesore lidhet edhe me rritjen e përqindjes së fëmijëve të lindur jashtë martese, kështu që në vitin 2016 42% e fëmijëve të lindur në BE ishin jashtë martese (në Francë edhe 60% e fëmijëve të lindur në 2016 kanë lindur jashtë martese, në Slloveni dhe Bullgari 58%, në Suedi 55%, në Danimarkë 54%).

Për shkak të këtyre ndryshimeve dinamike, në dekadat e fundit në vendet evropiane janë kryer një numër i madh i hulumtimeve sociologjike për drejtimin e ndryshimeve, ndikimin e tyre në marrëdhëniet martesore dhe familjare dhe pasojat e ndryshimeve tek bashkëshortët, fëmijët dhe komuniteti më i gjerë.

Ndryshe nga të gjitha vendet evropiane, përfshirë edhe fqinjët tanë, të cilët bënë reforma të thella në të gjitha segmentet e sistemeve juridike familjare për të harmonizuar rregullimin ligjor të martesës dhe marrëdhënieve familjare me transformimet që ndodhin në jetën reale, në Maqedoni që nga viti 1992 nuk kemi pati një reformë serioze në të drejtën familjare.

Tani kemi liberalizimin e shkurorëzimit, po liberalizohet edhe bashkësia jashtëmartesore, e cila në masë të madhe po i afrohet martesës për sa i përket pasojave ligjore. Po përmirësohet edhe pozita e fëmijëve jashtëmartesor. Baza e të gjitha reformave është që të ketë mbrojtje më të madhe të të parëve dhe interesave të fëmijëve. Sot, pjesa kryesore e së drejtës familjare nuk është e drejta e martesës, por e drejta prindërore. Fokusi nuk është në çift, por mbi të gjitha tek interesi i fëmijës. Në të gjithë legjislacionin evropian, shumica e reformave në këtë sferë synojnë mbrojtjen më të madhe të të drejtave dhe interesave të fëmijëve.

LITERATURA E SHFRYTËZUAR

1. Aliu, Abdulla, Gashi Haxhi, E Drejta Familjare, Prishtinë 2007
2. Allinqi, Mira dhe Bakariç-Mihanoviç, Ana, Porodiqno pravo, Zagreb, 1980
3. Amram, M., D'Angelo, A., . La famiglia e il diritto fra diversità nazionali el'iniziative dell'Unione Europea, Milano: Cedam, 2011
4. Ardian, Nani, E Drejta Civile, Pjesa e Përgjithshme, Tiranë 2009
5. Babiq, Ilija, "Komentar Porodicnog Zakona", Sluzbeni Glasnik, Beograd, 2014
6. Begeja, Santhipi, "E drejta familjare e Shqipërisë", Shtëpia botuese e librit universitar, Tiranë, 1985
7. Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë së Veriut , 1991
8. Ligji për familje i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.80/92.
9. Ligji për familje i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.83/04.
10. Ligji për trashëgimi i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.47/96.
11. Ligji për pronësi dhe të drejtat e tjera sendore i Republikës së Maqedonisë, gazeta zyrtare nr.18/96, 92/08 dhe 139/08.
12. <http://ëëë.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>

13. Draft Recommendation on the rights and legal status of children and parental responsibilities, Strasbourg, 27.05.2010, преземено од:
http://ëëë.coe.int/t/DGHL/STANDARDSETTING/FAMILY/CJ-FAGT3%20_2010_%202%20Rev%203E%20-%20draft%20instrument%20October%20meeting%20LA.pdf

DALLIMI MIDIS KONTRATËS SË RENTËS JETORE DHE KONTRATAVE TË TJERA

MSc. Endi Kalemaj

Specialist at the National Youth Agency endikalemaj2000@gmail.com

Abstrakt

Ky punim synon të sjellë te lexuesi një analizë studimore teorike, por gjithashtu të pasuruar me praktikën ndërkombëtare. Nëpërmjet këtij shkrimi ofrohet mundësia e një përmbledhje dhe krahasimi të mirëfilltë të një kontrate e cila ende nuk është zhvilluar dhe dhënë rëndësia e duhur në legjislacionin shqiptar. Kontrata e rentës jetore është një institut i lindur në periudhën e mesjetës, e më pas u zhvillua duke marrë rëndësi të veçantë në disa shtete të juridiksionit civil. Kontrata e rentës jetore po bëhet gjithnjë e më e përdorur në disa shtete sidomos në ato me zhvillimit të madh ekonomik. Kontrata e rentës jetore është një kontratë me origjinë të lashtë, e cila paraqet një rëndësi të madhe studimore dhe praktike, megjithatë kjo kontratë në shqipëri është zbehur me kalimin e viteve. Instituti është konsideruar shpesh si një relikte historike e cila nuk përdoret më, kjo vërejtur edhe nga mungesa e praktikës në jurisprudencën tonë. Jurisprudenca shqiptare për sa i përket kësaj kontrate është e pakët në numër, dhe mungon doktrina dhe studimet e mirëfillta. Ky fakt vërehet edhe nga mungesa e kësaj tipi kontrate në regjistrat noterial shqiptar. Kontrata e rentës jetore dhe mbajtja jetore nga ana tjetër është gjithashtu një kontratë që nuk parashikohet nga legjislacioni në fuqi, por është një mekanizëm tepër i dobishëm për kategori të caktuara shoqërore. Krahasimi i rentës jetore me mbajtjen e përhjetshme paraqet rëndësi konceptuale dhe praktike, e cila i bën ato kontrata më të prekshme nga subjektet e ligjit, gjë që synon të rrisë përdorimin e tyre në praktikë.

Nisur nga sa më sipër, mund të konkludojmë se pavarësisht se zbatimi i kësaj kontrate në shqipëri është i pakët, studimi dhe zbatimi i saj ka një rëndësi të veçantë. Duke marrë në studim doktrinën e vendeve si Franca dhe Italia, ku kontrata e rentës është mjaft e zbatueshme mund të kuptojmë më shumë për problematikat që has kjo tip kontrate në legjislacionin tonë. Nëpërmjet këtij punimi ne synojmë të ofrojmë mundësi studiuesve të së drejtës të kenë një përmbledhje të dhënash dhe një material bazë për të zhvilluar më tej këtë kontratë.

Fjalët kyçe: *renta jetësore, kontrata e dhurimit, kontratë konsensuale, reale, dhurimin me barrë, parimi i pensionit jetor etj.*

Abstract

This paper aims to bring to the reader a theoretical study analysis but also enriched with international practice. This article offers the possibility of a literal summary and comparison of a contract which has not yet been developed and given due importance in Albanian legislation. The life annuity contract is an institute born in the Middle Ages, and then developed to take special importance in some states of civil jurisdiction. The life annuity contract is becoming more and more used in some countries, especially in those with great economic development. The life annuity contract is a contract of ancient origin, which represents great academic and practical importance, however, this contract in Albania has faded over the years. The institute is often considered as a historical relic which is no longer used, this is also noticed by the lack of practice in our jurisprudence. Albanian jurisprudence regarding this contract is few in number, and genuine doctrine and studies are lacking. This fact is also observed by the absence of this type of contract in the Albanian notarial registers. The contract of life annuity and life maintenance on the other hand is also a contract that is not foreseen by the legislation in force, but it is a very useful mechanism for certain social categories. The comparison of life annuity with perpetual holding presents conceptual and practical importance, which makes those contracts more tangible by the subjects of the law, which aims to increase their use in practice.

Based on the above, we can conclude that despite the fact that the implementation of this contract in Albania is scarce, its study and implementation is of particular importance. Studying the doctrine of countries such as France and Italy, where the annuity contract is quite applicable, we can understand more about the problems encountered by this type of contract in our legislation. Through this paper, we aim to provide opportunities for legal researchers to have a summary of data and a basic material to further develop this contract.

Keywords: *life annuity, donation contract, consensual, real contract, donation with lien, life annuity principle, etc.*

Hyrje

Kontrata e rentës jetore sigurisht që ka një origjinë të lashtë. Kjo kontrata ka origjinë të hershme që nga e drejta romake, por zhvillimin më të madh e mori në Mesjetë ku renta jetore konsistonte në shitblerjen e një sendi të luajtshëm a të paluajtshëm ose të kalimit të një shumë parash në favor të një enti kishtar a personi dhe ky, debitori detyrohet kundrejt tjetërsuesit një prestim në para apo shërbime vjetor, gjatë gjithë jetës së tij (tjetërsuesit) ¹.

Ligji Romak e konsideronte atë më shumë sesa për marrëdhëniet që pasuan, veçanërisht për biznesin që ishte burimi i tij.

Nga ky këndvështrim, u bë një dallim midis një trashëgimisë dhe përcaktimit të një pensioni, ndërsa kohëzgjatja e marrëdhënies mbeti e pasigurt, e cila mund të ishte si proporcionale në raport me jetën e përfituesit ashtu edhe e përjetshme. Përcaktimi i fundit i kohëzgjatjes ishte i preferuar dhe një pension vjetor të cilit një term nuk i jepej shprehimisht do të konsiderohej i përjetshëm. Për të shmangur këtë pasojë, u krijuan masa të veçanta, të ndryshme sipas burimit të të ardhurave.

Në çdo rast, në të drejtën romake disiplina e rentës jetore ishte fragmentare dhe e paorganizuar ndërsa ishte më sistematike në epokën vijuese.

Në mesjetë ajo u zhvillua dhe përparoi në figurën e pasigurisë, e cila konsistonte në tjetërsimin e një sendi të luajtshëm ose të paluajtshëm ose transferimin e një shume parash në një organ kishtar i cili, në konsideratë, e detyroi veten ndaj tjetërsuesit për një performancë vjetore gjatë gjithë jetës së saj.

Renta jetore ka një histori të gjatë në Shqipëri, e cila daton që nga kohërat e vjetra kur marrëveshjet financiare kishin për qëllim sigurimin e jetesës për personat e moshuar apo ata që nuk ishin më në gjendje të punonin. Këto marrëveshje tradicionalisht ishin të lidhura me pronësinë e tokës dhe të drejtën për të përdorur të ardhurat që rridhnin prej saj. Me kalimin e kohës dhe me ndryshimet e mëdha ekonomike që ka përjetuar Shqipëria, sidomos pas rënies së sistemit komunist dhe kalimit në një ekonomi të tregut të lirë, forma dhe funksioni i rentës jetore kanë evoluar ndjeshëm.

¹ “Le rendite vitalizie. Principi generali e disciplina delle fattispecie” Domenico Riccio marrë nga nga faqja e internetit :www.AmbienteDiritto.it publikuar më 02/11/2005.

Në periudhën e tranzicionit, institucionet financiare dhe ligjore u përballën me nevojën për të krijuar mekanizma të rinj dhe më të qëndrueshëm për të garantuar mbrojtjen sociale dhe financiare të qytetarëve. Ky proces përfshinte krijimin e ligjeve dhe rregulloreve të reja që do të rregullonin kontratat e rentës jetore, duke siguruar që ato të ishin të qëndrueshme dhe të besueshme.

Në kuadrin e zhvillimeve ekonomike dhe juridike të Shqipërisë, kontrata e rentës jetore përfaqëson një mekanizëm të rëndësishëm për sigurimin e qëndrueshmërisë financiare dhe përballimin e sfidave ekonomike të individëve. Kjo formë kontrate, e cila garanton të ardhura të vazhdueshme për një periudhë të caktuar kohore ose për gjithë jetën, është bërë një komponent kyç në strategjitë e planifikimit financiar personal dhe të sigurimeve sociale. Në kontekstin e një ekonomie në zhvillim, ku stabiliteti financiar dhe mbrojtja sociale janë objektiva të rëndësishme, rëndësia e rentës jetore bëhet edhe më e evidente.

Renta jetore dhe kontrata e dhurimit.

Kontrata e rentës jetore është ajo kontratë me anë të së cilës një person merr përsipër t'i paguajë një personi tjetër, për të gjithë jetën e tij ose të një të treti, shuma parash, në intervale të rregullta kohe². Sipas përkufizimit të dhënë nga Kodi Civil, renta jetore mund të krijohet kundrejt shpërblimit (me titull barrësor) nëpërmjet tjetërsimit të një pasurie të luajtshme ose të paluajtshme ose të një shume parash, në ndryshim nga kontrata e dhurimit e cila ka për objekt jo vetëm sendet e luajtshme dhe të paluajtshme por edhe të drejtat reale. Gjithashtu, ajo mund të krijohet edhe me anë të dhurimit³ ose testamentit. Në lidhje me krijimin e rentës jetore nëpërmjet kontratës së dhurimit, Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë, në një vendim⁴ të tij ka arritur në përfundimin se: “Detyrimi që duhet të përmbushet nga debitori i rentës dhe përfitimi që vjen nga renta jetore duhet të jetë konkret, si në rastin e detyrimit për shlyerje të rentës me këste pagesash, ashtu edhe në rastin e veprimeve ose kategorive të veprimeve të kujdesit. Këto të fundit duhet të jenë të identifikueshme e të dallueshme në mënyrë që kujdesi i parashikuar në kontratë të synojë e të sjellë pasoja dhe përfitime konkrete, jo fiktive, aq më tepër jo objektivisht të pamundura për t'u përmbushur.”

² Georges Vermelle, “E drejta civile. Kontratat”, Pjesa e Posaçme, Papirus, 2006, fq. 87

³ Vendimi nr. 795, datë 14.06.2007 Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë

⁴ Vendimi nr. 52, datë 22.01.2013, Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë

Kontrata e dhurimit dhe renta jetore, si dy kontrata tipike, të parashikuara shprehimisht nga Kodi Civil, kanë mjaft të përbashkëta dhe ndryshime ndërmjet tyre. Një element i përbashkët që spikat është fakti se të dyja janë veprime juridike inter vivos, që i sjellin pasojat e tyre ndërmjet të gjallëve. Renta jetore i prodhon pasojat gjatë gjithë jetëgjatësisë së marrësit të rentës. Me vdekjen e marrësit shuhet edhe detyrimet. Kodi Civil, në nenin 1068 të tij parashikon se: Nëse kontrata e rentës jetore e krijuar në favorin e një personi, i cili në kohën e kontratës kishte vdekur, është e pavlefshme.

Nëse marrim në analizë karakteristikat e rentës jetore, mund të themi se ajo është një kontratë konsensuale, e dyanshme, me ose pa shpërblim, mund të lidhet edhe në dobi të një personi të tretë. Renta jetore mund të jepet për të gjithë jetën e përfituesit ose të një personi tjetër, për gjithë jetën e një ose disa personave. Është *kontratë konsensuale* për vetë faktin se i sjell efektet e veta në momentin në të cilin lidhet kontrata dhe nuk kërkon dorëzim sendi për tu perfeksionuar, ndërsa kontrata e dhurimit si rregull është *kontratë reale*, me përjashtim të rasteve kur ka për objekt sendet e paluajtshme, sendet e luajtshme të cilat kërkojnë regjistrim dhe të drejtat reale, në të cilën do jetë ky moment i marrjes së karakterit real të kësaj kontrate.

Një ndryshim tjetër ndërmjet këtyre dy kontratave përkon me faktin se dhurimi si kontratë tipike është e *njëanshme*, por në rastin në të cilin kontrata e dhurimit është e ngarkuar me barrë, përfituesi ngarkohet me të vetmin detyrim, përmbushjen e barrës. Ndërsa kontrata e rentës jetore është një kontratë tërësisht e *dyanshme* pasi përmban një sërë të drejtash dhe detyrimesh reciproke për palët, ku çdo të drejtë i përgjigjet një detyrim dhe anasjellas.

Dhuruesi ose trashëgimtarët e tij mund të kërkojnë zgjidhjen e kontratës nëse përfituesi nuk e përmbush barrën, si dhe mund të revokojnë këtë kontratë në qoftë se vërtetohen kushtet e parashikuara në ligj për revokimin. Ndryshe ndodh në kontratën e rentës jetore ku dhënësi i rentës mund të kërkojë zgjidhjen e kontratës dhe shpërblimin e dëmit nëse përfituesi nuk ka dorëzuar sendin.

Kontrata e rentës zakonisht është kontratë *me shpërblim*, por nëse renta është pa shpërblim, në këtë rast kjo kontratë është e ngjashme me dhurimin dhe do të zbatohen rregullat e formës dhe përmbajtjes që karakterizojnë kontratën e dhurimit. Edhe kontrata e rentës jetore mund të krijohet sipas skemës dhe mënyrës së kontratës në dobi të personit të tretë, së cilës mund t'i bashkëngjiten në të

njëjtën kohë edhe detyrimi ushqimor si kontratë atipike në favor të personit të tretë.

Renta jetore nuk është një dhurim (megjithëse mund të duket kështu), por një marrëdhënie juridike e lindur midis palëve, ku secila mbart të drejta dhe detyrime⁵. Me fjalë të tjera, shuma nuk përbëhet vetëm nga paratë, por nga angazhimi për të siguruar kujdesin moral dhe material të të marrë përsipër nga palët. Nga njëra anë ekziston transferimi i një të mire, nga ana tjetër një shërbim ekonomik dhe i mirëqenies i cili, në raste të caktuara, mund të jetë gjithashtu në shuma parash.⁴

Renta jetore e bërë me anë të dhurimit është një nga format e rentës jetore pa shpërblim.⁶ Në këtë rast, palët të cilët janë pjesë e kontratës lidhin objektin dhe përcaktojnë përmbajtjen e kontratës sipas parashikimeve të dispozitave të Kodit Civil për institutin e dhurimit. Me dhurimin, renta jetore i jep kredi-rentierit të drejtën për të tjetërsuar të drejtën e tij .

Transaksioni ligjor në fjalë mund të vendoset me një dhurim të thjeshtë ose me anë të modusit (me barrë) ose mund të jetë një transaksion i përzier me dhurim . Në rastin e fundit, serioziteti i marrëdhënies është i rëndësishëm në lidhje me ekzekutimin e një dhurimi të konstituuar nga renta jetore. Sidoqoftë, duke qenë se kontrata e rentës jetore është një kontratë aleatore, palët nuk duhet të bëjnë parashikime të një rreziku të lartë apo në disproporcion me palët midis tyre⁷.

Gjithashtu, renta jetore mund të përbëhet edhe nga dhurimi indirekt . Me këtë, pjesa përfituese e dhurimit nuk pëson asnjë detyrim, por vetëm pasurohet.⁸

Renta jetore në krahasim me Dhurimin me Barrë

Shprehja e dhurimit "modus", pra e ngarkuar me barrë, i referohet një forme të veçantë të dhurimit me të cilën një person i dhuron një pasuri një tjetri, duke futur një klauzolë në vepër, sipas së cilës përfituesi merr përsipër të kryejë një aktivitet specifik ("modusi" ose barra) në favor të dhuruesit.

⁵ https://www.laleggepertutti.it/180958_casa-dietro-vitalizio

⁶ *Po aty.*

⁷ <https://www.consulenzalegaleitalia.it/rendita-vitalizia/>

⁸ [*Avv. Tassitani Farfaglia – diritto civile e contrattuale*](#)

Qëllimi i lartpërmendur ndryshe mund të ndiqet përmes përcaktimit të një rente "mirëqenie", e cila sipas jurisprudencës së vazhdueshme, është kontrata me të cilën një palë, me pagimin e shitjes së një prone, ndërmerr, gjithashtu për trashëgimtarët ose pasardhësit e saj në titull , për të siguruar tjetrin, për tërë kohëzgjatjen e jetës së tyre, me ndihmë të plotë morale dhe materiale, duke siguruar të gjitha nevojat e tyre.⁹

Një element i përbashkët për të dy rastet, përveç qëllimit, është pasiguria, pasi nuk dihet për sa kohë do të vijë shërbimi i ndihmës, pasi afati i jetës së dhuruesit është i pasigurt. Një element dallues është serioziteti / paaftësia e titullit, pasi dhurimi është një akt falas, i karakterizuar nga "fryma e liberalitetit" në favor të të dhuruarit, ndërsa renta zakonisht merret në konsideratë në bazë të një detyrimi që ka debi-rentieri kundrejt kredi-rentierit.

Kontrata e rentës jetore dhe Kontrata e sigurimit

Kur flasim për lloje të ndryshme kontratash, por jo vetëm, është evidente që të përcaktojmë ngjashmëri apo ndryshime të tyre. Konkretisht, duke qenë se ne studimin e kontratave të rentës jetore dhe asaj të sigurimit do të hasim mjaft ngjasime dhe hera herës konfonduese për subjekte që ndoshta nuk arrijnë të bëjnë ndryshimin , do të trajtojmë elementet dalluese dhe specifike të secilës.

Në lidhje me objektin e kontratës së sigurimit të personit Kodi Civil përcakton se objekt i kësaj kontrate janë ngjarjet që kanë të bëjnë me jetën dhe aftësinë për punë të të siguarit.¹⁰ Nga përmbajtja e kësaj dispozite rezulton se kontrata e sigurimit të jetës mund të lidhet vetëm për dy raste: Së pari: Për ngjarje të cilat kanë të bëjnë me jetën e personit dhe në këtë rast jemi para sigurimit të jetës së personit; Së dyti: Për ngjarje të cilat kanë të bëjnë me aftësinë për punë të të siguarit dhe në këtë rast kemi të bëjmë me sigurimin e shëndetit të personit.

Renta jetore është një kontratë që krijohet mes dy apo më shumë personave ku përfituesi i rentës në vend të çmimit të plotë që mund të marrë nga tjetërsimi i një pasurie të luajtshme, të paluajtshme ose të një shume parash që cedon, preferon që këtë çmim, shpërblim ta marrë nga blerësi periodikisht për tërë jetën e tij.

⁹ *Donazione modale e vitalizio assistenziale- Notai.it*

¹⁰ *Neni 1150, Kodi Civil i Republikës së Shqipërisë*

Subjektet e kontratës së sigurimit janë përcaktuar shprehimisht në ligj dhe janë; siguruesi dhe i siguruari dhe në raste të caktuara edhe personi i tretë. I siguruari është personi *fizik* ose juridik, vendas apo i huaj, i cili siguron pasurinë/*jetën e tij*, duke paguar primin e sigurimit dhe i cili ka të drejtë që të marrë shumën e sigurimit nga siguruesi, në rast se vertetohet ngjarja e sigurimit e parashikuar në kontratë. Subjekte të kontratës së rentës jetore zakonisht janë kredi-rentieri(it. vitaliziato) dhe debi-rentieri (it. vitaliziante) ku i pari është personi fizik a juridik i cili tjetëron një send të luajtshëm a të paluajtshëm a një shumë parash kundrejt përfuturit, marrjes periodike të një rente (shumë parash a send të luajtshëm të konsumueshëm), gjatë gjithë jetës së tij ose gjatë gjithë ekzistencës së tij ligjore (për personat juridik) . Ndërsa debi-rentieri është person fizik a juridik, në favor të të cilës tjetërsohet sendi i luajtshëm, i paluajtshëm a shuma e parave kundrejt të cilës detyrohet të paguaj rentën ose të jap sendet te tjera të luajtshme e të konsumueshme për kredi-rentierin në mënyrë periodike gjatë gjithë jetës së kredi-rentierit. Duhet thënë që në kontratën e sigurimit të jetës legjislacioni ynë përcakton një kategori subjektsh të cilët përgjithësisht refuzohen të merren në sigurim nga shoqëritë e sigurimit¹¹. Karakteristikë e përbashkët e tyre është fakti që të dyja kontratat janë kontrata konsensuale dhe të kategorizuara si kontrata aleatore, pra në momentin e lidhjes së kontratës palët nuk e dinë nëse ngjarja e parashikuar në kontratë do të ndodhë apo në cilat rrethana dhe shkaqe do vijoje kjo ngjarje e parashikuar.

Si kontrata e rentës jetore edhe ajo e sigurimit janë kontrata të tipit intuitu personae, që karakterizohen nga karakteri ngushtësisht personal i subjektit, palë në kontratën përkatëse.

Parimi i pensionit jetor

Pensioni i jetës (e thënë ndryshe renta jetore) është një produkt i cili funksionon në bazë të një parimi të cilin e gjejmë ndryshe në kontratën e sigurimit të personit/jetës. Parimi i tij i funksionimit është si më poshtë: Kredi-rentieri vendos një kapital drejt debi-rentierit dhe në këmbim merr një pension vjetor, përgjithësisht mujor (ose në varësi të kohës së rënë dakord midis palëve në kontratë), deri në vdekjen e tij, pavarësisht nga mosha në të cilën ndodh.

¹¹ *Kuptimi i kontratës së sigurimit sipas Kodit Civil në fuqi- Luan Hasneziri, fq 53*

Ky produkt është një zgjidhje ideale për njerëzit që kanë nevojë për pension shtesë.¹² Duke qenë se kemi të bëjmë me një marrëdhënie juridike inter-vivos, ky parim vlen vetëm në rastin e rentës jetore, dhe nuk e gjejmë të aplikueshme tek sigurimi i personit.

Meqenëse një kontratë e rentës jetore garanton të ardhura për jetën, kostoja e saj, bazuar në vdekshmërinë, tarifat dhe kthimet e investimeve, është e detyruar të jetë e shtrenjtë.¹³

Ndryshimet midis kontratës së rentës jetore dhe policës së sigurimit.

Kontrata e rentës jetore është e kundërta e policës së sigurimit.

Kontrata e rentës jetore likuidon gradualisht fondet e akumuluar ndërsa kontrata e sigurimit të jetës siguron akumulim gradual të fondeve. Si sigurimi i jetës ashtu edhe renta jetore janë produkte fleksibël, por fleksibiliteti zakonisht ndodh në kohë të ndryshme.¹⁴

Në kontratën e rentës jetore në përgjithësi, pagesa ndalet në momentin e vdekjes së përfituesit, megjithatë ka një avantazh të madh: ofron siguri për përfituesin e saj i cili sigurohet të marrë të ardhura të garantuara deri në fund të jetës së tij. Kjo është edhe më e rëndësishme me rritjen e jetëgjatësisë. Ndërsa në sigurimin e jetës pagesa zakonisht jepet në momentin e ndërrimit të jetës, pra me njoftimin e shoqërisë së sigurimit dhe vërtetimit të ngjarjes.¹⁵

3. Kontrata e rentës jetore siguron të ardhura për kredi-rentierin apo edhe për persona të tretë. E njëjta gjë mund të parashikohet edhe në kontratën e sigurimit, e cila mund të lidhet për veten apo në dobi të një të treti, por ndryshon fakti që shpërblimi i'u takon përfituesve, *pas vdekjes* së të siguruarit.¹⁶ Të dyja këto kontrata përmirësojnë programin ekonomik të një individi nga fillimi në fund.¹⁷

¹² <https://www.infoprimes.com/fr/rente-viagere-et-assurance-vie-comment-cela-fonctionne-t-il/>

¹³ <https://www.infoprimes.com/fr/rente-viagere-et-assurance-vie-comment-cela-fonctionne-t-il/>

¹⁴ <https://www.insuranceandestates.com/life-insurance-vs-annuity/>

¹⁵ *Kuptimi i kontratës së sigurimit sipas Kodit Civil në fuqi*- Luan Hasneziri, fq 66

¹⁶ *Difference Between an Annuity and a Life Insurance Policy*- Chris Joseph

¹⁷ <https://www.infoprimes.com/fr/rente-viagere-et-assurance-vie-comment-cela-fonctionne-t-il/> *The Pros and Cons of Annuities* Derek Silva, CEPF® JUL 10, 2020

Avantazhet e Rentës Jetore.

Fakti që shpesh herë ndodhemi përpara dilemave dhe zgjedhjeve, na bën që të mos përcaktojmë sa duhet dhe si duhet se cila do jetë alternativa më e mirë e zgjedhur për ne. Pikërisht, janë këto rastet të cilat këshillohet në të mirën tonë testi i ashtuquajtur check and balance. Duke përcaktuar dhe patur të qartë gjërat, rrjedhimisht do të arrijmë në një konkluzion i cili do ketë përfitime të konsiderueshme për ne.

Pasi u morëm me studimin dhe trajtimin e temës së ndryshimeve midis rentës jetore dhe sigurimit të jetës apo kontratës së dhurimit është parë e arsyeshme dhe nxjerrja në pah e avantazheve të secilës prej tyre, në kuadër kjo, të mos-konfondimit dhe dijeninë e pasojave para se të vendosim të lidhim qoftë njëren kontratë apo tjetren. Përfitimet që sjell renta jetore mund të luajnë një rol të rëndësishëm në jetën dhe të ardhmen financiare, veçanërisht kur sigurimet shoqërore dhe pagesat e pensioneve mund të mos jenë të mjaftueshme për të mbuluar shpenzimet minimale të jetesës.

Përfitimet që marrim në rastin e një kontrate të rentës jetore.⁵⁷

Pagesa të Rregullta.

Tipari më themelor (dhe avantazhi më i madh) i një rente është që përfituesit marrin pagesa të rregullta nga debi-rentieri. Këto pagesa sigurojnë të ardhura shtesë gjatë përfitimit të rentës dhe mund të ndihmojnë nëse lind frika se nuk kemi kursyer sa duhet për të mbuluar shpenzimet tona të rregullta.

Renta vjetor fikse ofron norma të garantuara të kthimit.

Gjithmonë ka një nivel të caktuar të rrezikut kur investoni para. Sidoqoftë, çdo kontratë që nënshkruhet për një rentë vjetore fikse duhet të përfshijë disa garanci për t'ju parandaluar humbjen e parave. Anuitetet fikse garantojnë një përqindje të caktuar të investimit tuaj kryesor. Kjo përqindje është zakonisht mjaft e ulët, por kjo do të thotë që fitimi të jetë më shumë se shuma e investimit origjinal.

Personalizohet lehtësisht

Ka shumë plane, terma dhe variacione në dispozicion, në varësi të situatës dhe rrethanave unike. Përfitimet e rentës jetore mund të kombinohen me produkte

të orientuara drejt rritjes për të formuar pjesë të një plani të larmishëm investimesh për të zbutur rrezikun.

Minimizon efektet e inflacionit

Pagesat e indeksuara të të ardhurave ndihmojnë në kompensimin e inflacionit (maksimumi 4% për pasuritë e regjistruara dhe 6% për pasuritë e paregjistruara).¹⁸ Një pension mund të indeksohet në mënyrë që të ardhurat të rriten me një shumë të caktuar çdo vit për të ndihmuar të ardhurat e një klienti të ecin me inflacionin.

Taksimi më i favorshëm

Këto pagesa mund të ndihmojnë në minimizimin e përfitimeve të zbatueshme të qeverisë pasi që vetëm një pjesë e pagesës së pensionit konsiderohet si e ardhur neto për qëllime tatimore.

Sigurimi i jetëgjatësisë dhe rreziku i tregut

Një pension vjetor mund të garantojë një të ardhur të qëndrueshme dhe të parashikueshme për jetën, pavarësisht nga kushtet e tregut ose luhatjet e normës së interesit.

Pagesat e rentës jetore tregtohen si më të sigurta (më pak të rrezikshme) sesa fondet e tjera.

Cilat janë të metat e rentës?

Asgjë në sferën financiare nuk është immune ndaj disavantazheve, dhe renta jetore nuk bën përjashtim. Për shembull, tarifat e ngarkuara së bashku me disa pensione mund të jenë tepër mbizotëruese. Përveç kësaj, siguria e një pensioni është tërheqëse, por kthimet e tyre ndonjëherë mund të jenë më të pakëta se ato që mund të fitohen përmes investimeve tradicionale.

Renta mund të jetë e kushtueshme

Renta jetore mund të jetë shumë e shtrenjtë. Megjithatë, sa herë që merret parasysh një kontratë e tillë, duhet të kuptohen të gjitha tarifat që vijnë me të për të qenë të sigurt që zgjidhja është bërë për qëllimet dhe situatën personale të secilit nga palë.

Praktikat e shitjes

¹⁸ <https://lifeannuities.com/benefits.html>

Shumica e agjentëve të sigurimeve janë profesionistë etikë që duan më të mirën për klientët e tyre. Por pensionet, në veçanti, ofrojnë vend për abuzim. Palët paguajnë komisione relativisht të larta dhe shitësit nuk kanë nevojë domosdoshmërisht për licenca të letrave me vlerë ose mbikëqyrje rigoroze për të shitur këto produkte. Plus, tarifat dhe komisionet shpesh janë të padukshme. Ndërkohë, agjentët mund të mos ju tregojnë se sa po fitojnë ose me çfarë shkëmbimesh përballeni kur blini një produkt me komision të lartë.¹⁹

Përfundime dhe rekomandime.

Në përfundim të këtij punimi të shkurtër, theksojmë se kontrata e rentës jetore, por edhe kontrata të tjera të humbura në Kodin Civil aktual, i vijnë në ndihmë subjekteve në qarkullimin civil. Megjithatë, asnjëra prej tyre nuk ka gjetur vëmendjen e duhur si në doktrinë ashtu edhe në praktikë.

Sugjerimi ynë i parë, do të ishte të elaborohet më tepër doktrina e kontratës së rentës jetore. Në këtë mënyrë, subjektet e ligjit do të njohin më mirë veçoritë e kësaj kontrate, së bashku me avantazhet që kjo e fundit gëzon përkundrejt kontratave të tjera në Kodin Civil në fuqi.

Së dyti, mendojmë se është e domosdoshme që kontrata e rentës së përhershme të rikthehet në Kodin Civil aktual për shkak të veçorive që paraqet kjo kontratë dhe duke pasur parasysh që renta jetore nuk i përmban të gjitha aspektet e nevojave, që mund tu lindin subjekteve, që dëshirojnë të hyjnë në një marrëdhënie kontraktore me njëra-tjetrën.

Mund të konkuldojmë që pavarësisht se renta e përhershme, mund të konsiderohet si një institut i vjetruar në ditët e sotme, i mbetur në kodin e vjetër, ia vlen të studiohet dhe diskutohet përsa kohë që një pjesë e doktrinës, e konsideron atë një mungesë me peshë në Kodin Civil aktual.

Renta Jetore edhe pse gjen rregullim të shprehur në Kodin civil ajo është një kontratë e përdorshme dhe praktika gjyqësore ka shumë pak raste ose raste të cilat kontrata e rentës jetore ngatërrohet me kontratën e dhurimit.

¹⁹ Annuities: Advantages and Disadvantages - <https://www.thebalance.com/annuities-overview-315086>

Së treti, gjykojmë se është e domosdoshme që subjektet e ligjit të familjarizohen me kontratën e mbajtjes së përfjetshme, për shkak të avantazheve që kjo e fundit ofron në raport me rentën jetore, duke pasur parasysh spektrin e gjerë e të larmishëm të shërbimeve që subjektet mund të sigurojnë në këtë mënyrë, si dhe sigurinë juridike që iu ofrohet në raport me mënyrat alternative ligjore që mund të zgjedhin për të përfuar këto shërbime.

Bibliografia

1. *Kodi Civil i Republikës së Shqipërisë;*
2. *Kuptimi i kontratës së sigurimit sipas Kodit Civil në fuqi- Luan Hasneziri;*
3. *Difference Between an Annuity and a Life Insurance Policy- Chris Joseph ;*
4. *“Le rendite vitalizie. Principi generali e disciplina delle fattispecie” Domenico Riccio marrë nga nga faqja e internetit :www.AmbienteDiritto.it publikuar më 02/11/2005;*
5. *Georges Vermelle, “E drejta civile. Kontratat”, Pjesa e Posaçme, Papirus, 2006;*
6. *Vendimi nr. 795, datë 14.06.2007 Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë;*
7. *Vendimi nr. 52, datë 22.01.2013, Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë;*
8. *Donazione modale e vitalizio assistenziale- Notai.it*
9. *https://www.laleggepertutti.it/180958_casa-dietro-vitalizio ;*
10. *<https://www.consulenzalegaleitalia.it/rendita-vitalizia/> ;*
11. *[Avv. Tassitani Farfaglia – diritto civile e contrattuale](#) ;*
12. *<https://www.infoprimes.com/fr/rente-viagere-et-assurance-vie-comment-cela-fonctionne-t-il/> ;*
13. *<https://www.insuranceandestates.com/life-insurance-vs-annuity/> ;*
14. *The Pros and Cons of Annuities Derek Silva, CEPF® JUL 10, 2020 ;*
15. *<https://lifeannuities.com/benefits.html> ;*
16. *Annuities: Advantages and Disadvantages - <https://www.thebalance.com/annuities-overview-315086>*

THE IMPACT OF THE RECAPITALIZATION OF THE GREEK BANKING SECTOR IN THE REAL ECONOMY.

PhD. EMILJAN MUSTAQE

,Department of Finance and Accounting, Faculty of Economy and Agribusiness. Agricultural *University of Tirana, Albania*, emustaqe@ubt.edu.al

Abstract

In this paper we review the Greek economic crisis focusing on the banking system. It is recalled that in the memorable years 2012-2016, three bank recapitalizations were carried out by the Greek State -through the HFSF-, which cost a total of around 43 billion euros. The first (2012-2013) cost the Greek taxpayers 25.5 billion euros, while private individuals also participated with 3 billion euros. The result was that the HFSF acquired a percentage of more than 80% in the 4 systemic banks, without, however, securing important administrative rights, such as the choice of administrations. Banks were slow to reduce non-performing loans (NPLs), which peaked at 48.9% of gross loans, because of their limited capital buffers. The second recapitalization (of 8.3 billion euros) took place in 2014, mainly by private investors, which led to a serious dilution of the State's position. At the same time, additional measures were taken, such as supporting the banks with guarantees (bonds), consolidating banks (Agrotiki, Postal Savings Bank, Proton) and restructuring the banking system through acquisitions and mergers. It is noted that, despite the significant recapitalizations and the concentration of the sector in four systemic institutions, the massive outflow of deposits continued from the domestic credit system, reaching 87 billion euros, with the recipient mainly foreign banks. As the IMF pointed out in its report in 2015, "further capital injections could be needed in the future, in the absence of a radical solution to the governance issues that are at the root of the problems of the Greek banking system". Government guarantees for securitizations were finally the key for NPLs to decline close to European averages. Banks' capital buffers have improved through internal profitability but remain below European averages. Lending to the real economy is low but

recovering, and banks' exposure to the sovereign is again increasing. At least, did the taxpayer lose or gain from the recapitalization?

Introduction:

The economic crisis that Greece experienced from 2008 onward was one of the deepest and most protracted globally in the past half-century. Real GDP per capita declined from €22,500 in 2007 to €16,830 in 2014, a cumulative drop of 25.2%. During that period, the unemployment rate rose from 8.4% to 26.5%.¹ Recovery has been sluggish as well: real GDP per capita was essentially flat from 2014 to 2016, and grew cumulatively by only 5.2% over the next three years. We examine the period from 2008 until July 2023, which is when the first and largest recapitalization of Greek banks was completed. That period can be divided into two phases. During the first phase, which lasted until September 2009, the global financial crisis affected banks worldwide. Greek banks were significantly affected, primarily through a liquidity channel. Their liquidity problems spilled over into the real economy and stretched the sovereign's finances, which were already quite stretched. During the second phase, the worst of the global financial crisis was over, but the EZ sovereign crisis began. Greece lost market access in May 2010 and embarked in drastic fiscal consolidation as part of its bailout program. Its default in 2012 rendered all Greek banks insolvent because they were holding large positions in Greek government bonds, partly as the result of government pressure. In order the State to get its money back, the stock market value "of the four systemic banks would have to be 1,383% higher than it was on 6/10/2023². That is, about 14.83 times higher". The Greek government will receive back just 3.6 billion euro, which is considered a sell-out by the experts. Compared to the bank rescue programs in other countries, such as the USA and the UK, pointing out that the USA made a profit of +13.7% from the investments of the TRAP program in the banks, while for the UK there were small losses of the rescue program, of the order of -17% of the initial investment.

The areas impacted by the economic crisis in Greece

¹ The data on real GDP come from Eurostat and the data on unemployment from the World Bank.

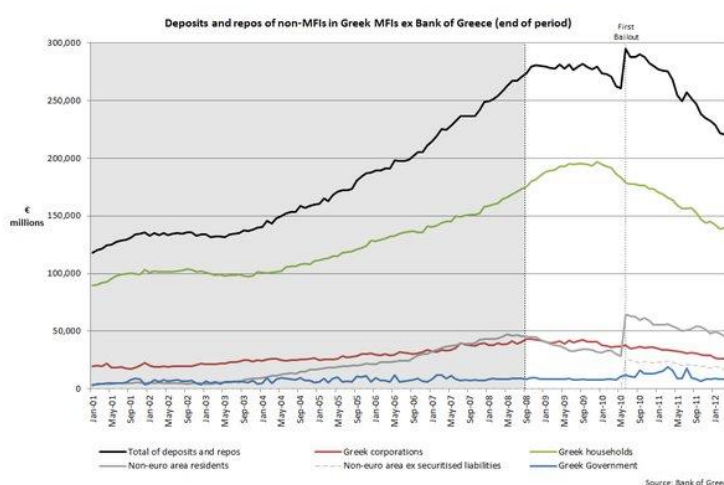
² The price of equities on that date has been used as the base for selling the shares of the systemic banks held by the Greek government.

Impact on the Banking Sector:

Greek banks bore the brunt of the crisis, grappling with a toxic mix of liquidity shortages, rising non-performing loans (NPLs), and dwindling investor confidence.

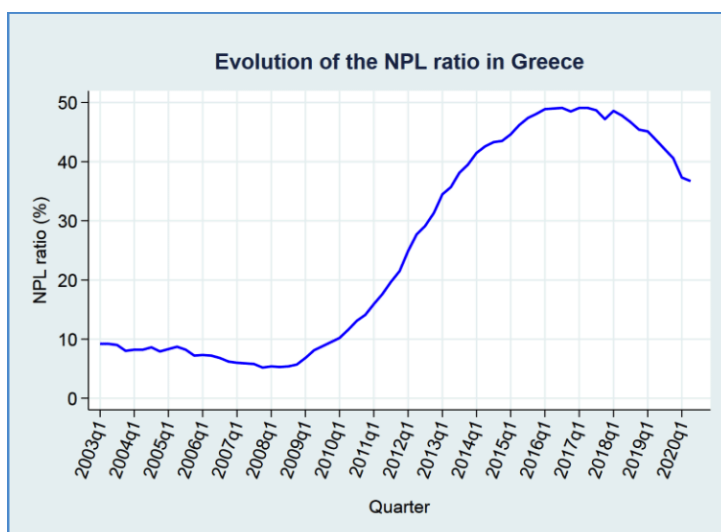
Liquidity Crunch:

The crisis triggered a run on Greek banks as depositors withdrew their funds amid fears of a banking collapse. This mass exodus exacerbated liquidity pressures, forcing banks to rely on emergency liquidity assistance (ELA) from the European Central Bank (ECB) to stay afloat.

Rising NPLs:

As the economy contracted and unemployment soared, borrowers struggled to repay their loans, leading to a surge in NPLs. Greek banks found themselves saddled with bad debts, eroding their capital buffers and undermining their stability.

Capital Shortfalls:

The deterioration in asset quality and the need for provisioning against NPLs depleted banks' capital reserves, exposing them to solvency risks. Recapitalization efforts were initiated to shore up banks' capital adequacy and restore market confidence.

The purpose and objectives of the work

The purpose of the paper is to make a modest contribution in terms of understanding the impact of the measures taken by the Greek government and the ECB during the Greek crisis and the impact of these measures on the banking sector. The final goal of the study is to analyze banking policy measures that negatively influence the normal performance of banks and therefore the level of state implication to these institutions.

Other objective of the paper is to create a theoretical basis for the description of the Greek debt crisis and the influencing factors in banking sector.

Methodology

The paper consists of a secondary data research, which were obtained from the Ministry of Finance of Greece, World Bank, IMF, ECB, books, and scientific

articles. Descriptive analysis, multivariable regression and case study were used to analyze the data. The study includes the banks operated in Greece.

The hypotheses raised in relation to this model are as follows:

H1: There is a positive relationship between the level of recapitalization and the level of loans to real economy (businesses and individuals).

H2: There is a positive relationship between the NPL-s level and the recapitalization effects.

H3: There is a positive relationship between business solvency and the level of business income declaration for tax effects.

Results and Discussion

The analysis of the regression results presents the following results in relation to the hypotheses.

Hypotheses	Affirmed/Rejected
H1: There is a negative relationship between the level of recapitalization and the level of credit to real economy (businesses and individuals).	VERIFIED
H2: There is a negative relationship between the NPL-s level and the recapitalization effects.	VERIFIED
H3: There is a positive relationship between the level of recapitalization and the level of banks' capital adequacy and restore market confidence.	VERIFIED

The descriptive analysis of the research results as follows:

The main results of the research are given below:

- Regarding the relationship between the level of the recapitalization and the level of credit to real economy (businesses and individuals) ,from the figure below we can see that the money borrowed to the banks in order to credit the real economy were not used to by the banks for crediting the businesses and

individuals, but were kept by the banks in deposits in ECB accounts and other banks abroad ,receiving interests.

Figure 3 – Level of mortgage loans disbursed from Greek banks for the period 2010 – 2023.

<i>(amounts in mln euro)</i>	Mortgage Balance	Mortgages Net Flow	Total Loans Private Sector	Loans Net Flow of
Dec. 2010	80.155	-262	257.474	33
Dec. 2011	78.026	-2.310	248.146	-8.126
Dec. 2012	74.268	-2.633	227.263	-9.975
Dec. 2013	70.685	-2.476	217.518	-8.806
Dec. 2014	69.042	-2.144	211.637	-6.724
Dec. 2015	67.223	-2.449	203.927	-4.163
Dec. 2016	61.026	-2.336	194.749	-2.964
Dec. 2017	58.441	-1.854	183.562	-1.600
Dec. 2018	56.393	-1.677	169.886	-2.050
<i>Total Flow 2010-2018</i>	--	<i>-18.141</i>	--	<i>-44.375</i>
<i>(amounts in</i>	Mortgage	Mortgages	Total Loans	Loans

<i>mln euro)</i>	Balance	Net Flow	Private Sector	Net Flow of
Dec. 2019	52.335	-1.900	153.786	-991
Dec. 2020	45.761	-1.434	141.405	5.387
Dec. 2021	30.520	-1.379	109.225	1.872
Dec. 2022	29.380	-1.115	115.093	6.875
Dec. 2023	28.082	-1.050	118.003	4.170
<i>Total flows 2019-2023</i>	--	-6.878	--	18.304

Source: Bank of Greece

- Regarding the relationship between the level of the recapitalization and the NPL-s level and the recapitalization effects, Banks were slow to reduce non-performing loans (NPLs), which peaked at 48.9% of gross loans, because of their limited capital buffers. Banks' capital buffers have improved through internal profitability but remain below European averages.

- Regarding the relationship between the level of the recapitalization and the level of banks' capital adequacy and restore market confidence, the cost imposed by the State on the banks with the haircut of the bonds (PSI) in 2012 exceeded 50 billion euros, even claiming that there is an additional benefit to the Exchequer from the "huge dividends received from the BoG due to the ELA funding line". It is recalled that the state forced domestic banks to participate in the PSI, which resulted in the "cutting" of bonds by 53.5%. The loss suffered by the banks from the loss of the value of the securities they had in their investment portfolios amounted to 37.7 billion euros. This loss resulted not only in the loss of all bank shareholders' capital, but in the banks recording negative equity of €15

billion, which forced the recapitalization of the sector in order to remain viable and not lose deposits of the citizens.

Conclusions and recommendations

From the control of all the data received among the main recommendations of the study can be mentioned: the loans disbursement should be increased together with the level of the deposits in Greece. As stated from the Governor of the Bank of Greece *“it is necessary to return to a savings rate of 9% of GDP from the -4% we are today in order to contain the external debt, reduce the current account deficit and be able to maintain high growth rates with national resources. The so-called 'savings gap', in other words the deficit of savings in relation to investments, reflects the structural weaknesses of the Greek production model and the country's high dependence on external financing. Throughout the last 25 years, the level of savings as a percentage of GDP in Greece has been one of the lowest in the euro area”*. More specifically measures to be taken : (i) Combating tax evasion.(ii) Enhancing banking competition in the sector – increasing interest rates on time deposits.(iii) Enhancing saving through capital market development.(iv) Strengthening the capitalization of the first and third pillar of the insurance system (social insurance and private insurance).(v) Actions to strengthen financial literacy.

Conclusion:

The Greek debt crisis left an indelible mark on the country's banking sector, reshaping its landscape and highlighting the imperative for reform. While challenges persist, Greece's commitment to fiscal discipline and structural adjustment bodes well for the sector's long-term resilience. Moving forward, sustained efforts to strengthen regulatory oversight, promote financial stability, and foster economic growth are essential to rebuild trust and confidence in Greek banks.

References

1. Becker, Gary S. (1968). *Crime and Punishment: An Economic Approach*. In *Essays in the Economics of Crime and Punishment*. Edited by Gary S.

- Becker and William M. Landes. New York: Columbia University Press; repr. 1974. Pages 1–54.
2. Battistini, Niccolo, Marco Pagano and Saverio Simonelli, 2014, “Systemic Risk, Sovereign Yields and Bank Exposures in the Euro Crisis,” *Economic Policy*, 29, 203-251. Available at: <https://academic.oup.com/economicpolicy/article-abstract/29/78/203/2918380?redirectedFrom=fulltext>
 3. European Banking Authority, 2021, “EBA dashboard: Data as of Q4 2021” Available at: https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/document_library/Risk%20Analysis%20and%20Data/Risk%20dashboard/Q4%202021/1029360/EBA%20Dashboard%20-%20Q4%202021%20for%20publication.pdf
 4. European Central Bank, 2022, “ECB Statistical Data Warehouse, Composite cost of borrowing indicator for non-financial corporations,” March. Available at: <https://sdw.ecb.europa.eu/reports.do?node=1000004935>.
 5. Ministry of Finance, Hellenic Republic, 2023, Hellenic Republic Public Debt Bulletin, March. Available at: https://www.minfin.gr/documents/20182/18489751/18-5-2023+++++Bulletin+No_105.pdf/ebacf805-ac3c-40e7-bf7c-2e99d268314a.
 6. Artavanis, Nikolaos and Ioannis Spyridopoulos, 2022, “Collateral Enforcement and Strategic Behavior: Evidence from a Foreclosure Moratorium in Greece,” Working Paper, Tulane University. Available at: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2946595
 7. European Central Bank, 2015, “ECB finds total capital shortfall of €14.4 billion for four significant Greek banks,” Press Release, 31 October 2015. Available at: <https://www.bankingsupervision.europa.eu/press/pr/date/2015/html/sr151031.en.html>
 8. Fakos, Alexandros, Plutarchos Sakellaris and Tiago Tavares, 2022, “Investment Slumps During Financial Crises: The Real Effects of Credit Supply,” *Journal of Financial Economics*, 145, 29-44. Available at: <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0304405X2200080>

THE CIRCULAR ECONOMY AND REGULATORY FRAMEWORKS IN ALBANIA

MSc. Besmira Botusha

Faculty of Political Sciences, UAMD (botushabesi87@gmail.com)

MSc. Monika Kolleshi

Consulcesi Group (monikakolleshi1@outlook.com)

Abstract

This study aims to examine the complex dynamics of Albania's economic system and the pivotal role of legal regulations within it. Addressing environmental concerns such as resource reduction, waste management, and climate change has fostered greater recognition among governments and policymakers of the necessity to move toward a green economy model.

Through a theoretical analysis, this research seeks to understand the intersection of circular economy principles with Albania's regulatory frameworks, assessing how the nation's legislation can support enhanced utilization of natural resources, waste recovery, and innovation to foster a more sustainable economy. The study further delves into the identification of the main determinants of circular economy efficiency in Albania, including infrastructure, monetary and fiscal policies, as well as socio-economic factors. In addition, it examines the existing regulatory framework and the challenges facing their implementation, including issues of corruption, ambiguity, and uneven enforcement.

In conclusion, by assessing current policies and identifying challenges, this study aims to provide recommendations for strengthening the legal and institutional framework through targeted and effective reforms, using international best practices, and fostering stakeholder collaboration to cultivate a favorable business environment and sustainable economic progress in Albania.

Keywords: *Green economy, Circular economy, Regulatory entities, Legal frameworks, Investment, Risk.*

Hyrje

Studimet parashikojnë një rritje të popullsisë globale në 9 miliardë deri në vitin 2030 dhe një rritje të mbetjeve urbane me 70 për qind deri në vitin 2050. Me rritjen e popullsisë rritet edhe kërkesa për lëndë të para. Fondacioni Ellen MacArthur tregon se në sektorin e mallrave të konsumit, rreth 80 për qind e vlerës së tyre humbet çdo vit. Të gjendur drejt një mungese burimesh dhe kufizimesh, bota po kalon drejt një ekonomie më miqësore me mjedisin, duke zëvendësuar modelin linear "merr-prodho-hidh" me ekonominë qarkulluese. Kjo ekonomi përfshin 7R-të (ridizajnim, reduktim, ripërdorim, riparim, rinovim, rikuperim dhe riciklim), duke zgjatur ciklin e jetës së produkteve. Kjo qasje mund të kursejë para dhe të mbrojë mjedisin, ndërsa ofron përfitime si: minimizimi i presioneve mjedisore, rritja e sigurisë së furnizimit me lëndë të para, rritja e konkurrencës, inovacionit dhe zhvillimit ekonomik. Ky model ekonomik gjithashtu mund t'u sigurojë konsumatorëve produkte më të qëndrueshme dhe inovative, duke kursyer para dhe duke përmirësuar cilësinë e jetës.

Shqipëria, një vend në zhvillim në Evropën Juglindore, përballet me sfida të mëdha mjedisore dhe ekonomike për shkak të menaxhimit joefikas të mbetjeve, infrastrukturës së kufizuar të riciklimit dhe degradimit mjedisor. Urbanizimi dhe rritja e shpejtë ekonomike kanë theksuar këto probleme, duke krijuar një nevojë urgjente për praktika të qëndrueshme. Ky punim analizon gjendjen aktuale të ekonomisë qarkulluese në Shqipëri, kornizën rregullatore dhe potencialin për zhvillim në të ardhmen.

Objektivat kryesore të këtij punimi janë:

Të vlerësohet koncepti i ekonomisë qarkulluese dhe impakti i saj në nivel kombëtar, rajonal dhe global.

Të identifikojë mangësitë dhe sfidat në zbatimin e parimeve të ekonomisë qarkulluese.

Të rishikohet dhe vlerësohet mjedisi rregullator ekzistues në lidhje me ekonominë qarkulluese në Shqipëri dhe cfarë pritet në të ardhmen.

Të propozojë rekomandime strategjike për rritjen e adoptimit dhe efektivitetit të praktikave të ekonomisë qarkulluese në Shqipëri.

Rishikimi i Literaturës

Ekonomia qarkulluese rrjedh nga zhvillimi i qëndrueshëm i cili është një zhvillim ekonomik, mjedisor dhe social që plotëson nevojat e së tashmes pa kompromentuar nevojat e brezave të ardhshëm (Baumgartner & Rauter, 2017). Sipas Peter Lacy, ekonomia qarkulluese është një qasje sistematike ndaj zhvillimit ekonomik që përpiket të mbajë burimet në përdorim produktiv për aq kohë sa të jetë e mundur në ekonomi, duke shkëputur njëkohësisht rritjen nga konsumi i burimeve të pakta. (Lacy, et al., 2020).

Tranzicioni i gjelbër, është sa i pashmangshëm aq edhe sfidues për politikëbërësit. Duhet menduar përtej mandateve dhe të nxitet bashkëpunimi për planet afatgjata të investimeve. Kjo mund të sinjalizojë fundin e tranzicionit politik dhe ekonomik të Shqipërisë dhe fillimin e një faze të re zhvillimi (R. Koci & R. Gjoka, 2022). Nëse shfrytëzimi i burimeve vazhdon me ritmet aktuale, do të nevojiten tre planetë për të përmbushur nevojat e ardhshme. Prandaj, kalimi në një ekonomi me zero karbon, të qëndrueshme, pa toksina dhe plotësisht qarkulluese është thelbësore (I. Paloli, 2021).

Europa, pavarësisht burimeve të saj të kufizuara, mund të zhvillojë teknologji për të ndërtuar një shoqëri me mbeturina zero, duke krijuar vende pune dhe rritje ekonomike duke arritur qëllimet klimatike, sipas Jan Huitema nga "Renew Europe". Aktualisht, rreth dy të tretat e materialit të nxjerrë nga planeti përfundon si mbetje dhe vetëm 9 për qind e materialeve riciklohen (Kunzig, 2020). Ekonomia qarkulluese, synon mbetjet pothuajse zero, duke favorizuar burimet e rinovueshme dhe modelet restauruese.

Entet rregullatorë kanë një rol vendimtar në lehtësimin e tranzicionit në ekonomi qarkulluese përmes metodave të ndryshme qeveritare, duke përfshirë kornizat ligjore, taksat, stimujt, zhvillimin e infrastrukturës. Qeveria është nxitësi që kërkon nga industritë të ndjekin disa praktika të qëndrueshme të menaxhimit të mbetjeve, në të kundërt mosrespektimi i tyre mund të rezultojë në inspektime shtesë, ndëshkime, gjopa për kompanitë (Rantaa, et al., 2018). Menaxhimi i qëndrueshëm i mbetjeve në Shqipëri mbetet në një nivel relativisht të ulët. Aktualisht, rreth 69 për qind e popullsisë merr shërbime të menaxhimit të mbetjeve; vetëm 30 për qind e mbetjeve dërgohen në vendgrumbullim, ndërsa pjesa tjetër hidhet në venddepozitime joadekuate. Për sa i përket infrastrukturës dhe llojit të landfilleve, nuk ka landfille të projektuara për të përmbushur

standardet e BE-së. Pjesa më e madhe e mbetjeve depozitohet në landfille lokale dhe ilegale. (ENV 2021)

Edhe pse ka pasur disa përpjekje të vogla nga bashkitë për të ruajtur një mjedis më të pastër, janë infrastruktura e dobët e venddepozitimeve, pamjaftueshmëria e mjeteve të grumbullimit të mbetjeve dhe zbatimi i dobët i ligjit që pengojnë përmirësimin e situatës.

Metodologjia e kërkimit

Për të patur një analizë të plotë të peisazhit të ekonomisë qarkulluese në Shqipëri u zhvillua një analizë gjithëpërfshirëse kualitative duke përfshirë:

1. Rishikimin e literaturës akademike, dokumenteve të politikave dhe raporteve mbi ekonominë qarkulluese dhe kornizave rregullatore.

2. Analizën e politikave ekzistuese, nëpërmjet ekzaminimit të ligjeve, rregulloreve dhe strategjive lidhur me ekonominë qarkulluese në Shqipëri.

3. Studimin e rasteve, duke analizuar iniciativat e suksesshme të ekonomisë qarkulluese dhe praktikave më të mira nga vende të tjera që mund të përshtaten me kontekstin shqiptar.

4. Intervista me palët e interesuara, duke përfshirë zyrtarët e qeverisë, drejtuesit e industrisë dhe OJQ-të mjedisore, për të kuptuar sfidat dhe mundësitë praktike.

Impakti i Ekonomisë Qarkulluese në Nivel Kombëtar, Rajonal dhe

Global

Tranzicioni në një ekonomi qarkulluese në Shqipëri ofron potencial transformues në nivel kombëtar, rajonal dhe global. Ky model i qëndrueshëm ekonomik, i cili thekson efikasitetin e burimeve, reduktimin e mbetjeve dhe përdorimin e vazhdueshëm të materialeve, mund të forcojë ndjeshëm qëndrueshmërinë mjedisore dhe ekonomike të Shqipërisë. Megjithatë, zbatimi i suksesshëm i parimeve të ekonomisë qarkulluese në Shqipëri varet shumë nga mbështetja rregullatore, iniciativat e qeverisë dhe bashkëpunimet publiko-privat. Në nivel kombëtar, adoptimi i praktikave të ekonomisë qarkulluese mund të reduktojë ndjeshëm varësinë e Shqipërisë nga lëndët e para duke nxitur riciklimin,

ripërdorimin dhe riprodhimin. Për shembull, sektori i bujqësisë në Shqipëri mund të përfitojë nga kompostimi i mbetjeve organike, duke i kthyer ato në pleh të vlefshëm, i cili do të përmirësonte shëndetin e tokës dhe do të reduktonte nevojën për inpute kimike. Qeveria, nëpërmjet Këshillit Kombëtar të Territorit, ka miratuar Planin Kombëtar për Menaxhimin e Mbetjeve të Ngurta në 1 Janar 2020. Parimet e ekonomisë qarkulluese në Shqipëri janë të referuara në draftin e Strategjisë Kombëtare për Menaxhimin e Integruar të Mbetjeve (2018-2023) dhe gjithashtu në dokumentin e Politikës Strategjike dhe Planit Kombëtar të Menaxhimit të Integruar të Mbetjeve 2020-2035 me synim kalimin nga ekonomia lineare në atë qarkulluese. Megjithatë, Shqipërisë i mungon plani dhe infrastruktura për të menaxhuar mbetjet në një mënyrë miqësore me mjedisin për reduktimin, ripërdorimin, ndarjen e grumbullimit të mbetjeve dhe riciklimin, të konsideruara si praktikrat më ekologjike. Tendenca e përgjithshme e menaxhimit të mbetjeve është depozitimi i tyre në landfille të drejtuara nga bashkia dhe ato ilegale, djegia e tyre në ajër të hapur kryesisht mbetjet shtëpiake dhe inceneratorë.

Angazhimi i Shqipërisë për një ekonomi qarkulluese shtrihet përtej kufijve të saj nëpërmjet bashkëpunimeve rajonale dhe globale. Rrjeti i Menaxhimit të Mbetjeve të Ballkanit Perëndimor është një shembull i dukshëm i bashkëpunimit rajonal. Ky rrjet përfshin Shqipërinë dhe vendet e saj fqinje, Malin e Zi, Maqedoninë e Veriut dhe Kosovën, në përpjekje për të standardizuar praktikrat e menaxhimit të mbetjeve dhe për të ndarë praktikrat më të mira. Një bashkëpunim i tillë rrit efikasitetin e menaxhimit të mbetjeve, redukton ndotjen e mjedisit dhe nxit zhvillimin ekonomik përmes infrastrukturës së përbashkët të riciklimit. Një projekt tjetër rajonal nisi për parandalimin e mbetjeve detare në vitin 2018, duke përfshirë aktorë vendas dhe kombëtarë në industrinë e mbetjeve dhe riciklimit në Shqipëri, Mal të Zi dhe Bosnje-Hercegovinë. Fokusi i tij është bashkëpunimi rajonal dhe shkëmbimi i njohurive ndërmjet institucioneve kombëtare, komunave dhe kompanive. Projekti promovon një kuadër rregullator për reduktimin dhe ndalimin e artikujve plastike njëpërdorimëshe (GIZ, 2018).

Në skenën globale, lëvizja e Shqipërisë drejt një ekonomie qarkulluese përputhet me angazhimet ndërkombëtare të qëndrueshmërisë, të tilla si Marrëveshja e Parisit dhe Objektivat e Zhvillimit të Qëndrueshëm të Kombeve të Bashkuara (SDGs). Duke u pozicionuar si një model për praktikrat e ekonomisë qarkulluese, Shqipëria mund të tërheqë investime të huaja dhe inovacione teknologjike, duke u integruar më tej në ekonominë e gjelbër globale. Gjithashtu Shqipëria përfiton nga partneritetet me organizata si Programi i Kombeve të

Bashkuara për Zhvillim (UNDP). Projekti i PNUD për ekonominë qarkulluese mbështet Shqipërinë duke ofruar programe trajnimi për bizneset vendase mbi praktikat e qëndrueshme dhe efikasitetin e burimeve. Këto bashkëpunime globale ndihmojnë Shqipërinë të përafrojë praktikat e saj me standardet ndërkombëtare, të tërheqë investime të huaja dhe të integrohet në tregjet globale për materialet e ricikluara.

Ekonomia Qarkulluese në Shqipëri

Shqipëria, vecanërisht në 10 vjecarin e fundit ka iniciuar disa projekte që mishërojnë parimet e një ekonomie qarkulluese, si:

Projekti për riciklimin e mbetjeve plastike dhe letrës, i cili ka nisur në vitin 2018, i mbështetur nga Ministria e Turizmit dhe Mjedisit në bashkëpunim me organizatat joqeveritare dhe kompanitë e riciklimit.

Projekti i menaxhimit të integruar të mbetjeve urbane, i cili është iniciuar në vitin 2020 si pjesë e Planit Kombëtar për Menaxhimin e Integruar të Mbetjeve për periudhën 2020-2035. Një nismë tjetër është 'ECO Tirana', një partneritet publik-privat që synon rritjen e grumbullimit dhe riciklimit të mbetjeve në kryeqytet, në landfillin e Sharrës. Nëpërmjet vendosjes së koshave të riciklimit, fushatave ndërgjegjëse të publikut dhe bashkëpunimeve me bizneset vendase, ECO Tirana ka arritur të rrisë normat e riciklimit dhe të reduktojë mbeturinat urbane. Këto përpjekje jo vetëm që nxisin një mjedis urban më të pastër, por gjithashtu nxisin rikuperimin e burimeve të vlefshme.

Projekti për energjitë e ripërtëritshme i cili ka nisur në vitin 2016 me miratimin e Ligjit Nr. 138/2013 "Për Energjinë e Rinovueshme" dhe zbatimin është mbështetur nga investimet ndërkombëtare dhe donatorët.

Projekti për trajtimin e ujit të pijshëm dhe ujit të ndotur i cili filloi në vitin 2019 me mbështetjen e Bankës Botërore dhe Bashkimit Evropian.

Projekti për agrikulturën e qëndrueshme i cili ka nisur në vitin 2017 në kuadër të Strategjisë Kombëtare për Zhvillimin e Bujqësisë 2014-2020.

Projekti për Menaxhimin e Mbështetjeve Elektronike (e-waste) i cili ka filluar në vitin 2020, me mbështetjen e fondeve të BE-së dhe organizatave të specializuara në menaxhimin e mbetjeve elektronike.

Projekti për transportin e qëndrueshëm i cili është iniciuar në vitin 2018 me mbështetjen e qeverisë dhe organizatave ndërkombëtare si Programi i Kombeve të Bashkuara për Zhvillim (UNDP) dhe Bankës Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (EBRD). Si pjesë e programit të Bankës Evropiane për Rindërtim dhe Zhvillim (BERZH) në Ankand të Energjisë së Rinovueshme në Shqipëri, qeveria shqiptare do të nisë një tender për 300 Megavat (MW) energji diellore. Kjo do të japë një kontribut të madh në furnizimin e ardhshëm të vendit me energji të rinovueshme dhe do të reduktojë ndjeshëm emetimet e gazrave serrë, në përputhje me objektivat e tij klimatike.

Gjithashtu ka patur edhe projekt pilote të ndryshëm si, ai zbatuar nga Agjencia Japoneze e Bashkëpunimit Ndërkombëtar për mbështetjen e minimizimit të mbetjeve dhe promovimin e 3R në Republikën e Shqipërisë. Disa kompani private në Shqipëri kanë nisur të deklarojnë raportin e qëndrueshmërinë së tyre kjo si një nisëm e gjelbër që kalon përtej veprave formale, për të dëshmuar angazhimin solid të tyre për qëndrueshmërinë mjedisore dhe përgjegjësinë sociale. Gjithashtu ato kanë investuar shumë për të implementuar teknologji që minimizojnë mbetjet, që riciklojnë produkte, si për shembull përdorimi i automjeteve 100% elektrike etj.

Miratimi i parimeve të ekonomisë qarkulluese në Shqipëri paraqet përfitime të shumta në dimensione ekonomike, mjedisore dhe sociale.

Rritja ekonomike:

Krijimi i vendeve të punës: Shfaqja e industrive të reja në riciklimin, riprodhimin dhe menaxhimin e mbetjeve gjeneron mundësi punësimi. Kjo mund të ndihmojë në uljen e papunësisë.

Efikasiteti i burimeve: Duke optimizuar përdorimin e materialeve dhe energjisë, bizneset mund të ulin kostot dhe të rrisin konkurrencën.

Ekonomia qarkulluese promovon zhvillimin e teknologjive dhe praktikave të reja që mund të nxisin inovacionin dhe konkurrueshmërinë e bizneseve shqiptare në tregjet ndërkombëtare.

Mbrojtja e mjedisit:

Reduktimi i mbetjeve: Përmirësimi i praktikave të riciklimit dhe menaxhimit të mbetjeve ulin përdorimin e landfilleve dhe ulin nivelet e ndotjes.

Ruajtja e biodiversitetit: Përdorimi i qëndrueshëm i burimeve ndihmon në parandalimin e degradimit të mjedisit, duke mbrojtur habitatet natyrore dhe ekosistemet.

Përfitimet sociale:

Shëndeti Publik: Menaxhimi i përmirësuar i mbetjeve çon në mjedise më të pastra, duke reduktuar rreziqet shëndetësore që lidhen me ndotjen.

Angazhimi i Komunitetit: Ndërgjegjësimi i publikut dhe pjesëmarrja në iniciativat e qëndrueshmërisë nxisin një kulturë të kujdestarisë mjedisore.

Pavarësisht përfitimeve të qarta, Shqipëria përballet me disa sfida në tranzicionin e saj drejt një ekonomie qarkulluese.

Sfidat rregullatore:

Politikat joadekuate: Rregulloret ekzistuese mund të mos mbështesin plotësisht parimet e ekonomisë qarkulluese, duke u munguar stimujt specifikë dhe mekanizmat e zbatimit.

Pengesat burokratike: Proceset komplekse administrative mund të pengojnë zbatimin e projekteve të ekonomisë qarkulluese.

Kufizimet financiare:

Kostot fillestare të investimit: Kostot e larta fillestare për ngritjen e objekteve dhe infrastrukturës së riciklimit paraqesin barriera të rëndësishme financiare.

Financimi i kufizuar: Mbështetja e pamjaftueshme financiare si nga qeveria ashtu edhe nga sektori privat kufizon shkallën dhe shtrirjen e nismave të ekonomisë qarkulluese.

Ndërgjegjësimi dhe pjesëmarrja e publikut:

Barrierat kulturore: Mungesa e ndërgjegjësimit publik dhe rezistenca ndaj ndryshimit mund të ngadalësojë adoptimin e praktikave qarkulluese.

Edukimi: Nevojiten fushata të gjera edukative për të informuar qytetarët dhe bizneset për përfitimet e një ekonomie qarkulluese.

Çështjet teknike dhe logjistike:

Mangësitë e teknologjisë: Qasja e kufizuar në teknologjitë e avancuara të riciklimit dhe përpunimit të mbetjeve pengon përparimin.

Mangësitë në infrastrukturë: Infrastruktura joadekuate

Implementimi i një ekonomie qarkulluese në Shqipëri mund të sjellë përfitime të mëdha mjedisore, ekonomike dhe sociale. Megjithatë, kjo kërkon një angazhim të fortë nga qeveria, bizneset dhe qytetarët për të promovuar politika të qëndrueshme dhe praktika inovative që mbështesin një zhvillim të qëndrueshëm afatgjatë.

Kuadri Ligjor për Ekonominë Qarkulluese në Shqipëri

Në vitet e fundit, Shqipëria ka ndërmarrë hapa të rëndësishëm drejt promovimit të ekonomisë qarkulluese. Ky angazhim reflektohet në një sërë ligjesh dhe strategjish që synojnë menaxhimin e qëndrueshëm të burimeve dhe mbetjeve, si dhe promovimin e energjisë së ripërtëritshme. Më poshtë janë disa nga aktet kryesore ligjore që mbështesin këto përpjekje.

Ligji Nr. 10431, datë 9.6.2011 "Për Mbrojtjen e Mjedisit"

Ky ligj përcakton parimet dhe rregullat për mbrojtjen e mjedisit në Shqipëri, duke promovuar praktikën e qëndrueshme dhe menaxhimin e mbetjeve.

Ligji Nr. 10463, datë 22.9.2011 "Për Menaxhimin e Integruar të Mbetjeve"

Ky ligj harmonizon menaxhimin e mbetjeve me direktivat e BE-së dhe synon të promovojë parimin e hierarkisë së mbetjeve: parandalimin, reduktimin, ripërdorimin, riciklimin dhe rikuperimin e energjisë nga mbetjet.

Ligji Nr. 9379, datë 28.4.2005 "Për eficientësin e Energjisë"

Ky ligj synon të promovojë përdorimin e energjisë së ripërtëritshme dhe eficientësin energjetike në sektorët publik dhe privat.

Ligji Nr. 138/2013 "Për Burimet e Energjisë së Rinovueshme"

Ky ligj vendos kuadrin për zhvillimin e burimeve të energjisë së ripërtëritshme dhe promovon përdorimin e burimeve alternative të energjisë, si energjia diellore, e erës dhe e ujit.

Plani Kombëtar për Menaxhimin e Integruar të Mbetjeve 2020-2035

Ky plan strategjik synon të përmirësojë menaxhimin e mbetjeve në vend, duke përfshirë masa për reduktimin e mbetjeve, rritjen e riciklimit dhe promovimin e ekonomisë qarkulluese. Dokumenti i Politikave Strategjike dhe Plani Kombëtar i Menaxhimit të Integruar të Mbetjeve për periudhën 2020-2035 është dokumenti kryesor planifikues në fushën e menaxhimit të mbetjeve. Ky dokument strategjik mer parasysh zhvillimet planifikuese dhe infrastrukturore në sektorin e mbetjeve prej vitit 2011, në nivelet e qeverisjes vendore dhe qendrore, përfshirjen e biznesit privat dhe investime të shumta që janë realizuar në vendin tonë. Objektivat specifike të dokumentit të politikave strategjike synojnë të japin zgjidhje praktike për:

Adresimin e problematikave në sistemin e deritanishëm të menaxhimit;

Zbatimin e kuadrit ligjor në fuqi;

Përgatitjet e nevojshme për të përmbushur detyrimet nga ndryshimet në direktivat e BE.

Ligji Nr. 27/2016 "Për Menaxhimin e Kimikateve"

Ky ligj rregullon menaxhimin e kimikateve në mënyrë që të sigurohet mbrojtja e mjedisit dhe shëndetit të njeriut nga rreziqet që lidhen me përdorimin e kimikateve.

Strategjia Kombëtare për Zhvillimin e Qëndrueshëm 2014-2020

Kjo strategji fokusohet në promovimin e zhvillimit të qëndrueshëm në të gjitha sektorët e ekonomisë, duke përfshirë masat për reduktimin e ndotjes, menaxhimin e qëndrueshëm të burimeve natyrore dhe promovimin e ekonomisë së gjelbër.

Ligji Nr. 81/2017 "Për Zonat e Mbrojtura"

Ky ligj përcakton kuadrin ligjor për krijimin dhe menaxhimin e zonave të mbrojtura në Shqipëri, duke kontribuar në ruajtjen e biodiversitetit dhe zhvillimin e qëndrueshëm të burimeve natyrore.

Rregulloret dhe Udhëzimet për Menaxhimin e Mbetjeve të Ngurta Urbane

Këto rregullore vendosin standardet dhe procedurat për menaxhimin e mbetjeve të ngurta në qytete dhe komunitete, duke përfshirë grumbullimin, transportin, trajtimin dhe asgjësimin e mbetjeve.

Këto ligje dhe strategji përbëjnë kuadrin rregullator për mbështetjen dhe promovimin e ekonomisë qarkulluese dhe të gjelbër në Shqipëri, duke synuar një menaxhim më të qëndrueshëm të burimeve dhe mbetjeve, si dhe promovimin e energjisë së ripërtëritshme.

Parimet bazë të menaxhimit të mbetjeve të percaktuara në direktivën në kuadër të menaxhimit të mbetjeve 2008/98 /EC që është transpozuar në ligjin nr.10463 datë 22.09.2011, “ Për menaxhimin e integruar të mbetjeve” të ndryshuar ne ligjin nr. 10431 date 09.06.2011,“ Për mbrojtjen e mjedisit” janë:

Hierarkia e mbetjeve është parimi kryesor për menaxhimin e mbetjeve që ka si qëllim renditjen e mundësive të menaxhimit të mbetjeve sipas qëllimit se cfarë është më e mirë për mjedisin dhe shëndetin e njeriut si dhe kalimin drejtë ekonomise qarkulluese;

Parimi integrues nënkupton që mbrojtja e mjedisit duhet të jetë pjesë integrale e cdo procesi të zhvillimit të politikave;

Parimi i eliminimit të mangësive që ndeshen në politikat mjedisore nënkupton zbatimin e praktikave aktuale evropiane që lidhen me fushën e menaxhimit të mbetjeve;

Parimi i përgjegjësisë së ndërsjellë dhe i bashkëpunimit nënkupton që të gjithë aktorët e përfshirë në gjenerim dhe menaxhim duhet të jenë përgjegjës dhe duhet të bashkëpunojnë në të gjitha rastet;

Parimi i zhvillimit të qëndrueshëm nënkupton që brezi i sotëm në përpjekjen për të plotësuar nevojat e tij të mos çënojë aftësinë e brezave të ardhshëm për të përmbushur nevojat e tyre.

Ministria e Turizmit dhe Mjedisit duke qenë institucioni politikëbërës ka progres në hartimin dhe miratimin e kudit ligjor në fushën e menaxhimit të mbetjeve në përputhje me direktivat dhe rregulloret e BE. Një prej sfidave që buron nga legjislacioni është zbatimi i plotë i tij, mungesa e zbatueshmërisë vjen si rezultat i mbivendosjes së kompetencave të institucioneve qendrore dhe vendore.

Megjithatë, kuadri rregullator shqiptar aktualisht paraqet nivele të përziera të mbështetjes për nismat e ekonomisë qarkulluese. Ndërkohë që ka disa masa

legjislative që synojnë reduktimin dhe riciklimin e mbetjeve, mungojnë politika gjithëpërfshirëse të përshtatura për ekonominë qarkulluese. Për shembull, Strategjia Kombëtare e Menaxhimit të Mbetjeve (2020-2035) thekson reduktimin e mbetjeve, por ka nevojë për masa më konkrete për të promovuar zgjatjen e ciklit jetësor të produktit dhe rikuperimin e burimeve. Organet qeveritare dhe rregullatore duhet të rrisin mbështetjen e tyre duke zhvilluar dhe zbatuar politika specifike të ekonomisë qarkulluese. Kjo përfshin dhënien e stimuljeve për bizneset që të adoptojnë praktika qarkulluese, të tilla si lehtësime tatimore për kompanitë që përdorin materiale të ricikluara ose ndëshkime për prodhimin e tepërt të mbetjeve. Fushatat e ndërgjegjësimit publik dhe programet arsimore janë gjithashtu thelbësore për të nxitur një kulturë të qëndrueshmërisë.

Konkluzionet dhe rekomandimet

Zbatimi i një ekonomie qarkulluese në Shqipëri paraqet mundësi të rëndësishme, por edhe sfida të mëdha. Kornizat rregullatore aktuale në Shqipëri kanë bërë disa përparime drejt qëndrueshmërisë, por mbetet një hendek i konsiderueshëm midis politikës dhe praktikës. Një analizë e plotë tregon se ndërsa ka politika që synojnë promovimin e riciklimit, reduktimin e mbetjeve dhe përdorimin e qëndrueshëm të burimeve, këto shpesh pengohen nga zbatimi i pamjaftueshëm, mungesa e infrastrukturës dhe ndërgjegjësimi i kufizuar publik. Për më tepër, kufizimet ekonomike dhe dobësitë institucionale paraqesin pengesa shtesë për zbatimin efektiv. Sidoqoftë, përfitimet potenciale të një ekonomie qarkulluese, si reduktimi i ndikimit mjedisor, përmirësimi i efikasitetit të burimeve dhe rritja ekonomike, theksojnë nevojën kritike që Shqipëria të forcojë dhe përshtasë kornizat e saj rregullatore për të realizuar plotësisht këto avantazhe.

Për të përparuar ekonominë qarkulluese në Shqipëri, është thelbësore të ndërmerren një sërë veprimesh të synuara:

Fuqizimi i Zbatimit Rregullator: Forcimi i zbatimit të rregulloreve ekzistuese mjedisore përmes monitorimit më të mirë dhe penalteteve më të rrepta për mosrespektimin. Kjo mund të përfshijë rritjen e financimit për agjencitë rregullatore dhe përmirësimin e kapacitetit të tyre operacional.

Zhvillimi i Infrastrukturës: Investiminë infrastrukturë që mbështet aktivitetet e ekonomisë qarkulluese, si p.sh. objekte riciklimi, vende për kompostim dhe sisteme të qëndrueshme të menaxhimit të mbetjeve. Partneritetet publike-private mund të jenë kyçe në këtë fushë.

Rritja e Ndërgjegjësimit Publik: Nisja e fushatave të gjera ndërgjegjësimi publik për të edukuar qytetarët dhe bizneset rreth përfitimeve të ekonomisë qarkulluese dhe rëndësisë së praktikave të qëndrueshme. Kjo mund të përfshijë bashkëpunime me shkolla, media dhe organizata komunitare.

Inkurajimi i Inovacionit dhe Investimeve: Krijimi i stimuljeve për bizneset për të inovuar në fushën e qëndrueshmërisë, si p.sh. ulje taksash, grante dhe kredi me interes të ulët për kompanitë që adoptojnë praktikën e ekonomisë qarkulluese. Mbështetja e kërkimit dhe zhvillimit në këtë sektor është gjithashtu thelbësore.

Forcimi i Kapacitetit Institucional: Përmirësimi i kapacitetit të institucioneve përgjegjëse për zbatimin e politikave të ekonomisë qarkulluese përmes programeve të trajnimit dhe bashkëpunimit ndërkombëtar. Mësimi nga praktikën më të mira në vende të tjera mund të ofrojë njohuri të vlefshme.

Nxitja e Bashkëpunimit: Inkurajimi i bashkëpunimit midis qeverisë, sektorit privat dhe shoqërisë civile për të krijuar një qasje kohezive për zbatimin e ekonomisë qarkulluese. Platformat me shumë palë të interesuara mund të lehtësojnë dialogun dhe veprimet e koordinuara.

Duke adresuar këto fusha, Shqipëria mund të bëjë përpertime të rëndësishme drejt një të ardhme të qëndrueshme, duke siguruar që kornizat e saj rregullatore jo vetëm të mbështesin, por edhe të nxisin aktivisht kalimin në një ekonomi qarkulluese.

Referencat

1. BOSHNIJAKU, A., & DAFA, J. (2022). Circular economy for a sustainable growth: Albanian case. *CIRCULAR ECONOMY*, 198.
2. Chen, J. Z. (2009). Material flow and circular economy. *Systems Research and Behavioral Science: The Official Journal of the International Federation for Systems Research*, 26(2), 269-278.
3. Corvellec, H., Stowell, A. F., & Johansson, N. (2022). Critiques of the circular economy. *Journal of industrial ecology*, 26(2), 421-432.
4. Co-PLAN Instituti për Zhvillimin e Habitatit, 2021. Raporti Mushkëri të Gjelbra, Tiranë: Co-PLAN.
5. Desantila, M. U. J. A. (2022). Empirical Evidence on Circular Economy and Economic Development in Albania. *CIRCULAR ECONOMY*, 876.
6. de Oliveira, C. T., & Oliveira, G. G. A. (2023). What Circular economy indicators really measure? An overview of circular economy principles

- and sustainable development goals. *Resources, Conservation and Recycling*, 190, 106850.
7. European Commission, 2019. The European Green Deal. [Online] Available at: file:///C:/Users/rodion_gjoka.COPLAN/Downloads/The_European_Green_Deal_sets_out_how_to_make_Europe_the_first_climate-neutral_continent_by_2050_boosting_the_economy_improving_people_s_health_and_quality_of_life_caring_for_nature_and_leaving_no.pdf [Accessed 15 2 2022]. European Commission, 2020.
 8. European Commission, 2021. Albania Progress Report, Belgium: EC.
 9. European Environmental Agency, 2021. Air Quality in Europe 2021, Copenhagen: EEA.
 10. FESHTI, A. (2022). Circular economy in the Tourism Industry, Case of Albania. *CIRCULAR ECONOMY*, 210.
 11. Fletorja Zyrtare e Republikës së Shqipërisë, 2019. [Online] Available at: <https://turizmi.gov.al/wp-content/uploads/2019/07/vkm-412-2019-menaxhimi-i-ajrit.pdf> [Accessed 22 January 2022].
 12. Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M., & Hultink, E. J. (2017). The Circular Economy—A new sustainability paradigm?. *Journal of cleaner production*, 143, 757-768.
 13. GJACI, B., & TUSHAJ, A. (2022). Evaluating Potential Financial Instruments to implement Circular Economy in Albania. *CIRCULAR ECONOMY*, 245.
 14. Gura, K. S., Kokthi, E. L. E. N. A., Hodaj, N. A. T. A. S. H. A., & Zoto, O. L. T. J. A. N. A. Circular economy pathway influential factors in Albania through green products approximation. In 3rd international conference (p. 179).
 15. Haas, W., Krausmann, F., Wiedenhofer, D., & Heinz, M. (2016). How circular is the global economy? A sociometabolic analysis. *Social Ecology: Society-Nature Relations across Time and Space*, 259-275.
 16. Ibn-Mohammed, T., Mustapha, K. B., Godsell, J., Adamu, Z., Babatunde, K. A., Akintade, D. D., ... & Koh, S. C. L. (2021). A critical analysis of the impacts of COVID-19 on the global economy and ecosystems and opportunities for circular economy strategies. *Resources, Conservation and Recycling*, 164, 105169.
 17. IPCC Intergovernmental Panel on Climate Change, United Nations, 2021. <https://www.ipcc.ch/>. [Online] Available at: <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/> [Accessed 16 2 2022].
 18. Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, conservation and recycling*, 127, 221-232.

19. Korhonen, J., Honkasalo, A., & Seppälä, J. (2018). Circular economy: the concept and its limitations. *Ecological economics*, 143, 37-46.
20. Kosta, B., & Memaj, F. (2019, September). BUSINESS MODELS FOR THE CIRCULAR ECONOMY–CASE OF ALBANIA. In IAI ACADEMIC CONFERENCE PROCEEDINGS (p. 13).
21. Krysovatty, A., Moki, A., Zvarych, R., & Zvarych, I. (2018). Alterglobalization via the inclusive circular economy paradigm. *Economic annals-XXI*, (174), 4-9.
22. Ligji nr. 10431 date 09.06.2011 “Per mbrojtjen e Mjedisit “
23. Ligji nr.10463 date 22.09.2011 “ Per menaxhimin e integruar te mbejteve”
24. Ministria e Mjedisit dhe Turizmit, 2021. Raporti i Parë të Dyvjeçar i Përditësuar në kuadër të Konventës Kuadër të Kombeve të Bashkuara për Ndryshimet Klimatike, Korrik 2021
25. MacArthur, E. (2013). Towards the circular economy. *Journal of Industrial Ecology*, 2(1), 23-44.
26. Morsetto, P. (2020). Targets for a circular economy. *Resources, conservation and recycling*, 153, 104553.
27. Moraga, G., Huysveld, S., Mathieux, F., Blengini, G. A., Alaerts, L., Van Acker, K., ... & Dewulf, J. (2019). Circular economy indicators: What do they measure?. *Resources, Conservation and Recycling*, 146, 452-461.
28. Murray, A., Skene, K., & Haynes, K. (2017). The circular economy: an interdisciplinary exploration of the concept and application in a global context. *Journal of business ethics*, 140, 369-380.
29. Pearce, D.W. and R.K. Turner (1990), *Economics of Natural Resources and the Environment*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf. Sauv , S., S. Bernard and P. Sloan (2016), “Environmental sciences, sustainable development and circular economy: Alternative concepts for trans-disciplinary research”, *Environmental Development*, Vol. 17,pp. 48-56.
30. PINARI, M., &  ELA, H. (2022). The challenges of implementation of Circular Economy accounting policies: The case study of Albania. *CIRCULAR ECONOMY*, 540.
31. Popovi , A., & Radivojevi , V. (2022). The circular economy: Principles, strategies and goals. *Economics of sustainable development*, 6(1), 45-56.
32. Prendi, K., Elezi, B., & Murrja, A. (2024). Risks of Implementing Circular Economy Practices in Sme in Albania. *Interdisciplinary Journal of Research and Development*, 11(1 S1), 228-228.
33. Regional Cooperation Council, 2020. Sofia Declaration on the Green Agenda for the Western Balkans. [Online] Available at: <https://www.rcc.int/docs/546/sofia-declaration-on-the-green-agenda-for-the-westernbalkans-rn> [Accessed 9 Februarz 2022].
34. Regional Cooperation Council, 2021. Action Plan for the Implementation of Sofia Declaration, Brussels: October.

35. Robić, D. S., n.d. CLEANING ENERGY SOURCES, PROTECTING THE CLIMATE – CAN WESTERN BALKANS RISE UP TO THE CHALLENGE? s.l.: s.n.
36. Sevrani, K., & Angjeli, G. Albania-digital economy and the transition towards the ecosystem of circular economy. THE CHALLENGE OF DIGITAL TRANSFORMATION, 48.
37. Suárez-Eiroa, B., Fernández, E., Méndez-Martínez, G., & Soto-Oñate, D. (2019). Operational principles of circular economy for sustainable development: Linking theory and practice. *Journal of cleaner production*, 214, 952-961.
38. Titova, N. Y., & Terentyeva, T. V. (2020). Principles of circular economy introduction in russian industry. *Universidad Y Sociedad*, 12(5), 203-208.
39. VKM nr.177 date 06.03.2012 “ Per ambalazhet dhe mbetjet e tyre”
40. VKM nr.178 date 06.03.2012 “ Per incenerimin e mbejteve”
41. VKM nr 687 date 29.07.2015 “ Per miratimin e rregullave per mbajtjen,perditsimin dhe publikimin e statistikave te mbetjeve”
42. VKM nr.319 date 31.05.2018 “ Per miratimin e masave per kostot e menaxhimit te integruar te mbetjeve”
43. VKM nr.568 date 17.07.2019 “ Per krijimin ,menyren ,organizimin dhe funksionimin e Agjencise Kombetare te Mjedisit”
44. VKM nr.967 date 25.02.2013 “ Per menyren e organizimit dhe te funksionimit te KMIM”
45. VKM nr. 418 date 27.05.2020 “Per miratimin e dokumentit te politikave strategjike dhe teplanit kombetar per menaxhimin e integruar te mbetjeve 2020-2035”
46. Velenturf, A. P., & Purnell, P. (2021). Principles for a sustainable circular economy. *Sustainable Production and Consumption*, 27, 1437-1457.
47. Wang, M., Hossain, M. R., Mohammed, K. S., Cifuentes-Faura, J., & Cai, X. (2023). Heterogenous Effects of Circular Economy, Green energy and Globalization on CO2 emissions: Policy based analysis for sustainable development. *Renewable Energy*, 211, 789-801.
48. Yong, R. (2007). The circular economy in China. *Journal of material cycles and waste management*, 9, 121-129.

REVIEW OF CYBERSECURITY RISKS IN UNIVERSITIES

Dr. Eda Tabaku

Universiteti “Aleksandër Moisiu” Durrës

Abstract.

The need for enhanced information security measures within higher education is set to escalate. Instances of severe data breaches have already transpired and are poised to recur in the absence of effective risk mitigation strategies. This study employs the Comprehensive Literature Review (CLR) Model to amalgamate existing research on cybersecurity risks, scrutinizing literature encompassing known assets, threat events, threat actors, and vulnerabilities specific to higher education. The review spans published studies from the past ten years, aiming to augment our comprehension of pivotal cybersecurity risk domains. A key finding indicates a scarcity of empirical research on cybersecurity risks within higher education, revealing significant gaps in the literature. Nonetheless, our analysis underscores a notable consensus among reviewed sources regarding cybersecurity challenges. This study presents an overview of mission-critical assets and routine threat events, introduces a generic threat model, and encapsulates prevalent cybersecurity vulnerabilities. Moreover, it identifies some strategic cyber risks, providing insights into their frequencies and consequences gleaned from the compiled dataset. The findings are poised to inform security practitioners in higher education and delineate various avenues for future research, thereby serving as a foundational resource for security researchers in the field.

Keywords: *cybersecurity, university, risk, higher education, threats,*

Introduction

As online technologies become increasingly vital, effective cybersecurity becomes indispensable for the success of any organization. This paper delves into the escalating challenge of cybersecurity and the evolving strategies for its implementation in higher education institutions.

The following paper has been dealing with the issues that have been faced by people during the Covid-19 outbreak mainly due to the factor of data breaching. The outbreak of the Covid-19 pandemic has significantly affected the operations of higher education institutions. Due to the limited use of video conferencing and cloud computing in these facilities, distance learning became the only option available to them. Due to the rise of Distributed Denial of Service (DDoS) attacks and the increasing number of attacks on e-learning platforms, the risk of unauthorized access to the data has increased significantly. This study aimed to identify the various types of attacks that can affect the assets of e-learning institutions. It also made recommendations for improving the security of these platforms. The primary goal of these attackers is to obtain the login credentials of their victims so they can use them to perform spam orphishing attacks. In the case of Covid-19, which led to the mandatory social distancing in higher education institutions, many of these activities had to be carried out remotely in order to comply with international health commissions' regulations.

2. The Significance of Technological Integration in Education

Research conducted indicates that over 90% of respondents anticipate the enduring importance of online learning in education beyond the Covid-19 era. Ensuring the security of technological tools in universities is paramount to mitigate potential risks. Among the prevalent technologies aiding educational management, cloud computing stands out. This system facilitates data storage, organization, and online class administration. Throughout the pandemic, the cloud emerged as the primary platform for storing and accessing academic resources, fostering academic enhancement and skill acquisition without physical presence on campus. Moreover, the utilization of simulation environments and virtual laboratories has empowered students to cultivate new competencies remotely.

3. Technology Vulnerable to Cyber Attacks

The adoption of cloud computing by universities has significantly enhanced both the efficacy and academic achievements of their students. Various operational aspects can be efficiently managed through diverse cloud service models. Among these models, Infrastructure as a Service (IaaS) stands out, enabling universities to operate software on virtual infrastructures. Platform as a Service (PaaS) is another common cloud service, empowering universities to develop and oversee applications across multiple programming languages, particularly beneficial for students in the field of information technology. Additionally, Software as a Service (SaaS) allows educational institutions to leverage a plethora of applications on a cloud platform.

As the prevalence of online learning grows, many universities have adopted hybrid teaching methods, blending offline hours with online courses. However, the looming threat of another wave of Covid-19 underscores the critical necessity of maintaining the security of these methods.

The initial segment of this paper delineates various technologies employed in online education, as evidenced by scientific publications across diverse journals. Subsequently, the analysis delves into the security vulnerabilities inherent in online education, drawing insights from scientific literature and security reports issued by prominent companies like IBM, Microsoft, and ENISA. Finally, the article concludes with discussions concerning the ramifications of such security breaches on the operational integrity of online educational institutions.

4. In-Depth Examination

This paper endeavors to furnish a comprehensive understanding of the multifaceted cyber security challenges confronting individuals engaged in remote work. It delves into the evolving landscape of remote working system security over time. Despite the series of security breaches, the resilience of remote working systems remains inadequate for robust self-protection.

To safeguard against unauthorized access to audio and video calls routed through a company's servers, the adoption of end-to-end encryption (E2E) is advocated. Although E2E encryption is prevalent in various applications, its

application in protecting audio and video communications is less widespread. Notably, platforms like ZOOM employ a blend of UDP and TCP connections for encryption.

Furthermore, the paper delineates the array of challenges companies confront following security breaches. It offers actionable insights to mitigate these challenges, presenting dependable findings. However, widespread adoption of E2E encryption in video conferencing remains hampered by technological complexities.

5. Benefits of Technology

One of the main advantages of cloud computing is its ability to provide a variety of educational services, such as simulations and virtual laboratories. These tools allow students to develop their skills without the need for physical presence in the institution. The adoption of this technology in higher education has also increased the efficiency of the institutions. In terms of communication, the use of virtual learning tools such as Zoom, GoToWebinar, googlemeeting and CiscoWebEx was the main source of this type of communication. There are also various other applications that are used in this area, such as Microsoft Teams, Adobe Connect, and Livestorm. According to a report released by Datanyze, the world's leading provider of technography, the three most used VCA tools in 2020 were Zoom, GoToWebinar, googlemeeting and Cisco Webex. This process was carried out through the review of various publications that were published in various digital libraries, such as ScienceDirect, Springerlink, and IEEE Xplore. The analysis of the security reports that were delivered by companies that specialize in providing cyber security solutions was also carried out (Li et al., 2021). According to a report by ENISA, in 2020, the educational field was targeted by cyberespionage groups due to the interest in the Covid-19 research results. Another report by Kaspersky revealed that the number of attacks on educational institutions has increased significantly due to the increasing number of distance learning courses.

6. Steps to Mitigate Cyber Attacks

The examination sheds light on the escalating complexity of systems and software, a trend expected to exacerbate with the proliferation of tools and

resources for their management. Consequently, it is imperative for IT leaders to continually enhance their competencies. Regrettably, numerous educational institutions are hindered by inadequate resources and bandwidth to adequately fortify themselves against cyber security incidents.

One of the pivotal considerations for educational institutions in safeguarding their data and devices against attacks is the formulation of a comprehensive strategy encompassing both procedural and technical measures. Implementation of multi-factor authentication or two-factor authentication is pivotal in this regard. Additionally, ensuring that students adhere to internet safety policies by activating notifications for suspicious activities is crucial.

According to Soto, raising awareness among students and faculty members about the risks associated with online platforms is paramount. He advocates for the establishment of an acceptable use policy delineating permissible and impermissible actions, thereby fostering greater awareness among students and faculty members regarding guidelines.

In the absence of adequate resources for managing systems and software, many educational institutions resort to third-party vendors for requisite support and resources to enhance their remote learning experiences. However, it is imperative to discern that not all vendors offer the same level of service and reliability.

7.Findings

The outcomes of this survey underscore the significance of data breaches in the educational sector, posing a threat to the confidentiality of both students' and teachers' sensitive information. Educational institutions, by virtue of the vast amount of data they harbor, often find themselves targeted. Denial-of-service attacks, wherein network or server resources are inundated with requests, further compound the vulnerability of many educational institutions, which lack adequate security measures to thwart unauthorized access to their networks. Oftentimes, the absence of uniform data protection protocols renders these institutions susceptible to breaches, exemplified by the potential exploitation facilitated by disabling data logging on school servers.

Phishing, characterized by deceptive emails soliciting sensitive information under the guise of legitimacy, poses a pervasive threat, frequently

accompanied by ransomware. Educational settings, particularly vulnerable due to students' limited awareness of such threats, become prime targets for these malicious schemes.

The susceptibility of educational institutions to cyber threats is exacerbated by unpatched and outdated hardware and software, amplifying vulnerabilities due to resource and personnel constraints inhibiting prompt system updates and patches. Despite being a fundamental defense mechanism, the lack of resources and staff often impedes the timely implementation of these preventive measures.

Cyberbullying, a pernicious online phenomenon, permeates educational environments, with a significant portion of students falling victim to such misconduct. Moreover, lax enforcement of content filtering policies heightens the risk of exposure to inappropriate content, while the proliferation of remote learning platforms increases the susceptibility of students to online predators, who exploit these platforms to groom and manipulate their targets.

8. Discussion

The research delves comprehensively into the cyber security challenges posed by remote working, particularly in educational institutions. Educational institutes emerge as prime targets for cybercriminals owing to the wealth of personal data they amass and their substantial budgets. Unfortunately, many of these organizations are inadequately fortified with security measures. For instance, Simon Fraser University, a prominent institution in British Columbia, fell victim to a cyber-attack in February 2021, compromising the data of approximately 200,000 individuals, including student and staff IDs (Deborah, 2020). A similar incident affected 250,000 individuals affiliated with the same university the previous year. Moreover, in Quebec, over 300,000 teachers had their personal information pilfered by hackers in 2020, resulting in numerous cases of identity theft despite the apprehension of the perpetrators.

The prevalence of data breaches transcends geographical boundaries, with nearly half of UK universities reporting security breaches in 2020 despite serving over 2.3 million students. Alarming, only 46% of staff members received security training in the preceding 12 months, highlighting a critical gap in preparedness. The Blackbaud ransomware attack, which targeted multiple international organizations including universities in Canada, the US, and the UK,

exemplifies the far-reaching ramifications of data breaches in the education sector. Blackbaud's admission of paying the ransom underscores the severity of the attack, which compromised sensitive data such as student and staff IDs, phone numbers, and donation histories.

The surge in cyber-attacks underscores the imperative for educational institutions to bolster their data protection mechanisms. In addition to regular training sessions, employees should remain abreast of the latest security threats, including ransomware, phishing attacks, and malware. Heightened vigilance is paramount, particularly in identifying phishing attempts aimed at soliciting personal information from faculty and staff. Upgrading software regularly serves as a foundational step in enhancing security, thwarting unauthorized access to systems. Furthermore, installing anti-virus and anti-malware software can curtail the proliferation of harmful software. Various training opportunities are available to faculty and staff to enhance their proficiency in identifying and mitigating cyber threats, encompassing topics such as phishing and social engineering.

Despite the myriad benefits offered by educational institutions, they remain susceptible to cyber-attacks. The global pandemic has afforded hackers the opportunity to craft novel and malicious software, underscoring the necessity for educational institutes to consistently update their security software. A pivotal measure in enhancing security is providing regular training to employees on the latest tactics and methodologies employed by cybercriminals to breach systems. Such training equips staff with the knowledge and skills needed to effectively safeguard institutional data.

9. Conclusion

This paper has addressed the security challenges confronting the educational industry and provided insights through a literature review detailing various attacks. Central to video conferencing security is the protection of users' personal data, encompassing safeguarding against email theft, data transmission interception, and device manipulation. Three key areas crucial for conference security include pre-call protocols, access regulations, and overall system security.

With the surging popularity of remote video conferencing, corresponding security threats have emerged, necessitating proactive measures by users to fortify data protection. Given the remote nature of activities, cyber security poses a

persistent challenge for organizations, underscoring the importance of preemptive identification and mitigation of threats within their premises.

Moreover, the proliferation of online platforms among students and faculty members has exacerbated financial losses incurred by the education industry. As such, concerted efforts are imperative to bolster security measures and mitigate associated risks.

10. Recommendation

With the growing reliance on online platforms, the migration of data to the cloud has intensified information security challenges. It is imperative for organizations to undertake proactive measures to update their systems and applications accordingly. Additionally, effective patch management and automation processes should be implemented to bolster security measures.

Central to data protection is the establishment of policies that govern access to applications and stored data. Instituting a restricted access policy can effectively regulate access and minimize risks. Moreover, organizations should prioritize the implementation of secure protocols to thwart unauthorized access to corporate networks.

The implementation of Covid-19 regulations has underscored the heightened importance of safeguarding the diverse assets of higher education institutions. Thus, concerted efforts are necessary to fortify security measures and mitigate potential risks effectively.

11. References

1. Chaturvedi, M., Sharma, S. and Ahmed, G. (2021). Study of Baseline Cyber Security for Various ApplicationDomains. IOP Conference Series: Materials Science and Engineering, 1099(1), 012051.
2. Bada, M. and Nurse, J.R.C. (2019). Developing Cybersecurity Education and Awareness Programmes forSmall- and Medium-Sized Enterprises (SMEs). Information and Computer Security, 27(3), 393-410.
3. Lallie, H.S., Shepherd, L.A., Nurse, J.R.C., Erola, A., Epiphaniou, G., Maple, C. andBellekens, X. (2021). CyberSecurity in the Age of COVID-19: A Timeline and Analysis of Cyber-Crime and Cyber-Attacks duringthe Pandemic. Computers & Security, 105, 1–20.

4. Newman, C., Edwards, D., Martek, I., Lai, J., Thwala, W.D. and Rillie, I. (2020). Industry 4.0 Deployment in the Construction Industry: A Bibliometric Literature Review and UK-Based Case Study. *Smart and Sustainable Built Environment*, ahead-of-print (ahead-of-print).
5. Haque S, Zeba S, Alimul Haque M, Kumar K, Ali Basha MP. "An
6. IoT model for securing examinations from malpractices. *Mater*
7. *Today Proc.* 2021
8. Haque S, Zeba S, Alimul Haque M, Kumar K, Ali Basha MP. "An
9. IoT model for securing examinations from malpractices. *Mater*
10. *Today Proc.* 2021
11. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
12. 2021;97(1):43
13. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
14. 2021;97(1):43
15. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
16. 2021;97(1):43
17. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
18. 2021;97(1):43
19. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
20. 2021;97(1):43
21. The World's Most Valuable Brands. (n.d.). Retrieved August 14, 2015.
22. Fortier, A., and J. Burkell. 2015. "Hidden Online Surveillance: What Librarians Should Know to Protect Their Privacy and That of Their Patrons." *Information Technology and Libraries* 32 (3): 59–72.
23. Igbinovia, M. O., and B. C. Ishola. 2023. "Cyber Security in University Libraries and Implication for Library and Information Science Education in Nigeria." *Digital Library Perspectives* 39 (3): 248–266.
24. Pruitt-Mentle, D. 2008. "National Cyberethics, Cybersafety, Cybersecurity Baseline Study." *Educational Technology Policy Research and Outreach (ETPRO)*, National Cyber Security Alliance (NCSA), 1–14.
25. Tuffour, I. 2017. "A Critical Overview of Interpretative Phenomenological Analysis: A Contemporary Qualitative Research Approach." *Journal of Healthcare Communications* 2 (4): 52.
26. Banks W. Cyber attribution and state responsibility. *Int Law Stud.*
27. 2021;97(1):43
28. Mantra I. G. N., Hartawan M. S., Saragih H., Rahman A. A. Web vulnerability assessment and maturity model analysis on Indonesia higher education. In: *Procedia Computer Science*, Jan. 2019, vol. 161, pp. 1165–1172, doi: 10.1016/j.procs.2019.11.229.
29. Agrawal B., Jain A. Missing Values Prediction for Cyber Vulnerability Analysis in Academic Institutions. In: *International Journal of Computer Applications*, vol. 180, no. 43, May 2018, doi: 10.5120/ijca2018917129.

30. Johnson L. Security Controls Evaluation, Testing, and Assessment Handbook. Elsevier, 2020
31. Arafat J., Daiyan G. M., Waliullah Md. Emergence of Robust Information Security Management Emergence of Robust Information Security Management emergence of Robust Information Security Management Structure around the world wide Higher Education Structure around the world wide Higher Education Institutions: Institutions: a Multifaceted Security Solution. In: International Journal of Computer Science Issues, 2012

COMPARATIVE ANALYSIS OF OBSERVED AND REANALYZED PRECIPITATION FROM SATELLITE PRODUCTS

MSc. PhD (c). Gazmir ÇELA,

Institute of Geoscience, Polytechnic University of Tirana
gazmircela11@gmail.com

***MSc. Ing. Elsuida HOXHA,**

New York Collageelsahoxha639@gmail.com

***Prof. Dr. Petrit ZORBA,**

Institute of Geoscience, Polytechnic University of Tirana
petrit.zorba@gmail.com

Abstract

This study presents a detailed comparative analysis between the database of measured atmospheric precipitation at meteorological stations and reanalyzed satellite data. Meteorological observations of precipitation are conducted continuously and consistently, but in various locations worldwide, temporary interruptions of observations occur for various reasons. In these cases, various scientific methods are used to fill the resulting gaps.

The methodology of this study includes a data analysis over a three-year period from three different meteorological locations, part of the National Meteorological Monitoring System in Albania. Meteorological observations in this study are from manual instruments and partially from automatic instruments.

The results of this study include an assessment of accuracy through the correlation coefficient for several key precipitation elements such as daily, monthly, and seasonal precipitation. The analysis will also include other precipitation indicators such as the number of days with precipitation above certain thresholds, 24-hour maximum precipitation, and dry spell periods.

This study represents a significant contribution to applied meteorology in Albania and beyond, serving stakeholders in gaining deeper insights into satellite products. The application fields of satellite database are diverse, ranging from socio-economic aspects to scientific research. Therefore, this study examines the accuracy of satellite products for atmospheric precipitation through this analysis.

Key words: *Correlation analysis, atmospheric precipitation, reanalyzed data, meteorological observations*

INTRODUCTION

In the field of meteorology, precipitation is considered one of the main elements of this scientific discipline. Precipitation includes rain, snow, and hail. As a key component of the hydrological cycle, precipitation has significant socio-economic importance and is crucial for many aspects of life. On a global scale, precipitation distribution is uneven. The climate of Albania exhibits a diverse precipitation pattern, ranging from 3000 mm in the northeastern region, where the Western Alps are located, to 800 mm in the southeastern region.

For over seven decades, atmospheric monitoring has become more diverse, including satellite-based atmospheric monitoring. With advancements in satellite technology over the years, satellite images in meteorology have become simpler and more accessible. The variety of satellite products has significantly increased. Today, various international institutions provide platforms on the internet for the use of these satellite images and products.

Copernicus is currently the most widely used satellite platform in scientific circles and is extensively applied in various industries such as energy, transportation, and mining. This scientific analysis aims to compare satellite image products of precipitation from the extensive range of data types provided by ERA5. These data include various time intervals, from hourly to monthly processed data. The data formats, such as GRIB, NetCDF, or raster, are processed using Geographic Information System (GIS) software or customized programming codes.

The comparative analysis between data observed from meteorological stations and data generated by ERA5 is of particular importance and can serve as a valuable data foundation for multiple purposes. First, every meteorological station worldwide may have temporal gaps in observations due to various

operational or logistical reasons. For different scientific studies in meteorology, it is necessary to have uninterrupted time series data. The meteorological data generated from satellite images is one of the most commonly used methods for completing, harmonizing, and validating data series.

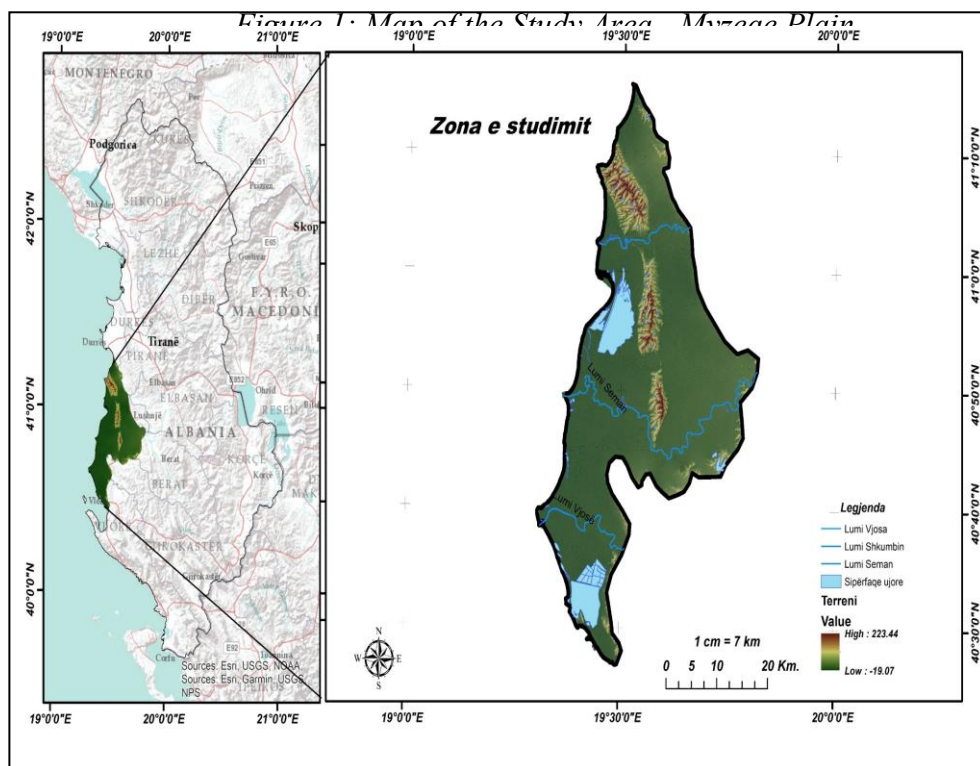
This scientific paper is structured to address the main question of how valuable the meteorological data generated from satellite images is for use in meteorology, compared to the observed meteorological data from several meteorological stations in Albania. This scientific analysis is the in-depth continuation of the ongoing periodical work of the only scientific periodical in Albania in the field of climate and meteorology, the Monthly Climate Bulletin.

STUDY AREA AND METHODOLOGY

Study Area

The Myzeqe Plain is the largest geographic unit of the Western Lowlands of Albania. This geographical area has been chosen for a comparative analysis of observed precipitation versus reanalyzed precipitation, which is part of the wide variety of satellite products in meteorology, for several reasons. Firstly, from a meteorological perspective, this geographic area exhibits uniformity both morphologically and socio-economically. The socio-economic uniformity of the Myzeqe Plain is associated with a similar level of urbanization, where rural areas dominate the center and urban areas are located on the periphery of this geographic space. This indicator is quite important as it avoids the presence of urban climate in the study area.

Secondly, the Myzeqe Plain shows geographic uniformity, stretching from the Shkëmbi i Kavajës in the west to the Uji i Ftohtë area in Vlorë, encompassing the coastal line and connecting hill formations. According to the division of Albania's territory based on the relationship between altitude and precipitation, the Myzeqe Plain lies in zones E and C, where the relationship between the territory and precipitation is less pronounced. As a result, the influence of external factors is minimal. This geographic uniformity helps to avoid significant changes in precipitation patterns within the study area's territory. Therefore, comparing the observed precipitation with that generated from the reanalysis of satellite products reduces the possibility of error due to climatic conditions if the study were to refer to a geographically non-uniform area.

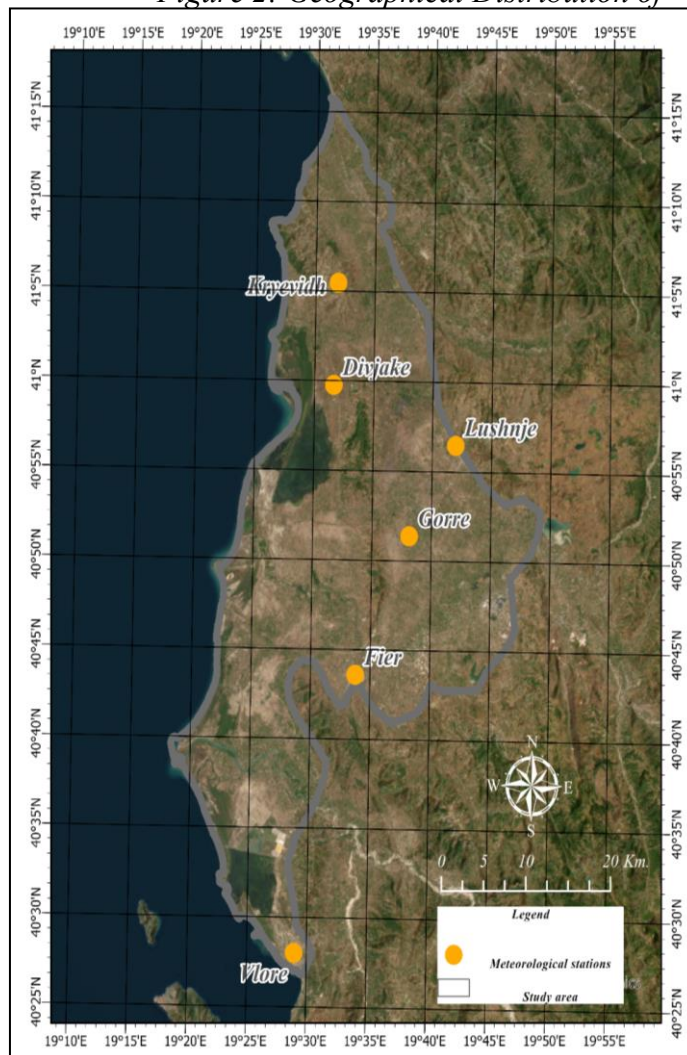
Database and methodology

The database used for this study comprises meteorological data observed from six meteorological stations spread across the study area. These stations are located in Kryevindh, Lushnje, Divjakë, Fier, Gorre, and Vlorë. Figure 2 illustrates the geographical distribution of these meteorological stations.

The meteorological data covers a 10-year period from 1980 to 1990. This dataset has been subjected to data analysis by comparing it with the precipitation data series from ERA5. To achieve the scientific objectives of this study and to extend the scientific analysis to different levels of reliability, the precipitation data is grouped as follows:

- Daily precipitation

Figure 2: Geographical Distribution of

- Decadal sums
- Monthly sums
- Annual sums

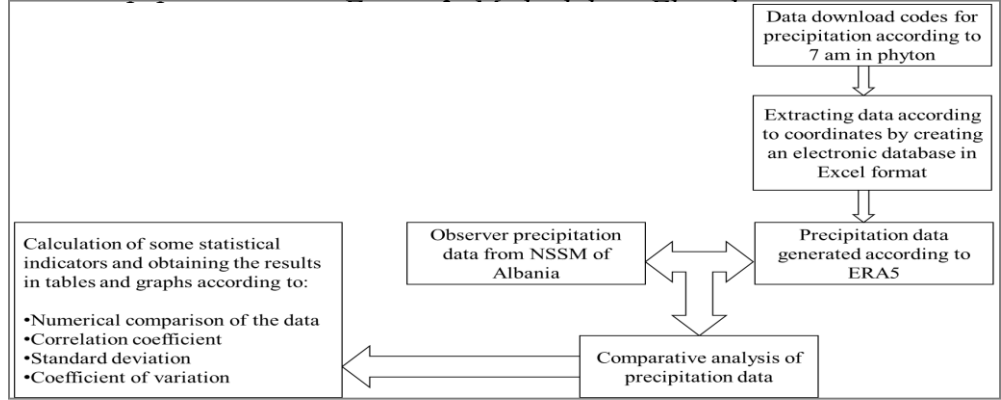
The following statistical indicators are included in the data calculations:

- Numerical comparison of the data
- Correlation coefficient
- Standard deviation
- Coefficient of variation

The satellite meteorological database underwent several quality control phases before being subjected to various comparative analyses. An important part of this process is the calculation of daily precipitation at 07:00 to align with the observed data. The next step, after calculating the materials according to the georeferenced NetCDF format, was the creation of a dataset by extracting

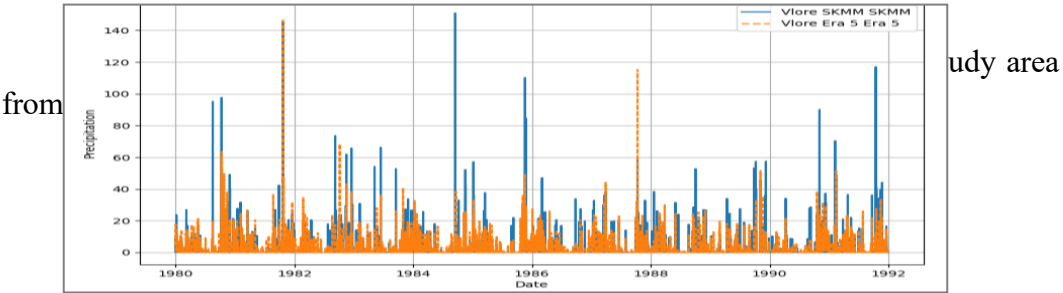
according to the coordinates of the selected meteorological stations. Subsequently, an analysis of both types of meteorological data was conducted, presented through tables and graphs at different levels of comparison according to the aforementioned indicators.

Figure 3 schematically presents the methodology used in preparing this scientific paper.

RESULT AND DISSCUTIONS

The comparison of daily reanalyzed ERA5 precipitation data with the observed data for the six aforementioned meteorological stations is graphically presented in Figure 4. Specifically, panel (a) shows the comparison for the Fier station, and panel (b) for the Vlorë station. The graphical representation reveals a similar trend in cumulative precipitation over time in general terms. However, this trend is not consistent in cases of extreme precipitation events, where significant deviations from the normal trend are evident.

The comparative analysis of the 10-day precipitation sums in numerical values is presented in Figure 5. The decadal sum of precipitation is a widely used meteorological indicator in the fields of agrometeorology and energy.

The monthly precipitation sum is the most commonly used indicator in climatology.

Figure 6 presents the average monthly precipitation for each month. As evident in the graph, the precipitation trend is similar throughout all months. The most notable differences between the generated precipitation model and the measured values occur in November and December, which are the wettest periods of the year. The comparative analysis of monthly precipitation also includes the analysis of anomaly values between the two data series.

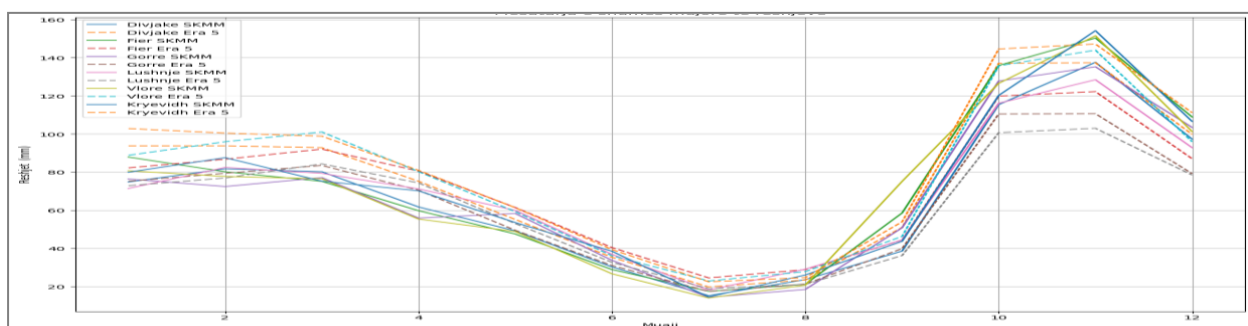
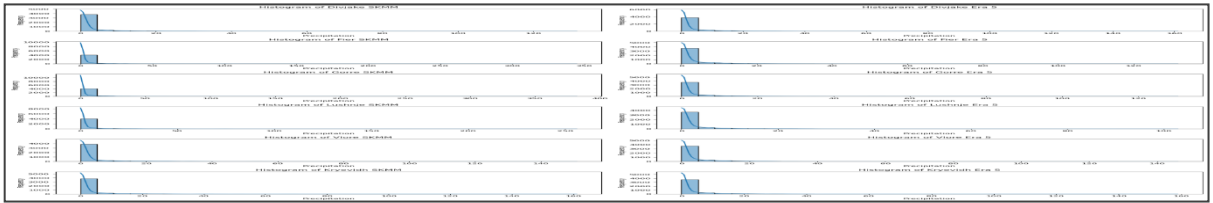
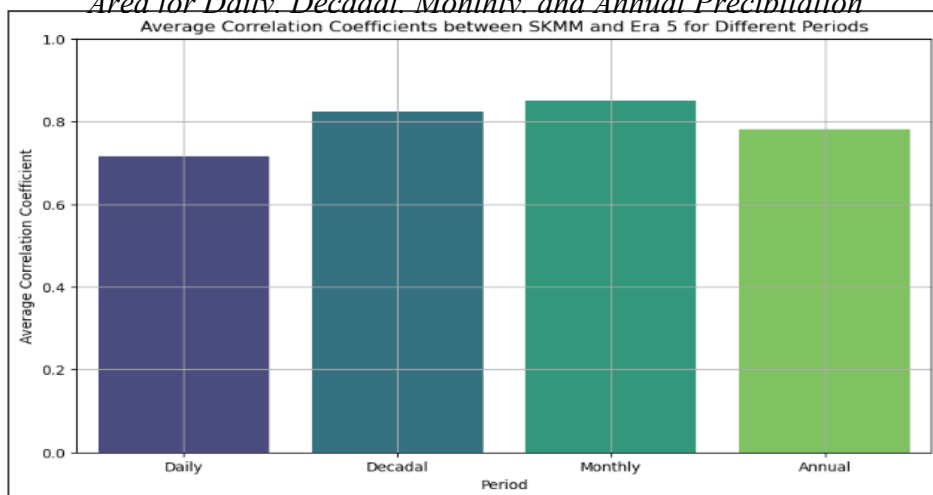

Figure 7 displays the respective anomalies for each meteorological station. The graph indicates that there are instances of extreme events, which are evident

through pronounced anomalies. The analysis of precipitation anomalies provides the most accurate depiction of monthly value differences between precipitations. It is clear from the graph that the end of the year is characterized by the most significant positive and negative anomalies throughout the entire annual series and for each specific year.

Figure 10: Average Correlation Coefficient for the Entire Study Area for Daily, Decadal, Monthly and Annual Precipitation

Part of the comparative analysis between measured precipitation at meteorological stations and data generated from satellite products is the analysis of the variation of cases according to daily precipitation amounts. As shown in Figure 8 diagrams for the six meteorological stations are presented, with the left side depicting data from the meteorological stations and the right side showing precipitation data generated by ERA5. The cases ranging from 0 to 10 mm are the

most frequent, showing the greatest similarity in the number of occurrences. The data series generated up to the 20.0 mm threshold exhibit an increasing trend.

In summary, Figure 9 presents the matrices of decadal, monthly, and annual precipitation sums.

Figure 10 displays the average values of correlation coefficients for the entire study area, showing that monthly precipitation has the highest correlation coefficient. Daily precipitation has the lowest correlation coefficient, primarily due to the presence of pronounced anomalies, especially in cases of extreme precipitation events.

CONCLUSIONS

Reanalyzed satellite data products are a valuable addition to meteorological scientific analyses. However, these products require verification and careful use.

In cases of extreme events over short periods, the data should be taken with caution and compared with measured data.

For feasibility studies or scientific research, monthly precipitation data from satellite products, which have a higher level of reliability, are recommended.

The analysis of generated satellite databases is widely used in business and the scientific world. This is achieved through the use of customized codes to produce results with the appropriate level of reliability.

References

1. ¹ Siepielski, A.M.; Morrissey, M.B.; Buoro, M.; Carlson, S.M.; Caruso, C.M.; Clegg, S.M.; Coulson, T.; DiBattista, J.; Gotanda, K.M.; Francis, C.D.; et al. Precipitation drives global variation in natural selection. *Science* **2017**, *355*, 959–962.
2. ¹ Zorba, P. *Klimatologjia*. Albpaper, Tiranë 2009, ISBN:978-99956-34-13-1.
3. ¹ IHM, *Klima e Shqipërisë*, Tiranë, 1972
4. ¹ <https://www.geospatialworld.net/blogs/a-brief-history-of-weather-satellites/>
5. ¹ <https://cds.climate.copernicus.eu/cdsapp#!/home>

6. ¹ IGJEO-UPT, Mounthly Climate Bulletin 1 - 84, Tirana, Albania,
https://www.geo.edu.al/Sh_rbimet/Departamenti_i_Meteorologjis/Buletini_Mujor_Klimatik/

NACIONALIZMI DHE KEQINTERPRETIMET E TIJ DHE SFIDAT E NACIONALIZMIT NË SHOQËRI

PhD. Cand. Ibrahim Ceka

Universiteti Ndërkombëtar i Strugës, Strugë, Maqedonia Veriut

i_ceka@hotmail.com

MSc. Selam Ceka

ABSTRAKT

Zhvillimet, formimet identitare nëpër shoqëritë e ndryshme, kanë indikacione mjaftë të theksuara të nacionalizmit si masë themeltare të ngritjes së një shteti, dhe me të drejtë mund të themi se, identiteti i një kombi ngritet mbi bazat e nacionalizmit, kur kihet parasyshë që përmes masave identitare të një populli ngriten gjithashtu dhe themelet e atij populli si komb. Historikisht, nacionalizmi ka luajtur rol të fuqishëm në ndryshimet e sistemeve jetësore, duke përfshirë edhe atë politike, duke marrë për bazë komunizmin si sistem politik me nacionalizëm të theksuar.

Mendojmë që studimet mbi identitetin e një populli do të na shpien në njohjen më të drejtë të dozës së atij populli mbi nacionalizmin që ka, dhe kjo është shumë me rëndësi të thuhet se në shekullin që po jetojmë, zhvillimi i pa kontrolluar i nacionalizmit, do të paraqitej si tendencë e destabilizimit politio-social në shoqërinë tonë. Prandaj, duke marrë për bazë rëndësinë e nacionalizmit në ditët e sotme, do mundohemi që në mënyrë sa më koncize dhe në kohë reale, të bëjmë një analizë të dobishme mbi nacionalizmin dhe tendencat e rritjes së tij. Mendoj se nacionalizmi sot ka ndërruar paksa përmbajtjen e saj për sa i përket funksionimit dhe rolit, por megjithatë, substanca e tij origjinale mbetet, dhe tash sfida e radhës do jë jetë, sa është e rrezikshme tendenca e rritjes së nacionalizmit në një botë me sisteme dhe qeveri demokratike?. Konsiderojmë se nacionalizmi paraqet bazën e ngritjes së identitetit të një kombi dhe mbetjes gjallë të tij, por gjithashtu themi se tendenca e rritjes së nacionalizmit në mënyrë të pakontrolluar, me qëllime ekspansioniste, do të ishte fatale për botën sot.

Fjalët kyqe: *nacionalizmi, identiteti, kombi, sistemi politik, demokracia.*

HYRJE

Nacionalizmi në vete ngërthen shumllojshmëri kuptimesh të cilat i kanë shërbyer shoqërisë për realizimin e interesave dhe të drejtave të tyre në kohë të ndryshme, në forma dhe mënyra paqësore, shpeshherë edhe agresive e arrogante.

Pra, nacionalizmi qoftë si mendim politik apo mendim ideologjik, me kohë dhe gjendje pëson ndryshime të kuptimit të veprimtarisë së tij.

Në qoftë se në një moment të veçant, në një moment lufte ose organizimi revolucionar, nacionalisti duhet ti përgjigjet një kushtimi të tillë, në një moment tjetër, paqeje, nacionalisti gjendet duke zhvilluar e punuar për avancimin e shtetit e vendit të tij në mënyrë paqësore, pra nuk gjendet një ideologji tjetër e tillë që pëson ndryshime në bazë të gjendjes dhe situatës. Don të thotë se kuptimi i nacionalizmit i tejkalon përmasat e një ideologjie klasike.

Mirëpo, nocioni apo sintagma nacionalizëm është inkorporuar dhe përvetësuar në të gjitha ideologjitë politike e qeverisëse, madje duke u keqpërdorur në mënyrën më të vrazhdë kuptimi i tij saqë, komunizmi themelet e tij i vendos mbi të, pra mbi nacionalizmin, kurse fatkeqësia e tij ka qenë se pikërisht në emër të nacionalizmit janë persekutuar popuj, etni dhe njerëz të shumtë e që për pasojë, kanë rënë shtet, perandori e federata siç është rasti me Perandorinë Osman dhe ish federatën Jugosllave.

Para se të kyqemi në interpretimet e nacionalizmit si nocion praktik dhe pragmatik, do të ishte e rrugës që të njihemi me termin shkencor të tij dhe mendimin social të nacionalizmit.

KUPTIMI I NACIONALIZMIT SI NOCION

Termi nacionalizëm është realitivisht i vjetër, dhe njohja me të varion nga zhvillimi politik i shteteve, sidhe praktikës demokratike në qeverisje, don të thotë se kuptimi real i nacionalizmit vjen në shprehje nga nevoja e ndryshimit të gjendjes faktike në politikën shtetërore.

Në anën tjetër, nacionalizmi si nocion është reaksion i elitës politike të një vendi për ta nxitur popullin drejtë ndryshimit të gjendjes momentale në një gjendje tjetër revolucionare.

Shumë teori janë dhënë mbi nacionalizmin, me të cilin shpeshherë teoricienët duke parë fleksibilitetin e veprimit të nacionalizmit në praktikë, kanë dhënë mendime të ndryshme përmes së cilave zbërthejnë synimet që ngërthen në vete pastaj nacionalizmi si praktikë.

Mirëpo, studjuesi dhe njohësi i mirëfilltë i marksizmit dhe komunizmit Erik Hobsbaum, na jep definimin më të përafërt të nacionalizmit që më pastaj shumë mendimtar të tjerë kanë përqafuar të njejtin mendim mbi nacionalizmin, definicion ky i marrë nga një studjues anglez i nacionalizmit dhe i përpunuar më tej nga Hobsbaum.

Ai mes tjerash mendon se: *“Nacionalizmi në thelb është një parim, sipas të cilit njësia politike dhe njësia kombëtare duhet të përpunohen¹”*. Parimet bazë të krijimit të një shtetit dhe funksionalitetit të tij sipas Hobsbaunit janë pikërishte bashkimi i dy njësive politike që përbëjnë nacionalizmin, por jo vetëm kaq, ai shkon edhe më tutje duke cituar se nacionalizmi është pika kryesore nga i cili themelohen kombet dhe shtetet. Pra, mes tjerash ai potencon se: *“nuk është kombi që krijon shtetin dhe nacionalizmin, po anasjelltas¹”*

Të mendohet në kufizimin politik të nacionalizmi, që vetëm brenda suazave politike dhe ideore qëndron nacionalizmi, mendojmë së është kuptim i mangët i tij, ngase në mungesë të elementeve qenësore brenda së cilave i posedon njeriu, paraqet një nacionalizëm të vrazhdë dhe përçarës në vetvete. Kultura dhe morali njerëzor nënkupton funksionimin racional dhe të drejtë të organizimit politik dhe kombëtar si njësi kryesore dhe bazë të nacionalizmit.

MENDIMI POLITIK DHE KONCEPTI SHTETËROR

Nacionalizmi si mendim liberal mori hov në fillim të shek. XIX, me zhvillimin e konceptit kombëtar dhe nacional, pikërishte me rritjen e parimit të njesisë kombëtare Evropa vlonte nga mendimi i ndryshimet politik, gjeostrategjik dhe kufitar.

Dy fuqi të mëdha kishin lindur mbi bazën e parimit kombëtar, Gjermania dhe Italia dhe dy fuqi të tjera të mëdha, Austro-Hungaria dhe Perandoria Osmane, rrezikoheshin të shembeshin po mbi bazën e këtij parimi. Një numër i madh i shteteve tjera politike kërkonin status të ri si popuj të bazuar në kombe¹.

Në kuadër të përkufizimit të nacionalizmit, mes tjerash kemi thënë se përkufizimi i nacionalizmit është i llojllojshëm, dhe asnjëherë i njejtë, dhe nëse marrim për bazë nacionalizmin si ideologji politike, atëherë themi se nacionalizmi është mendimi fundamental që e përcakton kombin si diçka tejet të rëndësishme për shoqërinë. Paraqitet si promotor ideo-politik i themelimit të shteteve që ndikon në ndjenjat dhe psikologjinë e popullit.

Koncepti nacional lidhet fuqishëm me krijmë kombit dhe shteteve, historikisht në formimin e shteteve ka indicie të drejtë përdrejta revolucionari popullorë nga ku do të ketë shtytje mendimi nacional.

Mvarësisht prej rrethanave të krijuara në shoqëri, për ndryshimet politike konfigurohet dhe forma e nacionalizmit. Në revolucionin Francez kuptimi nacionalizëm identifikohet me atë politik. Revolucioni francez u zhvillua mbi parimin e të drejtës së popullit, marrja e kompetencave të mbretit dhe kalimi i tyre në popull ndryshoi rrjedhën e qeverisjes në Francë. Pra në këtë rast kemi konfigurimin e nacionalizmit në konceptin politik duke ndryshuar rrjedhën qeverisëse nga monarku tek populli, sepse mendimi ishte që qeverisja e pushtetit nga më shumë njëri, nënkupton një qeverisje më të drejtë dhe më demokratike.

Megjithatë, formimi i kombeve në kuadër të konceptit politik nuk është i vetmi, mos përfshirja kulturore në definimin e nacionalizmit mund të jetë jo korrekte dhe i mangët.

Nëse marrim bashkimin e Gjermanisë në një shtet të vetëm të centralizuar, kuptojmë se nuk është vetëm koncepti politik ai që krijon kombe dhe nacionalizëm, por rol të rëndësishëm ka luajtur në këtë rast, gjuha dhe kultura, tradita dhe historia e përbashkët e shteteve të ndara të Gjermanisë.

Shpeshherë kuptimi altruist i nacionalizmit përfundon me krijimin e kombeve dhe shteteve të reja. Është tejet e rëndësishme krijimi i një kauze mbi të cilën mbështetet arsyeja e formimit të një kombi. Dhe këtë kauzë mbi premisat politike, gjuhësore dhe kulturore e bartë thirrja nacionaliste që më pastaj reflekton në shoqëri.

NACIONALIZMI EKSTREM DHE KSENOFOBIA

Shpeshherë termi nacionalizëm është keqpërdorur ose keqinterpretuar nga qarqet e ndryshme. Në periudha të caktuara tek popujt e ballkanit, nacionalizmi si term ka luajtur rolin e vet në këndelljen e zemrave patriotike që më pas rezultuan me pavarësinë e shteteve, po tek disa shtetet, nacionalizmi ka patur një kuptim jo të drejtë dhe është keqpërdorur skajshmërisht në të gjithë egzistencën e tyre. Tek disa, nacionalizmi ka kuptuar ngjallejn e patriotizmit të tyre, dhe shkatërrimin e popujve tjerë, ka qenë në njëfar forme parim nihilist, qëndrim mohues ndaj çdo gjëje që nuk i përket atyre, ndoshta kjo edhe si kurdisje e qëllimshme për një agjendë të caktuar por mjaftë të dëmshme

Megjithatë, nëse marrim kombin shqiptar, tek elita politike shqiptare, nacionalizmi ka qenë më parimor dhe më i drejtë qoftë si kuptim apo edhe si veprimtari e ndërmarrë, ndoshta kjo si pasojë e integritetit të tyre thellë në shtetin osman (me traditë të gjatë shtetërore), dhe pajtimi për të bashkëjetuar me popujt të tjerë.

Nacionalizmi nuk e ka kuptimin që ta duash tëndën e ta luftosh tjetrin, ky term është më i thellë sesa kuptimi bukfal i tij, zatën nën parullën e nacionalizmit janë zhvilluar luftëra të përgjakshme, janë masakruar mijra njerëz e shkatërruar pasuri në Ballkan.

Nacionalizmi tek popujt e Ballkanit është produkt i fund shekullit 19, por tek shqiptarët kjo lëvizje filloi më vonë, kur themi se nacionalizmi tek shqiptarët ishte i vonuar, kemi parasyshë disa faktorë tashmë të pranuar nga teoricienët botërorë mbi nacionalizmin ballkanik,

E para, se nacionalizmi si lëvizje ishte promotorë i popujve të krishterë, dhe mbështetësit kryesor të nacionalizmit në Perandorinë Osmane ishin shtetet krishtere për rreth, siç edhe potencon Nuray Bozborja: "Kur analizojmë studimet e kryera mbi këtë temë, paraqiten dy fakte me të cilat përballemi: E para, nacionalizmi ballkanik ishte lëvizje që filloi në mesin e pakicave të krishtere dhe së dyti, mbështetja e drejt-përdrejtë apo e tërthortë e shteteve të krishtera perendimore për këtë lëvizje¹"

Pra, nacionalizmi shqiptar në një far forme lindi i reaksionit të nacionalizmit të shteteve të krishtera ballkanike.

E dyta, se shqiptarët ishin popull me shumicë muslimane, dhe se integrimi i tyre në shtetin osman ishte solid, saqë nuk mendonin në drejtim të një mëvetësie nga shteti osman, dhe

Së treti, se shqiptarët në një far forme nuk lejoheshin nga pushteti osman të largoheshin në drejtim të një shteti etnikisht të pastër shqiptar dhe të pavarur nga shteti osman, kjo me të vetmin qëllim, sepse shqiptarët së bashku me boshnjaket, konsideroheshin shpirti dhe trugu i perandorisë osmane në Rumeli, siç edhe potencojnë stujduesit dhe historianët. Shteti osman, e dinte mirë që me largimin e shqiptarëve nga Perandoria Osmane, fillonte dhe largimi i pushtetit osman nga Ballkani duke u tkurrur në drejtim të Stambollit.

“Kolonializmi dhe kapitalizmi qenë dy faktorët kryesorë, të cilët e inkurajuan përhapjen e nacionalizmit. Në shekullin e nëntëmbëdhjetë, perëndimi filloi t'i plaçkisë e t'i kolonizojë vendet e botës së tretë. Për veprimet e këtilla, atyre u nevojitej një ideologji e fortë me qëllim që t'i arsyetojnë plaçkitjet dhe krimet që i bënin, dhe njëkohësisht ta sigurojnë motivin për grabitje dhe kolonizim të mëtejme. Kështu, në vazhden e përpjekjeve për kolonizime, nacionalizmi u ngrit në shkallën e një ideologjie dhe të një besimi të gjallë të Perëndimit.

Sa i përket kolonizimit, nacionalizmi luajti tri role të rëndësishme:

Ai pikësëpari qe burim i kolonizimit. Ndjenjat e forta patriotike, besimi në superioritetin kombëtar e racor si dhe mburrja fisnore dhe glorifikimi i historisë e i kulturës ishin rrjedhojë e drejtpërdrejtë e nacionalizmit dhe njëkohësisht e siguruan terrenin për ekspansionizëm politik dhe ekonomik. Imperializmi është vetëm një pasardhës jolegitim i këtyre shmangieve nacionaliste.

Nacionalizmi ishte arsyetim për kolonizimin dhe aktet barbare të kolonialistëve që kryheshin nën petkun e "nevojave kombëtare" dhe të "ringjalljes së madhështisë së atdheut".

Nacionalizmi ishte një forcë e madhe lëvizëse që mbështetej në frymën e kolonizimit. Ndezja e ndjenjave të forta nacionaliste dhe fryma e vetëflijimit për atdheun, gjithnjë e më tepër e rritnin motivin për kolonizime të reja, me ç'rast racave angleze, franceze dhe gjermane u jepej një shtytje e re për dominim në Azi e në Afrikë¹.”

Frensis Kuker, një mendimtar i njohur shkruan: "Në shekullin e nëntëmbëdhjetë, pjesa dërrmuese e nacionalistëve e sidomos ata më fanatikët,

ishin të bindur dhe pohonin se kombet e përparuara kishin histori dhe kulturë të lartë si dhe superioritet racor dhe kombëtar; prandaj ata nuk kënaqeshin me kufizimin e talenteve të tyre vetëm brendapërbrenda kufijve të vendeve të tyre. Detyra e tyre kombëtare e patriotike nuk duhej të përmbliidhet vetëm në kuadër të mbrojtjes së pavarësisë dhe integritetit territorial të vendit, të cilit i takonin. Ata kishin një mision universal për përhapjen e rrezeveprimit të ndikimit kulturor, politik e kombëtar nëpër të gjitha pjesët e botës, dhe e tërë kjo bëhet në interes të njerëzimit; me qëllim që të japin kontributin e tyre për t'i qytetëruar vendet e prapambetura, madje edhe me anë të forcës e dhunës po qe se paraqitej nevoja"¹.

Dhe ky mendim përforcon ide ksenofobike mbas së cilës qëndrojnë nacionalistët ekstremist që veprimet e tyre janë të pakontrolluara globalisht dhe si e tillë nuk merret në përgjegjësi askush. Në fakt qëllimi i imponimit të një dobie ndaj një shoqërie, në vetvete paraqet diskrimin masim, aty përfundon liria e zgjedhjes dhe të jetuarit sipas asaj që dikush dëshiron.

Në periudhën e pas luftës së parë dhe dytë botërore, zhvillimi i nacionalizmit të pakontrolluar ra në duart e Musolinit në Itali, Hitlerit në Gjermani, nga të cilët pasoi shkatërrimi i pashoq i pothuajse botës në tërësi. Ata mendonin se popujt e tyre ishin superior edhe mbi popujt e tjerë, prandaj meritonin ta qeverisnin botën me idet e tyre prej nacionalistëve ekstrem, dhe si rrjedhoj bota digjej në flakë.

Disa nga pasojat ose më mirë thënë të metat e nacionalizmi ekstrem, të pakontrolluar vazhdojnë edhe më tej të mbeten evidente, përkundër shtrirjes mjaftë të gjërë të demokracisë dhe zhvillimit kulturorë e intelektual në nivel global.

Thellon **ndarjen etnike** brenda një shtetit; ishte pikërisht parulla nacionaliste ajo që e shkatërroi dhe shpërbëri Perandorinë më të fuqishme të kohës, atë Osmane.

Lëvizja Turqit e Rinjë të mbështetur nga organizata Bashkimi dhe Përparimi ishin promotorët e ngjizjes së nacionalizmit turk brenda perandorisë, dhe me fuqizimin e tyre, me idenë se turqit kanë epërsi mbi kombësit tjera brenda perandorisë, ngjalli paknaqësi edhe tek kombësit tjera, serbe, bullgare e shqiptare.

Në fakt kjo ishte e dobishme për kombësit tjera ngase nga shpërbërja e Perandorisë Osmane u krijuan shumë shtete të pavarura etnikisht, por fakti është se ishte fatale për vetë perandorinë.

Edhe Federata Jugosllave filloi shpërbërjen e saj në mënyrën e njëjt si të Perandorisë Osmane, trajtimi jo i duhur i etnive dhe diskriminimi i vazhdueshëm i tyre, qoi deri tek shpërbërja e federatës tek formimi i shteteve të pavarura etnike

Mos durimi etnik brenda një shtetit paraqet rrezik të thellimit të hendekut brenda etnive që më pastaj të shpërthej edhe në një konflikt qytetar dhe paknaqësi të llojit të tillë. Diçka e tillë është dhe Republika e Maqedonisë së Veriut e përbërë në shumë etni. Platformat politike dhe parullat nacionaliste mund të çrregullojnë sistemin demokratik dhe ta dobësojnë bashkëqeverisjen në shtet, prandaj është detyrë dhe përgjegjësi e subjekteve të mëdha politike që të ruajnë kohezionin politik dhe ti largohen retorikes nacionaliste që do të shpiejn në ndarje etnik për mos thënë konflikt ndëretnik.

Racizmi racor dhe gjuhësor, paraqet formën më të shpesht të nacionalizmit ekstrem. Përçmimi i racës njerëzore ka qënë shkak i shumë konflikteve në botë. Të menduarit e supërioritetit të një race mbi një tjetër, shkakton diskrimin dhe segregacion me pasoja në shoqëri. Mendimi se i bardhi ka epërsi mbi atë të me ngjyrë, është pasojë e nacionalizmit ekstrem, që për pasojë shumë jetëra njerëzish kanë humbur.

Ndarja religjioze; paraqet formën më të vrazhdë të nacionalizmit fetar. Besimtarët e thjeshtë gjithmonë kanë qenë në qendër të vuajtjes së pasojavë të diskriminimit fetar dhe keqpërdorimeve klerikiane. Sot bota përballë ka konfliktet më të vrazhda religjioze me tendencë në rritje. Kjo si pasoj e mendimit ekstrem mbi religionin.

Nuk mund të pajtohem me idenë se nacionalizmi apo e drejta e shumicës është patjetër e drejtë ose se shumica me çdo kusht ka të drejtë kundrejtë pakicës, në të kundërtën bie poshtë Karta e të Drejtave të Njeriut.

Përfundimisht themi se nacionalizmi është një kredo që synon të mbushë zbrazëtirën e kushtimit në një shoqëri e cila synon të realizoj qëllimet e tyre të caktuara, qoftë çlirimin e vendit, qoftë formimin epo krijimin e shtetit apo edhe ndonjë interes të veçant të ndonjë grupi shoqërore, siç ishin borgjezët në të kaluarën, por, megjithatë, është përdorur dhe keqpërdorur nacionalizmi dhe thirrja në të, shpeshherë në formën më të skrupullt dhe më të rrezikshme të mundshme.

Me sintagmën nacionalizëm, janë shkatërruar shoqëri e shtete, janë bërë diferencime e stratifikime të pa drejta, në emër të nacionalizmit shpeshherë me

dashje ose pa, është zhvilluar një masë e rrezikshme e ksenofobisë dhe diskriminimit racor saqë në disa vende e shtete janë bërë masakra e dëbime në emër të tij.

Ideja e epërsisë së një shtrese, grupi apo klase shoqëror qëndron mbi të tjerët, njëllos nacionalizmin jo si term, por si veprimtari. Mos durimi racor e gjinor gjenë shprehje në të gjitha vendet e botës, dhe kjo si rezultat i trajtimit jo të drejtë dhe të pa kontrolluar të nacionalizmit.

NACIONALIZMI I DOMOSDOSHËM DHE RACIONAL

Nacionalizmi tek një popull sipas teoricientëve zhvillohet në tri faza:

“Faza A është “zgjimi” kulturor, gjatë së cilës disa intelektualë fillojnë të mbledhin e studiojnë kulturën popullore, faza B është aktivizimi politik dhe faza C është masivizimi i lëvizjes, gjatë së cilës ajo fillon të ndahet në grupe ideologjike.¹“

Për shembull, në rastin konkret tek shqiptarët, nacionalizmi shqiptar që u zhvillua brenda shtetit osman, ishte reaksion i nevojës për themelimin e shtetit kombëtar, si dhe dobësimit të vazhdueshëm të fuqisë osmane në Ballkan.

Koncepti i idesë së kombit shqipëtar ka ecur nëpër tri fazat e sipër përmendurs duke i dhënë formësim origjinal nocionit kombë, me fjalë të tjera lëvizja nacionaliste shqiptare fillon ta zhvillojë mendimin e vetë politik me kërkesat e tyre për të drejta më të mëdha kulturore dhe gjuhësore në kuadër të një autonomie nën shtetin osman, si rrjedhojë që në të ardhmën të organizoheshin në lëvizje serioze me kërkesat e tyre kombëtare.

Në Perandorinë Osmane, lëvizjet nacionaliste kanë qenë rezultat i:

Dobësisë së shtetit osman dhe paaftësisë së tij për t'i kontrolluar lëvizjet e mendimeve të ndryshme politike dhe ideologjike, si dhe i paaftësisë për t'i parandaluar këto rryma e kanë dëmtuar rëndë këtë shtet.

Daljes në skensë të patriotëve të ndryshëm që synonin të bashkonin etnitetin e tyre gjuhësor, kulturor dhe fetar në një çati.

Pakënaqësisë të popujve të ndryshëm brenda perandorisë me trajtimin e administratës apo shtetit, por edhe i keqtrajtimit që iu bëheshin grupeve apo popujve në hapsirën e perandorisë

Dobësimi real të perandorisë dhe paaftësisë për t'i mbrojtur kufijt e vet.

Shfaqjes së idesë për shtet demokratik, më pak teokratik, për një shtet me kushtetutë laike dhe jo një kushtetutë fetare siç ishte Perandoria Osmane, ku feja nuk do të jetë në rend të parë, por kombi.

Në rastin e shtetit osman, rol të theksuar drejt degradimit ka luajtur dhe dalja në skenë e turqëve të rinj, të cilët synonin ta mbanin shtetin osman kompakt por pa ligj fetar, me një kushtetutë laike të ardhur nga ligjet e ndryshme evropiane. Por kjo ju shkoj keq turqve të rinjë, ngase fryma e tyre nacionaliste i frymëzoi dhe popujt e tjerë brenda perandorisë për të menduar drejt idesë për bashkim kombëtar, shtoja kësaj dhe trajtimin jo të mirë që qeveria e turqve të rinj e bënte ndaj etniteteve të tjera kombëtare përbrenda shtetit osman, mes tjerash edhe ndaj shqiptarëve.

NACIONALIZMI EKONOMIK

Nacionalizmi lindi në fund të shekullit të 18-të, me zhvillimin e Revolucionin Francez, mirëpo fillet e para datojn edhe më herët, ndër to është mendimi ekonomik i Merkantilizmit në shekullin XV-XVII me iden e pasurimit të shtetit, me fjalë të tjera fillon zhvillim i nacionalizmit ekonomik ku duhet të pasurohet shteti përball vendeve të tjera, më vonë aplikohet Proteksionizmi ku do të ndërmeren të gjitha masat mbrojtëse për tu zhvilluar shteti, duke përfshirë masat kufizuese për tregtin ndërkombëtare, tatimet e ndryshme në lëvizjen e mallrave dhe kapitalit, si dhe shumë masa të brendshme për kontrollin e ekonomisë.

Nacionalizmin ekonomik u ka dhënë vendeve një avantazh konkurrues në kuadër të tregtisë ndërkombëtare, si psh Gjermania ka një avantazh në prodhimin e makinave, makinerive dhe pajisjeve, si dhe në industrinë kimike dhe teknologjinë mjekësore¹, Britania e Madhe ka një avantazh ndrkombëtarë në shërbimet financiare, shërbimet e biznesit dhe ato profesionale, IT dhe komunikimet, dizajnin dhe median, si dhe udhëtimin dhe turizmin¹, Franca ka shumë përparësi që e bëjnë atë të dallohet në botë, si aksesin në një treg të madh e të gjallë, infrastrukturë të shkëlqyer të transportit dhe komunikimit, një fuqi punëtore të kualifikuar dhe produktive, çmime konkurruese të energjisë dhe një sistem efektiv dhe të aksesueshëm të kujdesit shëndetësor¹, Kina ka një avantazh në koston e burimeve njerëzore, të dhënat tregojnë se avantazhet konkurruese të zbuluara të Ukrainës janë në prodhimin e metaleve me ngjyra¹, Italia krenohet me

një fuqi punëtore të aftë dhe të specializuar, e njohur për mjeshtërinë e saj dhe ekspertizën e modës, automobilave dhe dizajnit. Ky kapital njerëzor është një aset i rëndësishëm, duke nxitur inovacionin dhe cilësinë në industri të ndryshme¹.

Sot vendet edhe pse proklamojn liberalizimin e tregut dhe ekonomisë në përgjithësi, në vete përmban një dozë të caktuar të nacionalizmit ekonomik, ngase ajo paraqet një forcë latente për ta mbrojtur ekonominë kombëtare ndaj presionit të globalizimit. Edhe vendet të cilat janë pionere të liberalizimit, nuk e kanë “të vdekur” ndjenjen nacionale por “të fjetur” dhe në çdo moment kur të kërkohet nevoja ata zgjohen.

Prandaj sot vendet në zhvillim pos tjerash duhet të zhvillojnë politika ekonomike nacionale të harmonizuara me trendet e integritimeve globale. Ngajshëm do ta quante ”Ekonomi e përzier mes Socializmit dhe Liberalizmit” (David L.F.1995)

Secili sistem ekonomik i ka përparësit dhe të metat e tyre në kohë dhe vendë të caktuar, më pas këto vende i kanë ndryshuar programet ekonomike varësisht nevojës kohore.

Në vitet e 80-ta dhe 90-ta, përshka të presionit të madhë të ekonomisë nacionaliste klasike shumë vende e përkrahën liberalizimin, veçanarisht në kuadër të Bashkimit Evropian, sepse ekonomia e vendeve bëheshte e lirë duke u futur në një treg më të gjërë konkurues dhe nga kjo përfitimin më të madh e kishin qytetarët e BE-së, nga i përfitonin produkte/shërbime të lira dhe cilësore. Mirëpo si duket edhe ky sistem nuk do të jetë apsolutisht i përshtatshëm për të gjithë sepse përcjelllet me kriza të her pas hershme.

“Rritja e theksuar politike e nacionalizmit ekonomik pas krizës financiare të vitit 2008 ka forcuar argumentet e bëra në studimin e ekonomisë politike para krizës për rëndësinë e qëndrueshme të kësaj ideologjie dhe nevojën për më shumë studim të rëndësisë ekonomike të nacionalizmit dhe identiteteve kombëtare”¹. Po ashtu, Për ta mbrojtur Italinë, sipas Carlo Kalenda, Ministër i Zhvillimit Ekonomik, ne duhet të mbrojmë veten dhe të kthehemi në nacionalizëm ekonomik.¹ Në ndërkohë vendet si rasti i Kosovës e cila me vështërsi po e konsolidon ekonominë e vet, duhet të zhvillon politika favorizuese në prespektivën e forcimit të shtetësisë. Agim Shahini, kryetar i AKB-së thotë: “Konsumimi i prodhimeve vendëse nuk është vetëm vlerë ekonomike, por edhe vlerë kombëtare dhe që qytetarët duhet t’i japin prioritet konsumimit të prodhimeve vendore, nga

të cilat pos përfitimit dhe rritjes së prodhimtarisë vendore, rritet edhe mirëqenia qytetare, punësimi dhe zhvillimi ekonomik i shtetit”.¹

PËRFUNDIM

Duke parë se nacionalizmi paraqitet si lëvizje ideologjike që promovon vlerat më të spikatura të një etnije, me qëllim të ngulitjes së themeleve të një kombi në formim, mendojmë se në kuadër të promovimit të vlerave të tilla, edhe si fenomen është tejet i rëndësishëm.

Rëndësia e nacionalizmit në shoqëri është fundamentale, sepse fundja, nuk ka kombë e shtet pa nacionalizëm, thjeshtë është domosdoshmëri në shoqërinë e sotëm.

Megjithatë, baza e nacionalizmit ka ndjeshmërinë e saj në thelb që shpeshherë është manipuluar dhe keqpërdorur, madje skajshmërisht.

Në kuadër të mundësive për të arritur qëllimet e caktuara të një shoqërie, apo përfitimi të një favorit, nacionalizmi është metodë shumë shumë e qëlluar.

Duke parë që përgjatë historisë të bëmat e njerëzve, grupeve të caktuara në emër të nacionalizmit të skajshëm, konkludojmë se rreziku i manipulimit të tij, sa shkon e rritet, zaten me zhvillimin teknik e teknologjik, dhe ekonomik, merrë formë të ndryshme të përfitimit dhe monopolizimit në emër të tij. Prandaj, nuk është e vështirë të detektohet një lëvizje qoftë politike apo ekonomike, se ku dëshiron të arrij apo cili është caku përderisa thirret në emër të patriotizmit apo monopolizimit të tregut.

LITERATURA

1. Enis Sulstarova, *Ligjërime nacionaliste në Shqipëri dhe studime të tjera*, Tiranë 2015
2. Husamedin Feraj, *Skicë e mendimit politik shqiptar*, Logos, Shkup, 2010
3. [Islami Dhe Nacionalizmi! | PDF \(scribd.com\)](#)
4. Nuray Bozborra, *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane*, Tiranë 2002
5. Erik Hobsbaum, *Kombet dhe nacionalizmi që nga 1780*, Toena, Tiranë, 2012
6. Milazim Krasniqi, *Nacionalizmi Shqiptar*, Logos, Shkup, 2017
7. Ndriçim Kulla, *Historia e Mendimit Shqiptar*, Tiranë, 2019

8. Charles dhe Barbara Jelavich, *Themelimi i Shteteve Kombëtare të Ballkanit 1804-1920*, Tiranë 2004
9. Dr. Sinan Ademaj, Historia e mendimit ekonomik, Fakulteti ekonomik, Prishtinë

SIGURIA E INFORMACIONIT

Denisa Hani

(d.hani@eust.edu.mk)

Abstrakt

Një shqetesim aktuale i ditëve të sotshme është siguria e informacionit. Masa me e madhe e informacioneve sot merret nga interneti. Por sa i sigurt është ky informacion?

Rrezik i informacioneve që gjenden në internet është se ato mund të kenë sulme të ndryshme kibernetike. Ka mënyra të shumta mbrojtjeje nga këto sulme në rrjet.

Google, Wikipedia deri më tani ishin mënyrat më të shpejta për të marrë informacion.

Informacioni në këto platforma mund të jete i sigurt ose jo.

Përveç platformave të lartë përmendura në ditët e sotme kemi mundësi marrje informacioni nga chat box të ndryshëm siç është ChatGPT. ChatGPT në këtë fushë ndihmon shumë individë në sfera të ndryshme profesionale. Në këtë punim përmenden avantazhet dhe disavantazhet e ChatGPT.

Informacioni që mund të merret nga ChatGPT është i përgjithshëm dhe sipërfaqësor, ndryshe nga ai që kemi në platforma tjera që mund të jete më i zgjeruar.

Fjalët kyçe: *Siguria e informacionit, sulmet kibernetike, ChatGPT.*

Hyrje

Siguria e Informacionit,¹ shkurtimisht InfoSec, përcakton informacionin nga qasja (aksesesi) i paautorizuar, përdorimi, zbulimi, shkatërrimi, modifikimi,

¹ https://sq.wikipedia.org/wiki/Siguri_informacioni

leximi, inspektimi, regjistrimi apo shkatërrimi. është një term i përgjithshëm që mund të perdoret pavaresisht nga forma e të dhënave që mund të marim (elektronike , fizike, etj...)

Dy aspektet më të mëdha të Sigurisë së Informacionit janë:

- Siguria e IT: Ndonjëherë i referohemi si siguria kompjuterike, Siguria e Teknologjisë së Informacionit është siguria e informacionit e aplikuar në Teknologji (shpesh herë si formë e sistemit të kompjuterit). Është e vlefshme të shenohet se me kompjuterat nuk do të thote domosdoshmerisht një Desktop Shtepie. Një kompjuter është çdo device me një Njësi Qendrore Procesuese dhe disa memorie (madje dhe një llogarites). Specialistet e Sigurisë së IT janë pothuajse gjithmonë të gjendura në çdo ndërmarrje të mëdha për shkak të natyrës dhe vlerës së të dhënave brenda bizneseve të mëdha.. Ata janë përgjegjës për mbajtjen e të

gjithë teknologjinë brenda sigurisë së kompanisë nga sulmet kibernetike dashakeqe që shpesh përpiqen të shkelin informacion privat kritik apo për të fituar kontroll në sistemet e brendshme.

- 'Sigurimi Informacione': akti i sigurimit, të të dhënave që nuk kanë humbur, kur lindin çështjet kritike. Këto çështje përfshijnë, por nuk kufizohen vetëm në: fatkeqësitë natyrore, mosfunksionim i kompjuterit / serverit, vjedhja fizike, ose ndonjë shembull tjetër, ku e të dhënat kanë potencialin për të qenë të humbura. Meqënëse informacioni në epokën tonë moderne, është i ruajtur në shumicën e kompjuterave të sigurimit të informacionit është trajtuar në mënyrë tipike me nga specialistët e sigurisë (IT). Një nga metodat më të zakonshme për të pasur Siguri të Informacionit është që të kemi një backup off-site e të dhënave në rast se lindin një nga çështjet e përmendura më lart.

Të gjitha përpjekjet për ruajtjen e informacionit mund të dështojnë, nëse sistemi i ruajtjes së të dhënave nuk menaxhohet në mënyrë efektive për të siguruar transparencë në lidhje me funksionimin e organizatës dhe mënyrën se si gjithçka përshtatet brenda strukturave dhe strategjive organizative.²

Standardi ISO/IEC 27014, Siguria e informacionit, siguria kibernetike dhe mbrojtja e privatësisë – Menaxhimi i sigurisë së informacionit ofron udhëzime mbi konceptet, objektivat dhe proceset për menaxhimin e sigurisë së informacionit, me anë të të cilëve organizatat mund të vlerësojnë, drejtojnë,

² https://dps.gov.al/sq/menaxhimi-i-sigurise-dhe-ruajtja-e-informacionit_p1444.html

monitorojnë dhe komunikojnë me anë të një sistemi të menaxhimit të sigorisë së informacionit (ISMS), duke u bazuar në standardin ISO/IEC 27001.

Standardi i përditësuar së fundmi shërben për të përmirësuar qartësinë dhe strukturën, e cila përmban informacione të reja. Standardi është përafruar me standardin ISO/IEC 27001, Teknologjia e informacionit

- Teknikat e sigorisë
- Sistemet e menaxhimit të sigorisë së informacionit
- Kërkesat, që janë të rëndësishme për menaxhimin e sigorisë së informacionit të një organizate.

Standardi ISO/IEC 27014 do të bashkohet me disa standarde të tjera për sigurinë e informacionit, që do të hartohen nga i njëjti komitet ekspertësh. Standardet, që do të hartohen janë:

Standardi ISO/IEC 27002, Teknologjia e informacionit

- Teknika të sigorisë
- Kodi i praktikës për kontrollet e sigorisë së informacionit;

ISO/IEC TS 27110, Teknologjia e informacionit, siguria kibernetike dhe mbrojtja e privatësisë

- Udhëzime për zhvillimin e kornizës së sigorisë kibernetike;
- Standardi ISO/IEC TS 27100, Teknologjia e informacionit

- Siguria kibernetike
- Përmbledhje dhe koncepte;

Standardi ISO/IEC 27005, Teknologjia e informacionit

- Teknika të sigorisë
- Menaxhimi i rrezikut të sigorisë së informacionit.

Çfarë është siguria kibernetike?

Siguria kibernetike është tërësia e mjeteve ligjore, organizatave, teknike dhe edukative, me qëllim mbrojtjen e hapësirës kibernetike.³

Siguria Kibernetike është metodë praktike e mbrojtjes së sistemeve, rrjeteve dhe programeve nga sulmet digjitale.

Qëllimi i sulmeve kibernetike:

Sulmet kibernetike zakonisht kanë për qëllim aksesin, ndryshimin, ose shkatrrimin e informacionit të ndjeshëm duke vjedhur të dhënat, dëmtuar dhe ndryshuar ato me qëllimin kryesor të zhvatjes së parave ose ndërprerja e proceseve normale të biznesit duke i bërë shantazh apo për ta çuar në kolaps jetik duke i humbur besueshmërinë.

Procedurat⁴ e Backup and Disaster Recovery janë gjerat me të vlefshme që duhet të zbatohen. Me poshte rendisim disa nga rreziqet kibernetike që ndihmon kjo procedure:⁴

- **Ransomware Mitigation:** kercenim kibernetik i cili enkripton të dhënat e një organizate, duke i bërë ato të paqasshme. Një sistem robust i rezervës (Backup) lejon organizatat të rikthejnë të dhënat e tyre pa pasur nevojë të paguajnë kërkesën për shperblim.
- **Integriteti i të Dhënave:** Sulmet kibernetike mund të ndryshojnë, korruptojnë ose fshijnë të dhëna. Rezervat e besueshme sigurojnë se të dhënat origjinale mund të rikthehen, duke ruajtur integritetin e tyre.
- **Vazhdimësia e Biznesit:** Koha e ndaluar për shkak të një sulmi kibernetik mund të jetë e kushtueshme në terma të të ardhurave dhe reputacionit. Zgjidhjet e rimekembjes pas fatkeqesish lejojnë bizneset të rifillojnë shpejt operacionet pas një sulmi.
- **Ruajtja e Proves:** Pas një incidenti kibernetik, ruajtja e të dhënave mund të shërbejë si prova e gjendjes origjinale të të dhënave, e cila mund të jetë e esenciale për analizen hetimore dhe procedurat ligjore.

³ <https://kibernetike.al/elementor-320/>

⁴ <https://www.linkedin.com/pulse/mbrojtja-kibernetike-ervin-muca>

- Minimizimi i kercenimeve nga punonjesit : Punonjes te pakenaqr ose te padeshiruar mund te fshijne ose ndryshojne te dhena me qellim. Ruajtja e te dhenave mund te ndihmojne ne rikthimin e te dhenave dhe minimizimin e ndikimit te ketyre kercenimeve te brendshme.

- Operational Resilience: Pervec sulmeve kibernetike, ka edhe kercenime te tjera si defektet e pajisjeve, gabimet e softuerit dhe fatkeqesite natyrore. Nje strategji gjithepershires e Backup and Disaster Recovery ofron qendrueshmeri ndaj nje game te gjere te problemesh.

- Perputhshmeria sipas standarteve: Shume industri kane rregullore qe kerkojne ruajtjen e te dhenave per nje periudhe te caktuar. Nje sistem i qendrueshem i ruajtjes se te dhenave ndihmon ne sigurimin e perputhshmerise me keto kerkesa.

- Testimi dhe Permiresimi: Para se te vendosin permiresime te reja te sigurise ose perditesime te softuerit, organizatat mund t'i testojne ato ne te dhenat ose sistemet ruajtjes se te dhenave. Kjo ndihmon ne identifikimin e problemeve te mundshme software pa rrezikuar infrastrukturen kryesore.

- Besimi dhe Besueshmeria: Te diturit se te dhenat jane te ruajtura dhe se ka nje plan rikthimi, mund te ndertoje besim mes paleve te interesuara, klienteve dhe partnereve.

- Kursime te Kostove Operacionale: Kostoja e rikrijimit te te dhenave te humbura ose te ndertimit te sistemeve nga e para mund te jete shume me e larte se sa te mbajturit nje plan te strukturuar mire te Backup and Disaster Recovery.

Qe Backup and Disaster Recovery te jete efektive ne hapesiren kibernetike, testimi i rregullt eshte esencial. Kjo siguron se rezervat nuk jane vetem aktuale, por se ato mund te rikthehen shpejt dhe kur eshte e nevojshme. Me tej, vete procesi i ruajtjes se te dhenave duhet te mbrohet, duke perdorur enkriptimin dhe ruajtjen ne ambient te sigurt, me qellim sigurimin e mosprishjes apo demtimit.

Me shume gjasë kjo gjeneratë është e fundit që e ka përdorur intensivisht “Google – Wikipedia” për të marrë informacione. Teknologjia ka kaluar në një nivel tjetër, tashmë përmes ChatGPT program kompjuteri i dizajnuar për të

simuluar bisedë me përdoruesit nëpërmjet internetit, që po merr vëmendje në opinionin botëror.⁵

Çka është ChatGPT?

ChatGPT është një mjet për përpunimin e gjuhës natyrore (NLP). Ai përdor inteligjencën artificiale (AI) dhe teknologjinë e të mësuarit të makinerive për të gjeneruar përgjigje ndaj hyrjeve të tekstit të përdoruesit.

Kjo do të thotë që ju mund të keni akses në një chatbot super të zgjuar të trajnuar në një grup të madh të dhënash. Mund t'i kërkonit ChatGPT të:

- Pergjigjet pyetjeve
- Krijoni vepra krijuese
- Angazhohet në biseda të sofistikuara
- Shumë gjëra të tjera

Kompania kërkimore e AI OpenAI krijoi ChatGPT. Emri i ChatGPT i referohet natyrës së mjetit të bazuar në chat dhe përdorimit të tij të teknologjisë së Transformerit të Para-trajnuar gjenerues (GPT) të OpenAI.

Cili është ndryshimi midis ChatGPT dhe një motori kërkimi?

ChatGPT është një chatbot bisedor i AI që u përgjigjet kërkesave në mënyrë dinamike.⁶ Një motor kërkimi është një indeks i kërkueshëm i informacionit të krijuar nga përdoruesit. ChatGPT krahasohet me motorët e kërkimit për shkak të ngjashmërisë në kërkimin si përdorues dy teknologji në botën reale. Por ka dallime të mëdha si në mekanizmat e tyre ashtu edhe në rastet e përdorimit optimal.

Kuptimi i ndryshimeve midis dy teknologjive ndihmon në përcaktimin e rasteve të përdorimit më të mirë të tyre. Për një kërkim të vetëm, ChatGPT të gjenerojë një përgjigje të vetme, koncize. Vëre, përgjigje nuk do të ketë një burim specifik. Kërkimi i të njëjtit pyetje në Google kthen informacion më të thelluar.

⁵ <https://www.gazetaexpress.com/chatgpt-programi-qe-po-e-con-marrjen-e-informacionit-ne-nje-nivel-tjeter/>

⁶ <https://involveus.al/en/cfare-eshte-chat-gpt/>

ChatGPT është gjithashtu i aftë për detyra të tjera të ndryshme që teknologjia e motorit të kërkimit nuk mund t'i përsërisë. Për shembull, mund t'i kërkonit të gjenerojë vepra krijuese.

Avantazhet e ChatGPT

Siç e dimë Chat GPT7 është një chatbot gjenerues i trajnuar paraprakisht, kështu që ka një avantazh të madh për t'u përdorur, le të hedhim një vështrim avantazheve:

- Së pari ju merrni çdo lloj përgjigje për pyetjet tuaja në çast.
- Kur bëni ndonjë pyetje, Google ju sugjeron një listë të sajteve të internetit, por këtu Chat GPT do t'u japë një përgjigje të drejtpërdrejtë pyetjeve tuaja.
- Mund të merrni zgjidhjet tuaja në një kohë shumë të shpejtë.
- Është shumë efektiv dhe shumë efikas për çdo person apo çdo lloj kompanie nëse mund ta përdorë atë në mënyrën e duhur.⁷
- Si inteligjencë artificiale e trajnuar paraprakisht, mund të bëjë biseda të natyrshme dhe mund të kuptojë sjelljen njerëzore, kështu që është shumë e lehtë për t'u përdorur.
- Mund të japë përgjigjen më të përshtatshme për çdo pyetje.
- Ky chatbot mund të ofrojë përgjigje të personalizuar për pyetjet në mënyrë që shumica e përdoruesve të mund të marrin zgjidhje unike në mënyra të ndryshme.
- Është falas për t'u përdorur kështu që ka një çështje kostoje për përdorimin e tij.

Ka shumë më tepër avantazhe të Chat GPT, por le të përqendrohemi në faktorët kryesorë të kësaj.

Disavantazhet e ChatGPT

Pavarësisht se ka avantazhe, ka edhe disa kundër. Le t'i shohim:

⁷ <https://colibri.al/chatgpt/>

- Pavarësisht se jep përgjigje për pothuajse çdo pyetje, ka kufizimet e saj do të thotë se disa nuk mund të japin disa zgjidhje.
- Edhe pse kursen kohë, por gjithashtu pengon kreativitetin e njerëzve.
- Marrja e zgjidhjeve prej saj me lehtësi, i bën njerëzit të humbasin interesin e tyre për të punuar shumë.
- Në të ardhmen, mund të vërtetohet se është një kërcënim për reduktimin e aftësive të të menduarit të kujt do.
- Pika më e rëndësishme e këtyre të këqijave është se mund të shkatërrojë ngadalë inteligjencën njerëzore.

Referencat

1. https://sq.wikipedia.org/wiki/Siguri_informacioni
2. https://dps.gov.al/sq/menaxhimi-i-sigurise-dhe-ruajtja-e-informacionit_p1444.html
3. <https://kibernetike.al/elementor-320/>
4. <https://www.linkedin.com/pulse/mbrojtja-kibernetike-ervin-muca>
5. <https://www.gazetaexpress.com/chatgpt-programi-qe-po-e-con-marrjen-e-informacionit-ne-nje-nivel-tjeter/>
6. <https://involveus.al/en/cfare-eshte-chat-gpt/>
7. <https://colibri.al/chatgpt/>

SIGURIA E TË DHËNAVE NË INSTITUCIONET FINANCIARE

Viola Beqo

(v.beqo@eust.edu.mk)

ABSTRAKT

Siguria e të dhënave luan një rol kritik në industrinë financiare, ku mbrojtja e të dhënave sensitive të klientëve dhe sistemeve financiare është e një rëndësie të madhe. Institucionet financiare përballen me kërcënime në rritje të karakterizuara nga sulme kibernetike gjithnjë e më të sofistikuara dhe shkelje të të dhënave. Ky studim shqyrton sfidat kryesore që kërcënojnë sigurinë e të dhënave në këto institucione dhe ofron një vështrim të detajuar mbi metodat dhe teknologjitë më të fundit për të adresuar këto sfida. Përmes analizës së praktikave më të mira dhe standarteve ndërkombëtare të sigurisë, studimi thekson rëndësinë e implementimit të kontrolleve të avancuara të sigurisë, trajnimin e vazhdueshëm të stafit dhe përdorimin e teknologjive si enkriptimi, zbulimi i ndërhyrjeve dhe autentikimi multifaktor. Gjetjet e këtij studimi tregojnë se drejtuesit e institucioneve financiare mbrojnë sistemet e tyre të informacionit nga kërcënimet kibernetike duke menaxhuar në mënyrë efektive praktikat e sigurisë së informacionit; zhvillimi i politikave të fuqishme të sigurisë kibernetike; identifikimin, vlerësimin dhe zbutjen e rreziqeve të sigurisë kibernetike. Mbrojtja e sistemeve të informacionit përmes reduktimit të kërcënimeve kibernetike mund të përmirësojë praktikat e biznesit organizativ. Drejtuesit e institucioneve financiare mund të përdorin gjetjet e këtij studimi për të ndikuar në ndryshimet pozitive sociale duke ulur shkeljet e të dhënave, duke ruajtur informacionin konfidencial të konsumatorëve dhe duke reduktuar rreziqet dhe kostot e vjedhjes së të dhënave.

Fjalët kyce: *siguria e të dhënave, krim kibernetik, sulme, mbrojtja e të dhënave, institucionet financiare bankare*

Hyrje

Cyber: Sfera e sistemeve të rrjeteve kompjuterike nën autoritetin e vendeve dhe organizatave .

Sulmi kibernetik: Sulmet me qëllim të keq që konsistojnë në çaktivizimin e pajisjeve dhe rrjeteve kompjuterike, duke rezultuar në humbjen e të dhënave .

Krimi kibernetik: Krimet që përfshijnë pajisje kompjuterike, softuer dhe pajisje të tjera teknologjike për qëllime të paligjshme, të tilla si mashtrimi, vjedhja, sabotimi i automatizuar, shkelja e privilegjeve të pronave intelektuale dhe vjedhja e sistemeve dhe rrjeteve kryesore .

Siguria kibernetike: Mjetet, politikat, modelet e sigurisë, masat paraprake të sigurisë, strategjitë, taktikat e menaxhimit të rrezikut, aktivitetet, përgatitjet, praktikat më të mira, garancitë dhe teknologjitë e përdorura për të mbrojtur atmosferën kibernetike, institutet dhe të dhënat e përdoruesve .

Shkelja e të dhënave: Një shkelje e të dhënave është një shkarkim i qëllimshëm ose i pamenduar i të dhënave të mbrojtura ose private në një vend të pabesueshëm .

Hyrje Në epokën dixhitale të sotme, siguria e të dhënave ka marrë një rëndësi të jashtëzakonshme, veçanërisht për institucionet financiare që mbajnë dhe menaxhojnë sasi të mëdha të dhënash sensitive dhe konfidenciale. Ky informacion përfshin detaje personale të klientëve, transaksionet financiare, strategjitë e investimeve dhe të dhëna të tjera të ndjeshme që janë thelbësore për funksionimin e institucioneve si dhe për besimin e klientëve në sistemin financiar. Për shkak të natyrës së ndjeshme të këtyre të dhënave, institucionet financiare janë një objektiv i vazhdueshëm për sulmet kibernetike dhe aktivitete të tjera keqdashëse.

Siguria kibernetike është problemi kryesor për çdo organizatë, pavarësisht nga madhësia dhe natyra e industrisë. Edhe pse çdo industri është e kërcënuar nga sulmet kibernetike, sektori financiar, sidomos ai bankar, është më i ndjeshëm ndaj sulmeve të sigurisë për shkak të sensitivitetit të të dhënave që përpunon. Kërcënimet e sigurisë kibernetike ndaj institucioneve bankare rezultojnë në humbje të ndryshme, të cilat përbëjnë një ndikim serioz në stabilitetin ekonomik të tyre, humbjen e besimit të klientëve nga vjedhja e të dhënave dhe ndër të tjera kërcënim për reputacionin e bankës. Ato janë të formave të ndryshme, të jashtme ose të brendshme, në formën e punonjësve të pakujdesshëm, nga mungesa e

protokolleve të sigurisë ose firewalls, etj. Pasojat e shkeljeve të të dhënave në institucionet financiare mund të jenë të rënda. Ato jo vetëm që çojnë në humbje financiare, por gjithashtu humbin besimin e klientëve, dëmtojnë reputacionin e institucionit dhe madje mund të rezultojnë në pasoja ligjore dhe rregullatore. Prandaj, institucionet financiare duhet të investojnë në mënyrë proaktive në strategji gjithëpërfshirëse të sigurisë së të dhënave për të zbutur rreziqet dhe për të siguruar konfidencialitetin, integritetin dhe disponueshmërinë e informacionit sensitiv.

Elementet e Sigurisë së Informacionit

Procesi i menaxhimit të rrezikut nuk mund të kuptohet drejt përderisa nuk i është dhënë kahje e duhur trajtimit të sigurisë së informacionit. Në çdo organizatë, kompani apo institucion në përgjithësi në çdo entitet të çfarëdo madhësie ku ka sisteme të informacionit, menaxhimi i rrezikut të sigurisë së informacionit nuk mund të funksionojë si proces pa u kuptuar dhe trajtuar drejt siguria e informacionit. Menaxhimi i rrezikut të sigurisë së informacionit është një proces gjithëpërfshirës që në shikim të parë është proces burokratik me shumë hapa dhe faktor që duhet përcjelle. Prandaj, menaxhimi i rrezikut të sigurisë së informacionit duhet të kuptohet si një proces ku e tërë organizata apo kompania e ka të integruar një trajtësisht menaxhimin e rrezikut në proceset e menaxhimit të kompanisë; e jo vetëm për personelin e dedikuar që mirët me sistemet e informacionit apo edhe me sigurinë. Kështu që ekzistojnë disa parakushte që një kompani, organizatë apo institucion ta trajtojë informacionin si një aset të vlefshëm dhe që për rëndësinë që ka dedikon kohe, asete dhe e trajton siç duhet.

Disa nga elementet kryesore të sigurisë së të dhënave në institucionet financiare janë:

Vlerësimi i rrezikut

Institucionet financiare duhet të kryejnë vlerësime të rregullta të rrezikut për të identifikuar dobësitë e mundshme, për të vlerësuar kërcënimet dhe për të përcaktuar ndikimin e mundshëm të një shkeljeje të të dhënave. Ky vlerësim ndihmon në priorizimin e masave të sigurisë dhe shpërndarjen e burimeve në mënyrë efektive.

Kontrolli i aksesit

Kontrolli i aksesit në të dhëna sensitive është thelbësor në parandalimin e hyrjes së individëve të paautorizuar. Institucionet financiare duhet të zbatojnë masa të forta të kontrollit të aksesit, siç janë kontrollet e aksesit të bazuara në role, vërtetimi me shumë faktorë dhe administrimi i aksesit

të privilegjuar për të siguruar që vetëm personeli i autorizuar mund të ketë akses në informacione sensitive.

Ndërgjegjësimi dhe trajnimi i punonjësve

Institucionet financiare duhet t'i japin përparësi programeve të ndërgjegjësimit dhe trajnimit të punonjësve për të edukuar stafin për praktikën më të mirë të sigurisë së të dhënave, rëndësinë e mbrojtjes së informacionit të ndjeshëm dhe si të identifikohen dhe të përgjigjen ndaj kërcënimeve të mundshme të sigurisë, si sulmet.

Problematikat kryesore të sigurisë së të dhënave në Institucionet Financiare

Disa nga problematikat kryesore të sigurisë së të dhënave në Institucionet Financiare janë:

Kërcënimet e sigurisë kibernetike

Institucionet financiare janë objektivat kryesore për kriminelët kibernetikë për shkak të të dhënave të vlefshme që ata posedojnë. Hakerët përdorin teknika të sofistikuar për të shfrytëzuar dobësitë në sisteme, rrjete dhe aplikacione, duke çuar në shkelje të të dhënave dhe mashtrim financiar. Zbutja e kërcënimeve të sigurisë kibernetike është me rëndësi të madhe.

Pajtueshmëria rregullatore

Institucionet financiare u nënshtrohen kërkesave të rrepta rregullatore dhe kornizave të pajtueshmërisë për të mbrojtur të dhënat e klientëve. Pajtueshmëria me rregullore të tilla si Rregullorja e Përgjithshme e Mbrojtjes së të Dhënave (GDPR), Standardi i Sigurisë së të Dhënave të Industrisë së Kartës së Pagesave (PCI DSS) dhe të tjera paraqesin sfida të rëndësishme për sa i përket zbatimit, dokumentacionit dhe respektimit të vazhdueshëm.

Kërcënimet e brendshme

Shkeljet e të dhënave mund të vijnë edhe nga brenda institucioneve financiare. Kërcënimet e brendshme mund të lindin për shkak të qëllimit

keqdashës, neglizhencës ose veprimeve të paqëllimshme të punonjësve. Identifikimi dhe adresimi i kërcënimeve të brendshme përmes monitorimit efektiv dhe masave të kontrollit të aksesit është thelbësor.

Rreziku i palëve të treta

Institucionet financiare shpesh mbështeten te shitësit dhe ofruesit e shërbimeve të palëve të treta për funksione të ndryshme, të tilla si ruajtja në renë kompjuterike (cloud), përpunimi i pagesave dhe analitika e të dhënave. Megjithatë, këto marrëdhënie sjellin rreziqe shtesë, pasi masat e sigurisë të palëve të treta mund të mos përputhen me standardet e institucionit. Sigurimi i kujdesit të duhur, menaxhimi i kontratave dhe monitorimi i palëve të treta është thelbësor.

Reagimi dhe rikuperimi i incidentit

Pavarësisht masave parandaluese, institucionet financiare duhet të përgatiten për incidente të sigurisë. Të kesh një plan të mirëpërcaktuar reagimi ndaj incidentit, duke përfshirë rolet dhe përgjegjësitë e qarta, kanalet efektive të komunikimit dhe strategjitë rezervë dhe rikuperimi, është thelbësore për të minimizuar ndikimin e shkeljeve të sigurisë.

NEVOJA PËR CYBERSECURITY

Çfarë është Cybersecurity?

Siguria kibernetike i referohet praktikës së mbrojtjes së sistemeve kompjuterike, rrjetave, programeve dhe të dhënave nga sulmet dixhitale, aksesit i paautorizuar dhe dëmtimi ose vjedhja e informacionit. Ajo përfshin zbatimin e masave dhe teknologjive për të siguruar konfidencialitetin, integritetin dhe disponueshmërinë e aseteve dixhitale.

Në botën moderne të ndërlidhur, ku individët, organizatat dhe qeveritë mbështeten shumë në teknologjitë dixhitale, siguria kibernetike luan një rol vendimtar në ruajtjen e informacionit sensitiv dhe funksionimin e infrastrukturës. Ajo përfshin një gamë të gjerë praktikash, strategjish dhe teknologjish për të luftuar kërcënimet kibernetike dhe për të zbutur rreziqet.

Siguria Kibernetike është një tentim i vazhdueshëm për mbrojtjen e sistemeve dhe të gjitha informacioneve, nga përdorimi i paautorizuar apo përdorimi i dëmshëm i tyre. Në një nivel personal, çdo njeri duhet të mbron identitetin e tij, të dhënat, si dhe pajisjet teknologjike. Në një

nivel korporatash, mbrojtja e reputacionit, të dhënave dhe konsumatorëve të organizatës, është përgjegjësi e të gjithë pjesëmarrësve në atë organizatë. Në nivel shteti, siguria nacionale, siguria e qytetarëve, si dhe mirëqenia e tyre janë në rrezik.

Rreziqet në sigurinë kibernetike në sektorin financiar

Incidentet e sigurisë kibernetike që prekin firmat financiare, paraqesin rreziqe specifike në financim dhe likuiditet.

Më poshtë listohen katër "kanalet" nga të cilat këto rreziqe transmetohen, duke çuar në kriza sistemike.

1. Mungesa e zëvendësueshmërisë (financiare):

Sistemi financiar varet nga disa qendra kryesore, zakonisht firma ose shërbime të caktuara (p.sh. sisteme elektronike tregtare, shkëmbime), që kryejnë një funksion jetësor për të gjithë industrinë. Shembuj të këtyre funksioneve përfshijnë ruajtjen e letrave me vlerë, menaxhimin e kolateralit, konfirmimin dhe kryerjen e tregtisë, të cilat janë të gjitha procese të automatizuara me anë të teknologjisë.

2. Humbja e besimit

Sulmet në mënyrë të përsëritur ndikojnë tek konsumatorët pasi një "vjedhje me shtrirje më të gjerë mund të shkaktojë një humbje më të madhe të besimit". Humbja e besimit nuk mund të vijë vetëm nga vjedhja e të dhënave të një konsumatori, por nga një sërë sulmesh si sulme ndaj makinave ATM të cilat janë bërë të shpeshta kohët e fundit, dërgimi i emaileve kompromentuese (scam) nga bankierët ose shpërndarja e llogarive. Humbja e besimit të konsumatoreve ndikon tek biznesi i subjekteve financiare.

3. Integriteti i të Dhënave

Cilësia e të dhënave të konsumatorit të ruajtura në sistemet financiare mund të korruptohen nga ndërhyrjet kibernetike, duke bërë që sistemi të ndërpresë punën derisa të rikthehen të dhënat e ruajtura në backup, por kjo do të bente që konsumatorët të humbisnin besimin.

4. Mungesa e Zëvendësueshmërisë (TIK)

Sektori i financave varet nga sistemet dhe infrastruktura TIK. Pjesa më e madhe e ofruesve të shërbimeve cloud (korporata të IT) operojnë me të njëjtat

sisteme operative dhe aplikacione dhe varen nga të njëjtat protokolle themelore të Internetit, si TCP / IP ose DNS.

Ndaj nëse ndodh një ndërprerje lokale si pasojë e sulmit kibernetik do të ndërpriten shërbime financiare të një rajoni ose të disa industrive.

Risqet e sigurisë kibernetike në institucionet financiare

Risqet e sigurisë kibernetike në institucionet financiare janë të rëndësishme dhe mund të kenë pasojë serioze për të gjithë sektorin financiar dhe për konsumatorët. Në kohën e sotme, institucionet financiare operojnë në një mjedis gjithnjë e më të digitalizuar dhe të lidhur në internet, duke bërë që ata të jenë më të ekspozuar ndaj sulmeve kibernetike.

Risqet kryesore kibernetike që mund të ndikojnë në institucionet financiare janë:

Sulmet e hakerëve

Kriminelët kibernetikë mund të sulmojnë sistemet e institucioneve financiare për të vjedhur informacione të ndjeshme si të dhënat e klientëve, të dhëna të llogarive bankare, ose të hyjnë në infrastrukturën e tyre për të kryer aktivitete të dyshimta financiare.

Mashtrimi online

Institucionet financiare mund të përballen me sulme të cilat përpiqen të marrin informacione të identifikimit nga klientët. Këto sulme mund të jenë në formën e email-ave të rremë, faqeve të rreme të internetit, ose aplikacioneve .

Keqinformimi dhe dezinformimi

Nëpërmjet sulmeve të avancuara të kibernetikës, kundërshtarët mund të përhapin informacion të rremë për institucionet financiare, që mund të shkaktojnë humbje financiare të rëndësishme dhe goditje për reputacionin.

Shkatërrimi i infrastrukturës

Sulmet kibernetike mund të synojnë shkatërrimin e sistemeve të institucioneve financiare duke bllokuar ose përjashtuar ato nga funksionimi normal, duke shkaktuar ndërprerje të shërbimeve dhe humbje të mëdha financiare.

Parandalimi i paautorizuar

Sulmet kibernetike mund të bllokojnë ndërfaqen e aplikacioneve të institucioneve financiare ose të manipulojnë kodin e programit për të shfrytëzuar në mënyrë të paligjshme ndërfaqet dhe të hyjnë në sisteme të brendshme.

Për të minimizuar këto risqe, institucionet financiare duhet të ndjekin praktikat e sigurisë kibernetike të avancuara, të investojnë në mjete dhe teknologji të sigurisë, të krijojnë vetëdije dhe trajnim për personelin, dhe të kenë strategji të përshtatshme për përgjigjen ndaj incidenteve të sigurisë kibernetike. Ndër institucioneve financiare është gjithashtu e rëndësishme të ketë bashkëpunim dhe ndarje të informacionit në mes tyre për të identifikuar dhe ndaluar sulmet kibernetike në nivel sektori.

SI TË NDËRTOHET NJË STRATEGJI E SIGURISË KIBERNETIKE

Njeriu është gjithmonë elementi më i dobët në çdo program të sigurisë kibernetike. Të gjitha kompanitë do të përjetojnë një lloj sulmi kibernetik, edhe nëse ekzistojnë kontrole të forta. Një sulmues do të shfrytëzojë gjithmonë lidhjen më të dobët dhe shumë sulme janë lehtësisht të parandalueshme duke kryer detyrat themelore të sigurisë, ndonjëherë të referuara si "higjiena kibernetike" (Hastings). Po ashtu, një ndërmarrje ka për detyrë të kryejë elementet bazë të kujdesit për sigurinë kibernetike të tilla si ruajtja e praktikave të forta të autentifikimit dhe mos ruajtja e të dhënave të ndjeshme aty ku është e hapur.

Llojet e sigurisë kibernetike

Qëllimi i sigurisë kibernetike është i gjerë. Fushat kryesore janë përshkruar më poshtë dhe çdo strategji e mirë e sigurisë kibernetike duhet t'i marrë të gjitha në konsideratë.

Siguria kibernetike mund të kategorizohet në lloje ose fusha të ndryshme, ku secila trajton aspekte specifike të mbrojtjes së sistemeve kompjuterike, rrjeteve dhe të dhënave nga aksesit, sulmet dhe shkeljet e paautorizuara. Këtu janë disa lloje të zakonshme të sigurisë kibernetike: Siguria e rrjetit Siguria e rrjetit fokusohet në mbrojtjen e rrjeteve kompjuterike nga aksesit, sulmet dhe ndërprerjet e paautorizuara. Ai përfshin zbatimin e firewall-eve, sistemeve të zbulimit të ndërhyrjeve (IDS), rrjeteve private virtuale (VPN) dhe teknologjive të tjera për të

siguruar infrastrukturën e rrjetit. Siguria e aplikacionit Siguria e aplikacionit i referohet masave të marra për të mbrojtur aplikacionet softuerike nga dobësitë dhe sulmet. Kjo përfshin praktikat e sigurta të kodimit, testimin e rregullt të aplikacioneve dhe zbatimin e kontrolleve të sigurisë si vërtetimi, kontrollet e aksesit dhe kriptimi. Siguria e informacionit Siguria e informacionit përfshin mbrojtjen e informacionit të ndjeshëm dhe të vlefshëm nga aksesit, zbulimi, modifikimi ose shkatërrimi i paautorizuar. Ai përfshin zbatimin e politikave, procedurave dhe teknologjive për të mbrojtur konfidencialitetin, integritetin dhe disponueshmërinë e të dhënave. Siguria në renë kompjuterike (cloud) Siguria në renë kompjuterike përqendrohet në sigurimin e të dhënave, aplikacioneve dhe infrastrukturës në mjediset kompjuterike cloud. Ajo përfshin mbrojtjen e burimeve cloud nga aksesit i paautorizuar, shkeljet e të dhënave dhe sigurimin e pajtueshmërisë me rregulloret e privatësisë së të dhënave. Siguria në pikat fundore Siguria në pikat fundore përfshin mbrojtjen e pajisjeve individuale kompjuterike si laptopët, desktopët dhe pajisjet celulare nga malware, aksesit i paautorizuar dhe shkeljet e të dhënave. Kjo përfshin zbatimin e softuerit antivirus, enkriptimin e pikës fundore dhe zbatimin e politikave të menaxhimit të pajisjes. Siguria e të dhënave

Siguria e të dhënave ka të bëjë me mbrojtjen e të dhënave gjatë gjithë ciklit jetësor, duke përfshirë ruajtjen, transmetimin dhe përpunimin. Ai përfshin klasifikimin e të dhënave, enkriptimin, kontrollet e aksesit dhe masat parandaluese të humbjes së të dhënave për të siguruar konfidencialitetin dhe integritetin e të dhënave. Siguria Operacionale Siguria operationale fokusohet në mbrojtjen e operationeve të përditshme të sistemeve dhe infrastrukturës së IT të një organizate. Kjo përfshin zbatimin e kontrolleve të sigurisë, sistemet e monitorimit për anomali, kryerjen e trajnimeve për ndërgjegjësimin e sigurisë dhe menaxhimin e incidenteve. Rikuperimi i të dhënave nga fatkeqësitë Këto përfshijnë planifikimin dhe zbatimin e strategjive për të rikuperuar dhe vazhduar operationet pas një incidenti të sigurisë kibernetike ose ndonjë ngjarje tjetër. Ajo përfshin rezervimin dhe restaurimin e të dhënave, sistemet e tepërta dhe planifikimin e reagimit ndaj incidentit. Inxhinieria Sociale Inxhinieria sociale i referohet teknikave të manipulimit psikologjik të përdorura nga sulmuesit për të mashtruar individët dhe për të fituar akses të paautorizuar në sisteme ose informacione të ndjeshme. Kjo përfshin taktika si phishing, pretekst dhe imitim. Siguria e Internet of Things (IoT) Siguria e IoT merret me sigurimin e pajisjeve, sensorëve dhe sistemeve të lidhura në ekosistemin e Internetit të Gjërave. Ajo përfshin mbrojtjen

e pajisjeve IoT nga akses i paautorizuar, sigurimin e privatësisë së të dhënave dhe parandalimin e sulmeve të bazuara në IoT.

Qëllimi i strategjisë së mbrojtjes kibernetike

Qëllimi i Strategjisë së Mbrojtjes Kibernetike është mbajtja e një hapësire kibernetike të besueshme e të sigurt brenda një vendi në aspekt të TI-së. Zbatimi i Strategjisë së Mbrojtjes Kibernetike mbështetet në parimet bazë të mëposhtme: - Zhvillimi: Nëpërmjet zhvillimit të qëndrueshëm dhe sistematik të aftësive, teknologjisë së komunikimit dhe informacionit dhe të masave të sigurisë është e mundur të mbrohem kundër kërcënimeve kibernetike; - Përgjegjësisë: Pakësimi i rrezeve është i mundur vetëm nëse të gjitha strukturat dhe personeli i sigurisë kibernetike, janë të informuar dhe të ndërgjegjësuar për pasojat që rrjedhin nga veprimi ose mosveprimi i tyre në pjesën për sigurinë që u përket atyre dhe në sigurinë e të tjerëve. - Bashkëpunimi: Mbrojtja efektive kundër kërcënimeve në hapësirën kibernetike, e pakufizuar nga ndarje administrative me institucione ose struktura të tjera të shtetit, është e mundur vetëm nëpërmjet bashkëpunimit në nivel kombëtar e ndërkombëtar. - Ligji dhe standardet: Mbrojtja kibernetike efektive realizohet nëpërmjet zbatimit rigoroz të përcaktimeve ligjore, politikave, standardeve dhe udhëzimeve përkatëse. - Kapacitetet: Realizimi i mbrojtjes kibernetike efektive arrihet duke pasur burimet e nevojshme njerëzore dhe ato të teknologjisë përkatëse. - Strategjitë: Strategjia e Sigurisë Kombëtare dhe Strategjia Ushtarake i vlerësojnë sulmet kibernetike si kërcënime, rreze dhe sfida jokonvencionale.

Masat e sigurisë Masat e sigurisë përfshijnë tërësinë e veprimeve, me qëllim rritjen e sigurisë së informacionit në sistemet e informacionit dhe disponueshmërisë e besueshmërinë e shërbimeve dhe rrjeteve të komunikimit në hapësirën kibernetike Masat në rast kërcënimi ose incidenti kibernetik janë: ➤ Paralajmërimet; ➤ Kundërmasat; ➤ Masat mbrojtëse; Kërcënimi ose incidenti kibernetikë, nënkuptohen veprimet e nevojshme me qëllim mbrojtjen e sistemeve të informacionit apo rrjeteve të komunikimit elektronik, ose veprimet me qëllim zgjidhjen e një incidenti të konstatuar të sigurisë kibernetike.

STRATEGJITË E MBROJTJES SË TË DHËNAVE NË INSTITUCIONET FINANCIARE

Strategjitë e sigurisë kibernetike në institucionet financiare janë të përqendruara në mbrojtjen e sistemeve dhe të dhënave të tyre nga sulmet kibernetike. Këto strategji përfshijnë një kombinim të politikave, teknologjisë dhe praktikave operative për të ndërtuar një mbrojtje të qëndrueshme kundër kërcënimeve të sigurisë. Disa strategji janë: Vlerësimi i rrezikut Institucionet financiare duhet të kryejnë vlerësimin e rrezikut për të identifikuar kërcënimet potenciale dhe të vlerësojnë ndikimin që ato mund të kenë në operacionet e tyre. Kjo përfshin identifikimin e pikave të dobëta në infrastrukturën e tyre dhe të dhënave, si dhe identifikimin e aktorëve të mundshëm të rrezikut. Politikat dhe procedurat e sigurisë Institucionet financiare duhet të hartojnë dhe të zbatohen politika dhe procedura të qarta për sigurinë kibernetike. Këto politika duhet të përfshijnë masat e sigurisë të ndjeshme për të dhënat,

kontrollin e hyrjeve dhe autorizimin, ruajtjen e të dhënave, monitorimin dhe raportimin e incidenteve të sigurisë, si dhe trajnimin e personelit për sigurinë kibernetike. Zbatimi i teknologjisë së sigurisë Institucionet financiare duhet të përdorin teknologjinë e sigurisë për të mbrojtur sistemet e tyre kibernetike. Kjo përfshin përdorimin e firewall-ëve, sistemeve të zbulimit të intruzionit, sistemeve të mbikëqyrjes së aktivitetit dhe sistemeve të enkriptimit për të siguruar integritetin dhe konfidencialitetin e të dhënave. Mbikëqyrja dhe zbulimi i incidenteve Institucionet financiare duhet të ketë kapacitete të mira për mbikëqyrjen dhe zbulimin e incidenteve të sigurisë. Kjo përfshin përdorimin e teknologjive të avancuara për të identifikuar sulmet e mundshme, për të monitoruar aktivitetin e dyshimtë dhe për të zbuluar incidentet e sigurisë në kohë reale. Ky zbulim i hershëm i incidenteve mund të ndihmojë në minimizimin e dëmtimeve dhe në përgjigjen e shpejtë ndaj sulmeve. Bashkëpunimi dhe ndarja e informacionit Institucionet financiare duhet të bashkëpunojnë me ente të tjera të sigurisë dhe të ndajnë informacionin për kërcënime të reja dhe taktika sulmuese. Kjo ndihmon në rritjen e vetëdijes së përgjithshme për kërcënimet dhe në zhvillimin e masave të përbashkëta të sigurisë për të gjithë industrinë financiare. Testimi dhe vlerësimi i sistemeve të sigurisë Institucionet financiare duhet të kryejnë teste të penetrimit dhe vlerësimin e sistemeve të tyre të sigurisë për të identifikuar pikat e dobëta dhe për të adresuar tyre. Ky proces duhet të përfshijë testimin periodik të infrastrukturës së sigurisë, aplikacioneve dhe politikave për të

siguruar që ato janë të përshtatshme dhe efektive në mbrojtjen e sistemeve kibernetike. Mbrojtja e të dhënave në institucionet financiare është një çështje shumë e rëndësishme për sigurinë e klientëve dhe integritetin e sistemit financiar. Organizatat e shërbimeve financiare kanë shumë të dhëna dhe informacione kritike që mbështesin konsumatorë të disiplinave të ndryshme. Në baza ditore, kompania mesatare e shërbimeve

financiare trajton mijëra transaksione komplekse dhe kritike të përpunuara përmes qendrave të dhënash dhe shitësve të palëve të treta. Marrja e llogarisë së korporatave është një lloj mashtrimi ku hajdutët kanë qasje në financat e një biznesi për të kryer transaksione të paautorizuara, duke përfshirë transferimin e fondeve nga kompania, krijimin dhe shtimin e punonjësve të rremë në listën e pagave dhe vjedhjen e informacionit të ndjeshëm të klientit që mund të mos jetë i rikuperueshëm. Marrja e llogarisë së korporatave është një kërcënim në rritje. Në vitin 2011, 72% e rasteve të shkeljeve të të dhënave prekën bizneset me 100 punonjës ose më pak. Është e rëndësishme që bizneset të kuptojnë dhe të përgatiten për këtë rrezik (ENISA,2019). Hajdutët kibernetikë synojnë punonjësit përmes phishing, thirrjeve telefonike, dhe madje edhe rrjeteve sociale. Është e zakonshme që vjedhësit të dërgojnë postë elektronike si bankë, kompani shpërndarëse etj. Sapo të hapet e-mail, në kompjuter i është ngarkuar një malware, i cili pastaj regjistron kredencialet e identifikimit dhe kodet e identifikimit dhe i raporton ato përsëri tek kriminelët kibernetikë Duke pasur parasysh të gjitha rrethanat, përveç që ka një ekspozim të rrezikut të pajtueshmërisë jashtëzakonisht të lartë, nuk është çudi që industria e shërbimeve financiare është një objekt kryesor i kriminelëve kibernetikë. Sipas hulumtimit më të fundit të Kriminologjik Global të PriceWaterhouse Coopers: ➤ 46% e të anketuarve në industrinë e shërbimeve financiare raportojnë se janë viktimë të krimit ekonomik gjatë 24 muajve të fundit, ku 16% e tyre vuajnë më shumë se 100 incidente dhe 6% vuajnë më shumë se 1,000 incidente; ➤ 33% e firmave të shërbimeve financiare përmendin cilësinë e të dhënave si një sfidë të rëndësishme teknike; ➤ Më shumë se një e katërta e firmave të shërbimeve financiare nuk kanë kryer vlerësime të rrezikut kundër pastrimit të parave/kundër-terrorizmit përgjatë gjurmës globale të tyre; ➤ Suksesi i subjekteve financiare varet shumë nga besimi dhe një komponent kritik i besimit është siguria kibernetike, e cila është një çështje kyçe për investitorët, konsumatorët, rregullatorët dhe punonjësit.

➤ Investitorët duhet të besojnë se fitimet tuaja bazohen në praktika të mirëfillta të biznesit; ➤ Subjektet qeveritare duhet të besojnë që ju jeni në pajtueshmëri me kërkesat rregullatore dhe se nuk po luani nga rregullat; ➤ Klientët tuaj duhet të besojnë se ju u jepni atyre këshilla të shëndosha financiare, duke i ndihmuar ata të rrisin vlerën neto dhe duke i mbajtur paratë e tyre të sigurt; ➤ Palët e interesuara duhet të dinë se ju mund të mbrojnë të dhënat e tyre personale dhe të sigurojnë aplikacione online nëpër smartphones, tableta dhe cloud;

Softuare për mbrojtjen e të dhënave në Institucionet Financiare Ka shumë softuerë të dizenuar për sigurinë e të dhënave në institucionet financiare. Këto softuerë janë projektuar për të mbrojtur informacionin financiar të ndjeshëm, të zvogëlojnë rrezikun e kimit të kibernetik dhe të sigurojnë përshtatshmërinë me rregulloret dhe standardet e sigurisë. Disa nga softuerët më të njohur për sigurinë e të dhënave në institucionet financiare përfshijnë: Firewall Një firewall është një softuer që ndërvepron midis rrjetit të brendshëm dhe internetit për të kontrolluar qasjen dhe trafikun e shërbimeve. Kjo ndihmon në parandalimin e hyrjes së të panjohurve në rrjet dhe në mbrojtjen e të dhënave të institucionit financiar. Encryption Software (Softueri i enkriptimit) Ky lloj softueri përdoret për të enkriptuar të dhënat përpara se ato të transmetohen ose ruhen. Ky proces shndërron të dhënat në një formë të padukshme për personat e tretë, duke i bërë ato të padobishme nëse bien në duar të gabuara. Access Control Software (Softueri i kontrollit të aksesit) Ky softuer përdoret për të rregulluar dhe monitoruar qasjen në sistemin e të dhënave të institucionit financiar. Ai ofron mekanizma për të kufizuar qasjen e paautorizuar dhe për të siguruar se vetëm personat e autorizuar kanë mundësi të aksesojnë të dhënat. Sistemet e zbulimit dhe parandalimit të hyrjeve të paligjshme (Intrusion Detection and Prevention Systems)

Këto sisteme monitorojnë rrjetin dhe sistemin e të dhënave për të identifikuar përpjekjet e hyrjes së paligjshme dhe sulmet e mundshme. Ata zbulonin aktivitetet e dyshimta dhe ndërmarrin veprime për të parandaluar sulmet dhe shkeljet e sigurisë. Security Information and Event Management (SIEM) SIEM është një softuer që grumbullon, korrelacionon dhe analizon të dhënat e sigurisë nga burime të ndryshme. Ai ndihmon në identifikimin e rrezikjeve potenciale dhe sulmeve duke analizuar aktivitetet e rrjetit dhe të sistemit për shenjat e kërcënimeve të mundshme. Këto janë vetëm disa nga softuerët më të njohur për sigurinë e të dhënave në institucionet financiare. Për më tepër, çdo

institucion financiar duhet të përcaktojë nevojat e veta specifike për sigurinë e të dhënave dhe të konsultohet me ekspertë në fushën e sigurisë dhe IT për të zgjedhur zgjidhjet dhe politikat e sigurisë më të përshtatshme.

Disa lloje të teknikave të hakimit

KEYLOGGER

Keylogger është një softuer i thjeshtë që regjistron sekuencën kryesore dhe goditjet e tastierës në një log file në kompjuter. Këto log files mund të përmbajnë edhe ID-të dhe fjalëkalimet personale të postës elektronike. Gjithashtu, të njohura si capturing i tastierës, mund të jenë ose softuer apo pajisje (Smith, 2013). Ndërsa keyloggers me bazë softueri synojnë programet e instaluar në një kompjuter, pajisjet harduerike targetojnë tastierat, emetimet elektromagnetike, sensorët e smartphone etj.

DENIAL OF SERVICE (DOS/DDOS)

Një sulm denial of service është një teknikë hakerimi për të rrëzuar një faqe ose server duke e bllokuar atë faqe ose server me një shumë të trafikut që serveri nuk është në gjendje të përpunojë

të gjitha kërkesat në kohë reale dhe përfundimisht të bjerë plotësisht. Kjo teknikë popullore, sulmuesi vërshon makinën e synuar me ton kërkesa për të trullos burimet, të cilat nga ana tjetër e kufizojnë kërkesat ekzistuese nga përmbushja (Shekhar, Hacking Techniques , 2017).

WATERHOLE ATTACKS Nëse jeni një fans i madh i kanaleve Discovery ose National Geographic, mund të lidheni lehtësisht me sulmet kibernetike. Për të helmuar një vend, hakeri godet pikën fizike më të qasheshme të viktimës. Për shembull, nëse burimi i një platforme është e rëndësishë, ai do të hakoje të gjithë shtrirjen e rrugëtimit të trafikut ndërlidhës në rrjet. Pra, hakerët synojnë vendndodhjen më të afërt fizike të sistemeve softuerike për të sulmuar platformat programore (Shekhar, Hacking Techniques, 2017). Sapo hakerët të jenë në dijeni për kohën, duke përdorur këtë lloj hakimi, ata mund të krijojnë një pikë të rreme të qasjes së rrjetit patela dhe të modifikojnë faqen tuaj më të vizituar për t'i përcjellë ato dhe për të marrë informacionet personale (TechoPedia, 2019). Meqë ky sulm mbledh informacione mbi një përdorues nga një vend i caktuar, zbulimi i sulmuesit është edhe më i vështirë. Një nga mënyrat më të mira për të mbrojtur veten përsëri nga llojet e tilla të sulmeve të sulmeve është ndjekja e praktikave themelore të sigurisë dhe përditësimi i softuerit apo sistemit operativ.

PHISHING Phishing është një teknikë hakerie, me të cilën një haker i sulmon faqet më të qasshme dhe e kap anën e viktimës duke dërguar atë lidhje të spoofed. I kombinuar me inxhinieri sociale, ajo bëhet një nga vektorët më të përdorur dhe më vdekjeprurës të sulmit

VIRUS, TROJANS

Virus ose trojans janë programe softuerësh keqdashës të cilët instalohen në sistemin e viktimës dhe vazhdojnë t'i dërgojnë të dhënat e viktimave tek hakeri(Shekhar, Hacking Techniques , 2017). Ata gjithashtu mund të bllokojnë skedarët tuaj, t'i shërbejnë reklamave të mashtrimit, të devijojnë trafikun, të gërmojnë të dhënat tuaja ose të përhapen në të gjithë kompjuterin e lidhur me rrjetin tuaj. BAIT DHE SWITCH

Përdorimi i bait dhe kalimi i teknikës së piraterisë, një sulmues mund të blejë hapësira reklamuese në faqet e internetit. Më vonë, kur një përdorues klikon në reklamë, ai mund të drejtohet në një faqe të infektuar me malware. Në këtë mënyrë, ata mund të instalojnë më tej malware ose viruse në kompjuter. Reklama dhe lidhjet e shkarkimit të paraqitura në këtë teknikë janë shumë atraktive dhe përdoruesit priten të përfundojnë duke klikuar në të njëjtën .

Sondazh (cfarë përdorin më shumë shqiptarët për të paguar)

66% e votuesve përdorin paranë fizike si mënyrën më të shpeshtë për të kryer pagesat e produkteve dhe shërbimeve që blejnë. Mënyra e dytë më e përdorur e pagesës është karta e debitit, me 24% të votave në sondazh, e ndjekur nga karta e kreditit me 8% të votave. Teknologjitë e tjera të pagesave elektronike, si për shembull pagesat me QR Code, janë mënyra për e përdorur e pagesës për 2% të votuesve në sondazh. Ndërkohë, në sondazhin e kryer nëpërmjet LinkedIn, pagesat cash kanë një peshë ndjeshëm më të ulët, me 53% të votave, ndërsa pagesat me kartë debiti më të lartë, me 36% të votave, të ndjekura nga ato me kartë debiti me 9%. Përqindja e votuesve që shprehen se përdorin pagesat e tjera elektronike është afërsisht e njëjtë në të dy sondazhet, në nivelin e 2%.

Megjithatë, statistikat tregojnë se numri dhe vlera e pagesave me kartë janë në rritje të ndjeshme në vitet e fundit në Shqipëri. Sipas të dhënave nga Banka e Shqipërisë, vlera totale e pagesave më kartë për 9-mujorin 2023, arriti në 45.1 miliardë lekë, në rritje me 26.7% krahasuar me të njëjtën periudhë të një viti më parë. Gjatë 9-mujorit, numri total i pagesave me kartë arriti në 10.2 milionë, ndërkohë që për të gjithë vitin e kaluar numri i këtyre pagesave kishte qenë

afërsisht 10.7 milionë. Rritja e fortë e turizmit është një nga faktorët kryesorë që po ndikon në rritjen e shpejtë të pagesave me kartë bankare në ekonominë shqiptare. Të dhënat e INSTAT treguan se numri i shtetasve të huaj që vizituan Shqipërinë u rrit me 32% për 10-mujorin e këtij viti. Rritja e kërkesës së tregut për pagesa me kartë po shoqërohet edhe me zgjerimin e bazës së bizneseve që pranojnë pagesa të tilla. Numri i terminaleve POS për pranimin e pagesave me kartë në mesin e këtij viti arriti në 18 570, në rritje me 14.4% që nga fillimi i këtij viti.

KONKLZIONI

Shërbimet bankare po kalojnë në dixhitale me një ritëm gjithnjë e më të shpejtë dhe, në ekonominë në zhvillim, po përdoren gjithnjë e më shumë nga përdoruesit. Megjithatë, në të njëjtën kohë me këtë progres, aktorët e sektorit financiar po përballen me një rrezik në rritje nga kriminelët

kibernetikë që kërkojnë të sulmojnë sistemet dhe konsumatorët e tyre. Nëse sektori do të vazhdojë të krijojë dhe të ruajë besimin e konsumatorëve në sistemet financiare, ai duhet të ndërtojë mbrojtjen dhe aftësinë e tij për t'u përgjigjur dhe për t'u rikuperuar nga sulmet e mundshme kibernetike.

Qëllimi i këtij studimi ishte të eksploroje strategjitë e të institucioneve financiare të përdorura për të mbrojtur sistemet e informacionit nga kërcënimet kibernetike. Temat kryesore të shfaqura ishin menaxhimi i sigurisë së informacionit, politika e sigurisë kibernetike, menaxhimi i rrezikut dhe strategjia organizative. Gjetjet e këtij studimi tregojnë se institucionet financiare mbrojnë sistemet e tyre të informacionit nga kërcënimet kibernetike përmes menaxhimit efektiv të praktikave të sigurisë së informacionit, zhvillimit të politikave të fuqishme të sigurisë kibernetike, identifikimit, vlerësimit dhe zbutjes së rreziqeve të sigurisë kibernetike dhe zbatimit të një strategjie organizative gjithëpërfshirëse. Mbrojtja e sistemeve të informacionit përmes reduktimit të kërcënimeve kibernetike nga drejtuesit mund të përmirësojë praktikën e tyre organizative të biznesit. Drejtuesit e institucioneve financiare mund t'i përdorin gjetjet e këtij studimi për të ndikuar në ndryshimet pozitive sociale përmes uljes së dukurive të shkeljes së të dhënave, ruajtjes së informacionit konfidencial të konsumatorëve dhe uljes së rrezikut dhe kostove të vjedhjes së identitetit të konsumatorit.

Siguria e të dhënave është shumë e rëndësishme për mbrojtjen e informacionit të klientëve dhe për sigurinë e sistemeve të tyre kompjuterike.

Institucionet financiare ruajnë një sasi të madhe të të dhënave të ndjeshme, përfshirë informacionin personal, financiar dhe të llogarive të klientëve. Siguria e këtyre të dhënave është kritike për të parandaluar aksesin e paligjshëm, keqpërdorimin dhe vjedhjen e identitetit.

Gjithashtu, debatet mbi sigurinë kibernetike dhe të të dhënave në sektorin financiar duhet të shoqërohen dhe të përfshihen në diskutime për mbrojtjen e të dhënave dhe përdorimin e përgjegjshëm të të dhënave personale. Politikat dhe rregulloret për mbrojtjen e të dhënave nuk mund të jenë të suksesshme nëse sistemet e informacionit dhe të dhënat që ato përmbajnë nuk janë të mbrojtura kundër aksesit dhe keqpërdorimit të paautorizuar. Kornizat rregullatore duhet t'i kërkojnë sektorit financiar të zbatojë standardet e duhura të sigurisë së informacionit dhe të dhënave që sigurojnë ofrimin e besueshëm të produkteve dhe shërbimeve të sektorit, përpunimin e sigurt të të dhënave nga sistemet e tij dhe përdorimin e përgjegjshëm të të dhënave personale.

Përgjithësisht, institucionet financiare duhet të kenë një qasje proaktive dhe të vazhdueshme ndaj sigurisë së të dhënave. Ato duhet të punojnë në partneritet me autoritetet rregullatore dhe të marrin masa të nevojshme për të përballuar rrezikun e sigurisë dhe për të mbrojtur të dhënat e klientëve dhe të institucionit.

REFERENCAT

1. The Atkinson, S. (2019, JULY 09). Reasons Every Organization Needs Cloud Security. Retrieved from Reasons Every Organization Needs Cloud Security: B.Rex. (n.d.). Information Systems and Technology Innovations. Information Systems and Technology Innovations.
2. James, L. (2018). Making cyber-security a strategic business priority. Network Security, 2018, 6-8. doi:10.1016/S1353-4858(18)30042-4
3. Schneider, F. B. (2018). Impediments with policy interventions to foster cybersecurity. Communications of the ACM, 61, 36-38. doi:10.1145/3180493
4. Copeland, M. (2017). Cybersecurity: How security vulnerabilities affect your business. Cyber Security on Azure, 3–31. doi:10.1007/978-1-4842-2740-4_1
5. Banham, R. (2017). Cybersecurity: A new engagement opportunity: An AICPA framework enables CPAs with cybersecurity expertise to perform new services for clients. Journal of Accountancy, 224(4), 28–

32. Retrieved from <http://www.aicpa.org/Pages/default.aspx> 6. ENISA. (2019). National Cyber Security Strategies.7. 7. Shekhar, A. (2017, November 3 30). Hacking Techniques. Retrieved from Hacking Techniques 8. Smith, B. (2013, 12 01). ETHICAL HACKING: A TECHNIQUE TO ENHANCE INFORMATION SECURITY. Retrieved from ETHICAL HACKING: A TECHNIQUE TO ENHANCE INFORMATION SECURITY 9. Revista Monitor 10. Banka e Shqiperise (te dhena)

DATA PROCESSING OF MONTHLY PRECIPITATION AND RELATED ERRORS IMPACT ON SPI FINAL OUTPUTS

Petrit Zorba

Department of Meteorology, Institute of Geoscience, Polytechnic
University of Tirana, 1001 Tirana, Albania, petrit.zorba@gmail.com

Elsuida Hoxha

Grove School of Engineering, The City College of New York, NY 10031,
United States of America

Abstract

In this paper, the main objective is to present the impact of different time frames caused by non-equal month day number that impacts the base series of data precipitation and consequently the final output of SPI index values provided by applying different models used for such purposes. Considering the climate characteristics of the Mediterranean Climate and the Continental Humid Climate by using different meteorological station data is attempted to find out the differences that exist between different length of month based to the Gregorian calendar and the new approach by using data referring to the same 31 days length for all months by doing the appropriate modification. The problem is analyzed not only in the context of time differences but also in the values of amount of precipitation that are modified when time frame changes. The main objective is related with the fact that the final SPI index values processed by the new methodology applied on data base jumps up and down by one category the SPI values, by getting such change on 5% to 7% of the whole data outputs. Those significant change impact the right evaluation of wet or drought periods and has to be taken in consideration. In other side the conclusion leads to necessity for further modification in the SPI assessment methodology for drought or wet periods.

Keywords: *Drought, SPI index, SPI errors, meteorology, Albania.*

Introduction

Different types of errors are analyzed in scientific papers^{10,11,12,14} related to the final SPI output values provided by using different models (software), different length of data series, change suggested in the methodology, etc., but only one fundamental aspect is never checked and analyzed in the literature as published until nowadays; that related to data base series of precipitation provided by months with different time frame. Of course, all studies use the Gregorian calendar as base of analysis for any type of statistical analysis or other purpose, but let's say forget that different time length on the different months which incorporate also different values of analyzed element whatever it is. On such context this paper is focused on the field of meteorology and especially how the difference of such time frame between various months is reflected on the amount of precipitation and consequently further in the final SPI values.

Methodology and Data base elaboration consist in analyzing the monthly and daily data of meteorological stations part of different type of climate, in Albania characterized by Mediterranean Climate and Central Park of NY in USA, part of Continental Humid Climate, observed in conformity with WMO standards. Other than that, the lengthiest data series of monthly precipitation of 154 years for Central Park station (1869-2022) is processed for a deep analysis related to the main objective of this study – impact of different length of the various months in precipitation amount and SPI final output. For the SPI evaluation is used the RDIT model⁵.

Mediterranean Climate - It should be taken into consideration the fact that during a year in the conditions of the "Mediterranean Climate" of Albania, but not only, a number of days with precipitation above the 0.1 mm threshold of 90 to 140 days or about 25 to 38% of the time are recorded yearly (according to the Climatic Atlas of Albania¹⁵). As for days with precipitation over ≥ 10.0 mm, these values range from 30 to 80 days per year, or expressed as a percentage from 9% to 22% of the annual time.

Moreover, this number of rainy days has a non-homogeneous distribution during the year. In the following, table No.1.1 shows the distribution by month of the indicator of the number of days with rain over the territory of Albania, where it is evident that the months of the cold period have higher values,

while those of the warm period have lower values. So, in a month with 31 days such as December or January, there is a possibility of rainy days on 10-11 days or 30% of the monthly time, while in July and August this is recorded in 3 to 4 days or around 10% of the monthly time.

Table No.1.1 - The index of rainy days number over the threshold 0.1mm in Albanian territory.

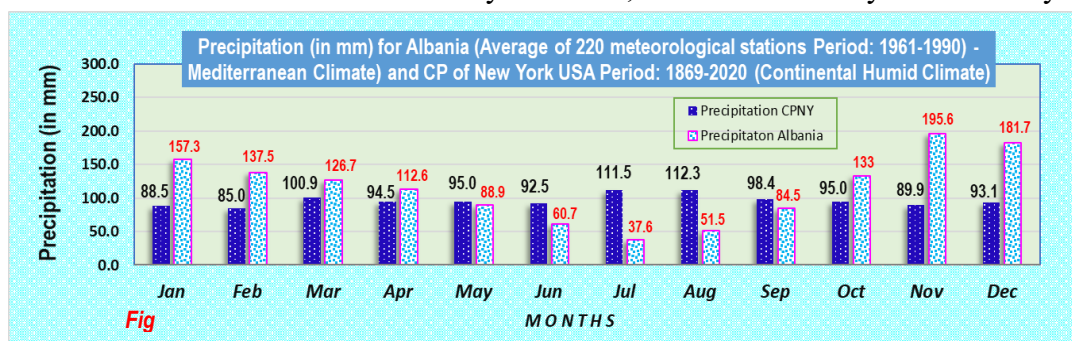
Month		I	II	V		I	II	III	X		I	II
Average of rainy days number	0.2	.9	0.3	0.2	.0	.0	.9	.2	.5	.8	1.0	1.2

Without further ado, we also take into consideration the amount of observed rainfall, which is also different from month to month. However, if we take into consideration the absolute maximum values of 24-hour (daily) precipitation, they in themselves mark a size that, compared to the annual values on a national scale, constitutes a value from 13 to 31% in certain cases, or compared to the month where they occurred constitute values that fluctuate in quite wide limits from 61% as an average of all cases (220 measurement sites) to 607% as a special case, as this is reflected below in table No.1.

Table No.1.2 - Presentation of the cases with the maximum absolute 24-hour rainfall values (referred to 220 meteorological measurement sites) for the period 1961-1990 in (mm) and in (%), for the territory of Albania, their average values for each month on a national scale, as well as average values of maximum absolute precipitation for all measurement sites by month and year given in (mm) and in (%).

Month	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Annual
R. Max. Abs. ²⁴ (mm)	278.6	272.8	214	228.7	232.3	183.5	136.5	312.5	330.5	382	332.3	420.4	420.4
R. Max. Abs. ²⁴ (% / month)	177%	198%	169%	203%	261%	302%	363%	607%	391%	287%	170%	231%	31%
R. ave. Monthly (mm)	157.3	137.5	126.7	112.6	88.9	60.7	37.6	51.5	84.5	133	195.6	181.7	1362.9
Ave. R. Max. Abs. ²⁴ . (mm)	106.1	95.4	85.5	78.6	80.8	70.9	56.7	77.3	100.8	141.2	134.9	110.3	171.9
Ave. R. Max. Abs. ²⁴ . (% / mon.)	67%	69%	67%	70%	91%	117%	151%	150%	119%	106%	69%	61%	13%

This information regarding the importance that a day can have as a duration or a value in itself of a day's rainfall, of course directly or indirectly

shows the weight that a duration of a day (24 hours) with rainfall has, which with the value it carries, it can be decisive in quite a few cases in the monthly total of

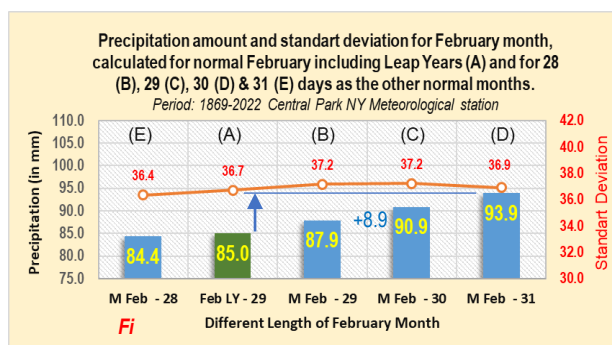
precipitation, which will then serve as an "input" in the calculation of the SPI indicator. Of course, when the difference is more than one day i.e. 2 or 3 days then it is understandable that the importance and weight of the impact is magnified by doubling or tripling. This is even more so when it comes to the month of February, which coincides with the winter season and the period with more precipitation in reference to the Albanian or Mediterranean Climate. For a general idea how is the ongoing of atmospheric precipitation during the months for Albania and CPNY meteorological station in the figure No.1.1 are presented graphically all the respective data, showing a clear change during the summer time for Albania - Mediterranean Climate, where are observed less rain and in other side the maximum amount of precipitation for that of CP NY, USA part of Continental Humid Climate.

Continental Humid Climate - As for February 29 of the leap year, it is good to consider a station with a long series of meteorological observations. Therefore, in a detailed analysis of the data of the meteorological station "Central Park", NY, it was found that for a long period of observations of 154 years (1869-2022), 37 years turn out to be leap years, where 13 of them have rainfall values registered, or 35% of cases. Actually, there should have been 38, but the year 1900 which should have been a leap year (the month of February with 29 days) due to a correction provided by a rule (where any year that is fully divisible by 4 is a leap year, except of years that are divisible by 100, but these century years are leap years in that they are divisible by 400. For example, the years 1700, 1800 and 1900 are not leap years, but the years 1600 and 2000 are leap years) that is a normal year with the month of February having 28 days.

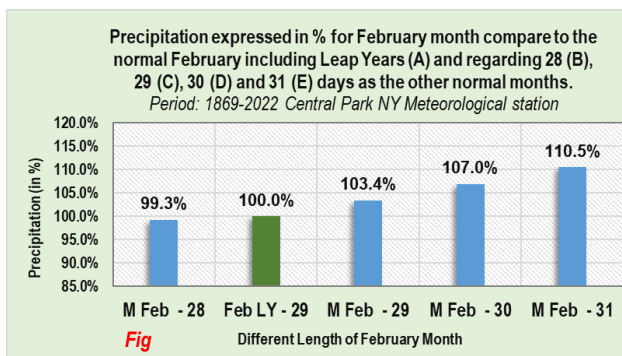
It should also be said, based on an analysis of the entirety of a series of 154 years of data from the said meteorological station "Central Park", NY, that if we would add to 28 days of the month of February the 3 following days, which correspond to the month of March, to make it a month with 31 days, a different situation of monthly rainfall values will result for February. We must know and say that these days, each separately, are characterized by precipitation in about 36% of cases (referred to the 154-year series), so then for 3 additional days of time there would almost certainly be an average of one day plus with precipitation for every year, for this "new month" of February, composed by 31 days.

Three days with or without rain, added to a month of February with 28 days, to make it 31 days, can of course be associated with a certain probability;

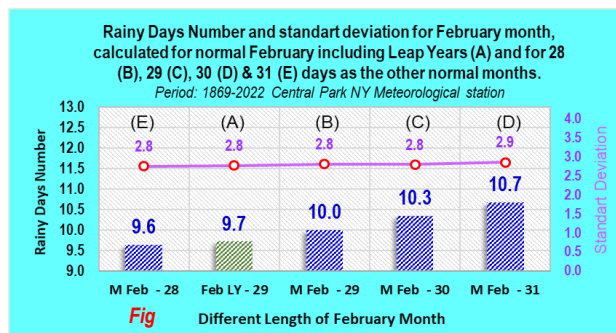
or if we assume 50 to 50, but of course we must know that there are also cases when rainfall can have quite high values and then the situation changes. However, the judgment should not be limited only to this element, since three "added" or "missing" days, in the series with data according to months, are also associated with certain values of air and soil temperatures, wind, solar radiation, evaporation, etc., which obviously cannot fail to have their influence on the humidity or drought situation and the respective indicators calculated afterward. Although to a lesser extent than the case when we treat the month of February with two or three days difference with other months with 31 days, even months with 30 days have a direct or indirect impact due to a change with a duration of one day versus months with 31 days, due to the prevailing weather situations in these days "added" or more precisely "missing" in the classical time system used in calculations until

today in widely different sectors including the field of meteorology. Specifically, for the meteorological station of Central Park of NY, the graph given in figure No.1.2 resulted; where for the month of February the heights of atmospheric precipitation have been analyzed for this month entirely with only 28 days, the basic month of February according to the Gregorian calendar where once in 4 years the month is with 29

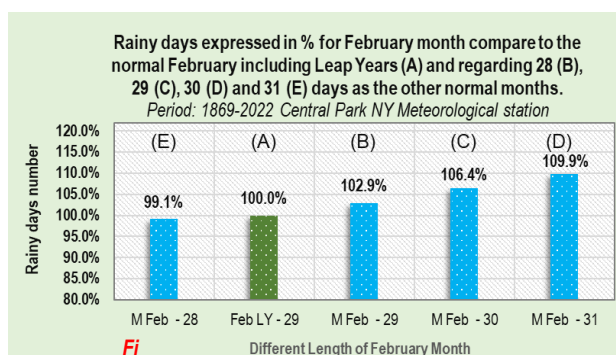
days, the month of February entirely with 29 days, the month of February with 30 days as and that on 31 days. A small variability is noted in the standard deviation

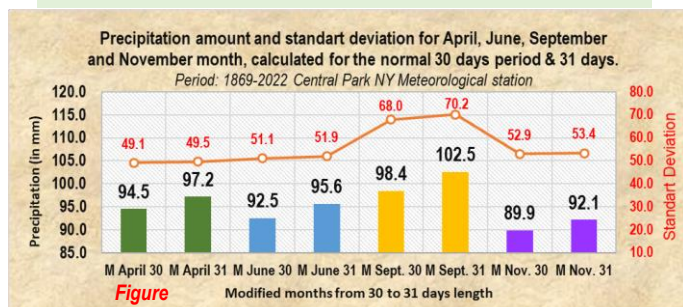
values. Even the day 29 February for the leap year reflect an impact in the quantity of precipitation when is compared a February with only 28 days and the normal February with one day plus for the cases of leap years, as presented on the graph of figure Nr.1.2.

An increase of +8.9 mm in the value of precipitation can be clearly distinguished when going from a month of February with 28 days (considering the leap years when it has 29 days once in 4 years), to that with 31 days or expressed in %, this change amounts to about +10.5%, as shown in the graph given in figure

No.1.3.

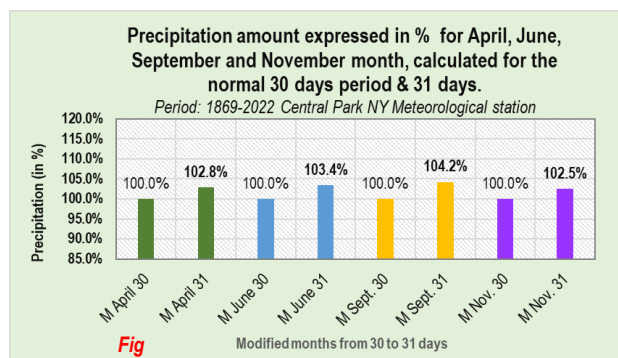

The analysis was continued with the number of days with precipitation above the threshold of 0.1 mm, where the data presented in the graph of figure No.1.4 show a gradual increase when moving from the month of February with 28 days to that with 29, 30 and 31 days.

All data are also associated with the value of the standard deviation indicator. Meanwhile, the days with precipitation above the 0.1mm threshold reach a difference of +1 day or about +9.9%, as shown graphically in figure No.1.5.

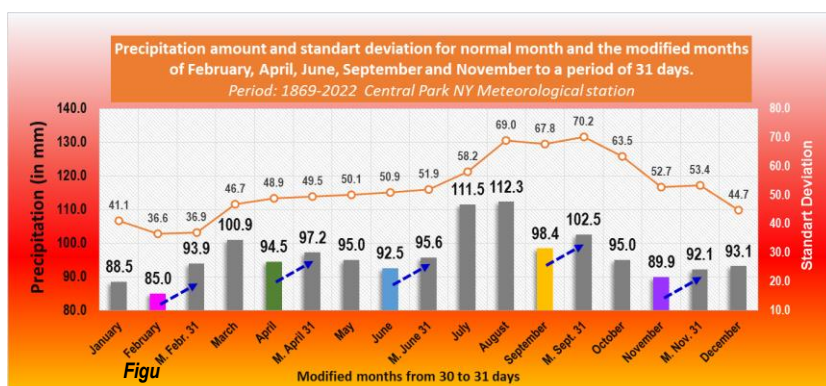
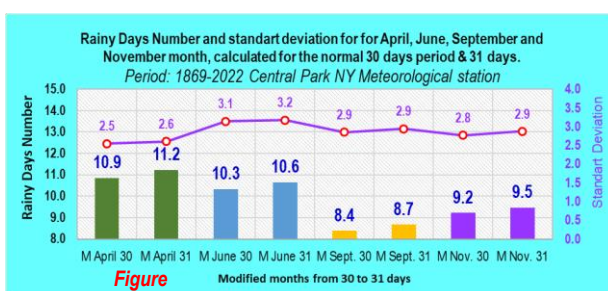
Meanwhile, a smaller variability of course compared to those of February is also preserved

for other months with 30 days, such as the months of April, June, September, and November, when they are calculated by adding only one following day and converting them into months with 31 days. In the graphic representations given in figure No.1.6, the data show the values of these changes both in relation to the height of the precipitation and the values of the standard deviation.

The values of these changes for the height of precipitation expressed as a percentage are presented in figure No.1.7, while in figure No.1.8 the changes are presented in relation to the indicator of the number of days with precipitation above the 0.1 mm threshold.

Thus, in summary of what was presented above, all this means that the days added for the month of February from the climatic point of view are more likely to resemble the month of March than the month of January. Likewise, one-day increments at the end of April, June, September, and November are more likely to be more similar

to the following months of May, July, October, and December. In this context, looking at the annual progress of

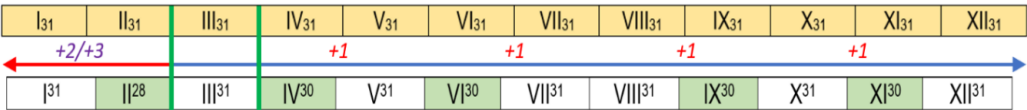
precipitation from one month to another for the Humid Continental Climate of the Central Park station of NY, it is not that there is any marked variability in precipitation from one month to another, while in the Mediterranean Climate the transition from June to July is more likely to offer a drier month with less rainfall than June. So, the added day is more likely to be rainless than rainy. Despite this, an additional day from December to the end of November is more likely to be rainy.

In all cases, the addition of days for the month of February with +1, +2, or +3 days or for months with 30 days with only +1 days, naturally referred to the first day or days of the following month.

Of course, the change and addition could also be made by referring to the previous values of the beginning of February, that is, the last 3 days of January, or the last day of March, May, August, and October, adding it to the months of April, June, respectively, September or November where the dominant characteristics of the previous months would gain an advantage.

As it can be thought in advance and in this situation, we would have an increase in the values of the number of rainy days and their height

Figure No.1.10 - Schematic view of duration of various month of the year by converting them from 28, 29, and 30 days to 31 days, maintaining as reference point the date

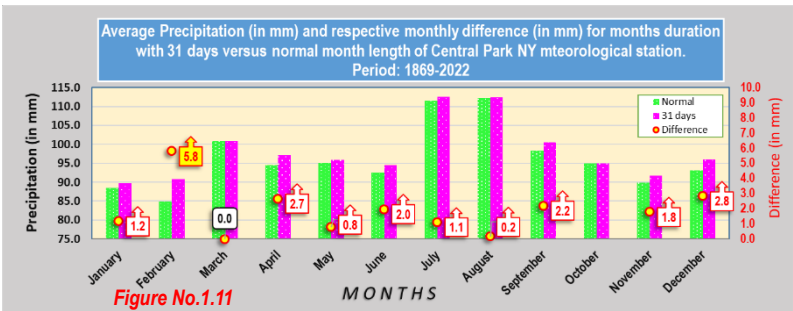

according to the respective months, after converting and making them 31 days.

The presentation together of all the months calculated with 31 days as well as those that are normally 31 days (gray color) are given graphically in figure No.1.9, where the corresponding months with 28 or 30 days are also presented in different colors from those with 31 days as well as the corresponding values of standard deviations.

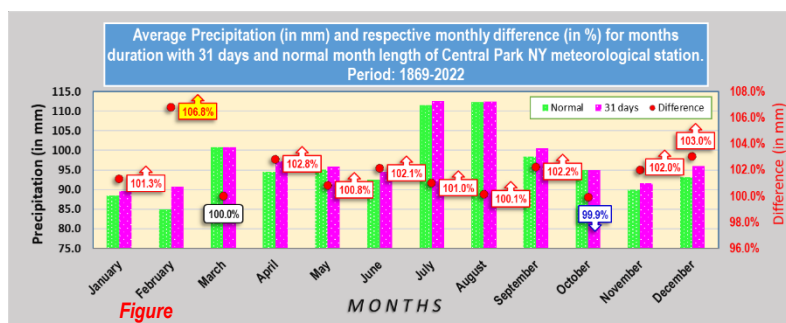
However, it should be noted that during this modification by adding 2 or 3 days to the month of February from those of March and one day

to the months of April, June, September, and November from the following months of May, July, October and December, of course, the corresponding rainfall values of these days belong to these months themselves, having a duplication, let's say.

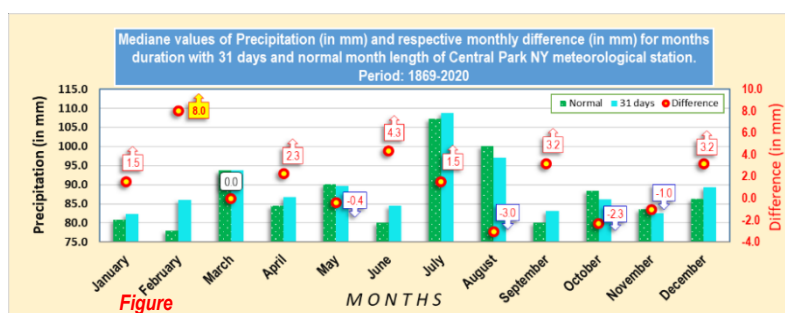

A new approach to convert all months to equal 31 days length with less time shifting. - In order to avoid the above-mentioned problem (duplication), the procedure was carried out starting from March 1 onwards with the addition of only one day for the months of April, June, September and November, as shown in figure No.1.10, thus ending the year with +4 days, while for the month of February to make it 31 days, it was proceeded by going back in time and taking 2 or 3 days from the month of January and then the month of January by supplementing it with 2 or 3 days of the previous month of December of a year before. This way we have a more balanced annual stretch starting 2 or 3 days earlier (this in relation to the leap year) and ending the year 4 days later. This enables March to be stored as the base reference month (as well as 31 days), while all other months (less than 31) are converted to 31 days.

The month of March (with 31 days) remain a solid column and the same for both series of data. During this month the spring equinox occurs

between March 19 and 21. This month generally marks the beginning of vegetation (growing season) in most countries (north hemisphere). The increase in the duration of the day compared to the night is also noted as well in this month.

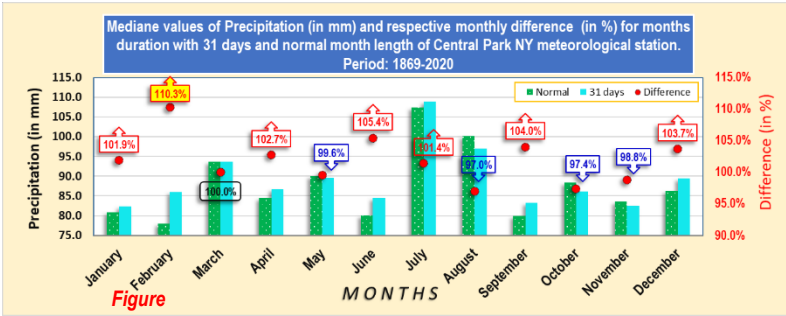

Thus, the changes with +1 day of the following months, April and then June and September, do not shift much in time: only +1, +2 and +3 days respectively, but also

is shifting of -2/-3 days for January. However, the only one month of December, which is characterized still by an interference of data from one year to another, and which is generally the months of the winter season, with low temperatures, high precipitation including snow sometimes and somewhere, low levels of

evaporation, although do not present any drought problems will be treated separately.

In the graph given below in figure No.1.11, the precipitation data for the New York Central Park meteorological station are presented, referring to the multi-year period 1869 - 2022. The graph clearly shows an increase in the

precipitation values for the month of February with +5.8mm. The data of precipitation differences expressed in %

of these changes comparing the "new months" with the basic ones given in figure No.1.12 show the value of 106.8% for the month of February with 31 days, while the other 4 months (out of 30 done with 31 days) April, June, September and November were characterized by an increase that reached the figures of 102.0% to 102.8%.

Table No.1.3 – SPI index classification	
SPI values	Classification
+2.0 and more	Extremely wet
+1.5 to +1.99	Severely wet
+1.0 to +1.49	Modera tely wet
-0.99 to +0.99	Near normal
-1.0 to -1.49	Modera tely dry
-1.5 to -1.99	Severel y dry
-2 and less	Extrem ely dry

In addition to the data referring to the multi-year average value of precipitation and the mean square deviation, the values referring to the median were also calculated for these series, which are presented in the graph of figure No.1.13, where an increase of +8.0 mm for the month of February stands out.

The data of changes expressed in % presented in the graph of figure No.1.14 highlight a change of +10.3% for the month of February and +2.7% for the month of April, +5.4% for the month of June, +4.0% for the month of September as and a decrease of -1.2% for the month of November.

Meanwhile, the months of

May with -0.4%, August with -3.0% and October with -2.6% have suffered a slight decrease. Of course, the increase in the values of the months of December and January is understandable, since their time span includes additional days between each other as well as corresponding to a rainy period such as the winter season for the northern hemisphere.

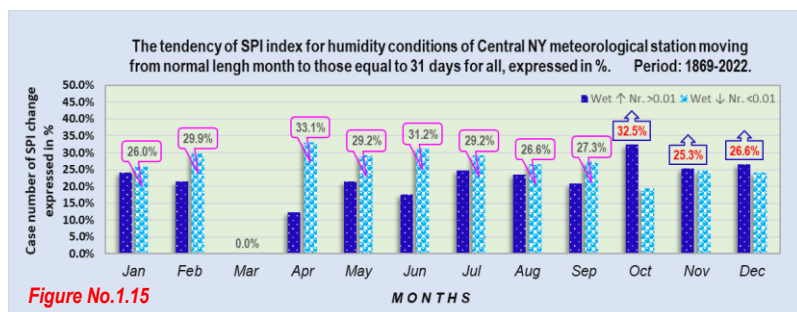
SPI calculation and difference between the 2-month types

Using the RDIT software for SPI calculation and the reference data of the SPI index according to the classification into different categories of dryness or wetness, as defined by McKee et al. in 1993, shown in the attached Table No.1.3, are processed various option to see and find out the difference provided by this time frame modification of data base from classical one to them of all month with 31 days length.

Concluding this analysis, it is more than clear that a month of February with fewer days from any point of view has less precipitation and therefore when it comes to evaluating the drought or the state of humidity theoretically but also practically with the data of months with 28 days, this will result relatively less wet, affecting the other data of the rainfall series when it comes to the calculation of SPI drought indicator values. Therefore, it is necessary to keep this fact in consideration, just as the impact on the drought assessment for the other 30-day months April, June, September and November cannot be avoided, since when converted to 31-day months they are more likely to have a more rainfall value within them, and therefore this cannot be without influence on the evaluation of the SPI drought indicator for these months.

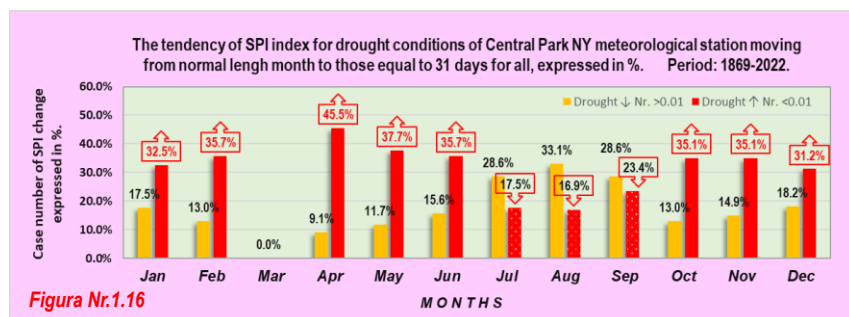
The trend of the change of the calculated values of the SPI indicator with the RDIT program for the moisture-biased categories (with only

SPI values >0.0 changing) showed that there is a predominance with more cases of increased values of this indicator (i.e.

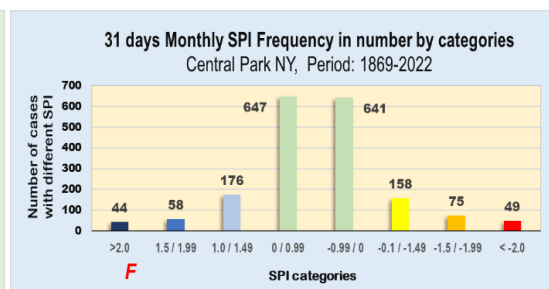
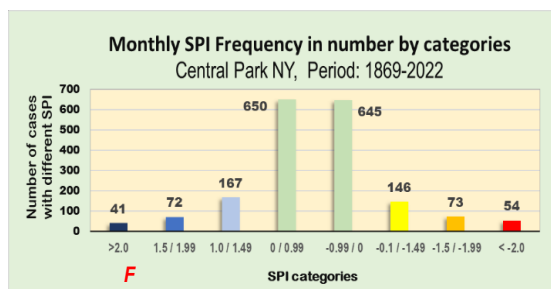

higher SPI values) for periods (or "new months") with 31 days (in blue), compared to the values of the classic months: October, November and December; while the number of cases with decreasing values of the SPI indicator is always higher for the wet categories (with SPI >0) (light blue in the graph) for all other

months. This situation is also illustrated with the graphic view in figure No.1.15.

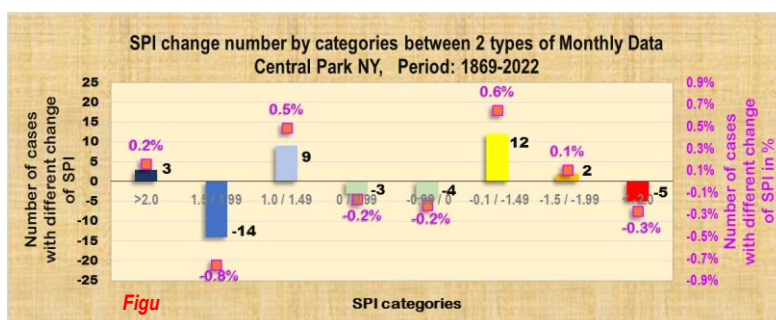

The trend of change of SPI values for drought (for drought-leaning categories with SPI <0) shows that there are more cases with increased or accentuated drought for the periods "new months" with 31 days, against the values of classic months, for almost all months of the year (red in the graph) except for July, August and September, where the number of cases (changes) with SPI values for drought with the downward trend is lower than the upward ones, given graphically in figure No.1.16. In this analysis are processed also the SPI data, that are part of the category near normal (-0.9 / +0.9), just to see the tendency of all

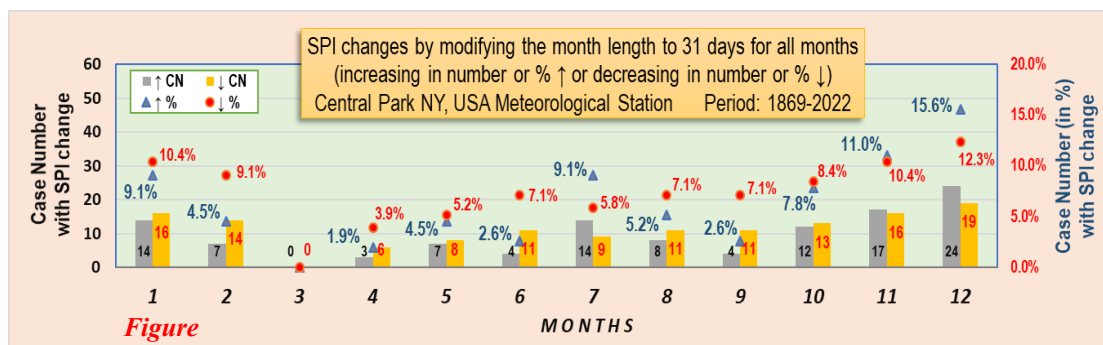

data.

In this analysis, the values of the frequency of the SPI indicator by categories were treated and calculated, based on the 154-year period

for the basic/classic months as a time duration given in figure No.1.17, as well as those calculated for the new series with data based on months with the same duration of 31 days, presented in figure No.1.18. The differences between the cases according to the two products obtained are presented in the graph given in figure No.1.19, where a decrease in the wet cases of the group with $SPI=1.5 / 1.99$ and an increase of the group with the drought indicator with $SPI= -0.1 / -1.49$ is

noted clearly and expressed in number of cases and in percent values.

An estimate for skips from one category to another or more when switching from applying the methodology in a standard way to that referring to new months with all 31 days, resulted in the number of SPI estimates in a given

Table No.1.4 – The number of cases of SPI values that jump up and down by modifying the month length to the new one equal for all to 31 days for different year period.

category crossed or skipped in a category level above or below according to the degree of separation of SPI as in the graph given in figure No.1.20 including the respective values in percent.

Year period			Period: January - November			Period: February – December		
n	ump up or own	n %	n	ump up or own	n %	n	ump up or own	n %
114		.2 %	90		.9 %	100		.4 %
34		.3 %	15		.2 %	18		.4 %
600		6.6 %	489		0.6 %	476		9.9 %
848	otal	00 %	694	otal	1.7 %	694	otal	1.7 %

Considering that the months of January and December, depending on how you look at the situation, have interfered data if taken together; then it is best to analyze the month of December or January separately. Thus, from January to November, of course, except for the month of March, which has the same series of 31-day rainfall data and the same start and end date in both analyzed cases and does not present any difference in values of SPIs obtained, the other months show cases with changes in the values of SPIs obtained when looking from the basic methodology to the one referred to a series where the months are all equal in duration to 31 days. From the total of 1848 data of Central Park NY meteorological station, it turned out that are 114 cases with exceeding the category referring to the table No.1.5 and increasing the SPI value or (6.2% of the cases), while in 134 cases there is a decrease or jump down (7.3% of the cases), while in the rest of the cases 1600 or 86.6%, the changes are small, but they do not cross the category and fluctuate inside the same category. For a further clarification, this analysis was limited only to the period from January to November or February to December the data show values of 4.9% increase and 6.4% decrease in cases where it was verified that the categories of values obtained according to the methodology were exceeded by month with 31 days against that base, as shown in the following table No.1.4.

The changes or anomalies in certain cases mark extreme values that are from +1.8 to -1.2 for SPI categories related to humidity compared to SPI values normally calculated according to classic months and also fluctuate from 2.6 to -2.3 for SPI values that have to do with the assessment of drought. These deviations of the calculated SPI values clearly show a high error, when it comes to the evaluation of both drought and wet periods, simply as a result of using rainfall data that refer to months with different durations (time frame). At the end has to be noted that also few cases only 11 in total or 0.6 % of the whole data are observed with jumps even by 2 categories on the values of SPI outputs, by comparing the outputs data of the 2 analysis, so moving from the classical use of atmospheric precipitation data of the normal month calendar to the new one with all month with 31 days.

Conclusions

1 - SPI index based on the methodology proposed by McKee et al. in 1993 and calculated by different models incorporate an important error related to the difference in month length that accompanies the precipitation amount, which after the change as well as consequently impact the final SPI outputs.

2 - An approach to convert the months less than 31 days to the same length of 31 days for all the months provided other SPI output that of course leads to values more realistic and easier to judge and compare between different months.

3 - Comparing the errors provided by other factors analyzed by different authors and our previous papers shows that this type of error provides the highest level of deviation or let's say anomalies.

4 - This analysis confirms the necessity to undertake other ways and get a new approach for a more correct methodology for the evaluation of the SPI index.

References

1. "Standardized Precipitation Index User Guide", WMO-No. 1090 © World Meteorological Organization, Geneva 2, Switzerland, 2012.
2. Sabău Nicu Cornel "Comparative study regarding performance of some software for the calculations of the standardized precipitation index (SPI)", University of Oradea, Faculty of Environmental Protection, 2014, Romania.

3. Hong Wu, Michael J. Hayes, Donald A. Wilhite, and Mark D. Svoboda "The Effect of the Length of Record on the Standardized Precipitation Index Calculation", National Drought Mitigation Center, University of Nebraska, Lincoln, NE 68583-0728, 2014, USA.
4. "Guide to Instruments and Methods of Observation" Volume V – Quality Assurance and Management of Observing Systems, WMO-No. 8, 2018.
5. AGRIMETSOFT homepage, <https://agrimetsoft.com/calculators/Index> of Agreement, last accessed 2023/09/18.
6. "Estimation of the error in the measurement of atmospheric precipitation and the correction coefficient due to evaporation" / "Vlerësimi i gabimit në matjen e reshjeve atmosferike dhe i koeficientit të korrektimit për shkak të avullimit", P. Zorba, "Buletin Mujor Klimatik / Monthly Climate Bulletin" Nr.79 (p.39-47) & Nr.80 (p.35-46), 2023, UPT- IGEO, Tirane, ISSN 2521-831X.
7. Zorba, P., Hoxha, E. (2024). "A New Approach for Drought Evaluation by Using the SPI Methodology" - DOI https://doi.org/10.1007/978-3-031-48933-4_29 Print ISBN 978-3-031-48932-7, Online ISBN 978-3-031-48933-4. Published on 10 January 2024 by Springer, Cham.
8. DrinC homepage, <https://drought-software.com>, last accessed 2023/09/18.
9. SPI Generator homepage, <https://drought.unl.edu/monitoring/SPI/SPIProgram.aspx>, last accessed 2023/09/18.
10. Zorba P.; Hoxha E.: "Comparative Analysis of SPI Errors Generated by Software Tools Using Data Series of Different Lengths for Meteorological Stations in Mediterranean and Humid Continental Climates" Monthly Climate Bulletin / Buletini Mujor Klimatik, V.7, Issue Nr.73, page 24-30, January 2023, ISSN: 2521-831X.
11. Zorba P.; Hoxha E.: "A novel model for Standardized Precipitation Index (SPI) analysis and the calculation of errors produced by various software programs using meteorological data from stations of diverse climate types", Monthly Climate Bulletin / Buletini Mujor Klimatik, V.7 Issue Nr.75, page 22-31, March 2023, ISSN: 2521-831X.
12. Zorba P.; Hoxha E.: "Drought SPI Index, highly impacted by precipitation measurement errors, especially in extreme weather event" Monthly Climate Bulletin / Buletini Mujor Klimatik, V.7 Issue Nr.81, September 2023, ISSN: 2521-831X.
13. R. Arlery, H. Grisollet, B. Guilmet, "Climatologie – Méthodes et Pratiques" Gauthier-Vilars Éditeur, Paris - Bruxelles – Montréal, 1973.
14. Zorba P., Hoxha E. "Impact of Methodological Variations on the Standard Precipitation Index: A Focus on Rainfall-Deficient Scenarios", *Journal of Integrated Engineering and Applied Sciences*. 2024; 2(1); 48-57.
15. ISSN: 2960-2661 DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10884229>

16. “Climatic Atlas of Albania”, Tirana, 1988, IHM, Academy of Science of Albania.

DELIKUENCA E TË MITURVE DHE TRAJTIMI PENAL NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË

Klejvis Hoxha

International University of Struga k.hoxha19@eust.edu.mk

Abstrakt

Të miturit shpeshë herë kryejnë vepra penale, ndonjëherë pa e kuptuar rëndësinë e saj, por faktorë të ndryshëm ndikojnë që ata të ndërmarrin këto veprime. Vitet e fundit deliktet e të miturve kanë pasur një rritje të konsiderueshme, gjë e cila ka bërë që institucionet ligjzbatuese të ndërmarrin masa dhe t'i kushtojnë rëndësi këtij fenomeni.

Krimet e kryera prej të miturve, janë të lidhura ngushtë me faktorë të ndryshëm si ato ekonomike, sociale etj. Familja dhe mjedisi arsimor kanë një rol kyç në formimin edukativ të një të mituri që ai mos të ketë sjellje devijante. Pra qëllimi është parandalimi i zhvillimit të faktorit kriminogjen tek të miturit por jo vetëm, qëllim tjetër është dhe luftimi i tij tek të miturit që kanë kryer vepra penale.

Republika e Shqipërisë ka ndërmarrë masa për këta të mitur, duke krijuar ambiente të posaçme për vuajtjen e dënimit, i cili më shumë ka rol riedukues. Pra, qëllimi i këtij institucioni është që këta të mitur të mos bëhen recitivist në të ardhmen, por të jenë persona me integritet të plotë dhe zbatues të ligjit.

Sipas të dhënave statistikore nga burimet zyrtare të Policisë së Shtetit, në dhjetevjecarin e fundit, ka patur një numër të konsiderueshëm të miturish që kanë kryer vepra penale, ku shumica prej tyre janë riedukuar në institucionin përkatës.

Fjalë kyçe: *i mitur , sjellje devijante, riedukim, zbatim i ligjit*

HYRJA

Ditët e sotme kriminaliteti është kthyer në një problem tejet shqetësues për shoqërinë, por me kalimin e kohës dhe periudhave të ndryshme, janë bërë përmirësime në trajtimin e tij. Kriminaliteti është një dukuri negative dhe e rrezikshme, ku për të cilin gjithnjë jemi në luftë për ta parandaluar.

Krim nuk kryejnë vetëm personat madhor, por edhe të miturit. Pamvarsisht nga shkalla e rrezikshmërisë së një veprë penale, gjithmonë të miturit janë dënuar në formë më të butë në krahasim me personat madhor. Një tjetër shqetësim është se numri i veprave penale të kryer nga të miturit është gjithnjë në rritje. Ndaj si institucionet ashtu dhe shoqëria, i ka kushtuar një kujdes dhe vëmendje të theksuar sjelljeve të të miturve.

Faktorët që ndikojnë që këta të mitur të kryejnë një vepër penale, janë të shumtë dhe të ndryshëm në natyrë, ndaj gjithnjë kriminologjia është marrë me studimin e ketyre faktorëve me qëllim që këta të mitur të mos ndikohen prej tyre. Ndersa sistemi i drejtësisë ka krijuar masa më të buta për vuajtjen e dënimit të këtyrë të miturve, duke krijuar ligje më të buta por edhe institucione enkas për ta, me qëllim që të rehabilitohen edhe të edukohen.

Përgjatë këtij studimi do të vihen re faktorët, analizën e tyre si dhe trajtimi juridiko-penal i të miturve në Republikën e Shqipërisë.

METODOLOGJIA E STUDIMIT

Për realizimin e këtij punimi janë përdorur dy metoda:

Metodë analizuese e faktoreve ndikues. Perzgjedhja e literaturës që mund të ishte e vlefshme për këtë studim, ku duke marrë informacione nga botime të ndryshme, kam arritur të analizoj këto faktor si dhe të dal në një përfundim.

Metoda statistikore. Janë kërkuar informacione statistikore në 12 Drejtoritë Vendore të Policisë së Shtetit, në lidhje me numrin e të miturve që kanë kryer vepra penale gjatë dhjetëvjeçarit të fundit. Me pas këto statistika janë analizuar dhe krahasuar mes viteve por edhe mes qarqeve.

1. KUPTIMI I NOCIONIT DELIKUENCA E TË MITURVE

Nocionin “i mitur” e kemi hasur shpeshë here, si në literature të ndryshme, dokumentar, në përditshmëri etj, Me fjalën “i mitur” ne kuptojmë një person i cili nuk ka arritur akoma moshën e pjekurisë, pra një fëmijë. Këtë nocion do ta ezaurojmë në konceptin kriminologjik, ku i mitur konsiderohet cdo persohen që nuk ka mbushur moshën 18 vjec.

Ndërsa me nocionin “delikuencë” kuptojmë përgjithësisht shprehjet, sjelljet dhe veprimet e përsëritura të të miturve që bien ndesh me moralin, zakonet dhe ligjet e mjedisit ku jetojnë. Nga ana historike, delikuenca e të miturve është e vjetër sa edhe vetë njeriu dhe shoqëria. Delikuent quhet ai që ka sjellje të përsëritura devijuese, që kryen vepra penale, duke shkelur kështu normat ligjore në fuqi.¹

Pra konkretisht me Delikuenc të të miturve kuptojmë të gjitha sjelljet e të rinjve që nuk janë në pajtim me normat e shkruara dhe të pashkruara të sjelljeve shoqërore.² Këta të mitur që kanë kryer këto sjellje, janë persona të moshës 14 – 18 vjecë, por në fakt kjo sjellje nuk nis që në këtë mosh. Ka studime që tregojnë se të miturit e krijojnë sjelljen e tyre asocial që në moshën e pubertetit, pra 11 – 14 vjec. Kryesisht sjellja asocial që këta të mitur krijojnë, ka të bëjë me mosdurimin, sharje , ofendime, mosbindje etj.³ Këto sjellje mund të jenë zanafilla e një sjellje delikuede e cila mund të arrij deri në kryerjen e një vepr penale të rëndë.

Delikuenca është një dukuri shoqërore komplekse, njohja e plotë e së cilës kërkon një studim shkencor multidisiplinar. Delikuenca gjithmonë ka ekzistuar dhe është shfaqur ku më pak e ku më shumë, varësisht nga ndryshimet në shoqëri dhe në mjedisin ku kanë jetuar të rinjtë. Me nocionin kryes i veprës penale nënkuptojmë kryerësit e mitur të veprave penale qofshin ata si kryerës, bashkë kryers, nxitës apo ndihmës.⁴

¹[https://sq.wikipedia.org/wiki/Delikuenca#:~:text=Termi%20Delikuenc%C3%AB\(Devijim\)%20rrjedh%20nga,ligjet%20e%20mjedisit%20ku%20jetojn%C3%AB](https://sq.wikipedia.org/wiki/Delikuenca#:~:text=Termi%20Delikuenc%C3%AB(Devijim)%20rrjedh%20nga,ligjet%20e%20mjedisit%20ku%20jetojn%C3%AB).

² Prof. Dr. Vesel Latifi, Kriministika e delikuences se te miturve, Prishtine 1984

³ Shih po aty

⁴ Lindona Salihu, Sanksionet penale ndaj te miturve, Prishtine 2010

2. TRAJTIMI JURIDIKO-PENAL I TË MITURVE

Veprat penale nuk kryhen vetëm nga të rriturit, por edhe nga persona të mitur. Rëndësia dhe shkaqet e veprës, në të dyja rastet janë të njëjta, por ajo cka ndryshon është trajtimi penal i autorit. Të miturit kanë një kod penal të vecantë, i cili parasheh të gjitha sanksionet dhe dispozitat përkatëse. Në Republikën e Shqipërisë ai njihet si Ligji Nr. 37/2017 KODI I DREJTËSISË PENALE PËR TË MITUR dhe përmban 143 Nene.

Kodi Penal për të mitur thotë se i mitur është cdo person nën moshën 18 vjec, Por mosha minimale e përgjegjësisë penale është 14 vjec kur një i mitur kryen një krim dhe 16 vjec kur kryen një kundërvajtje penale.⁵ Pra në vendin tonë një i mitur nis të ketë përgjegjësi penale që në moshën 14 vjecë, por trajtohet me masa të ndryshme nga ato të personave madhor, kur në momentin që ka kryer veprën penale, nuk ka qenë më shumë se 18 vjec. Ndërsa personat që janë nën moshën 14 vjecë, konsiderohen fëmijë dhe janë të përjashtuar nga përgjegjësia penale.

Së pari kategorizimi i të miturve mes moshës së tyre ndikon edhe të përcaktimi i dënimit. Pra nga 14 – 16 vjec zakonisht të miturit i shqiptohen vetëm masat, të cilat kanë një tjetër kategorizim. Ndërsa 16 – 18 vjec një të mituri i shqiptohet edhe dënimi me burgim i cili konsiderohet si masa më e rëndë e aplikuar të një i mitur.

Në Republikën e Shqipërisë, dënimi me burgim tek të miturit shqiptohet kur vepra penale e kryer nga i mituri, parashikon minimum 7 vite burgim. Pra në këtë rast i mituri mund të dënohet me burgim sa gjysma e dënimit që parashikohet për veprën penale, por jo më shumë se 12 vjetë.⁶ Pranë i mitur nuk mund të dënohet më shumë se 12 vjetë burg, në çfaredo lloj vepër penale që të ketë kryer.

Një i mitur mund të lirohet me kusht në rastet kur ai ka kryer jo më pak se 1/3 e dënimit me burgim në rast se është dënuar deri në 3 vjet. Në rastet kur ka kryer jo më pak se 1/2 e dënimit me burg në rast se është dënuar deri në 8 vjet dhe jo më pak se 2/3 e dënimit në rast se është dënuar me mbi 8 vite burgim.⁷

⁵ Ligji Nr. 37/2017 KODI I DREJTËSISË PENALE PËR TË MITUR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

⁶ Po aty

⁷ Po aty

3. KRIMET KUNDËR JETËS TË KRYERA NGA TË MITURIT

Në botën bashkëkohore vërëht një shtim i madh i të gjitha sjelljeve kriminale që manifestohen me aplikimin e agresivitetit dhe dhunës ndaj individit. Të dhënat tregojnë që kriminaliteti po shtohet dhe kjo gjë po shkakton brengosje te vendet ku po paraqitet. Krimet e kryera prej të miturve janë të njëjta me ato që kanë kryer dhe personat madhor. Janë krime të tipit: vrasje, plagosje, dhunë në familje, vjedhje, përdorim dhe shitje të lëndëve narkotike etj.

3.1 Vrasjet

Krimet e vrasjes në shkencën juridiko-penale dhe atë kriminologjike, cilësohen si një ndër format më të rënda të atakimit të vlerave dhe të mirave të njëriut, pra individit humbet jetën ndërsa autori lirin.⁸

Vrasja në Kodin Penal është e cilësuar si privimi i jetës nga një person tjetër, ai që e privon një individ, dënohet me burgim. Kjo gjë vlen dhe për të miturit ku shpeshëherë në këtë lloj veprë penale, është shqiptuar dënimi me burgim. Vrasja është një vepër penale që kryhet rrallë prej të miturve, zakonisht kur ata janë përfshirë në një konflikt të momentit, çështje hakmarrje etj.

3.2 Plagosjet

Plagosjet përfshihen te grupi i veprave penale kundër jetës dhe trupit. Plagosjet mund të vijnë si pasojë e dhunës fizike apo seksuale, por ka dhe raste kur plagosjet janë kryer aksidentalisht. Shpeshëherë tendeca që një i mitur gjatë një konflikti të plagosë dike është e lartë pasi mund të jetë i pajisur me armet ë ftohtë si të tipit doreza, thikë etj. Gjithashtu edhe plagosja në Kodin Penale dënohet me burgim në rastet kur është plagosje e rëndë apo plagosje me pasojë vdekjen.

Në rastet më të këqija, shkaku i një plagosje mund të pasoj më vonë me një hakmarrje, ku mund të kemi serisht plagosje por edhe vrasje. Shkaqet që këta të mitur kryejnë vepra penale të rënda janë nga më të ndryshmet, por në rastin e plagosjes atom und të vijnë dhe si pasojë e konflikteve banale, pasionet seksuale etj.

⁸ Prof. Dr. Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtin 2000, faqe 164

3.3 Vjedhjet

Vjedhja është një nga veprat penale kryesore të drejtuara kundër pasurisë së personave dhe ka ekzistuar që kohë më parë dhe vazhdonë të jetë e përhapur kudo. Me vjedhje nënkuptojmë marrjen e një sendi të huaj me qëllim përvetësimin e tij.⁹ Vjedhja është një nga format e kriminalitetit më të përhapura tek të miturit. Për arsye nga më të ndryshmet ata ndërmarrin hapin për të kryer një vjedhje. Shpeshë herë ata vjedhin dyqane apo markete të vogla, për të marr para ose ushqime, pra një factor i vjedhjes është dhe gjëndja e vështirë ekonomike.

3.4 Dhuna në familje

Familja si institucion shoqërore me funksione të shumëfishta ka si për qëllim zhvillimin dhe formimin e të miturve, por ndonjëherë dhe dështon. Dhuna në familje sot për sot është kthyer në një fenomen tromaktik dhe po haset pothuajse cdo dite, mes bashkëshortëve apo dhe prindi ndaj fëmijës.

Në këtë rast do të përqëndrohemi tek një ndër rastet e vecanta dhe të rralla por aspak të këndshme, dhuna në familje e ushtruar nga të miturit. Kjo lloj e dhunës shpesh haset tek marrëdhëniet familjare vëlla-motër, pra një i mitur ushtron dhunë apo kanosje ndaj vëllait ose motrës së tij. Por një rast i vecantë që është bërë dhe public në mendja ku një i mitur godet babain e tij me mjet prerës. Kjo lloj forme e dhunës mund të ketë disa faktor që e nxisin një të mitur të ndërmarrë këtë akt. Për këto factor ndikues, do të flasim detajisht më poshtë.

3.5 Dhuna seksuale

Kur të miturit arrijnë të hyjnë në moshën e pubertetit, ata fillojnë të zhvillojnë imagjinatën seksuale, e cila mund të arrij deri në dhunë seksuale ose përdhunim. Dhuna seksuale ndikon rëndë tek viktimat por edhe tek familja e viktimës pasi cënon lirin dhe dinjitetin e tyre. Dhuna seksuale e kryer nga një i mitur është e parapare dhe në të drejtën penale por jo vetëm, interes për të kanë dhe fushat e tjera si kriminologjia, mjekësia, psikologjia. Të gjitha këto fusha kanë arsyetime të ndryshme rreth këtij fenomeni, por konkluzionë është i njëjtë, që dhuna seksuale shkakton pasoja të mëdha.

⁹ Prof. Dr. Vesel Latifi, Kriminalistika, Prishtinë 2006, faqe 317

4. SHKAQET E DELIKUENCËS SË TË MITURVE

4.1 Shkaqet ekonomike-sociale

Kushtet ekonomike luajnë një rol të rëndësishëm në zhvillimin e një të mituri, ndaj dhe është një ndër faktorët ndikues më të shpeshtë që të miturit gabojnë. Krizat ekonomike janë trajtuar shumë herë me kujdes nga institucionet si një factor që krijon sjellje kriminale, qoftë tek të miturit por edhe tek të rriturit.¹⁰

Varfëria

Në vendet e zhvilluara industrial kemi një rritje permanente të standardit dhe një kualitet të lartë jetese, ndërsa në vendet e varfëra është e kundërta, kemi skamje, varfëri, kriminalitet. Nevoja për të patur një standard jetese minimal, krijon mendimin dhe ëndërrën me bazë kriminale, ku si pasoj individ do të kryej vepër penale për ta realizuar.

Pra , njerzit në pamundësi të sigurimit të ekzistencë së tyre dhe familjes, janë dedikuar të veprojnë shpeshë në veprime që janë në kundërshtim me ligjin¹¹. Si rezultat i varfërisë është krijuar shtresa e ulët, por a janë vetëm të varfërit që kryejnë krime?

Pasuria

Më sipër folëm për të varfërit që kryejnë vepra penale dhe në fund shtruum pyetjen a janë vetëm të varfërit që kryejnë vepra penale, dhe në fakt Jo. Nuk janë vetëm të varfërit që kryejnë vepra penale por varfëria është vetëm një factor ndikues njëjt si dhe pasuria. Por si ndikon pasuria tek sjelljet delikuate të të miturve, Shpeshë herë kemi vën re që të miturit konsumojnë lëndë narkotike, frekuentojnë klubet e natës dhe konsumojnë alcohol, apo shëtisin me makina luksoze pa patur leje drejtimi. Prat ë gjitha këto janë në kundërshtim me rregullat por edhe me ligjin. Këto kundërvajtje penale vijnë si pasojë e të qenit i pasur, pasi mund ti konsiderojmë si “kundërvajtje të kushtueshmë”. Pasuria e familjes ka ndikuar në një formë të gabuar në zhvillimin e një të mituri.

¹⁰ Prof. Dr. Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtin 2005, faqe 248

¹¹ Lindona Salihu, Sanksionet penale për të mitur, Prishtin 2021

Papunësia

Papunësia mund të lidhet me varfërinë si factor, pasi dukë mos patur një punë, një familje arrin në varfëri. Shpeshë herë papunësia si factor ka ndikuar tek të miturit, të cilët me ndjenjën e heroizmit kanë këmbngulur me cdo kusht të sigurojnë të ardhura për të mbajtur familjen. Të ardhura këto që i nxjerrin në rrugë të gabuar, si psh duke shpërndarë lëndë narkotike, apo edhe duke vjedhur. Kemi raste kur prindërit kanë nxjerrë fëmijët për të lypur, në këtë rast në kundërshtim me ligjin janë prindërit, por pasojat negative bien mbi të miturin, pasi duke ushtruar atë punë ai nuk do mund të civilizohet apo edukohet dhe do të vazhdojë gjithnjë të lyp.

Migrimi / Emigrimi

Në bazë të kushteve të këqija ekonomike , familjet ndërmarrin hapin e vështir duke migruar brenda vendit në fshat - qytet apo edhe duke emigruar, për një jetë më të mirë. Në fakt kjo gjë ndikon negativisht tek një i mitur.

Migrimi i shpejtuar nga një zonë rurale në atë urbane i popullsisë, dhe papunësia në kohë reale për shkak të tejngopjes me fuqi puntore, sjell probleme të shumta sociale, kulturore dhe educative.¹²

Lëvizja e kësaj popullsie në vendet industrializura për një jetesë më të mirë krijon probleme tek një i mitur, pasi nuk do mund të përshatet mënyrës së jetesës në atë zone. Shumë prej të miturve e përjetojnë rëndë këtë gjë, pasi për ta ka ndryshuar cdo gjë, shoqëria, ambjenti, menyra e jetesës etj. Ka raste kur të miturit janë përballur edhe me bullizime kur kanë shkuar në një klasë të rë. Duke u nisur nga këto rrethana ata fillojnë të braktisin shkollën. Duke braktisur shkollën shancet që të kryejnë sjellje delikuede janë të larta, pasi shkolla shërben si një institucion zhvillimi edukativ.

4.2 Mjetet e komunikimit masiv

Mjetet e komunikimit masiv janë konsideruar si lehtësim i jetesës dhe si një evolucion teknologjik. Përvec të mirave që kanë këto mjete komunikimi, kanë edhe disa disavantazhe , që në këtë rast ndikojnë negativisht tek të miturit.

¹² Prof. Dr. Vesel Latifi, Kriminalistika e delikuencës së të miturve, Prishtinë 1982, faqe

Literatua

Kemi thënë që literature ka një ndikim pozitiv tek të miturit, sa më shumë të lexojnë aq më tepër zhvillohen mendërisht. Në fakt ka një përjashtim të kësaj ideje pasi ka libra me përmbajtje jo ideale, sit ë tipit romane erotic, romane me luftëra dhe vrasje, të cilat nxisin zhvillimin e imagjinatës kriminogjene tek një i mitur. Psiko-Kriminologjia ka treguar që një individ nuk lind kriminel, por bëhet gjatë jetës së tij. Ndaj janë këto “grimca ngacmuese” që zgjojnë frymën kriminale tek një individ.

Televizioni

Televizioni ditët e sotme ka ndikuar pozitivisht për shkak se infomon publikun e gjerë për cdo dukuri të ndodhur por në fakt ka ndikim negative tek të miturit. Zakonisht televizionet transmetojnë filma vizatimor, programe humori, lajme etj, por cdo ditë numri i stacioneve televiziv është duke u shtuar dhe selektimi i tyre për ti përshatur për një të mitur është pothuajse jo i mundur. Disa televizione transmetojnë skena të nxehta erotike por dhe dokumentare se si menaxhohen veprat kriminale. Të mitur mund të ndikohen nga këto, pa e ditur që është dicka e gabuar, dhe do duan ta provojnë.

Interneti

Ditët e sotme internet përvec të mirave të shumta që ka, është kthyer në një problematic kryesore, qoft për të miturit ashtu dhe për të rriturit. Në internet ka materiale të pafundme që një tek një i mitur do të ndikonin negativisht. Koheve të fundit është hapur dhe platëforma Tik-Tok, ku me anë të realizimit të videove dhe publikimit të tyre, qëllimi është arritja e një shikueshmërie të lartë. Duke publikuar cfarëdolloj video për qëllime financiare apo të tjera, përdoruesit nuk i elektojnë këto video të cilat mund të përmbajnë imazhe të ndaluara. Psh publikimi i një videojë ku shfaqet një person duke konsumuar lëndë narkotike, shfaq kuriozitet për ta provuar tek një i mitur, gjë e cila do të sillte efekt negative tek ai .

4.3 Rrethi Familjar dhe Kriminaliteti

Familja është mjedisi I parë ku një fëmijë mëson sjelljet e para në jetë, se si të flasësh apo si të sillet me veten e me të tjerët. Puna e familjes për ti dhënë një edukat fëmijës është shumë e madhe dhe e vështirë pasi duhet ti mësojë se çfarë është e duhur dhe çfarë është e gabuar, me qëllim që fëmija të mos gabojë. Nëse një familje nuk ia del mban me këtë detyr dhe rezulton e pasuksesshme, atëherë

fëmija në të ardhme mund të bëj gabime të cilat do të jenë në kundërshtim me ligjin.¹³

Familjet problematike

Sic folëm e më sipër, familja ka rëndësi të vecantë në formimin dhe edukimin e personalitetit të një të mituri. Në shumë raste rrethi familjar jep shumë ndikime negative, kjo gjë nuk është vetëm tek familjet e ndara dhe shkatërruara por dhe tek familjet e plotë, të cilat mund të kenë marrëdhënie jo të shëndosha.¹⁴

Problemet familjare mes bashkëshortëve apo dhe anëtarëve të tjerë, ndikojnë negativisht në një të mitur. Një i mitur ka tendencën që të mësojë prej atyre që e rrethojnë, pra ai mund të mësohet me atë sjellje agresive dhe do ta pasqyrojë tek të tjerët në të ardhmen por jo vetëm.

Familje ku konsumohet lëndë narkotike

Në familjet ku konsumohen drogëra të ndryshme, nuk ekzistojnë normat morale dhe ato shoqërore. Anëtarët e kësaj familje janë p[ërdorues të drograve, konsumojnë alcohol apo luajnë bixhoz, dhe nuk u intereson aspak edukimi I fëmijës. Sic kemi thënë fëmija mëson nga më i madhi, nga babai, nëna, vëllai etj. Duke parë se si këta veprojnë, në të njëjtën mënyrë do të veproi dhe ai. Do të jetë kureshtarë të provoi alkolin dhe më pas lëndët narkotike, deri në momentin që këto sjellje do ti kthehen në vese.

Pra mendimi im në këtë temë është se në një familje ku konsumohen këto lëndë të ndaluara, probabiliteti që një i mitur të veprojë njësojë sit ë rriturit, është shumë i lartë,

Gjithëashtu ekzistojnë dhe shumë faktorë të tjerë ndikues, si ato socio-patologjik ku perfshihet narkomania, alkoolizimi, ikja nga shtëpia, prostitucioni etj.

5. PARANDALIMI I DELIKUNCËS SË TË MITURVE

Kodi i Drejtësisë Penale për të mitur ka paraparë disa masa të cilat janë parandaluese që një i mitur të përsëris veprën penale. Përvec denimit me privim nga liria apo dënimeve të tjera të rënda, janë vendosur disa masa më të lehta.

¹³ Lindona Salihu, Sanksionet penale për të mitur, Prishtin 2021

¹⁴ Dr. Ismail Zejneli, Delikuenca e të miturve në RMV, Tetovë 2010, faqe 93

Te tilla janë Masat alternative për shmangien nga ndjekja penale e një të miturit të cilat përfshijne:

Programet e drejtësisë restauruese dhe ndërmjetësimit.

Organi procedues vendos për zbatimin e kësaj mase në përputhje me legjislacionin për ndërmjetësim, me qëllimin që i mituri të ketë mundësi në të korigjojë pasojat e veprës penale që ka kryer. Normalisht ky program nis të zbatohet me pëlqimin e të miturit. Në këtë program përfshihet që i mituri ti kërkojë falje viktimës, të kompësojë dëmin e shkaktuar, të pranoi dhe kuptoi përgjegjësin për veprën penale dhe të pasojës ndaj viktimës.¹⁵ Duke ndërmarrë këto hapa , i mituri mund të arrij shmangien nga ndjekja penale.

Këshillimi për të miturin dhe familjen.

Ky lloj program konsiston në informimin e të miturit dhe familjes së tij në lidhje me veprën penale që ka kryer, rrezikshmërit dhe pasojat e shkaktuara prej saj. Kjo masë këshillimi jepet kur organi kompetent e konsideron të mjaftueshme dhe ne interest ë të miturit, pra që do të ndikoi pozitivisht dhe nuk do ta përsërisë.

16

Paralajmërimi me gojë

Paralajmërimi me gojë përfshinë të gjitha shpjegimet që i jepen të miturit mbi dëmin e shkaktuar prej veprimit të tij dhe pasojat nëse do të përsërisë këto veprime. Ky shpjegim bëhet nga organet kompetente.

Paralajmërimi me shkrim

Paralajmërimi me shkrim përfshinë në një procesverbal të gjitha shpjegimet në lidhje me veprën penale të kryer, sipas nenit 65 të Kodit Penal për të Mitur, të Republikës së Shqipërisë. Si paralajmërimi me gojë ashtu dhe ai me shkrim, të dy përcaktohen me urdhër të Ministrit të Drejtësisë¹⁷

Masat detyruese

Ndaj një të mituri mund të shqiptohen këto masa detyruese, që ai të ndalohet:

¹⁵ Ligji Nr. 37/2017 KODI I DREJTËSISË PENALE PËR TË MITUR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

¹⁶ Po aty

¹⁷ Po aty

Të takojë një person të caktuar

Të vizitojë një vend të caktuar

Të largohet nga shtëpia gjatë periudhës së caktuar apo si dhe

Të kryej veprime që pengojnë rehabilitimin e tij

Masa të tjera detyruese janë që ai :

Të vazhdoi të ndjek procesin mësimor në institucionet arsimore

Të fillojë punë, sipas ligjeve të Kodit të Punës

Të përmbush detyrime të tjera që do të ndikojnë në risocializimin e tij. ¹⁸

Të gjitha këto masa shqiptohen nga gjykata ose prokurori, duke u bazuar tek vepra penale që i mituri ka kryer. Nëse vepra penale që ai ka kryer nuk ka rrezikshmëri të lartë në shoqëri atëherë do të shqiptohen këto masa. Me shqiptimin e masave, i mitur është i detyruar ti zbatoj ato, më qëllim verifikim e procesit të zbatimitit të tyre, ngarkohet me këtë detyr Shërbimi i Provës. i cili raporton me shkrim Prokurorin nëse i mituri e ka zbatuar asën e dhënë apo jo.

6. LLOJET E DËNIMIT PËR TË MITUR

Sipas Kodit Penal për të Mitur dënimet për të miturit ndahen në dënimet jo me burgim dhe dënimi me burgim. Në dënimet jo me burgim përfshihen:

- kufizimi i lirisë; Kufizimi i lirisë është vendosja e të miturit në një institucion/qendër të caktuar nën mbikëqyrje pa u izoluar nga shoqëria dhe komuniteti, me qëllim edukimin dhe rehabilitimin përmes programeve të posaçme. Në këto mjedise niveli i masave të sigurisë është i ulët dhe numri i të miturve të vendosur në to është sa më i vogël, me qëllim që të mundësohet trajtimi individual i tyre;

- qëndrimi në shtëpi; Qëndrimi në shtëpi parashikon detyrimin e të miturit të mos largohet, për një periudhë të caktuar nga shtëpia . Qëndrimi në shtëpi mund

¹⁸ Ligji Nr. 37/2017 KODI I DREJTËSISË PENALE PËR TË MITUR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

të jepet për një periudhë nga 6 muaj deri në 1 vit dhe zbatohet në rastin e veprave penale që dënohen jo më shumë se me 5 vjet burgim¹⁹

- gjoba; Masa e gjobës mund të zbatohet për një të mitur nëse ka të ardhura monetare nga një burim i ligjshëm. Në rastet kur gjoba i vendoset një të mituri, masa e saj është sa gjysma e gjobës që do t'i jepej një të rrituri në të njëjtat kushte, sipas parashikimeve të Kodit Penal.

- kryerja e një pune me interes publik; Sipas Kodit Penal për të Mitur, kryerja e një pune me interes publik për të miturit mund të jetë nga 40 deri në 300 orë. Kohëzgjatja ditore e punës me interes publik nuk mund të jetë më shumë se 4 orë në ditë.

- ndalimi për kryerjen e një veprimtarie; . I mituri mund të ndalohet të kryejë një veprimtari të caktuar për një periudhë kohore nga një deri në tre vjet, nëse kjo çmohet si e papërshtatshme nga gjykata për rehabilitimin e të miturit dhe parandalimin e kryerjes prej tij të veprave penale të tjera. I mituri mund të ndalohet të kryejë një veprimtari të caktuar, deri në moshën 18 vjec.²⁰

Dënimet ndaj të miturit klasifikohen në dënime kryesore dhe plotësuese.

2. Janë dënime kryesore:

- burgimi;
- kufizimi i lirisë;
- gjoba.

3. Dënime plotësuese

- ndalimi për kryerjen e një veprimtarie;
- kryerja e një pune me interes publik;
- përmbushja e detyrimeve të caktuara;
- qëndrimi në shtëpi

- Burgimi. Ndaj një të mituri mund të zbatohet burgimi në rast se ai ka kryer një veprë penale për të cilën minimumi i dënimit të parashikuar është 7 vjet dhe kur ky dënim është i nevojshëm për shkak të natyrës, rrezikshmërisë së lartë shoqërore të veprës penale dhe shkallës së fajësisë. Dënimi me burgim nuk mund

¹⁹ Po aty

²⁰ Ligji Nr. 37/2017 KODI I DREJTËSISË PENALE PËR TË MITUR I REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

të jetë më shumë se gjysma e dënimit që parashikohet për veprën penale të kryer, por jo më shumë se 12 vjet.²¹

6. INSTITUTI I TË MITURVE KAVAJË

Instituti i të miturve u hap në tetor të vitit 2009 dhe aktualisht është institut i vetëm për të mitur në Republikën e Shqipërisë. Ky institut shërben si një qendër rehabilitimi, këshillimi dhe shkolle për të miturit.

Në këtë institut, trajtohen minorenë të cilët kanë kryer vepra të ndryshme penale. Mosha e të miturve që do të vuajnë dënimin aty do të jetë nga 14-18 vjeç.

Klasifikimi i të dënuarve nëpër dhoma, u krye në bazë të mbledhjes së informacioneve parësore nga edukatorët. Psh. nëse kanë konflikte me të dënuarit e tjerë ose raste hasmërie, gjendja psiko-sociale, etj. Më pas në bazë të veprës penale që kanë kryer dhe moshës. Kapacitetet akomoduese të institucionit janë për 40 persona.

Është për t'u theksuar se rreth 80% e stafit është civil dhe pjesa tjetër policor. Ambientet janë përshtatur në atë mënyrë që të ndjehet sa më pak mbyllja apo "izolimi" i tyre në një vend, ku pjesën më të madhe të kohës e zënë programet e ndryshme mësimore, sociale e psikologjike për t'i ardhur në ndihmë minorenëve dhe veçanërisht të mos përsërisin ato vepra penale për të cilat duhet të vuajnë një dënim qoftë edhe në këtë qendër të specializuar dhe me standarde të larta bashkëkohore, e cila plotëson kushtet optimale për trajtimin e minorenëve.²²

Më poshtë kemi disa të dhëna aktuale në lidhje me të miturit në këtë institucion.²³

Tabela nr.1 Të dhënat e moshës dhe numrit total të të miturve në Instituti i Të Miturve Kavajë

KAVAJ	14 - 16	16 - 18	18 - 21	TOTAL
Të dënuar	0	2	2	4
Në paraburgim	5	15	6	26

²¹ Po aty

²² <https://dpbsh.gov.al/ievp/kavaja/>

²³ Informacion Statistikor i marrë nga Drejtoria e Përgjithshme e Burgjeve në bazë të kërkesës për informacion

Tabela nr.2 Periudha e dënimit të të miturve

Të Dënuar	Më pak se 1 vit	1 – 3 vite	5 – 10 vite	Vrasje	Vjedhje
	1	1	2	2	2

Tabela nr.3 Veprat Penal që akuzohen të miturit në paraburgim

Në Paraburgim AKUZAT	Vjedhje	Vrasje	Plagosje	Drogë	V.P të tjera
	6	5	3	5	7

Aktualisht në këtë institucion ndodhen 30 të mitur prej nga mosha 14 deri në 21 vjec, të cilët janë të akuzuar për vepra penale të ndryshme. Por vetëm këta 30 të mitur kanë shkelur ligjin? Në fakt jo, ekzistojnë informacione të tjera statistikore që përfshijnë të gjithë të miturit që janë shoqëruar në komisarariat për shkak se kanë shkelur ligjin. Këto të dhëna i gjeni më poshtë në faqet në vazhdim.

Puna e sektorit të edukimit shtrihet në këto drejtime:

Asistencë psikologjike e cila konsiston në këshillim individual dhe në grup çdo ditë të javës;

Për minorenët e ardhur rishtas në institucion të jepet informacioni fillestar për rregullat e institutit, të drejtat dhe detyrimet si dhe i nënshtrohen një pyetësori më qëllim njohjen e gjendjes së tij psikologjike;

Kontakti i vazhdueshëm dhe i rregullt me familjarët e minorenëve për t'i informuar mbi gjendjen e tyre në institucion;

Për sa i përket fushës së edukimit dhe arsimit frekuentimi i bibliotekës çdo ditë të javës sipas kërkesave të minorenëve.

Aktivitetet sportive që përfshijnë lojëra si: futboll, basketboll, bejzboll si dhe lojëra tavoline;

Kurs kompjuteri dhe i gjuhës së huaj si dhe kurs kundër analfabetizmit.²⁴

²⁴ <https://dpbsh.gov.al/ievp/kavaja/>

7. INFORMACIONE STATISTIKORE MBI NOMRIN TOTAL TË TË MITURVE QË KANË KRYER VEPRA PENALE PËR PERIUDHËN 2014 – 2023

Informacioni statistikor, se sa të mitur janë shoqëruar në komisariat për vitet e fundit ka një rëndësi të vecanti pasi mund të kuptojmë nëse ka përmirësim , është njësoj apo është përkeqësuar situatë e delikuencës së të miturve. Ndaj u dërguan 12 kërkesa 12 Drejtorive Vendore të Policisë për të marrë këtë informacion.

Kukes

Në qarkun e Kukësit në total nga viti 2016 – 2023 kemi 177 të mitur të cilët janë shoqëruar në komisariat pasi kanë kryer veprime në kundërshtim me ligjin.²⁵

Tabela nr. 4 Të dhëna statistikore për qarkun e Elbasanit

Viti	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes		Klasifikim sipas gjinise	
		Deri 14 vjec	14 - 18	Meshkuj	Femra
2014	86	38	48	69	17
2015	126	58	68	72	54
2016	147	61	86	94	53
2017	166	81	85	101	65
2018	126	67	59	92	34
2019	126	71	55	87	39
2020	113	52	61	74	39
2021	116	52	64	61	55
2022	120	62	58	82	38
2023	159	85	74	123	36
Shuma	1285	627	658	855	430

Në qarkun e Elbasanit kemi një numër të konsiderueshëm të miturish që kanë kryer vepra penale që arrijnë në 1285. Viti me numrin më të ulët është 2014 me 86 të mitur ndërsa viti me numrin më të lartë është 2017. Sipas statistikave gjëndja është e qëndrueshme me pak luhatje por jo me ndonjë ndryshim të

²⁵ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Kukës

theksuar. Ajo cka vihet re është numri i autoreve të gjinisë femërore që është sa gjysma e numrit total të të miturve të gjinisë mashkullore²⁶

Tabela nr. 5 Të dhëna statistikore për qarkun e Gjirokastrës

Viti	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes		Klasifikim sipas gjinise	
		Deri 14 vjec	14 - 18	Meshkuj	Femra
2021	8	0	8	8	0
2022	41	4	37	41	0
2023	47	10	37	45	2
Shuma	96	14	82	94	2

Në Qarkun e Gjirokastrës nuk kemi informacion për të gjitha vitet por duke analizuar informacionin në disponim, numri i të miturve në total është 96 ku vetëm 2 prej tyre janë të gjinisë femërore.²⁷

Tabela nr. 6 Të dhëna statistikore për qarkun e Vlorës

Vitet 2013 - 2023	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes	
		Deri 14 vjec	14 - 18
SHUMA	363	54	309

Në qarkun e Vlorës kemi shumën totale të të miturve që nga viti 2013 – 2023 janë 363 të mitur të akuzuar për kryerje të veprave penale. Të cilët ndahen në 54 të mitur të moshës nën 14 vjec dhe 309 të mitur të moshës 14 – 18 vjec.²⁸

Ndërkohë në qarkun e Korcës numri total i të miturve që kanë kryer vepra penale është 780, ku 105 prej tyre janë të moshës nën 14 vjec dhe 675 janë të moshës 14-18 vjec. Duke i kategorizuar në gjini, numri i të miturve të gjinisë mashkullore arrin në 765 ndërsa i atyre femërore në 15.²⁹

Tabela nr. 7 Të dhëna statistikore për qarkun e Korcës

²⁶ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Elbasan

²⁷ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Gjirokastrë

²⁸ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Vlorë

²⁹ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Korçë

Viti	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes		Klasifikim sipas gjinise	
		Deri 14 vjec	14 - 18	Meshkuj	Femra
2014	96	18	78	94	2
2015	79	6	73	76	3
2016	50	9	41	49	1
2017	68	7	61	67	1
2018	110	14	96	109	1
2019	84	13	71	84	0
2020	46	0	46	45	1
2021	77	9	68	76	1
2022	88	12	76	87	1
2023	82	17	65	78	4
Shuma	780	105	675	765	15

Tabela nr. 8 Të dhëna statistikore për qarkun Durrës

Vitet 2013 - 2023	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes	
		Deri 14 vjec	14 - 18
SHUMA	2003	400	1603

Në Qarkun e Durrësit kemi numri total të të miturve për periudhën 2013 – 2023, ku numri total i të miturve është 2003, ku 400 prej tyre i përkasin moshës nën 14 dhe 1603 i përkasin grupmoshës 14-18 vjec.³⁰

Ndërsa në Qarkun e Dibrës për periudhën 2014 – 2023 numri total I të miturve arrin në 460, ku 58 prej tyre janë të mitur që i përkasin moshës nën 14 vjec dhe 402 janë në moshën 14 – 18 vjec. Në këtë qark, viti që ka numrin më të lartë të të miturve është viti 2018 me 65 të mitur, ndërsa viti 2017 është viti më numrin më të ulët, 19 të mitur.³¹

Tabela nr. 9 Të dhëna statistikore për qarkun Dibër

³⁰ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Durrës

³¹ Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Dibër

Viti	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes	
		Deri 14 vjec	14 - 18
2014	42	4	38
2015	40	5	35
2016	43	6	37
2017	19	1	18
2018	65	10	55
2019	64	9	55
2020	42	4	38
2021	46	2	44
2022	48	7	41
2023	51	10	41
Shuma	460	58	402

Tabela nr. 10 Të dhëna statistikore për qarkun Berat (Numri i Autorëve)

Viti	Autor gjithsej	Klasifikim sipas moshes		Klasifikim sipas gjinise	
		Deri 14 vjec	14 - 18	Meshkuj	Femra
2019	18	1	17	18	0
2020	14	4	10	14	0
2021	30	1	29	30	0
2022	28	4	24	28	0
2023	44	10	34	43	1
Shuma	134	20	114	133	1

Tabela nr. 11 Të dhëna statistikore për qarkun Berat (Numri i Viktimave/ Dëmtuarve)

Viti	Viktima/Dëmtuar gjithsej	Klasifikim sipas moshes		Klasifikim sipas gjinise	
		Deri 14 vjec	14 - 18	Meshkuj	Femra
2019	4	2	2	2	2
2020	1	0	1	1	0
2021	27	7	20	19	8
2022	19	19	0	12	7
2023	21	10	11	12	9

Shuma	72	38	34	46	26

Ndryshe nga të dhënat statistikore të Qarqeve të tjera, në Qarkun e Beratit përvec numrit total të të miturve që kanë kryer vepra penale, kemi dhe numrin total të të miturve të klasifikuar si viktimë ose të dëmtuar.

Informacionë i përkasin periudhës 2019-2023, ku numri i autorëve të mitur është 134, ku 20 prej tyre janë të moshës nën 20 vjec dhe 114 janë të grupmoshës 14 – 18 vjec. Klasifikimi në gjini , 133 meshkuj dhe vetëm 1 femër.

Ndërsa tek të miturit viktimë ose të dëmtuar numri total arrin në 72 ku 38 prej tyre i përkasin moshës nën 14 vjec dhe 34 prej tyre i përkasin grupmoshës 14 – 18 vjec. Meshkuj janë 46 te mitur ndërsa femra 26 të mitura.³²

Gjithashtu në një pyetësor ku disa të mitur të moshës 14 – 18 u pyeten se nëse Një prej prindërve do të vritej, çfare do të bënin?, Do ta linin cështjen në duart e drejtësisë apo do të hakmerreshin.

Nga 112 të mitur të pyetur ballë për ballë, 98 prej tyre u përgjigjën se do ta linin cështjen në duart e drejtësisë ndërsa 14 pohuan se do të hakmerreshin. Pra 12% e të miturve janë të gatshëm të kryejnë një vepër penale, duke u nxitur nga faktori hakmarrjes.

Konkluzion

Në Republikën e Shqipërise, Kodi Penal për të Mitur ka paraparë cdo dispozitë për të trajtuar të miturit që janë në konflikt me ligjin. Një vemëndje e vecantë i kushtohet sanksioneve për të miturit, ku mes tyre shumica janë masa edukuese, me qëllim që një i mitur mos të privohet nga liria.

Shkaqet që të miturit kryejnë vepra penale nuk janë vetëm ato të cilat listuam në këtë studim, por janë disa herë më të shumta në numër, madje disa nuk mund të jenë zbuluar akoma, pasi psikologjia e një të mituri ka një pikënisje pa mbarim, ku për cdo veprim të gabuar mund të ketë një shkak të ndryshëm.

Duke iu referuar të dhënave statistikore, në bazë të popullsisë të cdo qarku, numri i të miturve që kanë kryer vepra penale është i lartë, dhe për këtë institucionet duhet të marrin masa, që në vitet e ardhshme ky numër të bjerë

³² Informacion i marrë nga Drejtoria Vendore e Policisë të Qarkut Berat

dukshëm. Edukimi duhet të nisë që nga familja e më pas në institucionet arsimiore, ku për të realizuar një punë frytdhënëse, prindër dhe institucione duhet të bëhen bashkë, për të arritur një qëllim.

Referenca

1. Informacion Statistikor i marrë nga Drejtoria e Përgjithshme e Burgjeve në bazë të kërkesës për informacion
2. Informacion i marrë nga Drejtorit Vendore të Policisë të Qarqeve Kukës, Elbasan, Gjirokastrë, Vlorë, Korçë, Durrës, Dibër, Berat
3. Prof. Dr. Vesel Latifi, Kriminalistika e delikuençes së të miturve, Prishtinë 1984
4. Prof. Dr. Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtinë 2005
5. Dr. Ismet Salihu, E Drejta Pena për të Mitur, Prishtinë 2005
6. Dr. Ismail Zejneli, Delikuenca e të miturve në Republikën e Maqedonisë, Tetovë 2010
7. Lindona Salihu, Sanksionet penale ndaj të miturve, Prishtinë 2010
8. Ligji Nr. 37/2017 Kodi i Drejtësisë Penale për të Mitur i Republikës së Shqipërisë
9. [https://sq.wikipedia.org/wiki/Delikuenca#:~:text=Termi%20Delikuenc%C3%AB\(Devijim\)%20rrjedh%20nga,ligjet%20e%20mjedisit%20ku%20jetojn%C3%AB](https://sq.wikipedia.org/wiki/Delikuenca#:~:text=Termi%20Delikuenc%C3%AB(Devijim)%20rrjedh%20nga,ligjet%20e%20mjedisit%20ku%20jetojn%C3%AB).
10. <https://dpbsh.gov.al/ievp/kavaja/>

VËSHTRIM KRAHASUES I LEGJISLACIONIT SHQIPTAR DHE ATIJ KOSOVAR NË FUSHËN E EKZEKUTIMIT TË DETYRUESHËM TË VENDIMEVE GJYQËSORE.

Esmeralda Rama (Dregjoni)

Avokate, anëtare e Dhomës së Avokatisë Durrës. Asistente lektore pranë Universitetit “Aleksandër Moisiu” edregjoni@yahoo.com

Hygerta Istrefi

Juriste, Diplomuar pranë Fakultetit të Drejtësisë Universiteti i Tiranës, Master Shkencor në “E drejtë Civile” hygerta.istrefi@gmail.com

ABSTRAKT

Ekzekutimi i vendimeve gjyqësore përbën një komponent të qenësishëm dhe esencial në finalizimin efektiv të qëllimeve të shtetit të së drejtës. Faza e ekzekutimit të detyrueshëm të vendimeve gjyqësore mbart një rëndësi të veçantë në përlllogaritjen e afatit të arsyeshëm, duke u cilësuar edhe nga Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut në vendimmarrjen e saj që ekzekutimi i një vendimi të dhënë nga çdo gjykatë duhet të konsiderohet si pjesë integrale e “proçesit gjyqësor” sipas qëllimeve të Nenit 6 të Konventës. Marrëdhënia juridike procedurale civile që merr jetë gjatë fazës së ekzekutimit të detyrueshëm të vendimeve gjyqësore, në bërthamën e saj ka elemente, veçori specifike, që do sillen në trajtën krahasimore. E drejta përmbartimore përkufizohet si tërësia e normave juridike procedurale me të cilat rregullohen marrëdhëniet procedurale që krijohen gjatë proçedurës së ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutive. E drejta përmbartimore materializohet në Kodin e Procedurës Civile, më saktësisht në pjesën e katërt të tij dhe në ligjin nr. 29/2019, “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat” i ndryshuar, në ligjin nr.8730, datë 18.01.2001 “Për organizimin dhe funksionimin e shërbimit të përmbartimit gjyqësor”, në ligjin nr.04/L-139 “Për proçedurën përmbartimore” i ndryshuar dhe plotësuar me ligjin nr.05/L-118 “Për ndryshimin dhe plotësimin e ligjit nr.04/L-139 “Për proçedurën përmbartimore dhe me ndryshimet e fundit të pasqyruara në Gazetën Zyrtare të Republikës së

Kosovës, me ligjin Nr. 08/L-102 “Për ndryshimin dhe plotësimin e ligjit Nr.04/L-139 “Për procedurën përmbartimore”, ku reflektohen elementët më të qenësishëm të procedurës përmbartimore si dhe mjetet e mbrojtjes kundër ekzekutimit të titujve ekzekutivë.”

Fjalë kyçe: *titull ekzekutiv, ekzekutim i detyrueshëm, përmbartim, Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut.*

Hyrje

“Gjykatë”- organi i vetëm që ushtron pushtetin gjyqësor, i ngarkuar me ligj për dhënien e drejtësisë. Dy kriteret që duhet të përmbushë organi për t’u quajtur “gjykatë” në kuptim të KEDNJ-së janë pavarësia (*sidomos nga ekzekutivi*) dhe paanshmëria.

“Titull ekzekutiv”- akti i lëshuar nga gjykatat ose organet kompetente shtetërore, që vërteton qënien e së drejtës subjektive të kreditorit dhe përcakton detyrimin e debitorit dhe që vihet në ekzekutim të detyrueshëm nga shërbimi përmbartimor gjyqësor (shtetëror ose privat), pas lëshimit të urdhrit të ekzekutimit.

“Urdhër ekzekutimi”- nënkupton vendimin e gjykatës me anën e të cilit konstatohet ekzistenca e e një titulli ekzekutiv të aftë për t’u ekzekutuar dhe për pasojë urdhërohet organi i përmbartimit që të ekzekutojë përmbajtjen e këtij titulli ekzekutiv.

“Procedurë përmbartimore”- nënkupton çdo veprim të ndërmarrë në përputhje me Kodin e Procedurës Civile, në ligjin nr.26/2019 “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat”, në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbartimore”, me qëllim ekzekutimin e titujve ekzekutive.

“Ekzekutimi vullnetar”- përfaqëson përmbushjen vullnetare të detyrimit nga ana e debitorit, që përmbahet në titullin ekzekutiv, brenda një afati të caktuar.

“Lajmërim për ekzekutim vullnetar”- lajmërimi i bërë nga përmbartuesi gjyqësor, debitorit për të ekzekutuar vullnetarisht detyrimin që përmban urdhri i ekzekutimit, brenda afatit të caktuar.

“Ekzekutim i detyrueshëm”- nënkupton procesin e ndërmarrë për vënien në ekzekutim të titujve ekzekutivë, kur ka kaluar afati për përmbushjen vullnetare të detyrimit nga ana e debitorit.

“Vënie në ekzekutim”- fillimi i procedurave të ekzekutimit të titullit ekzekutiv nga shërbimi përmbarimor gjyqësor, shtetëror ose privat në bazë të kërkesës së kreditorit.

“Kërkesë për vënie në ekzekutim”- kërkesa drejtuar përmbaruesit gjyqësor nga kreditori, për vënien në ekzekutim të urdhrit të ekzekutimit.

“Përmbarues gjyqësor”- është personi i ngarkuar me ligj për kryerjen e veprimtarisë së vënies në ekzekutim të titujve ekzekutivë në përputhje me Kodin e Procedurës Civile, ligjin nr.26/2019 “Për shërbimin përmbarimor gjyqësor privat”, në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore”.

“Kompetenca tokësore e përmbaruesit”- çështja se cilit përmbarues gjyqësor duhet t’i paraqitet kërkesa për zbatimin e urdhrit të ekzekutimit.

Studimi i marrëdhënies juridiko-procedurale-ekzekutive

Gjeneza historike. Një prezantim i përgjithshëm.

Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore, më parë ka përfaqësuar një institut të panjohur, disi të largët në botëkuptimin ligjor. Që do të thotë, nuk mund të flitej për ekzistencën e një procedure ekzekutimi në fazat e hershme të formimit dhe konsolidimit të shtetit shqiptar. Gjithashtu, dhe për shtetin kosovar ka rezultuar një rrugëtim me pengesa gati të pakapërcyeshme, për të mbyllur hendeqet e së kaluarës. Nëse i referohemi shtetit shqiptar para vitit 1912, ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore nuk kishte marrë drejtimin e duhur, për shkak të peshës së ligjeve otomane. Legjislacioni otoman zinte peshën më të madhe në këtë kohë. Pra, zbatoheshin drejta dhe juridiksioni i gjykatave osmane. Ndërkohë në zonat malore ka vepruar e drejta zakonore shqiptare para shpalljes së pavarësisë. Përmendim, Kanunin e Lekë Dukagjinit, Labërisë, Skënderbeut që kishin të parashikuar organet e veta, me emërtime të ndryshme. Si psh: Këshilli i Pleqve, Gjyqi i Pleqve. Historiku i krijimit të shërbimit të përmbarimit gjyqësor privat, si aktivitet funksional, daton që në vitin 1915, dy vite pas krijimit të shtetit shqiptar¹. Është interesant fakti i rëndësisë që merrte ky profesion në atë kohë, ku kërkesa ligjore për autoritetin që do lejohej të ishte

¹ Ina Barjamaj, *“Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe prblematika e praktikës gjyqësore”*, Tiranë, 2016, faqe, 19.

përmbarues përmbante shumë komponentë si: aftësitë morale, juridike, diplomë universiteti, ose vërtetim se kandidati ka vepruar së paku 10 vjet si avokat².

Përgjatë viteve, 1915, 1917, 1922, 1924, 1925, 1928, aktiviteti përbarimor privat dokumentohet në shumë shkresa (të ruajtura deri sot nga arkiva e shtetit), si një veprimtari që zhvillohej nga një zyrë e posaçme, që i drejtohej Ministrisë së Drejtësisë së asaj kohe me terminologjinë “*përbarimi paguhet nga të interesuarit dhe jo nga arka e shtetit*”.³ Miratimi i legjislacionit civil në 1929, nga qeveria e Zogut u shoqërua edhe me plotësimin e ligjit të përbarimit. Gjatë komunizmit, ky shërbim u vendos në funksion shtetëror të kohës, në varësi direkte të gjykatave. Nga viti 1945 deri në vitin 1991, përbarimi në baza private nuk lejohej. Si organe përbarimore të viteve 1944-1951 konsideroheshin seksionet e drejtësisë. Ligje të viteve 1951 dhe 1968 rregulluan disi procedurat përbarimore, por i vendosën ato totalisht nën varësinë e gjykatave popullore të rretheve, që kontrolloheshin plotësisht nga kryetari i gjykatës, duke zhdukur tërësisht autonominë procedurale të një përbaruesi gjyqësor.⁴ Vetëm në vitin 2001 miratohet për herë të parë një ligj organik për organizimin dhe funksionimin e shërbimit përbarimor gjyqësor shtetëror, i cili trajtoi në mënyrë të veçantë këtë shërbim, që funksionon edhe sot si i tillë. U miratua ligji nr.10031 “*Për Shërbimin Përbarimor Gjyqësor Privat*” në 2008, që më pas u shfuqizua në 2019 me ligjin nr.26/2019 “*Për shërbimin përbarimor gjyqësor privat*”.

Nga ana tjetër, ballafaqohemi me historikun e Kosovës që nuk ka qenë aspak i lehtë. Megjithatë, u arrit të vendoseshin një nga një tullat për ndërtimin e shtëpise ligjore kosovare dhe arritjes së qenurit një shtet i pavarur. Formimi i sistemit juridik të Kosovës, e cila sapo kishte dale nga lufta dhe jetonte me sfidat e shumta të menaxhimit të fazës së pasluftës, ishte mjaft i nderlikuar.⁵ Kemi tre faza kryesore:

1. Faza e parë e periudhës tranzitore: Administrimi i Kosovës nga UNMIK-u 1999-2001.

² <http://www.nchb.al-2/> , në faqen zyrtare të Dhomës Kombëtare të Përbaruesve Gjyqësorë Privatë, aksesuar për herë të fundit më 03/03/2024

³ *Ibid.*

⁴ *Ibid.*

⁵ Arsim Bajrami, Enver Hasani, Hajredin Kuci, Iliriana Islami, Haxhi Gashi, Iset Morina, Avni Puka, Azem Hajdari, Mirlinda Batalli, Remzije Istrefi, “*Hyrje në sistemin ligjor në Kosovë*”, Prishtinë, faqja 19

2. Faza e dytë e periudhës tranzitore: Krijimi i institucioneve të përkohshme vetëqeverisëse të Kosovës, 2001-2005.
3. Faza e tretë: Përgatitja për zgjidhjen e statusit përfundimtar të Kosovës, 2005-2008, njihet ndryshe si faza e negociatave për statusin final të Kosovës.

Faza e fundit karakterizohet kryesisht me proceset politike, që lidheshin me negociatat për statusin përfundimtar të Kosovës, respektivisht shpalljen e pavarësisë së saj. Tri momente që konsiderohen si vendimtare karshi procesit të përcaktimit të statusit janë:

- Standartet për Kosovën ose të ashtuquajturit standarte për statusin;
- Raporti i z. Kai Aide;
- Bisedimet e Vjenës;⁶

Nga rezultatet e këtyre tri momenteve më pas rrodhi *Pakoja e Ahtistaarit* mbi bazën e së cilës edhe u përcaktua statusi përfundimtar i Kosovës. Pas dështimit të OKB-së për të pranuar rekomandimin për pavarësinë e mbikëqyrur të Kosovës, institucionet e Kosovës të posadala nga zgjedhjet e nacionale të muajit nëntor 2007, filluan përgatitjet për shpalljen e pavarësisë së Kosovës. Element kyç i përgatitjes së aktit të shpalljes së pavarësisë së Kosovës ishte përgatitja e Deklaratës së Pavarësisë. Përfundimisht, më 17 shkurt 2008 Kuvendi i Kosovës miratoi Deklaratën e Pavarësisë së Kosovës.⁷ E drejta e Kosovës është nën ndikimin e një procesi të pandalshëm zhvillimi dhe përmirësimi, pasi shteti kosovar ka një moshë relativisht të re. Pak nga pak nisën të plotësoheshin vakumet dhe të ngrihej monumenti i vet ligjor, pa asnjë lloj grimce negative, të diktuar nga faktorë të jashtëm. Kjo qasje e re preku dhe procedurën përmbartimore. Në vitin 2008 u miratua *ligji nr.03/L-008 "Për procedurën përmbartimore."* Ky ligj në përmbajtjen e tij përcakton se është gjykata organi kryesor, që do të realizojë ekzekutimin e detyrueshëm, në fillim kryesisht Gjykata Komunale dhe më vonë Gjykata Themelore. Ligji shpreh që procedura e përmbartimit e nisur deri në ditën e fillimit të aplikimit të këtij ligji, do përfundojë sipas dispozitave të ligjit "Për procedurën e përmbartimit" (Gazeta Zyrtare e RSFJ, nr.20/1978). Ligji i 2008 u shfuqizua më pas me ligjin nr.04/L-139 "Për

⁶ Arsim Bajrami (Departamenti Kushtetues dhe Administrativ), "*Tranzicioni i rendit juridik në Kosovë*", Prishtinë, fq 25

⁷ *Ibid.* 29.

procedurën përbarimore.” Ligji nr.05/L-118 ndryshon dhe plotëson ligjin nr.04/L-139.

Kuptimi i marrëdhënies juridiko-procedurale-ekzekutive. Karakteristikat e saj.

E drejta përbarimore është tërësia e normave juridike procedurale me të cilat rregullohen marrëdhëniet procedurale që krijohen gjatë procedurës së ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutive.⁸ E drejta përbarimore materializohet në KPrC, më saktësisht në pjesën e katërt të tij dhe në ligjin nr. 26/2019, “Për shërbimin përbarimor gjyqësor privat”, në ligjin nr.8730, datë 18.01.2001 “Për organizimin dhe funksionimin e shërbimit të përbarimit gjyqësor”, në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përbarimore” i ndryshuar dhe plotësuar me ligjin nr.05/L-118 “Për ndryshimin dhe plotësimin e ligjit nr.04/L-139 “Për procedurën përbarimore” dhe së fundmi me ligjin Nr. 08/L-102 “Për ndryshimin dhe plotësimin e ligjit Nr. 04/L-139”. Marrëdhënia juridiko-procedurale-ekzekutive ka subjektet e saj që janë:

- Palët (kreditori dhe debitori);
- Përbaruesi gjyqësor, qoftë privat apo shtetëror;
- Gjykata;

Kreditori është subjekti në favor të cilit është dhënë titulli ekzekutiv e që po në favor të të cilit do të realizohet ekzekutimi i detyrueshëm, debitori është personi ndaj të cilit do të kryhen të gjitha veprimet gjatë fazës së ekzekutimit të detyrueshëm. Përbaruesi gjyqësor shtetëror dhe privat, si subjekt shumë i rëndësishëm, që ligji i ka veshur përgjegjësinë e ekzekutimit të titullit ekzekutiv dhe gjykata në momentin kur kemi të bëjmë me mosmarrëveshje që lidhen me ekzekutimin e detyrueshëm. Në kuptim më të gjerë të mundshëm me ekzekutim në fushën e së drejtës do kuptojmë realizimin praktik të një parashikimi ligjor të caktuar. Qëllimi i ekzekutimit të detyrueshëm lidhet me ekzekutimin kundrejt debitorit, të detyrimit që përmbahet në titullin ekzekutiv, pavarësisht nga vullneti i këtij të fundit.⁹

Objekti i marrëdhënies juridiko-procedurale-ekzekutive përfaqëson detyrimin që permban titulli ekzekutiv. Mund të jetë objekt i kësaj marrëdhënieje:

⁸ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “*Procedurë Civile*”, shtëpia botuese Albas, 2018

⁹ Po aty, faqe 345

detyrimi për të kryer një veprim të caktuar, detyrimi për të liruar dhe dorëzuar sendin, detyrimi për të paguar pensionin ushqimor.¹⁰

Përmbajtja e marrëdhënies juridike procedurale civile të krijuar gjatë fazës së ekzekutimit të detyrueshëm, konsiston në të drejtat e detyrimit që kanë subjektet në këtë proces. Ato janë parshikuar qartësisht në Kodin e Procedurës Civile dhe në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore.” Si p.sh, debitori mund të kërkojë në gjykatën kompetente të vendit të ekzekutimit që të deklarohet se titulli ekzekutiv është i pavlefshëm ose se detyrimi nuk ekziston, ose ekziston në një masë më të vogël ose është shuar më pas, (neni 609 i Kodit të Procedurës Civile, i ndryshuar)

Një e drejtë tjetër që palët kanë është dhe kundërshtimi (ankimi) ndaj veprimeve të përmbaruesit gjyqësor. Neni 615, gërma (b) i njeh mundësinë kreditorit, që të kërkojë pezullimin e përkohshëm të ekzekutimit të detyrueshëm, kjo gjithmonë në përputhje me nevojat e tij. Ndërkohë edhe në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore” është parashikuar e drejta e kreditorit dhe debitorit që në rrethanat e caktuara në ligj, të kërkojnë shtyrjen e përmbarimit, përkatësisht në nenet 60 dhe 61 të tij. Në nenin 52 të LPP-së është përcaktuar që nëse gjatë kryerjes së veprimeve përmbarimore janë bërë parregullsi, palët ose pjesëmarrësi tjetër i procedurës mund të kërkojë nga Gjykata me anë të parashtresës që t’i eliminojë këto parregullsi. Me pjesëmarrës tjetër në kuptim të këtij ligji do të jetë personi i cili në procedurën e përmbarimit realizon ndonjë të drejtë apo interes juridik, e që nuk është palë në procedurën përmbarimore. Pra, nuk është kreditor apo debitor. Këtë përkufizim e gjejmë në nenin 2 të LPP-së. Normalisht, të drejtat e palëve pjesëmarrëse në këtë proces nuk mbyllet në një rreth të tillë. Është më i gjerë se kaq. Përpos të drejtave, kanë dhe detyrime që rëndojnë mbi ta e që normohen nga ligjet përkatëse.

“Kolegji Civil i Gjykatës së Lartë vlerëson të domosdoshme të theksojë që krijimi i marrëdhënies juridike-procedurale të ekzekutimit të detyrueshëm, kërkon të ekzistojnë njëherazi disa elementë faktikë dhe juridikë në mënyrë që të kënaqen pritshmëritë dhe kërkesat e ligjit. Ky kolegji vlerëson se, përveç gjykimit deklarativ ose të njohjes së një të drejte, kemi edhe gjykimin ekzekutiv të rivendosjes në vend të së drejtës së shkelur. Në këtë lloj gjykimi e drejta duhet të jetë e sigurtë dhe e saktë, gjykim nga i cili kërkohet të realizohet materialisht dhe forcërisht e drejta. Kjo fazë e ekzekutimit të detyrueshëm zhvillohet gjithmonë mbi bazën e një titulli

¹⁰ Ina Barjamaj, “Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe problematika e praktikës gjyqësore”, Tiranë 2016

ekzekutiv, që janë parashikuar shprehimisht në nenin 510 të Kodit të Procedurës Civile, ku ndër të tjera parashikohet se: “Ekzekutimi i detyrueshëm mund të bëhet vetëm në bazë të një titulli ekzekutiv”¹¹.

Ekzekutimi brenda një afati të arsyeshëm i vendimit të formës së prerë të gjykatës është pjesë përbërëse e së drejtës për një proces të rregullt ligjor, në kuptim të nenit 42 të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë dhe nenit 31 të Kushtetutës së Republikës së Kosovës. Kuptohet mbrojtja që të dyja Kushtetutat bëjnë në lidhje me procesin e rregullt ligjor, kjo në përputhje me misionin e shtetit të së drejtës.

Komisioneri për të Drejtat e Njeriut i Këshillit të Evropës, Thomas Hammarberg ka shprehur se: “Përmbarimi i mangët i vendimeve përfundimtare gjyqësore duhet të shihet si refuzim për të pranuar sundimin e ligjit dhe është një problem serioz për të drejtat e njeriut.¹² Zbatimi me të meta i vendimeve gjyqësore zbeh besimin në drejtësinë e shtetit. “Ekzekutimi i vendimit përbën një element thelbësor të shtetit të së drejtës dhe të nocionit gjykim i drejtë. Parimet kushtetuese të lidhura me procesin e rregullt ligjor, si dhe detyrimi për ekzekutimin e vendimeve gjyqësore, i parashikuar në nenin 142/3 të Kushtetutës, nënvizojnë faktin që çdo qytetar, i cili i drejtohet një gjykate kompetente për realizimin e një të drejte, nuk mund të presë pa kufi për realizimin e saj. Gjykimi për realizimin e një të drejte përbëhet nga dy faza, të cilat janë të lidhura pazgjidhshmërisht me njëra-tjetrën. Faza e parë, ose gjykimi në kuptimin e ngushtë, ka të bëjë me njohjen ose deklarimin e së drejtës që si rregull përfundon kur vendimi gjyqësor merr formë të prerë. Në fazën e dytë, kur nevojitet edhe ndërhyrja, qoftë dhe me masa shtrënguese, për zbatimin e vendimit gjyqësor, realizohet ajo që quhet qëllimi i drejtësisë. Në këtë fazë e drejta është e sigurtë, por kërkohet që ajo të vihet në jetë. Në këtë kuptim, gjykimi nuk duhet konceptuar ngushtë, pra vetëm me dhënien e vendimit gjyqësor, por me përfundimin e gjithë këtij procesi, sepse një e drejtë e fituar, nëse ajo nuk realizohet nëpërmjet ekzekutimit të vendimit, mbetet pa asnjë vlerë.¹³

Ekzekutimi i vendimit të formës së prerë të gjykatës konsiderohet si faza përfundimtare e realizimit të së drejtës së fituar gjyqësisht. Vetëm pas realizimit të kësaj faze mund të konsiderohet se individi e ka vendosur plotësisht në vend të

¹¹ Vendim i Kolegjit Civil të GJL-së, nr.00-2016-1859 (174)

¹² http://www.coe.int/t/commissioner/Viewpoints/090831_en.asp, aksesuar për herë të fundit më 07.05.2024

¹³ Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.28, datë 19.05.2016

drejtën e tij të fituar.¹⁴ Një vonesë në ekzekutimin e një vendimi mund të justifikohet në rrethana të veçanta, por vonesa nuk mund të jetë deri në atë shkallë sa të dëmtojë thelbin e të drejtës.¹⁵ Faza ekzekutive konsiderohet si fazë e mëtejshme e të njëjtit proces.¹⁶

Autoritetet kompetente kanë obligimin pozitiv që të organizojnë një sistem për ekzekutimin e vendimeve, i cili është efektiv edhe në kuptimin ligjor edhe në atë praktik, si dhe që të sigurojë zbatimin e tyre pa vonesa të panevojshme. Ekzekutimi i një aktgjykimi të marrë nga një gjykatë duhet shikuar si një pjesë përbërëse e të drejtës për gjykim të drejtë, të garantuar nga neni 31 i Kushtetutës së Republikës së Kosovës dhe nenit 6 të Konventës.¹⁷ Shteti i së drejtës, njëri prej parimeve themelore të një shoqërie demokratike është pjesë përbërëse e tërësisë së neneve të Konventës dhe kupton detyrën e çdo shteti/autoriteti publik që të bindet ndaj një vendimi gjyqësor që i drejtohet atyre.

Titujt ekzekutivë, sipas legjislacionit shqiptar dhe atij kosovar.

Titulli ekzekutiv është akti përfundimtar që përmban njohjen e detyrimit të plotë, të saktë, të përcaktuar të një personi apo subjekti kundrejt një tjetri sipas parashikimeve të ligjit.¹⁸ Titulli ekzekutiv përmban në thelb marrëdhënien juridike të dokumentuar në formën e caktuar nga ligji, të cilës ky i fundit i ka njohur aftësinë për t'u ekzekutuar forcërisht sipas kërkesës së kreditorit për lëshimin e urdhrat të ekzekutimit, pa pasur nevojë kreditori të bëjë një gjyq themeli me palë kundërshtare, në lidhje me saktësimin e kësaj marrëdhënieje dhe urdhërimit e debitorit të përmbushë detyrimin që përmban titulli ekzekutiv.¹⁹ Sipas nenit 510 të Kodit të Procedurës Civile janë tituj ekzekutivë:

- a) Vendimet civile të formës së prerë të gjykatës, që përmban një detyrim, vendimet e dhëna prej saj për sigurimin e padisë, si dhe për ekzekutimin e përkohshëm;
- b) Vendimet penale të formës së prerë në pjesën që bëjnë fjalë për të drejta pasurore;

¹⁴ Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.21, datë 07.04.2014

¹⁵ Vendim i Gjykatës Kushtetuese nr.14, datë 30.03.2015

¹⁶ Vendim i Gjykatës Kushtetuese nr.12, datë 16.04.2013

¹⁷ Aktgjykim në rastin nr.KI 08/09 (Vlerësimi i kushtetutshmërisë së aktvendimit të Gjykatës Komunale në Ferizaj, Aktvendimi C.nr.340/2001, i datës 11 janar 2002

¹⁸ Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.169, datë 05.03.2013

¹⁹ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “Procedurë Civile”, shtëpia botuese Albas, 2018, faqe 347

- c) Vendimet e gjykatave të arbitrazhit të shteteve të huaja që u është dhënë fuqi sipas dispozitave përkatëse të këtij Kodi;
- d) Vendimet e një gjykate arbitrazhi në Republikën e Shqipërisë;
- e) Aktet noteriale që përmbajnë detyrim në të holla, si dhe aktet për dhënien e kredive bankare ose aktet për dhënien e kredive nga institucionet financiare jobankare;
- f) Kambialet, çeket e letrat me urdhër që barazohen me ato;
- g) Aktet e tjera që sipas ligjeve të veçanta quhen tituj ekzekutivë dhe ngarkohet zyra e përmbarimit për ekzekutimin e tyre;

Ne ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore”, neni 22 parashikon si tituj ekzekutivë (dokumente përmbarues):

- a) Vendimi përmbarues i Gjykatës dhe ujdia (pajtimi) gjyqësore përmbaruese;
- b) Vendimi përmbarues i dhënë në procedurë administrative dhe aktpajtimi (ujdia);
- c) Dokumenti noterial i përmbarueshëm në pajtim me ligjin për noterinë;
- d) Marrëveshja e lidhur në procedurën e ndërmjetësimit në pajtim me ligjin mbi ndërmjetësimin pas aprovimit të Gjykatës;
- e) Aktvendimet, aktet dhe memorandumet për ujditë gjyqësore të gjykatave të huaja si dhe vendimet e gjykatave të huaja të arbitrazhit dhe ujditë e arritura para gjykatave të tilla në raste të arbitrazhit, që janë pranuar për përmbarim brenda territorit të Republikës së Kosovës;
- f) Vendimet dhe marrëveshjet përmbaruese të arbitrazhit në Republikën e Kosovës të shpallura të ekzekutueshme nga Gjykata;
- g) Kontrata për hipotekën e vërtetuar nga organi kompetent dhe regjistruar në regjistrin publik sipas ligjit;
- h) Vendimi gjyqësor i vërtetuar si urdhër përmbarues evropian;
- i) Dokumenti tjetër që me ligj është quajtur dokument përmbarues;

Këto ishin parashikimet ligjore si në Kosovë, ashtu edhe në Shqipëri përsa i përket titujve ekzekutivë. Tani do ndalemi në trajtimin e secilit prej tyre, ngjashmëritë dhe dallime që konsistojnë. Terminologjia e përdorur në secilin legjislacion është e ndryshme, por në raste të caktuara thelbi është i njëjtë. Në ligjin nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore”, një karakteristikë tipike është fakti që parashikon si tituj ekzekutivë dhe dokumentet e besueshëm. Sipas nenit 29 të LPP tek dokumentet e besueshme përfshihen:

- a) Kambialet dhe çeqet me potest dhe faturë kthyese, po qe se janë te nevojshme për themelimin e kërkesës;
- b) Ekstraktet e verifikuara nga librat afariste për pagesat e shërbimeve komunale të furnizimit me ujë, energji elektrike dhe bartjen e mbeturinave;
- c) Faturat;
- d) Dokumentet që sipas dispozitave ligjore të posaçme kanë rëndësinë e dokumenteve publike;

Përmbarrimit nuk i nënshtrohen të gjitha vendimet gjyqësore apo ato të dhëna në procedurë administrative, por vetëm ato të parashikuara shprehimisht në LPP dhe në ligje tjera të veçanta. Në dispozitat e LPP-së identifikojmë kushtet që duhet të plotësojë një “dokument” që të jetë i ekzekutueshëm:

- Forma e prerë e vendimit (neni 24 i LPP-së)
- Specifikimi në vendim i kreditorit dhe debitorit (neni 27 i LPP-së)
- Ka përfunduar afati për përmbushje vullnetare (neni 24 i LPP-së)

Në ligjin tonë procedural, ashtu sikurse LPP-ja jemi në të njëjtën situatë, gjë që evidentohet në përmbajtjen e nenit 510 të KPrC-së. Gjithashtu, përmbaruesi gjyqësor, kur fillon ekzekutimi i dërgon debitorit një lajmërim për të ekzekutuar vullnetarisht detyrimin. Ekzekutimi i detyrueshëm fillon vetëm pas mbarimit të afatit për ekzekutimin vullnetar. Afati është 5 ditë kur, objekti është pagë ose detyrim për ushqim dhe 10 ditë në të gjitha rastet e tjera. Në KPrC nuk janë parashikuar shprehimisht si tituj ekzekutivë faturat, si në nenin 29 të LPP. Shikojmë që ligjvënësi kosovar kur ka përfshirë si tituj ekzekutivë faturat, i ka përgjithësuar, duke na lënë të nënkuptojmë që mund të jenë p.sh fatura e konsumit të ujit të pijshëm, faturë e konsumit të energjisë elektrike apo faturë tjetër e rregulluar me ligj të veçantë që përcaktohet si titull ekzekutiv. Neni 510 i KPrC, pika e fundit, ka një parashikim të përgjithshëm dhe më konkretisht, janë tituj ekzekutivë aktet e tjera që sipas ligjeve të veçanta quhen tituj ekzekutivë dhe ngarkohet zyra e përmbarrimit për ekzekutimin e tyre. Duke e lidhur dhe me nenin 29 të LPP pika c, si titull ekzekutiv në ligjet e veçanta shqiptare janë edhe faturat. Bëhet fjalë për ligjin nr.8662, datë 18.09.2000 “Për trajtimin si titull ekzekutiv të faturës së konsumit të energjisë elektrike” (i ndryshuar) i cili në nenin 1 të tij përcaktohet se: *“Fatura tatimore e konsumit, të shitjes, të blerjes dhe faturat e shërbimit të transmetimit dhe shpërndarjes të energjisë elektrike, sipas modelit të caktuar nga Ministria e Financave, në zbatim të nenit 36 të ligjit Nr. 7928, datë*

27.4.1995 “Për tatimin mbi vlerën e shtuar” është titull ekzekutiv dhe ngarkohen zyrat e përmbartimit me ekzekutimin e tyre. Përmendim këtu edhe ligjin Nr. 8975, datë 21.11.2002 “Për trajtimin e faturave tatimore të ujit të pijshëm si titull ekzekutiv, i ndryshuar me ligjin Nr.9286, datë 30.09.2004, ku në nenin 1 të këtij ligji është parashikuar se: “Fatura tatimore e konsumit të ujit të pijshëm dhe largimit të ujërave të përdorura, sipas modelit të përcaktuar nga Ministria e Financave, në bazë të nenit 36 të ligjit nr. 7928, datë 27.04.1995 “Për tatimin mbi vlerën e shtuar”, është titull ekzekutiv dhe ngarkohet zyra e përmbartimit për ekzekutimin e tij”. Kushtetushmëria e kësaj norme është konfirmuar me Vendimin nr. 7, datë 16.02.2015, të Gjykatës Kushtetuese.

Dokumenti i besueshëm si titull ekzekutiv

Procedura e përmbartimit mund të kryhet vetëm në bazë të një titulli përmbartimor (ekzekutiv), i cili mund të fitohet si në procedurën kontestimore, edhe në atë jokontestimore.²⁰ Nocioni procedura jokontestimore është nocion i pranuar dhe tradicional, por juridikisht i gabuar²¹. Ligji “Për procedurën përmbartimore nuk është konsekuent në terminologjinë juridike, lidhur me dokumentin e besueshëm²². Si nocion i përgjithshëm mund të përdorej “titull përmbartimor”, si për dokumentin përmbartimor, ashtu edhe për dokumentin e besueshëm. Procedura përmbartimore mund të fillojë edhe në bazë të një dokumenti të besueshëm, por padyshim si titull kryesor përmbartimor është aktgjykimi (nenet 21 dhe 22 të LPP-së).

Po çfarë do të kuptojmë me aktgjykim?

Duke u mbështetur në fjalorin juridik: *Aktgjykimi* është lloj i vendimit, që merret nga gjykata. Në procedurën civile gjykata vendos përfundimisht lidhur me çështjen kryesore me aktgjykim. Në aspektin formal, secili aktgjykim duhet të ketë tri pjesë kryesore të domosdoshme, pjesën hyrëse, dispozitivin, arsyetimin dhe të drejtën e ankimit dhe afatin për paraqitjen e ankimit. Dispozitivi i aktgjykimit është pjesa kryesore dhe më e rëndësishme e aktgjykimit²³. Dispozitivi përmban vendimin lidhur me çështjen kryesore (kërkesëpadinë), çështjet aksesore (shpenzimet procedurale) dhe përmbartueshmërinë e vendimit.

²⁰ Iset Morina, “Hyrje në sistemin ligjor në Kosovë” (E drejta procedurale civile), Prishtinë, 2019, faqe, 263.

²¹ Morina, op.cit. faqe, 266.

²² Morina, op.cit. faqe, 263.

²³ Iset Morina, Ardit Gashi, “Fjalor juridik” (E drejta private), Prishtinë, 2019, faqe, 15.

Meqë organi përmbarues mbështetet në dispozitivin për të zhvilluar procedurën e përmbarimit, atëherë është e domosdoshme, që dispozitivi të jetë i qartë²⁴.

Përfundimisht me aktgjykim në kuptim të procedurës përmbarimore do të kuptojmë secilin aktgjykim apo aktvendim përfundimtar të nxjerrë në procedurën kontestimore para gjykatës shtetërore apo arbitrazhit dhe atë në procedurën jokontestimore²⁵. Dokumenti i besueshëm luan një rol të madh në praktikë dhe rrjedhimisht edhe në doktrinë, në praktikën gjyqësore. Një dokument i besueshëm është një dokument publik, një dokument privat i vërtetuar, një kambial, një çek, si dhe regjistrat afarist të vërtetuar. Dokumente të besueshme në kuptim të ligjit “Për procedurën përmbarimore”, janë edhe të ashtuquajturat ekstraktet e regjistrave afarist për pagimin e shpenzimeve komunale lidhur me furnizimin me ujë, energji elektrike, dhe transportin e mbeturinave. Për shkak të pasojave të ndryshme procedurale dhe sidomos për shkak të procedurës sipas mjeteve të goditjes së vendimit është i nevojshëm një diferencim në faktin nëse procedura përmbarimore ka filluar në bazë të një dokumenti përmbarues apo një dokumenti të besueshëm²⁶.

Përsa i përket vendimit të gjykatës për sigurimin e padisë, ai në vetvete përbën një titull ekektiv dhe që për të nuk lëshohet një urdhër ekzekutimi, sipas nenit 511 të KPrC-së kurse në nenet 22 dhe 29 të LPP-së nuk ka një parashikim të tillë. Në fakt është ligji “Për Procedurën Kontestimore” që shprehet në lidhje me këtë. Neni 307 i LPK-së, pika 1 dhe 3 shprehet që: *“Në aktvendimin mbi caktimin e masës së sigurimit gjykata e përcakton llojin e masës, mjetet me të cilat ajo do të realizohet dhunshëm dhe objektin e masës së sigurimit, duke i aplikuar përkatësisht rregullat e procedurës gjyqësore përmbaruese. Gjykata sipas detyrës zyrtare ia dërgon aktvendimin mbi caktimin e masës së sigurimit gjykatës përmbaruese kompetente me qëllim të ekzekutimit të tij të përdhunshëm dhe regjistrat publik me qëllim të regjistrimit të tij.”* Pika 3 vijon si më poshtë: *“Aktvendimi me të cilin është caktuar masa e sigurimit ka efekt të aktvendimit mbi ekzekutimin nga ligji “Për procedurën përmbarimore”.*

Në ligjin e vjetër të LPK-së, nuk ka qenë e rregulluar procedura për sigurimin e padisë, ligji i ri i LPK-së e rregullon institutin e sigurimit padisë përkatësisht në nenet 296-318 të tij. KPrC e rregullon sigurimin e padisë në nenet 202-211. LPK në krahasim me Kodin e Procedurës Civile, përdor termat

²⁴ *Ibid.* 16.

²⁵ I. Morina, “Hyrje në sistemin ligjor në Kosovë”, Prishtinë, 2019, faqe, 263.

²⁶ *Ibid.*

propozues i sigurimit dhe kundërshtar i propozimit, që në fakt janë ekuivalente me termat paditës dhe i paditur në KPrC. Në nenin 202 të KPrC dhe në nenin 297 të LPK-së, janë parashikuar kushtet për sigurimin e padisë. Në nenin 297, pika 1 ligjvënësi kosovar ka përcaktuar se masa e sigurimit mund të caktohet, kur propozuesi i sigurimit (paditësi) e bën të besueshme ekzistimin e kërkesës apo të drejtës subjektive, duke e lënë çështje të hapur sesi mund ta provojë apo të plotësojë këtë kusht ligjor propozuesi i sigurimit. Në lidhje me këtë kusht, mendohet që propozuesi i sigurimit, duhet ta dëshmojë atë përmes ndonjë vendimi më të hershëm të gjykatës apo të një organi administrativ, testament, kontratë, ndonjë dokumenti përmbarimor, respektivisht ndonjë titulli juridik²⁷.

Ndërkohë, neni 202 i KPrC-së parashikon që sigurimi i padisë do të lejohet kur padia mbështetet në prova me shkresë. Ekzistenca e provave shkresore presupozon se qartëson nevojën për vendosjen e masave për sigurimin e padisë, pa paragjykuar faktin se çfarë vlere provuese do të kenë këto prova për themelin e çështjes²⁸. Nga krahasimi midis këtyre dy dispozitave, kuptojmë që në rastin e LPK-së kushtet për sigurimin e padisë janë kumulative, ligjvënësi përdor lidhëzën “dhe” për ta bërë më të qartë këtë fakt. Ndërsa në KPrC nuk është përdorur, pra, nëse paditësi nuk disponon prova me shkresë dhe plotëson kushtet në paragrafin e parë të nenit 202, gjykata duhet t’i kërkojë paditësit që të japë garanci. Kjo garanci mund të jetë: një shumë parash, lënia peng e një sendi të luajtshëm etj. Vihet re që, do të jetë gjykata ajo që do të përcaktojë llojin dhe masën e garancisë që duhet të vendosë paditësi. Dhënia e garancisë, bëhet për të garantuar të paditurin për dëmin që mund t’i vijë nga vendosja e masës së sigurimit të padisë.

Sipas nenit 297, pika 2 e LPK-së parashikohet që gjykata e cakton masën e sigurimit vetëm nëse propozuesi i sigurimit, brenda afatit të caktuar, jep garanci në llojin dhe masën e caktuar nga gjykata, për dëmin që mund t’i shkaktohet palës kundërshtare me caktimin dhe ekzekutimin e masës së sigurimit, me përjashtim të rasteve kur është parashikuar ndryshe në ligj. Nëse propozuesi i sigurimit nuk jep garanci brenda afatit të caktuar nga gjykata, atëherë gjykata refuzon propozimin për caktimin e masës së sigurimit. Po kështu, në pikën 4 të këtij neni, parashikohet që bashkësitë e pushtetit lokal janë të përjashtuara nga detyrimi i dhënies së garancisë. Edhe ligji “Per procedurën përmbarimore” përmban një parashikim të

²⁷ A. Zogaj, Z. Leku, V. Tutaj, B. HasanPapaj, M. A. Cuniff, “Manual për zbatim të procedurës kontestimore”, Prishtinë, 2019, faqe, 199.

²⁸ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “Procedurë Civile”, shtëpia botuese Albas, 2018, faqe, 302.

tillë, konkretisht në nenin 14, pika 2. Sipas kësaj dispozite, institucionet e Kosovës dhe organet ose shërbimet e tyre nuk janë të detyruara të deponojnë garancinë kur në procedurën përmbartimore dalin palë. Këtë parashikim nuk e hasim në Kodin e Procedurës Civile, në nenet që rregullojnë institutin e sigurimit të padisë.

Në të dyja rastet si në LPK dhe në KPrC, gjykata do të vendosë për sigurimin e padisë vetëm nëse ka një kërkesë/propozim të tillë nga paditësi/propozuesi i sigurimit. Nga termi i përdorur në Kodin e Procedurës Civile “kërkesë për sigurimin e padisë”, kuptohet që nuk kemi të bëjmë me një kërkesëpadi, pra që nuk synohet zgjidhja në themel e çështjes. Në LPK, është përdorur termi “propozim për sigurimin e padisë”. Edhe këtu, nga leximi tërësor i dispozitave që rregullojnë sigurimin e padisë, kuptohet që nuk synohet zgjidhja në themel e mosmarrëveshjes. Në fakt, në LPK, neni 304, përcakton sesi duhet të bëhet propozimi për sigurimin e padisë, pra në çfarë forme duhet paraqitur ai para gjykatës. Veçantia qëndron se propozimi mund të bëhet edhe gojarisht, nëse propozimi është i lidhur me procesin gjyqësor që është në zhvillim e sipër.

Në KPrC nuk gjejmë një parashikim të ngjashëm ligjor, përse i përket formës së kërkesës për sigurimin e padisë. Duke u referuar gjithashtu, në nenin 202, nenin 153 të Kodit të Procedurës Civile, themi që kërkesa për sigurimin e padisë bëhet në formë shkresore. Por nga ana tjetër, neni 115 i KPrC-së, parashikon që aktet procedurale, për të cilat ligji nuk kërkon një formë të caktuar, mund të kryhen në formën më të dobishme për arritjen e qëllimit të tyre. Duke qenë se, nuk përcaktohet shprehimisht në Kod një formë e caktuar për kërkesën për sigurimin e padisë, ajo mund të bëhet edhe në një formë tjetër, për sa kohë arrin qëllimin e saj. Llojet e masave për sigurimin e padisë janë të përcaktuara në nenin 206 të KPrC dhe në nenet 299, 300 dhe 301 të LPK-së.

Sipas LPK-së mund të bëhet sigurimi i:

- 1) Kërkesës në të holla²⁹.
- 2) Sigurimi i kërkesës i drejtuar ndaj sendit apo një pjese të caktuar të tij³⁰.
- 3) Sigurimi i të drejtave të tjera apo për ruajtjen e gjendjes ekzistuese të rrethanave³¹.

²⁹ Neni 299 i ligjit “Për procedurën kontestimore”.

³⁰ Neni 300 i LPK-së.

³¹ Neni 301 i LPK-së.

Për sigurimin e kërkesës në të holla dhe sigurimin e kërkesës drejtuar ndaj sendit apo një pjese të caktuar të tij, janë caktuar në mënyrë taksative llojet e masave të sigurimit në LPK. Për sigurimin e të drejtave të tjera apo për ruajtjen e gjendjes ekzistuese të rrethanave, lista nuk është e mbyllur. Gjykata ka një hapësirë që të caktojë edhe masa të tjera, nëse e sheh të nevojshme dhe të domosdoshme për sigurimin e kërkesëpadisë së propozuesit të masës përkatëse të sigurimit³².

Neni 206 i KPrC-së ka parashikuar se sigurimi i padisë bëhet me anë të sekuestrimit të sendeve të luajtshme dhe të paluajtshme si dhe të kredive të debitorit. Vlen të theksohet që bëhet fjalë për sekuestrimin konservativ. Pika b e nenit 206 e Kodit të Procedurës Civile, përdor termin “masa të tjera të përshtatshme”, duke i lënë gjyqtarit që sipas rrethanave të çështjes, të para sipërfaqësisht, të vendosë marrjen e masave të tjera që duhet të vlerësohen si të përshtatshme³³.

Kolegjet e Bashkuara të Gjykatës së Lartë, në vendimin njehsues nr. 10/2004, kanë përcaktuar që, masat e sigurimit nuk mund të merren për të rivendosur gjendjen e mëparshme të marrëdhënies kontraktore midis palëve, ashtu siç ka ekzistuar para lindjes së mosmarrëveshjes. *“Në asnjë rast nuk mund të vendoset me anë të një mase të përkohshme të sigurimit të padisë urdhërimi për të kryer i padituri atë që kërkon paditësi nëpërmjet padisë dhe që prapësohet nga i padituri.”* Megjithatë, Kolegjet e Bashkuara theksojnë edhe raste përjashtimore, kur një gjë e tillë është e justifikueshme nga ana ligjore ose rezulton e nevojshme nga natyra e marrëdhënies juridike. Më tej, Kolegjet e Bashkuara të Gjykatës së Lartë shprehen që:

“Një masë e tillë e vendosur nga gjykata, që konsiston në rivendosjen e një lidhjeje të ndërprerë në mënyrë të njëanshme apo arbitrare, do të konsiderohej e ligjshme e do të përfshihej në masat e tjera të përshtatshme të sigurimit të padisë, nëse do të parashikohej në mënyrë taksative në ligj dhe/ose do të rezultonte nga vetë natyra e marrëdhënies juridike (e kontratës së lidhur midis palëve)”

Të tilla janë p.sh disa kontrata furnizimi me lëndë të parë apo energji, të ndërvarura nga njëra-tjetra, që sigurojnë funksionimin e vazhdueshëm e të pandërprerë të një veprimtarie industriale, të një procesi teknologjik të caktuar, të

³² A. Zogaj, Z. Leku, V. Totaj, B. HasanPapaj, M. A. Cunniff, “Manual për zbatim të procedurës kontestimore”, Prishtinë, 2019, faqe, 202.

³³ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “Procedurë Civile”, shtëpia botuese Albas, 2018, faqe, 309.

një veprimtarie të vendosur për mbrojtjen e jetës dhe shëndetit të njerëzve etj., ndërprerja e të cilave do të shkaktonte dëme të pallogaritshme e të pariparueshme, shkatërrime të mëdha apo katastrofa. *Përsa u përket masave të tjera të përshtatshme që merren për sigurimin e padisë, në kuptim të nenit 206 pika “b” të Kodit të Procedurës Civile, duhet të kemi parasysh gjithashtu se edhe ato duhet të kushtëzohen kurdoherë nga një objekt material i përcaktuar, apo i përcaktueshem, i padisë. Është kjo aryeja që gjykata mund të lejojë sigurimin e padisë me disa nga llojet e ndryshme të masave të sigurimit, por gjithmonë për një shumë të përgjithshme jo më të madhe se ajo e padisë³⁴.*

Ankimi ndaj vendimit të gjykatës për caktimin e masës së sigurimit.

Vendimet e ndërmjetme janë vendime që nuk synojnë të japin zgjidhje përfundimtare lidhur me themelin e padisë. Të tilla janë edhe vendimet e gjykatës për sigurimin e padisë. Në nenin 310 të LPK-së parashikohet mundësia që kundër vendimit të gjykatës mbi caktimin e masës së sigurimit, të paraqitet ankimi brenda një afati prej shtatë ditësh nga dita e dorëzimit të tij. Në Kodin e Procedurës Civile, nëse i referohemi nenit 470, vendimet e ndërmjetme (në këtë rast vendimi i gjykatës mbi sigurimin e padisë), mund të goditen në ankim së bashku me vendimin përfundimtar. Por, për rastet e parashikuara shprehimisht në Kodin e Procedurës Civile, kundër vendimeve të ndërmjetme mund të bëhet ankim i veçantë në gjykatën e apelit ose rekurs i veçantë në Gjykatën e Lartë, brenda 5 ditëve nga njoftimi i tyre.

Neni 310, pika 3 e LPK-së përcakton: “Mbi ankesën vendos gjykata e shkallës së dytë (Apelit) brenda afatit 15 ditë nga dita në të cilën i arrin përgjigja në ankesë (nga ana e kundërshtarit të sigurimit) apo përfundimit për paraqitjen e saj”. Nga interpretimi i nenit 310, nuk janë përcaktuar shprehimisht se cilat do të jenë ato vendime që mund të ankimohen në gjykatën e shkallës së dytë (Apelit). Ndërsa në nenin 209 të KPrC-së janë parashikuar shprehimisht se cilat do të jenë ato vendime që do të ankimohen në gjykatën e apelit. Ato janë:

- 1) Vendimi i pranimit të kërkesës për sigurimin e padisë;
- 2) Vendimi i ndryshimit të masës së sigurimit të dhënë;
- 3) Vendimi i revokimit ose heqjes së masës së sigurimit;

³⁴Përmbledhje e vendimeve unifikuese të GJL 2000-2006, botim i QPZ-së, korrik, 2006, faqe, 291.

Megjithatë, ajo që konstatohet është se në nenin 209 të KPrC-së nuk ka një përcaktim të shprehur për ankimin kundër vendimit që rrëzon kërkesën për sigurimin e padisë. Edhe vendimi i gjykatës së shkallës së parë për rrëzimin e kërkesës për sigurimin e padisë, përbën një vendim të ndërmjetëm në kuptim të nenit 125 të KPrC-së³⁵. Kështu që, vendimi i gjykatës për rrëzimin e masës së sigurimit, mund të ankimohet së bashku me ankimin kundër vendimit përfundimtar që i jep fund shqyrtimit gjyqësor të çështjes. Përpara ndryshimeve të vitit 1995, në Kodin e Procedures Civile italian, nuk ishte i parashikuar ankimi kundër vendimit të gjykatës për rrëzimin e kërkesës për sigurimin e padisë. Në vitin 1995, dispozita e nenit 669 i KPrC italian u ndryshua duke lejuar ankimin edhe ndaj vendimeve për rrëzimin e kërkesës për sigurimin e padisë, njësoj sikurse lejohej për vendimin e pranimi, ndryshimit, revokimit³⁶. Ky ndryshim u bë për shkak se Gjykata Kushtetuese Italiane e konsideroi antikushtetues nenin 669-terdecies për pjesën që nuk lejonte ankimin ndaj vendimit të rrëzimit të kërkesës për sigurim padie³⁷. Në arsyetimin e saj ka shprehur që mungesa e një parashikimi të tillë përbën një shkelje të së drejtës për t'u mbrojtur, duke pasur parasysh parimet që domosdoshmërisht duhet të karakterizojnë procesin civil, atë të barazisë së plotë të palëve para gjykatës dhe barazisë së armëve mes palëve.

Akti noterial si titull ekzekutiv.

Në nenin 22 të LPP-së është parashikuar si dokument përmbarues (*titulus executionis*) edhe akti noterial (në ligj dokumenti noterial i përmbarueshëm). Duhet theksuar që kjo është një risi e ligjit të ri nr. 04/L-139 “Per proceduren permbarimore”. Ligji i vjetër nr. 03/L-008 “Per procedurën përmbarimore” nuk e parashikonte si titull ekzekutiv aktin noterial. Për herë të parë në LPP parashikohet si titull përmbarimor edhe kontrata e hipotekës. Në nenin 199 të ligjit “Për pronësinë dhe të drejtat tjera sendore” parashikohet që: “Në rast të vonesës ose të një shkelje tjetër të kontratës nga debitori, kreditori hipotekues mund të fitojë përmes padisë gjyqësore që paluajtshmërinë e ngarkuar ta shesë dhe kërkesën e siguruar ta përmbushë në radhë të parë nga shuma rezultuese (e fituar nga shitja). Nga vetë titulli i nenit “Përmbushja e kërkesës së kreditorit

³⁵ Neni 125 i KPrC-së: Vendimet e ndërmjetme jepen nga gjykata në seancë gjyqësore me qëllim që t'i përgjigjet kërkesave dhe të sigurohet zhvillimi i gjykimit në pajtim me dispozitat e këtij Kodi.

³⁶ Silvana Çinari, “Masat e sigurimit të padisë ne proceset gjyqësore dhe të arbitrazhit”, Tiranë, 2015, faqe, 61.

³⁷ *Ibid.* 62.

hipotekues përmes përmbarimit të detyrueshëm”, kuptohet që kushtet dhe procedura që do të ndiqet do të mbështeten në dispozitat e përmbarimit të detyrueshëm, pra në LPP. Ndërsa në KPrC, akti noterial ka qenë i parashikuar si titull ekzekutiv dhe vazhdon akoma të jetë i tillë, titull ekzekutiv. Neni 510 i KPrC-së, pika d: Janë tituj ekzekutivë aktet noteriale që përmbajnë detyrim në të holla, si dhe aktet për dhënien e kredive bankare ose aktet për dhënien e kredive nga institucionet financiare jobankare. Ky formulim që është aktualisht në fuqi, është ndryshuar disa herë, respektivisht me ligjet:

- a) ligji nr.8812, datë 17.5.2001
- b) ligji nr.9953, datë 14.7.2008

Kështu aktet noteriale si tituj ekzekutivë më parë formuloreshin si: akte noteriale që përmbajnë detyrime për pagime në para³⁸. Në shumë raste gjykata të shkallëve të ndryshme kanë quajtur tituj ekzekutivë kontratat e huasë të lidhura në formë noteriale³⁹. Madje është avancuar edhe më tej, duke quajtur si titull ekzekutiv edhe një kontratë shitjeje të letrave me vlerë, të lidhur në formë noteriale (me akt të përgatitur e të vërtetuar nga noteri). Një formulim tjetër ka qenë : Janë tituj ekzekutivë aktet noteriale me të cilat autorizohet shlyerja e një detyrimi kontraktual, ose e çdo detyrimi tjetër të mëparshëm, drejtëpërdrejt nga depozitat bankare ose nga paga e autorizuesit dhe në kreditë e tij tek të tretët⁴⁰. Me ligjin nr.9953, datë 14.7.2008, ndryshon formulimi i pikës d të nenit 510. Në ligjin “Per procedurën përmbarimore”, neni 22, pika 3 nuk ka një formulim të aktit noterial si titull ekzekutiv, ashtu sikurse e gjejmë KPrC. Që të përbëjë titull ekzekutiv, sipas LPP mjafton vetëm që të jetë në pajtim me ligjin për noterinë, duke mos specifikuar se çfarë duhet të përmbajë ky dokument noterial, për të qenë titull përmbarimor sipas ligjit. Tituj ekzekutiv janë kryesisht vendimet gjyqësore, por parashikimi i akteve noteriale si titulus executionis në LPP dhe KPrC, tregon që për nga fuqia e tyre ekzekutive barazohen për të gjitha efektet me vendimet gjyqësore të formës së prerë.

³⁸ Përmbledhje e vendimeve unifikuese të GJL 2000-2006, botim i QPZ-së, korrik, 2006, faqe 70.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.* 72.

Parimet bazë në procedurën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë.

Faza e ekzekutimit të detyrueshëm është pjesë e së drejtës për proces të rregullt ligjor. Në përputhje me nenin 6 të KEDNJ-së, e drejta për proces të rregullt ligjor do të ishte iluzionare, nëse një sistem i brendshëm i një shteti anëtar, do të lejonte që një vendim gjyqësor i formës së prerë të mbetej i paekzekutuar në dëm të palës, që ka fituar gjyqin⁴¹. Ekzekutimi i vendimeve gjyqësore është një element i rëndësishëm i së drejtës për një proces të rregullt, sepse një e drejtë e fituar mbetet pa vlerë nëse nuk realizohet nëpërmjet ekzekutimit të vendimit⁴². Ekzekutimi i një vendimi të formës së prerë të gjykatës konsiderohet si faza përfundimtare e zbatimit të së drejtës të fituar juridiksht.

Lidhur me parimet, do t'i referohemi sidomos ligjit “Për procedurën përmbartimore”. Kështu, krahas parimeve të përgjithshme, që mund të vlejné në procedurën e ekzekutimit të titujve ekzekutivë, ekzistojné disa rregulla të veçanta, që vlejné kryesisht dhe veçanërisht vetëm në procedurën përmbartimore. Këto parime janë:

- a) parimi i legalitetit rigoroz formal;
- b) parimi i mbrojtjes së debitorit;
- c) parimi i prioritetit;
- d) parimi i efikasitetit;

Duke u bazuar në parimin e legalitetit rigoroz formal, organi përmbartues nuk mund të merret me faktin nëse titulli ekzekutiv është apo jo i drejtë dhe efektiv⁴³. Kjo është e kuptueshme meqë vendimi i formës së prerë është një çështje e gjykuar dhe si i tillë nuk mund të jetë objekt shqyrtimi në një proces gjyqësor apo jashtëgjyqësor⁴⁴. Në procedurën e përmbartimit vlen edhe parimi i mbrojtjes së debitorit. Më konkretisht, detyrë parësore e procedurës së përmbartimit është realizimi faktik i kërkesave të kreditorit. Kështu lind nevoja që të mbrohet edhe interesi i kreditorit, por edhe interesi i debitorit për ruajtjen e

⁴¹ Ina Barjamaj, “Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe problematika e praktikës gjyqësore”, Tiranë, 2016, faqe, 136.

⁴² *Ibid.*

⁴³ Iset Morina, “Hyrje në sistemin ligjor në Kosovë” (E drejta procedurale civile), Prishtinë, 2019, faqe, 262.

⁴⁴ *Ibid.*

dinjitetit të tij⁴⁵. Mbrojtja e dinjitetit të debitorit në procedurën përmbartimore është parashikuar shprehimisht në nenet 9, 342, 85 të LPP-së, me synimin kryesor në mbrojtjen e personalitetit të debitorit. Në KPrC nuk kemi një dispozitë që të parashikojë shprehimisht mbrojtjen e dinjitetit të debitorit sikurse në nenin 9 të LPP-së. Nisur nga neni 529 i Kodit të Procedurës Civile, qëllimi është mosvarfërimi i debitorit, sigurimi i minimumit ekzistencial për debitorin dhe anëtarët e tij të familjes dhe tërthorazi kuptojmë që kemi të bëjmë me një mbrojtje të pozitës së debitorit në fazën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë. Sipas nenit 9 të LPP-së, organi përmbartues ka për detyrë që të veprojë duke respektuar jo vetëm personalitetin e debitorit, por edhe të familjarëve të tij.

Interesant është parashikimi në pikën tre të nenit 9 të LPP-së. Në kuptim të kësaj dispozite, rregulli i përgjithshëm është që procedura e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë nuk mund të bëhet gjatë ditëve të pushimit ose gjatë orëve të natës. Por, nëse ekziston një arsye legjitime dhe nëse organi përmbartues ka një miratim, organi përmbartues mund të realizojë procedurën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë gjatë ditëve të pushimit ose gjatë orëve të natës. Sërish mbetet e paqartë se cili do të jetë organi, që do t'i japë miratimin organit përmbartues për të vepruar në një situatë të tillë. Neni 9 nuk shprehet në lidhje me këtë fakt. Pavarësisht se, ne nuk kemi një dispozitë në KPrC, si neni 9 i ligjit “Për procedurën përmbartimore”, dalim në konkluzionin që përmbartuesi gjyqësor, qoftë shtetëror apo privat, gjatë realizimit të detyrës së tij, duhet të ketë parasysh respektimin e dinjitetit të debitorit dhe anëtarëve të familjes së tij.

Ligji 26/2019 “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat”, në nenet 21 dhe 37 të tij ka parashikuar se cilat janë detyrat dhe përgjegjësitë e përmbartuesit gjyqësor privat. Neni 37, pika g, parashikon shprehimisht që përmbartuesi gjyqësor privat ka detyrimin të marrë masat dhe veprimet e nevojshme për ekzekutimin e titullit ekzekutiv, në respekt të dinjitetit njerëzor duke vënë në balancë nevojat e debitorëve dhe të kreditorëve. Mbrojtja e dinjitetit të debitorit parashikohet në një ligj të veçantë, sikurse u përmend ligji “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat”.

Gjithashtu neni 21, pika 2 e ligjit “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat”, thekson që përmbartuesi gjyqësor bën betimin para ministrit ose një përfaqësuesi të autorizuar prej tij, sipas deklaratës solemne: **“Betohe se detyrat**

⁴⁵ *Ibid.* 263.

e përmbaruesit gjyqësor privat do t'i kryej në përputhje me ligjin, duke i qëndruar besnik Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë, do të ruaj sekretin profesional dhe gjatë veprimtarisë sime do të udhëhiqem nga parimet e profesionalizmit, paanësisë dhe respektimit të të drejtave të njeriut". Që nga këtu kuptojmë se një nga detyrat primare të përmbaruesit gjyqësor privat gjatë ushtrimit të funksionit të tij, është respektimi i të drejtave të njeriut. Për më tepër, neni 38 i ligjit "Për shërbimin përmbarimor gjyqësor privat", ndalon përmbaruesin gjyqësor privat të kryejë veprime që çenojnë apo abuzojnë me subjektet që u nënshtrohen procedurave të ekzekutimit, duke listuar kategorinë e veprimeve që nuk duhet kryhen gjatë fazës së ekzekutimit të titujve ekzekutivë.

Parimi i efikasitetit dhe urgjencës (nenet 3 dhe 6 të LPP-së), nënkupton që procedura e përmbarimit duhet të realizohet shpejt, brenda një afati të arsyeshëm. Praktika ka treguar që kemi pasur stërzgjatje të procedurës së ekzekutimit të titujve ekzekutivë, kjo për një sërë shkaqesh. Në të njëjtin përfundim, arrijmë edhe nga interpretimi literal i nenit 37 të ligjit "Për shërbimin përmbarimor gjyqësor privat". Në vija të përgjithshme u prezantuan parimet që qëndrojnë në themel të procedurës së ekzekutimit, përpos parimeve të përgjithshme që janë paraqitur që në fillim të punimit.

Sendet mbi të cilat nuk mund të vendoset sekuestroja.

Sendet mbi të cilat nuk mund të vendoset sekuestroja, janë përcaktuar në nenin 529 të KPrC-së dhe në nenet 8 e 85 të LPP-së. Neni 8 i LPP-së parashikon që nuk mund të jenë objekt i ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë, sendet që janë jashtë qarkullimit civil, pasuritë nëntokësore dhe pasuritë e tjera natyrore, pajisjet e forcave të armatosura dhe të policisë, mjetet financiare të përdorura për këtë qëllim, në dallim nga KPrC-ja, që nuk e bën këtë parashikim. Rrethi i sendeve që përjashtohen nga vendosja e sekuestros, sipas nenit 529 të KPrC-së janë:

- 1) sendet e përdorimit personal të debitorit dhe të familjes së tij si: veshjet, shtresat, mbulesat, mobiljet për aq sa ato janë të nevojshme për jetesën e tyre;
- 2) ushqimet dhe lëndët djegëse që i nevojiten debitorit dhe familjes së tij për tre muaj;
- 3) dekoratat dhe sende kujtimi, letra, shkresa të familjes dhe librat profesionalë;

- 4) librat, veglat muzikore, mjetet e artit që nevojiten për veprimtarinë shkencore dhe artistike të debitorit dhe të familjes së tij;
- 5) deri në 3 dynmë tokë, 2 kafshë për punimin e tokës, 1 lopë, 6 dele ose 6 dhi, fara për mbjelljen e ardhshme, si dhe ushqimi i këtyre kafshëve për tre muaj për personat që jetojnë me punë bujqësore ose blegtorale;
- 6) ndihma që u jepet nënave me shumë fëmijë ose të vetme, pensionet e pleqërisë, të invaliditetit ose familjarë ose bursa studimi, përveç kur detyrimi është për ushqim.
- 7) Frutat natyrore një muaj para se ato të piquen;
- 8) Sendet e nevojshme të punës për sigurimin e jetesës.

Sipas nenit 85 të LPP-së, do të përjashtohen nga përmbarimi:

- 1) Veshjet, këpucët, ndërresat dhe gjësendet tjera personale, çarçafët, veglat e kuzhinës, orenditë, stufa, frigoriferi dhe objekte tjera me vlerë të zakonshme që shërbejnë për përmbushjen e nevojave themelore të familjes, nëse janë të nevojshme nga debitori dhe familjarët e tij;
- 2) Furnizimi me ushqim për 3 muaj dhe materialet për nxehje që shfrytëzohen nga debitori dhe familjarët e tij;
- 3) Kafshët e punës dhe mbarështimit, pajisjet bujqësore dhe mjetet tjera, farërat, ushqimi për kafshë, mjetet, makinat dhe objektet tjera që i duhen debitorit, bujkut apo zanatliut për vazhdimin e punës në bujqësi;
- 4) Të hollat e gatshme të debitorit që ka të hyra të mujore të përhershme deri në shumën mujore që sipas ligjit përjashtohet nga përmbarimi e proporcionalisht me afatin kohor deri në pagesën e ardhshme;
- 5) Librat dhe objektet tjera që janë të nevojshme për debitorin që në mënyrë të pavarur dhe me punë personale të kryejë një aktivitet shkencor, artistik apo aktivitet tjetër profesional;
- 6) Dekorimet, medaljet, certifikatat ushtarake të nderit apo dekoratat tjera të debitorit për vlerësimin e nderit, unazën e martesës, letrat personale, manuskriptet apo dokumentet tjera personale që i përkasin debitorit, si dhe fotografitë e familjes.
- 7) Mjetet mjekësore që u jepen personave me aftësi të kufizuara apo personave të tjerë me paaftësi fizike, në pajtim me rregulloret, apo që ai ka përvetësuar personalisht dhe që janë të domosdoshme për kryerjen e funksioneve jetësore.

Me ligjin Nr. 08/L-102 “Për ndryshimin dhe plotësimin e ligjit Nr. 04/L-139 Për procedurën përmbarimore i ndryshuar dhe plotësuar me ligjin Nr. 05/L-11

janë përjashtuar nga objekti i përmbarrimit të hyrat nga pakot emergjente apo masat specifike të miratuara nga Qeveria për rrethana të jashtëzakonshme apo emergjente, siç janë pandemitë apo fatkeqësitë natyrore. Nga leximi i dy dispozitave, nenit 85 të LPP-së dhe 529 të KPrC-së, nxjerrim në pah që në disa pika, kanë ngjashmëri midis tyre dhe në disa të tjera ndryshojnë nga njëra-tjetra. Pika 2 e të dy neneve është indetike. Domethënë, do të përjashtohen nga sekuestroja ushqimet dhe lëndët djegëse që i nevojiten debitorit dhe familjes së tij për 3 muaj. Në pikën 5 të nenit 529 të KPrC-së, është përcaktuar numri i kafshëve që do të përjashtohen nga sekuestroja, ndërsa në nenin 85, pika 3 e LPP-së nuk është përcaktuar. E veçanta për LPP qëndron se ajo ka parashikuar se, do të përjashtohen nga përmbarrimi mjetet mjekësore që u jepen personave me aftësi të kufizuara kurse KPrC-ja nuk e përmban një parashikim të tillë. KPrC-ja nga ana tjetër përjashton nga sekuestroja pensionet e pleqërisë, invaliditetit, familjarë, ndihma që u jepet nënave, bursat e studimit, ndërsa LPP-ja nuk e bën. Në pikat 1, 5 të nenit 85 janë parashikuar më shumë raste të përjashtimit se në pikën 1 dhe 3 të KPrC-së. Paragrafi 2 i nenit 85 të LPP-së parashikon që pakot postare apo transferimet monetare përmes postës që i janë adresuar debitorit nuk mund të jenë objekt i përmbarrimit para se t'i dërgohen debitorit.

Po cilat janë disa nga problemet e hasura gjatë fazës së ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë?

Panoramë e përgjithshme

Siç e kemi nënvizuar në këtë punim, një nga të drejtat themelore dhe të qenësishme të njeriut është e drejta për t'u gjykuar brenda një afati të arsyeshëm. Ekzekutimi i vendimeve gjyqësore si pjesë e elementëve të procesit të rregullt gjyqësor, vendos detyrime pozitive mbi shtetet, në mënyrë që ata të organizojnë instrumenta efikasë për ekzekutimin dhe krijimin e strukturave të specializuara në këtë fushë⁴⁶. Megjithatë Konventa Evropiane e të Drejtave të Njeriut siguron gëzimin e së drejtës për një proces të rregullt gjyqësor, kjo e drejtë çënohet vazhdimisht nga organet e Administratës Publike⁴⁷. Në jurisprudencën e saj Gjykata Evropiane e të Drejtave të Njeriut ka konstatuar pikërisht shkelje të parimit të procesit të rregullt gjyqësor nga ndërhyrjet apo nga mosrespektimi i

⁴⁶ Ina Barjamaj, "Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe problematika e praktikës gjyqësore", Tiranë 2016, faqe 155.

⁴⁷ Avokati i Popullit (Shqipëri), Raport i vecantë (II) "Administrata publike dhe rregullimi i marrëdhënieve të punës", viti 2014, faqe 26.

dispozitive dhe akteve ligjore e nënligjore në fuqi. Në fakt, një interpretim i tillë është bërë në çështjen Burdov kundër Rusesë⁴⁸. Në këtë rast, ku shteti paraqitej në rolin e debitorit, GJEDNJ arriti në konkluzionin që mungesa e fondeve nuk është një arsye për mosrespektimin e borxhit. Një vonesë në ekzekutimin e vendimit mund të arsyetohet, por kjo në disa raste të caktuara dhe specifike. Vonesa në ekzekutimin e vendimit nuk duhet të jetë e madhe sa të dëmtojë plotësisht thelbin e së drejtës nga dispozita e nenit 6/1 e Konventës Evropiane e të Drejtave të Njeriut⁴⁹. Në çështjen në fjalë, parashtruesi i kërkesës nuk duhej të pengohej për të përfituar nga kompensimi i dëmit të shkaktuar ndaj shëndetit, duke u justifikuar me vështirësitë e supozuara financiare që po kalonte shteti⁵⁰.

Në analizimin e rolit të përmbaruesit gjyqësor privat kuptojmë që ata janë një hallkë e rëndësishme në efektivitetin e zbatimit të vendimeve gjyqësore. Kjo është vënë në dukje edhe nga GJEDNJ, duke përforcuar kështu detyrimet pozitive të shteteve. Në çështjen Pini, Bertani, Manera dhe Atripaldi kundër Rumanisë, më 22 qershor 2004, GJEDNJ ka evidentuar që përmbaruesit gjyqësorë veprojnë në interesin e një administrimi të mirë të drejtësisë, gjë që bën që ata të jenë një element thelbësor i shtetit të së drejtës⁵¹. Më tej, Gjykata vijon argumentimin e saj duke theksuar që autoritetet rumune mund të konsideroheshin përgjegjëse për veprimet e një institucioni privat që i kishte bërë pa vlerë dispozitat e nenit 6/1 të Konventës dhe duke sjellë nga ana tjetër dështimin për më tepër se tre vjet në marrjen e masave efektive për të respektuar vendimet gjyqësore të formës së prerë. Konflikti lindi pikërisht nga koha e tejzgjatur e moszbatimit të një vendimi gjyqësor të marrë në interes të fëmijëve.

Ky vendim (Pini, Bertani, Manera dhe Atripaldi kundër Rumanisë) dha një kontribut në një çështje tjetër të rëndësishme-gjykatat që merren me të drejtën familjare janë të detyruara që në marrjen e vendimeve të tyre të mbajnë parasysh në radhë të parë interesat e fëmijëve⁵². Ndaj një shtet duhet të marrë të gjitha masat e nevojshme që përmbaruesit gjyqësorë të realizojnë dhe të përmbushin siç duhet detyrën e tyre. Kuptojmë që, çështja e respektimit të parimit për zhvillimin e një procesi të rregullt gjyqësor në procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë prej autoriteteve të ngarkuara me ligj për ekzekutimin e tyre, si rrjedhojë e

⁴⁸ Burdov kundër Rusesë, vendim i GJEDNJ-së i 7 majit 2002.

⁴⁹ Ina Barjamaj, "Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe problematika e praktikës gjyqësore", Tiranë 2016, faqe 155.

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ *Ibid.* 156.

⁵² Ledi Bianku, Odeta Kumbaro, "Jurisprudenca e Gjykatës së Strasburgut", botimi i katërt, Tiranë, 2017, faqe 635.

mosekzekutimit të titujve ekzekutivë në një afat të arsyeshëm, ka qenë dhe mbetet një temë me rëndësi thelbësore, sepse lidhet me krijimin, forcimin dhe zhvillimin e një sistemi gjyqësor të respektueshëm për të gjithë⁵³.

Shtetet mbajnë përgjegjësi për vonesat që u atribuohen autoriteteve administrative dhe gjyqësore-një detyrë që kryhet pavarësisht kostove apo burimeve⁵⁴. Shtetet duhet të ofrojnë shërbime gjyqësore efikase për të siguruar administrimin e duhur të drejtësisë⁵⁵. Në rastin Muti kundër Italisë⁵⁶, GJEDNJ deklaroi se shtetet kanë detyrë t'i organizojnë sistemet e tyre ligjore në mënyrë të tillë që t'u lejojnë gjykatave të respektojnë kushtet e nenit 6 paragrafi 1 i KEDNJ, përfshi edhe të drejtën për gjykimin brenda një afati kohor të arsyeshëm.

Problemi i mosekzekutimit të vendimeve gjyqësore ka qenë shqetësues si në Republikën e Shqipërisë ashtu edhe në Republikën e Kosovës dhe kjo lidhet me një sërë shkaqesh. Që në vitin 2004, sipas analizës që iu bë sistemit ligjor në Shqipëri nga OSBE, u nxor në dukje se besimi i publikut në sistemin e drejtësisë ishte shumë i ulët. Më tej, vijohet që shtetasit shqiptarë hasnin vështirësi të konsiderueshme në zbatimin e vendimeve gjyqësore⁵⁷. Shpeshherë, përmbaruesit thjesht nuk kishin burimet e nevojshme, ndonjëherë kuadri ligjor është i mangët. Megjithatë më shqetësuese ka qenë fakti se shtetasit shqiptarë që kanë fituar gjykimet për detyrim në të holla ndaj shtetit shqiptar, e kanë pasur të vështirë t'i ekzekutojnë titujt e tyre⁵⁸.

Kjo dukuri vazhdon, dhe në Proges Raportin 2014 për Shqipërinë, nga Komisioni European është evidentuar që ekzekutimi i vendimeve të gjykatave kombëtare, sidomos ato ku palë janë institucionet shtetërore, është i ngadaltë dhe vazhdon të dëmtojë sigurinë juridike. Kjo shkel parimin se shteti dhe ata që ushtrojnë pushtet në emër të shtetit, duhet t'u binden rregullave ashtu siç do shtetas. Pavarësisht përmirësimeve të dukshme që solli Shërbimi Përmbarimor Privat, si në Kosovë ashtu edhe në Shqipëri, për reduktimin e kohës për ekzekutimin e titujve ekzekutivë, ende ka problematika të theksuara në këtë fazë.

⁵³ Avokati i Popullit (Shqipëri), “Raporti Vjetor 2018” (Ekzekutimi i vendimeve gjyqësore civile dhe administrative), faqe 36.

⁵⁴ OSCE, “Drejt Drejtësisë”, viti 2013, faqe, 23.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Muti kundër Italisë, GJEDNJ, 23 mars i vitit 1994.

⁵⁷ OSBE, Prezenca në Shqipëri, “Analizë e sistemit ligjor në Shqipëri”, 2004.

⁵⁸ *Ibid.*

Sipas vlerësimit të institucionit të Avokatit të Popullit të R. Shqipërisë, në raportin e vitit 2018, cënimi i së drejtës për një proces të rregullt ligjor, si pasojë e mosekzekutimit të titujve ekzekutivë në një afat të arsyeshëm, ka ardhur si rezultat i këtyre faktorëve:

- 1) Mungesa e cilësisë profesionale e përmbartuesve gjyqësorë, që shfaqet në veprimet dhe mosveprimet e tyre gjatë fazës së së ekzekutimit të titujve ekzekutivë;
- 2) Mosnjohja e legjislacionit civil dhe atij procedural nga ana e përmbartuesve gjyqësorë;
- 3) Kryerja e veprimeve përmbartimore jashtë objektit të ekzekutimit, si dhe keqinterpretimin e dispozitivit të vendimit gjyqësor;
- 4) Mungesa e vullnetit apo frika e përmbartuesve gjyqësorë, për vendosjen e sanksioneve ndaj personit të detyruar, sipas vendimit gjyqësor, apo ndaj personave të tjerë në procesin e ekzekutimit, që refuzojnë, kryejnë në mënyrë të parregullt, nuk respektojnë afatet, ose kryejnë të kundërtën e asaj që është vendosur në vendimin e formës së prerë të gjykatës;
- 5) Moskryerja në mënyrë korrekte e veprimeve përmbartimore si dhe mospërpilimin e akteve në përputhje me kompetencat e dhëna në legjislacionin në fuqi;
- 6) Moskryerja e veprimeve prej autoriteteve të ngarkuara me ligj për ekzekutimin e titujve ekzekutivë, të cilat mundësojnë përmbushjen e detyrimit në të holla, që institucioni shtetëror të paguajë sipas vendimit të formës së prerë të gjykatës; Po të njëjtat shkaqe janë listuar edhe në raportin vjetor “Për veprimtarinë e institucionit të Avokatit të Popullit, 2019” (Shqipëri), me ndryshimin e vetëm që është shtuar dhe një shkak tjetër që ka ndikuar në mosekzekutimin e vendimeve gjyqësore. Mosnxjerrja e akteve nënligjore prej Këshillit të Ministrave, Ministrisë së Drejtësisë dhe ministrit përgjegjës për financat dhe atij për rendin dhe sigurinë publike, sikurse parashikuar në nenin 24, pika 3; nenin 36, pika 2; neni 39; neni 54, pika 4; neni 55, pika 3 dhe neni 56, pika 2, brenda afatit ligjor të parashikuar në nenin 89 të ligjit “Për shërbimin përmbartimor gjyqësor privat” përbën faktorin ndryshe.

Ajo që bën përshtypje është sesi në raportet vjetore të institucionit të Avokatit të Popullit në Shqipëri, apo edhe në analizën që i është bërë sistemit të drejtësisë në vitin 2015, si ngërçe të rëndësishme në ekzekutimin e titujve ekzekutivë janë pikasur: mangësia profesionale tek një pjesë e stafit përmbartimor,

zvarritjet e pajustificuara gjatë procesi të ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë, si dhe mungesa e transparencës dhe përkushtimit gjatë detyrës. Praktika ka treguar raste kur subjektet përbarimore kanë shkelur të drejtat e palëve, duke tejkaluar parashikimin që përmbajnë termat juridikë: kreditorë, debitorë. Pothuajse në çdo rast shkelje të tilla kanë ardhur si pasojë e ambiguitetit dhe paafësisë së përbaruesit për të bërë një interpretim të drejtë të dispozitave ligjore dhe nënligjore⁵⁹. Shikojmë që performanca e përbaruesve gjyqësorë në realizimin efektiv të detyrave të tyre nuk ka qenë në nivelin e dëshiruar. Kapacitetet profesionale e krijimi i mundësive për zhvillimin e trajnimeve të vazhdueshme/kualifikimi në përputhje me standartet dhe praktikat më të mira janë të ulëta.

3.2 Pikat kyçe të Raportit Vjetor 2019 të Avokatit të Popullit në Republikën e Shqipërisë.

Procesi i ekzekutimit të titujve ekzekutivë, ka mbartur të njëjtat vështirësi ndër vite sikurse është pasqyruar në raportet e kaluara të institucionit të Avokatit të Popullit. Një problematikë e trashëguar e që evidentohet dukshëm gjatë veprimtarisë së përbaruesvë gjyqësorë privatë, është sidomos procesi i ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë mbi të ardhurat mujore (pagën) të debitorit. Në fakt qoftë shërbimi gjyqësor përbarimor privat apo edhe ai shtetëror, kanë kryer dhe kryejnë sekuestrimin e të ardhurave mujore të debitorit, duke krijuar kështu situata në cënim të interesave jetikë të tij për shkak të mosrespektimit të parashikimeve të nenit 533 të Kodit të Procedurës Civile apo nenit 123 të Kodit të Punës⁶⁰.

Neni 123 i Kodit të Punës parashikon shprehimisht që paga konsiderohet e paprekshme në masën që është e nevojshme për të siguruar jetesën e punëmarrësit dhe të familjes së tij. Paga e paprekshme ka për qëllim që të lejojë punëmarrësin për përballimin e të gjitha shpenzimeve apo kostove të domosdoshme jetësore personale⁶¹. Sipas përfundimeve që ka arritur Komiteti i Ekspertëve të së Drejtës Sociale të Këshillit të Evropës, të vitit 2010 për nenin 4/5 të Kartës Sociale

⁵⁹Komisioni i Posacëm Parlamentar për Reformën në Sistemin e Drejtësisë, “*Analizë e sistemit të drejtësisë në Shqipëri*”, qershor, 2015, faqe, 252.

⁶⁰ Avokati i Popullit, “*Raport Vjetor 2019*”, faqe, 59.

⁶¹ Albana Shtylla, “*Komentar i Kodit të Punës së Republikës së Shqipërisë*”, Tiranë, 2017, faqe, 221.

Evropiane të Rishikuar, Shqipëria “*nuk ka vendosur që zbritjet nga paga nuk do të deprivojnë punëmarrësit dhe familjarët në varësi të tyre, nga mjetet e tyre të nevojshme të mbështetjes*” Paga e paprekshme nuk është e njëjtë me pagën minimale në shkallë vendi, pasi shpenzimet e secilit punëmarrës janë të ndryshme dhe mund të qëndrojnë mbi vlerën e pagës minimale. Po kështu, është gjykata ajo që cakton pagën e paprekshme duke u bazuar në provat që paraqet punëmarrësi për kostot e domosdoshme të jetës së tij dhe/ose familjes së tij. Këtu përfshijmë: shpenzimet për ushqim, veshje, **kredi** etj.

Nga ana tjetër, neni 533 i Kodit të Procedurës Civile parashikon që përmbaruesi gjyqësor nuk duhet të cënojë **minimumin jetik**, të përcaktuar sipas akteve ligjore dhe nënligjore në fuqi, kur sekuestrohet paga e debitorit. Pavarësisht këtij parashikimi, deri më sot minimumi jetik nuk është përcaktuar, duke bërë që neni 533 i KPrC-së të jetë i pazbatueshëm nga shërbimi përmbarimor shtetëror apo privat. **Kjo situatë meriton vëmendjen maksimale për trajtimin e saj në përputhje me kuadrin ligjor në fuqi dhe në respektim të të drejtave të njeriut**⁶². Një çështje tjetër që është konsideruar e rëndësishme nga institucioni i Avokatit të Popullit është problematika që ky institucion ka pasur me përmbarues priavatë dhe Ministrinë e Drejtësisë. Në mënyrë të gabuar, kuptohet, se veprimtaria e Shërbimit Përmbarimor Gjyqësor Privat është jashtë sferës së kompetencës dhe juridiksionit të Institucionit të Avokatit të Popullit⁶³. Nga përmbarues gjyqësorë të veçantë është shfaqur një qëndrim refuzues për dhënie informacioni dhe shpjegime në lidhje me procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë.

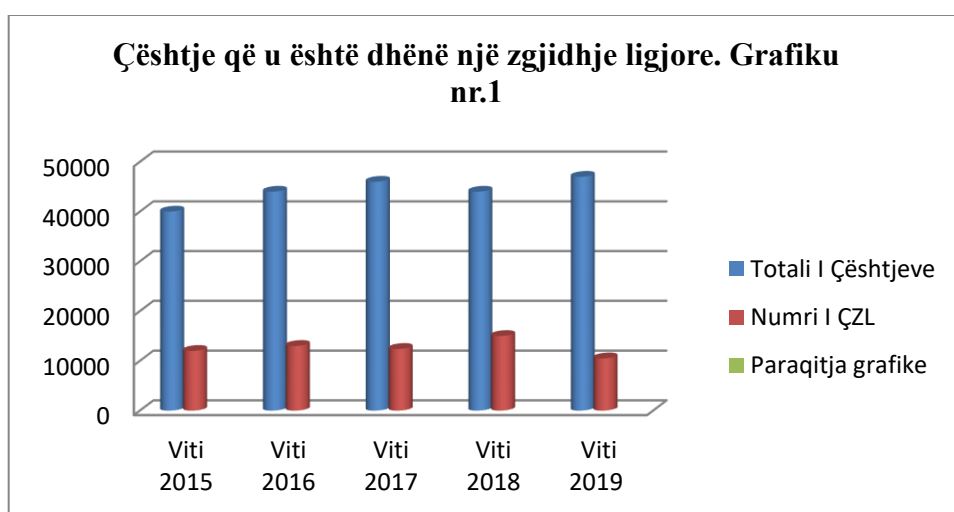
Analiza statistikore e përmbarimit në vitet 2015, 2016, 2017, 2018 dhe 2019 për Shqipërinë.

Gjatë vitit 2019: **47, 612** – çështje që janë regjistruar për ekzekutim. **10, 598** – çështje që u është dhënë zgjidhje ligjore ose e shprehur në përqindje, 22% të çështjeve që u është dhënë zgjidhje ligjor.

⁶² Avokati i Popullit, “Raport Vjetor 2019”, faqe, 59.

⁶³ *Ibid.* 60.

Periudha	Total i çështjeve	Numri i ÇZL	% e ÇZL
Viti 2015	42 417	12 148	29%
Viti 2016	44 437	13 487	30%
Viti 2017	46 394	12 411	27%
Viti 2018	44 055	15 056	34%
Viti 2019	47 612	10 598	22%

1. Gjatë vitit 2015 nga 42, 417 çështje gjithësej rreth 12,148 iu është një zgjidhje ligjore.
2. Në vitin 2016 nga 44, 437 çështje gjithësej, 13,487 iu është dhënë zgjidhje ligjore.
3. Në vitin 2017 nga 46,394 çështje, 12,411 prej tyre iu është dhënë zgjidhje ligjore
4. Në vitin 2018 nga 44,055 çështje gjithësej, 15,056 iu është dhënë një zgjidhje ligjore.
5. Në vitin 2019 nga 47,612 çështje, 10,598 iu është dhënë zgjidhje ligjore

PASQYRA PËRMBLEDHËSE E VITIT 2019 PËR SHQIPËRINË

Gjykata e Rrethit Gjyqësor	Çështje totale	Me afat të plotësuar			Brenda afatit			Refuzuar	Pezulluar me vendim gjykatë	Të transferuara	Pushuar	GjobC përmb.	Kallëzim penal
		Në ekzekutim	Ekzekutuar	Pushuar	Në ekzekutim	Ekzekutuar	Pushuar						
Berat	1,441	0	0	0	1,168	261	0	0	0	12	0	0	0
Dibër	1,120	0	0	0	579	270	171	6	0	94	0	0	0
Durrës	7,528	0	0	0	6,601	797	11	0	28	88	3	0	0
Elbasan	5,348	0	0	0	4,125	815	237	81	2	82	6	0	0
Fier	1,441	0	0	0	624	448	198	1	0	165	5	3	0
Gjirokastrë	1,129	0	0	0	914	121	3	0	0	15	76	0	0
Kavaje	1,139	783	325	0	0	0	0	0	14	17	0	0	0
Korçë	2,998	25	1	0	1,694	617	8	10	6	634	3	0	0
Krujë	435	0	0	0	209	162	1	0	54	9	0	0	0
Kukës	1,071	22	39	560	328	111	0	1	0	6	4	0	0
Kurbin	740	0	0	0	349	215	4	0	133	39	0	0	0
Lezhë	1,173	0	0	0	475	412	5	7	208	61	5	0	0
Lushnjë	1,316	0	0	0	501	339	86	1	347	42	0	0	0
Mat	554	0	0	0	359	86	0	0	96	13	0	0	3
Përmet	120	3	5	20	52	34	0	0	0	6	0	11	0
Pogradec	698	115	10	0	388	88	74	0	0	23	0	0	0
Pukë	271	0	0	0	125	70	0	7	4	18	47	0	0
Sarandë	1,948	0	0	0	660	261	0	0	0	1,027	0	0	0
Shkodër	1,736	0	0	0	992	469	11	6	243	15	0	0	0
Tiranë	13,141	0	0	0	11,370	1,072	74	8	22	235	0	0	0
Tropojë	243	0	0	0	81	143	2	1	1	15	0	0	0
Vlorë	2,022	0	0	0	1,204	546	258	0	0	14	0	1	0
Totali	47,612	948	380	580	33,158	7,337	1,143	129	1,158	2630	149	15	3

*Të dhënat e mësipërme janë marrë nga Kreu XV i Vjetarit Statistikor të Ministrisë së Drejtësisë në Republikën e Shqipërisë, për vitin 2019. Më saktësisht janë të dhëna statistikore të Drejtorisë së Përgjithshme të Përmbërimit Gjyqësor. Këtu na paraqitet sesi ka ecur procesi i ekzekutimit të titujve ekzekutivë në Republikën e Shqipërisë gjatë vitit 2019.

Edhe sipas raportit të vitit 2016 nga institucioni i Avokatit të Popullit në Kosovë vihet re se ka pasur një numër të konsiderueshëm të ankesave⁶⁴ lidhur me mosekzekutimin e vendimeve gjyqësore. Sipas raportit të 6 mujorit të parë për vitin 2016 të Këshillit Gjyqësor të Kosovës, në lidhje me çështjet civile, rezulton se gjykatat kanë pasur në shqyrtim 3179 çështje, prej të cilave 880 janë ekzekutuar dhe 2299 kanë mbetur pa u ekzekutuar. Kjo tregon se ekzekutimi i vendimeve gjyqësore në Kosovë mbetet i ulët. Ka shumë vendime gjyqësore që kanë mbetur të paekzekutuara në Kosovë dhe që disa prej tyre janë shqyrtuar edhe nga Gjykata Kushtetuese e Kosovës, ku janë konstatuar edhe shkelje të nenit 31 të Kushtetutës të Republikës së Kosovës e që është kërkuar ekzekutimi i këtyre vendimeve⁶⁵. Vërehet se përmbaruesit privat e kanë përmirësuar nivelin e ekzekutimit të vendimeve gjyqësore dhe qytetarëve u është ofruar mundësi më efikase dhe efektive në realizimin e të drejtave të tyre⁶⁶. Kjo pjesë e raportit të institucionit të Avokatit të Popullit në Kosovë gjatë vitit 2016, është kontradiktore me atë që paraqitëm më sipër. Në këtë raport (raporti i Avokatit të Popullit në Kosovë, 2016) u theksua fakti që kemi të bëjmë me një numër të lartë vendimesh gjyqësore të paekzekutuara dhe nga ana tjetër po në këtë raport thuhet që është përmirësuar niveli i ekzekutimit nga përmbaruesit gjyqësorë private.

Kur përmbaruesit privatë e kanë rritur performancën e tyre, atëherë pse në raportin e 6-mujorit të parë 2016 të KGJK-së rezultojnë 2299 vendime të paekzekutuara nga 3179 vendime gjithësej? Kjo tregon se përmbaruesit gjyqësorë privatë diku janë penguar ose kanë treguar neglizhencë gjatë kryerjes së detyrës së tyre. Është parë si pengesë kryesore në disa situata të caktuara, gjendja ekonomike e debitorit. Nga 104777 raste përmbarimore civile të pazgjjidhura në sistem nga fundi i vitit 2010, numri më i madh 47509 ose 45% i rasteve të përgjithshme kanë qenë në Prishtinë, Peja me numrin e dytë më të madh prej 30155 ose 29% të numrit të përgjithshëm dhe vendin e tretë e zinte Prizreni me 16381 vendime të paekzekutuara ose 16% të rasteve përgjithshme⁶⁷. Vendi i katërt dhe i pestë mbahej respektivisht nga Gjilani me 8448 raste ose 8% të numrit të përgjithshëm dhe Mitrovica me 2284 ose 2% të numrit të përgjithshëm të rasteve përmbarimore civile të pazgjjidhura në Kosovë. Në një analizë të kornizës aktuale ligjore në

⁶⁴ Ankesat, A.928/2016, kundër Gjykatës Themelore Prishtinë, A.842/2016, kundër Gjykatës Themelore Prishtinë, A.778/2016, kundër Gjykatës Themelore Prishtinë-Dega Gllogoc, A.303/2015 kundër Gjykatës Themelore Prizren.

⁶⁵ Avokati i Popullit (Kosovë), *"Raport vjetor 2016"*, Mosekzekutimi i vendimeve gjyqësore, faqe, 24.

⁶⁶ *Ibid.* 25.

⁶⁷ OSCE, Misioni në Kosovë, *"Ekzekutimi i aktgjykimeve"*, janar, 2012, faqe, 12.

Kosovë që rregullon procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë, ku si ligj më të rëndësishëm përmendim ligjin “Për procedurën përmbartimore”, themi që sërish përmbartuesit privatë në Kosovë, po kështu dhe Oda e Përmbartuesve Privatë të Kosovës përballen me sfida të shumta. Ekzistenca e problemeve, vështirësive ka ndikuar negativisht në përmbartimin e titujve ekzekutivë, veçanërisht ndikojnë në zvogëlimin e performancës dhe dëmtimin e imazhit të përmbartuesve privatë në Kosovë. Gjatë vitit 2019 në Odë janë pranuar edhe ankesa ndaj përmbartuesve. Ka pasur rreth 71 ankesa ndaj përmbartuesve privatë, në dallim nga viti 2018 ku janë pranuar rreth 58 ankesa.

Shumica e këtyre ankesave kanë pasur në thelb punën e përmbartuesve privatë gjatë ushtrimit të detyrës së tyre⁶⁸. Ankesat në përgjithësi janë shqyrtuar brenda afateve të arsyeshme dhe para se Oda të përgjigjej, secila nga ankesat iu është dërguar përmbartuesit ndaj të cilit është bërë ankesa⁶⁹. Oda e Përmbartuesve Privatë në Kosovë, ka dhënë mendimin e saj profesional në lidhje me ankesat. Mendimi profesional që jep Oda nuk konsiderohet që është një derivat i një procedure administrative, dhe nuk paragjykon ose parandalon asnjë procedure tjetër, cfarëdo natyre të ketë. Ka pasur raste (ndonëse të pakta në numër) që përmbartuesit nuk i kanë dërguar përgjigje Odës, prova të bashkëngjitura përgjigjes lidhur me ankesat e parashtruara ndaj tyre. Ndodhur në këto rrethana, Oda është shprehur që nuk mund të japë një mendim profesional bazuar vetëm në deklaratimet e njëres palë⁷⁰. Vetë neni 372 i ligjit “Për procedurën përmbartimore” përcakton që Komisioni Disiplinor menjëherë vë në dijeni përmbartuesin privat se ndaj tij ka nisur procedimi disiplinor dhe përmbartuesi ka të drejtën që në një afat prej 15 ditësh të paraqesë mbrojtjen me shkrim.

Gjatë vitit 2019 në mbi 80% e ankesave të shqyrtuara nga Komisioni disiplinor përmbartuesit privatë janë shpallur jopërgjegjës. Kjo rritje e jashtëzakonshme e ankesave ndaj përmbartuesve privatë është si rezultat i dispozitavë ligjore të LPP-së, të cilat nuk kanë vendosur një filtër për shqyrtim paraprak të ankesave. Në cdo procedure (administrative ose gjyqësore) ekziston ajo që quhet **shqyrtim paraprak** i ankesave ose kërkesave të palëve, ndërsa në LPP nuk ka një parashikim të tillë lidhur me proceduren dhe punën e Komisionit Disiplinor⁷¹. Përkatësisht në nenin 366 të LPP-së vihet re ky vakum ligjor. Çdo

⁶⁸ Oda e Përmbartuesve Privatë, “Raport i Punës së Odës së Përmbartuesve Privatë për vitin 2019”, mars, 2020, faqe, 38.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ Ibid. 37.

ankesë ose kërkesë e kujtdo qoftë (madje edhe në rastet kur ankuesi nuk është fare palë në procedurë) ka shkaktuar pasoja shumë negative për tërë sistemin e përmbartimit, si psh rritja e madhe e nr. të ankesave, shpenzime të mëdha të buxhtetit të Odës, imazhi publik i përmbartuesit (meqë perceptohet si shkelës por që në fakt në fund shpallet jopërgjegjës), performanca negative e Komisionit Disiplinor (pasi pjesa më e madhe e ankesave kanë qenë të pabaza).

Siç e përmendëm pak më sipër, përmbartuesit privatë, Oda, vihen përballë shumë sfidave. Listojmë këtu:

- 1) Korniza ligjore është e paqartë ose e dykuptimtë, e mangët dhe në disa çështje e rregulluar në mënyrë joprofesionale;
- 2) Çështjet disiplinore (përfshirë kompetencat e Komisionit Disiplinor) ndaj përmbartuesve privatë nuk janë rregulluara siç duhet;
- 3) Financimi i Komisionit Disiplinor nga Oda është tërësisht mënyrë e gabuar, joprofesionale dhe e dëmshme për pjesën financiare të Odës;
- 4) Mungesa e bashkëpunimit me disa institucione (psh Agjencia Kadastrale e Kosovës); etj.

Ligji “Për procedurën përmbartimore” është ndryshuar dhe plotësuar në vitin 2017 dhe së fundmi në vitin 2023.. Është parë që në praktikë këto ndryshime dhe plotësime që ka pësuar LPP kanë shkaktuar paqartësi dhe vështirësi të shumta në procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë. Sipas raportit të vitit 2019 i Odës së Përmbartuesve Privatë, Kosovë janë indetifikuar dispozita të ligjit “Për procedurën përmbartimore” që kanë shkaktuar impakte negative. Një ndër to është veçuar neni 247 i LPP-së. Ky nen është konsideruar si i “dëmshëm” për debitorin, por edhe në kundërshtim me të gjitha parimet e drejtësisë dhe standartet ndërkombëtare të përmbartimit (neni 13 i LPP-së). Nuk është vetëm ky problemi i vetëm, ka dhe çështje që nuk janë rregulluar fare në ligj, pra vihemi përballë një zbrazëtire juridike sidomos në rastin e dorëheqjes së përmbartuesit privat, sesi do vazhdohet me titujt ekzekutivë që ky përmbartues ka nën ngarkim. Krahës kësaj, shqetësues paraqitet fakti se nuk kemi një përcaktim të qartë në LPP të kompetencës (territoriale por edhe lëndore) të përmbartuesit privat. Disa gjykata konsiderojnë që përmbartuesi privat është kompetent për të gjitha çështjet monetare, ndërsa disa të tjera shprehen që përmbartuesi privat nuk është kompetent për të gjitha çështjet monetare⁷².

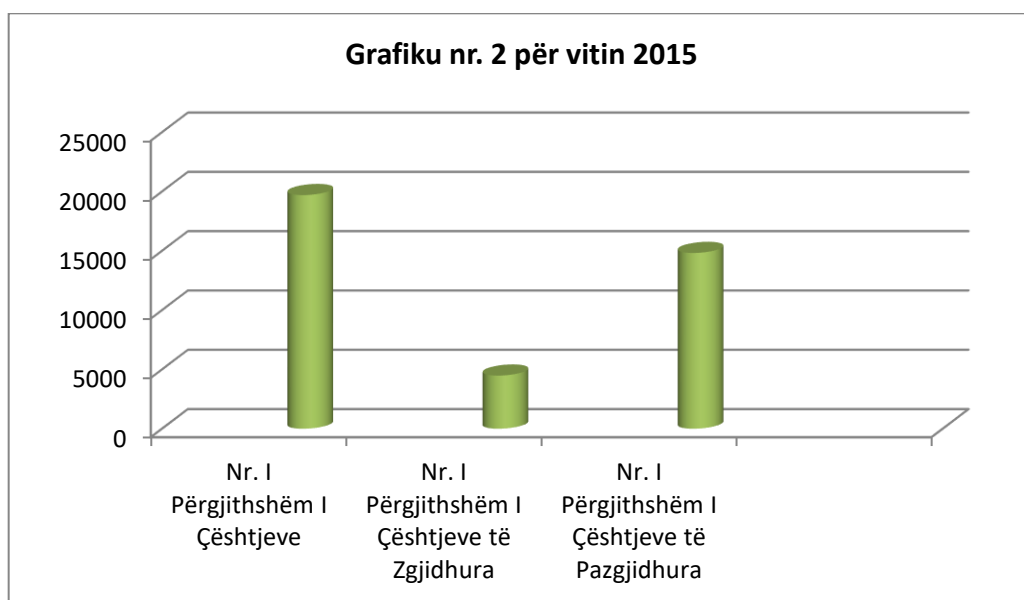
⁷² Oda e Përmbartuesve Privatë, “Raport i Punës së Odës së Përmbartuesve Privatë për vitin 2019”, mars, 2020, faqe 39.

Një aspekt tjetër shumë i rëndësishëm që ka efekt si për palët në procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë është fakti që kreditori (përfshirë këtu edhe institucionet publike) ka të drejtë të zgjedhë përmbaruesin. Një mundësi dhe një e drejtë e tillë sidomos në rastin kur kreditor është një institucion/organ publik ka shkaktuar shumë pakënaqësi, problem dhe mund të shkaktojë korrupsion pasi institucioni publik do të duhej të ofrojë shërbime të barabarta për të gjithë qytetarët⁷³. Nga ana tjetër është vërejtur si problematikë pjesëmarrja e ulët e përmbaruesve privatë në trajnime, por edhe në aktivitete të Odës. Ka çështje që janë parashikuar në LPP sikurse aktivitetet plotësuese të përmbaruesit privat, por që nuk kanë dalë aktet nënligjore përkatëse, të nevojshme për të shmangur paqartësitë në të ardhmen.

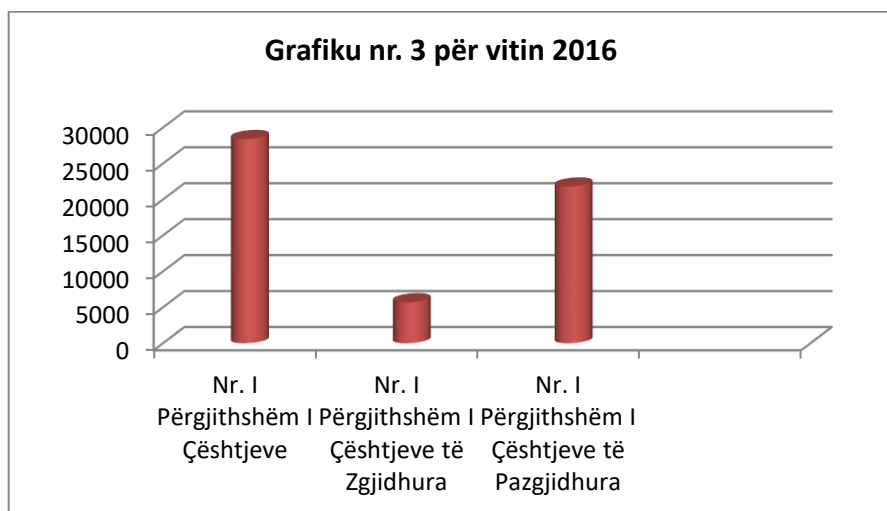
Institucioni i Avokatit të Popullit në Kosovë më rastin e mbylljes së vitit kalendarik 2019 organizoi konferencën e prezantimit të rezultateve të punës të këtij institucioni. Në këtë konferencë Avokati i Popullit z. Hilmi Jashari theksoi që Kosova si një nga problemet më serioze ka legjislacionin e saj. Domethënë, një pjesë e madhe e ligjeve që nxirren ende nuk janë të harmonizuara dhe së dyti ende vazhdon të mos ketë një kodifikim të së drejtës, gjë që prek gjithë sistemin e drejtësisë duke pamundësuar në njëfarë mënyre zbatimin adekuat të ligjeve. Në vijim të kësaj konferencë u përmend fakti që sistemi gjyqësor në vitin 2019 ka pasur zvarritje të shqyrtimit të çështjeve, dukë cuar kështu në shkelje të të drejtave të njeriut duke kaluar kufijtë e afatit të arsyeshëm, për më tepër se 5 vjet. Nëse i referohemi të dy raporteve të institucionit të Avokatit të Popullit, përkatësisht atij të vitit 2019 dhe 2020, numri më i madh i rasteve të hetuara nga IAP gjatë periudhës raportuese lidhen kryesisht me të drejtën për një gjykim të paanshëm dhe të drejtë.

⁷³ *Ibid.* 40.

Analizë Statistike Për Republikën e Kosovës.

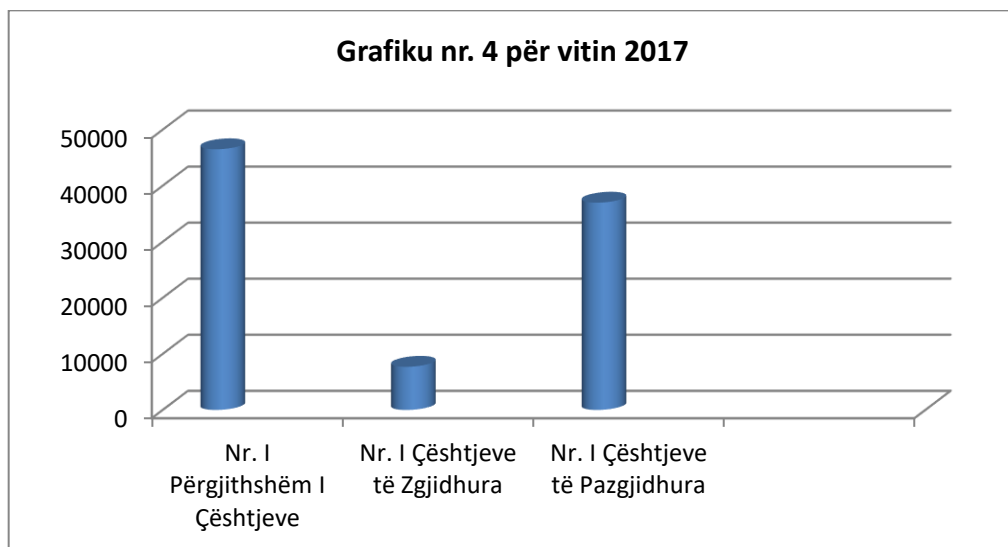

Siç e shikojmë nga grafiku i vitit 2015, numri i çështjeve të pazgjidhura (ku me çështje të zgjidhura do të kuptojmë titujt që janë ekzekutuar nga përmbaruesit privatë në Kosovë) është me e madhe se ajo e çështjeve të zgjidhura. Numri total i çështjeve është rreth 19,704, i çështjeve të zgjidhura 4,485 dhe ai i çështjeve të pazgjidhura 14,820⁷⁴.

⁷⁴ Ismajl Shabani, "Përmbarimi Privat në Republikën e Kosovës", Prishtinë, 2019, faqe,

Sërish, duke studiuar grafikun për vitin 2016, kuptojmë që ka një numër të lartë të çështjeve të pazgjidhura. Numri i përgjithshëm i çështjeve për vitin 2016 ka qenë 28,415 në total, ku 5732 i takon numrit të çështjeve të zgjidhura dhe 21,873 ai i çështjeve të pazgjidhura⁷⁵.

Sipas grafikut numër 4 për vitin 2017, edhe këtu vërehet problematika e hasur në vitet 2015, 2016 në lidhje me mosekzekutimin e titujve ekzekutivë. Bëhet fjalë për 46,596 çështje në total, ku 7798 është numri i çështjeve të zgjidhura dhe 36,978 ai i çështjeve të pazgjidhura⁷⁶.

Për shkak të vështirësive gjatë procesit të konsolidimit të shtetit kosovar, mungesës së personelit dhe resurseve, tranzicionit të vazhdueshëm, janë grumbulluar shumë çështje të vjetra e të pazgjidhura⁷⁷. Kjo ka shkaktuar që qytetarët kosovarë të kenë një mungesë besimi në sistemin e drejtësisë, dukuri që e hasëm edhe në sistemin shqiptar të drejtësisë. Kur në vitin 2015 KGJK-ja filloi me përpilimin e statistikave të integruara 430,923 çështje prisnin të zgjidheshin në shkallë të ndryshme të gjyqësorit, deri në fund të vitit ky numër arriti në 440,923⁷⁸. Ligji “Për procedurën përmbarimore” solli një ndihmesë në këtë

⁷⁵ Ismajl Shabani, “Përmbarimi Privat në Republikën e Kosovës”, Prishtinë, 2019, faqe 33.

⁷⁶ *Ibid.* 34.

⁷⁷ Balkans Policy Research Group, “Gjyqësori i keq-administruar i Kosovës”, shtator, 2019, faqe, 21.

⁷⁸ *Ibid.*

drejtim, por sërish marrja e aktgjykimit për ekzekutim mbetet një çështje e paorganizuar që kërkon kohë dhe vëmendje. Institucioni i Avokatit të Popullit, është shprehur që ka një hendikap në sistemin gjyqësor, pasi numri i vendimeve gjyqësore të paekzekutuara arrin në 100,000.

Sipas tij (Institucionit të Avokatit të Popullit në Kosovë), autoritetet përgjegjëse duhet të bejnë diçka, sepse ky është një problem që prek jo vetëm sistemin e drejtësisë, por që tregon dhe dobësinë e shtyllave të tjera të pushtetit dhe zbeh besimin e qytetarëve. Duke qenë se procesi i ekzekutimit të titujve ekzekutivë është shoqëruar gjithmonë me problematika janë ndërmarrë iniciativa të ndryshme për të minimizuar të tilla probleme. Në fillim të vitit 2019 numri i lëndëve (çështjeve të vjetra) ishte zvogëluar në 245,515 që është rreth 44% më pak krahasuar me tre vite më parë⁷⁹. Gjatë vitit 2017 gjykatat vendore kishin në dispozicion rreth 415 ditë për zgjidhjen e një çështjeje. Kjo është më shumë se dyfishi, krahasuar me mesataren evropiane e cila sipas Komisionit Evropian për Efikasitet të Drejtësisë (KEED) të Këshillit të Evropës është, 235 ditë për një çështje civile, 315 ditë për një çështje administrative dhe 138 ditë për çështjet penale⁸⁰. Ajo që evidentojmë nga tërësia e raporteve, studimeve, që i janë bërë sistemit të drejtësisë në Kosovë, veçanërisht fazës së përbarimit të titujve ekzekutivë, është se nuk janë specifikuar qartë dhe shprehimisht se cilët janë ato faktorë kyç që shkaktojnë këtë problematikë në procesin e ekzekutimit. Në disa prej tyre janë listuar por nuk janë shtjelluar dhe analizuar, të paktën ato që janë prezantuar dhe paraqitur në këtë punim. Informacionet/dhënat në lidhje me vështirësitë në pjesën më të madhe të rasteve nxirren indirekt ose janë të shpërndara në hapësira të veçanta të këtyre raporteve.

Për shembull, në këto studime nuk është përmendur apo përcaktuar shprehimisht si shkak mangësia e cilësisë profesionale apo qasja jo e duhur e përbaruesve gjyqësorë privatë. Ndërkohë sipas mendimit tim, është një shkak për t'u vlerësuar si burim vështirësie. Këtë e nxjerr indirekt nga Raporti i Punës së Odës së Përbaruesve Privatë për vitin 2019, ku është vërejtur pjesëmarrja e ulët e përbaruesve privatë në trajnime dhe aktivitete të tjera të Odës. Trajnimet i shërbejnë veprimtarisë së përbaruesve privatë dhe janë në të mirë të përsosjes së performancës së tyre. Kjo jo domosdoshmërisht do të thotë që këta përbarues që nuk marrin pjesë në trajnime janë të paaftë në realizimin e detyrave të tyre, por

⁷⁹ Balkans Policy Research Group, "Gjyqësori i keq-administruar i Kosovës", shtator, 2019, faqe, 22.

⁸⁰ *Ibid.*

nuk mund të mos themi që do të ketë një lloj mangësie në formimin e mëtejshëm të tyre. Përpos këtyre, është theksuar shpeshherë paqartësia dhe dykuptimtësia e disa dispozitave të ligjit “Për procedurën përmbartimore”. Atëherë si mund të premtojnë për një proces ekzekutimi të suksesshëm, përmbartues që refuzojnë ose neglizhojnë pjesëmarrjen e vazhdueshme në aktivitete të Odës apo në trajnime? Si do munden ata të zbatojnë këto dispozita të paqarta apo dhe të tjera të LPP-së? Në këndvështrimin tim, duke qenë se përmbartuesi gjyqësor privat është një aktor i rëndësishëm në procesin e ekzekutimit të titujve ekzekutivë është e pamundur që të mos analizohet sjellja e tij në këtë fazë. Shtoj këtu, që edhe numri i vendimeve gjyqësore të paekzekutuara ka qenë i lartë në Kosovë ndër vite dhe përmbartuesi gjyqësor privat nuk mund të mos cilësohet si faktor esencial që ka ndikuar në këtë aspekt.

Në analizën e procesit të ekzekutimit të titujve ekzekutivë në Republikën e Shqipërisë dhe në Republikën e Kosovës, nxjerrim në dukje problematikat e vazhdueshme, që kanë cënuar konceptin e “procesit të rregullt ligjor” dhe “afatin e arsyeshëm”. Duhet theksuar që, në të dy shtetet janë ndërmarrë hapa dhe masa për të bërë progres në këtë fazë të rëndësishme, atë të ekzekutimit të titujve ekzekutivë, por që përmirësimi ka qenë shumë i ngadaltë. Në atë që është parashtruar më sipër, ndër vite numri i vendimeve gjyqësore të paekzekutuara ka qenë i lartë. Ndonëse sipas studimit të gjyqësorit në Kosovë, i realizuar nga Balkans Policy Research Group, në vitin 2019 është shënuar një zvogëlim i çështjeve të vjetra, të mëparshme, pra rreth 44% më pak se në vitet 2018, 2017 dhe 2016, në Shqipëri përgjatë këtij viti 37,014 çështje kanë mbetur pa zgjidhje ligjore nga 47,612 çështje në total. Bëhet fjalë vetëm për 10,598 çështje që kanë përfunduar me sukses. Ky është një numër i ulët në raport me numrin e përgjithshëm të çështjeve, përkthyer në përqindje, i takon rreth 22%.

Një e përbashkët e konstatuar midis krahasimit të problematikave të të dy sistemeve është ai i mungesës së bashkëpunimit me institucionet e përfshira në procesin e ekzekutimit⁸¹. Kjo është evidentuar edhe në raportin e punës së Odës së Përmbartuesve Privatë për vitin 2019 në Kosovë. Përmendim që si në Kosovë ashtu edhe në Shqipëri, gjatë ekzekutimit të vendimeve të gjykatave ku palë kanë qenë institucionet shtetërore, ka pasur një ‘ngadalësi’ në këtë proces dhe disa vështirësi. Gjithashtu, problem ka qenë dhe mosrespektimi i dispozitave ligjore të LPP-së dhe Kodit të Procedurës Civile lidhur me procesin e ekzekutimit të titujve

⁸¹ Komisioni i Posaçëm Parlamentar Për Reformën në Sistemin e Drejtësisë, “Analizë e sistemit të drejtësisë në Shqipëri”, qershor, 2015, faqe, 251.

ekzekutivë mbi të ardhurat mujore të debitorit dhe moskryerja në mënyrë korrekte e veprimeve përmbaremore. Në Kosovë në raportin e vitit 2016 të Institucionit të Avokatit të Popullit është evidentuar fakti që në disa raste përmbareuesit privatë kanë tejkaluar normat ligjore lidhur me ekzekutimin e titujve ekzekutivë, duke “bllokuar” ndihmat sociale, pensionet e pleqërisë.

Sistemi elektronik ALBIS në Shqipëri, që do të përqëndronte dhe standartizonte procesimin e mijëra çështjeve të përmbaremit gjyqësor, në njëfarë mënyrë dështoi. Rezultoi që ALBIS nuk ishte plotësisht në funksion, për arsye të nevojës për një mbështetje të vazhdueshme teknike dhe kërkesës për një shtytje të mëtejshme drejt implementimit të tij, duke sjellë problem në regjistrimin e çështjeve përmbaremore⁸². Për një kohë relativisht të gjatë procesi i ekzekutimit të titujve ekzekutivë është parë si i shkëputur nga tabloja e procesit të rregullt ligjor. Një qasje e cila është shoqëruar me një zinxhir pasojash negative, siç e pamë më lart. Vendimet e GJEDNJ-së janë përkthyer në shembuj të denjë për t’i dhënë rëndësinë e duhur fazës së ekzekutimit. Sigurisht që, ka akoma për të bërë, pasi këto probleme janë shqetësuese dhe nëse nuk trajtohen shpejt e me efikasitet, drejtësia rrezikon të humbasë qëllimin e saj dhe besimi në drejtësi mund të shuhet.

Rast nga praktika në Kosovë në lidhje me mosekzekutimin e vendimit gjyqësor.

Në janar të vitit 2009, një nxënëseje 15 vjeçare, në shkollën e mesme i ishte tërhequr vëmendja nga autoritetet e shkollës që ajo duhet të zgjidhte midis mbajtjes së shamisë dhe të largohej nga shkolla apo të hiqte shamine dhe të vazhdonte normalisht me studimet. Në rast se ajo do të zgjidhte të mbante shaminë ajo do të përjashtohej nga shkolla. Në prill të vitit 2009, ajo inicioi një procedurë administrative në përpjekje që ta shtynte Departamentin për Arsim në komunën ku ajo banonte, që t’i lejonte kthimin në shkollë. Kjo procedurë rezultoi e pasuksesshme dhe në shtator të vitit 2009, ajo vuri në lëvizje Gjykatën Supreme. Gjykata Supreme u shpreh që nuk kishte juridiksion për këtë çështje dhe e dërgoi në Gjykatën e Qarkut. Më 17 nëntor 2009, Gjykata e Qarkut vendosi në favor të paditëses dhe e gjeti në shkelje Departamentin për Arsim, duke theksuar që Departamenti për Arsim nuk ka pasur baza ligjore për ta kërcënuar paditësen me përjashtim nga shkolla dhe që duhet ta kthejë në shkollë për të vijuar me mësimet.

⁸² *Ibid.* 252.

Departamenti për Arsim nuk e ankimoi këtë vendim të Gjykatës së Qarkut dhe ka refuzuar ta zbatojë vendimin.

Në një intervistë me monitoruesin e OSBE-së, zyrtarët komunalë kishin thënë që nuk u interesonte se çfarë kishte vendosur gjykata dhe ishin të vendosur se nuk kishin ndërmend të rikthenin nxënësen në shkollë pasi ajo mban shaminë në kokë⁸³. Kjo dëshmon një mospërfillje totale ndaj vendimit të gjykatës. Vonesa e vazhdueshme në zbatimin e vendimit shkel të drejtën e paditëses për një gjykim të drejtë dhe brenda një afati të arsyeshëm, por çenohet në këtë rast edhe e drejta për t'u arsimuar. Këto fakte pasqyrojnë natyrën urgjente të zbatimit të vendimit gjyqësor dhe përbën një nga ato çështje që sipas praktikës gjyqësore të GJEDNJ-së institucionet kanë detyrimin ta trajtojnë me përgjegjësi dhe brenda një kohe të arsyeshme⁸⁴.

Komisioni Evropian, në Raportin e vet të Progresit në Kosovë për vitin 2010, nënvizon që disa komuna vazhdimisht kanë refuzuar t'i zbatojnë vendimet gjyqësore⁸⁵. Ka dhe raste të tjera nga praktika që tregojnë se, kur organi publik është në cilësinë e debitorit janë sfida të posaçme për përmbarimin e vendimeve gjyqësore përfundimtare. Duhet bërë një dallim thelbësor midis ekzekutimit të detyrueshëm kundrejt subjekteve private dhe atyre shtetërore. Nëse shteti paraqitet në cilësinë e debitorit kundrejt një personi tjetër dhe kjo cilësi është vërtetuar me vendim gjyqësor të formës së prerë ose vendim të ndërmjetëm me fuqi ekzekutive të menjëhershme, atëherë shteti duhet të veprojë kryesisht për të përmbushur detyrimin që rrjedh nga vendimi i gjykatës, pa pasur nevojë kreditori të iniciojë procedurat përmbarimore⁸⁶. Madje në çështjen Sharxhi dhe të tjerë kundër Shqipërisë është ritheksuar nga GJEDNJ që ekzekutimi i një vendimi të dhënë nga gjykata, përfshirë edhe vendimet për sigurimin e padisë duhen konsideruar si pjesë integrale e procesit gjyqësor.

⁸³ OSCE (Misioni në Kosovë) “*Ekzekutimi i Aktgjykimeve*”, janar, 2012, faqe, 14.

⁸⁴ *Ibid.* 15.

⁸⁵ *Ibid.* 13.

⁸⁶ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “*Procedurë Civile*”, pjesa II, shtëpia botuese Albas, 2018, faqe, 346.

Rastet e Shqipërisë në Gjykatën Evropiane për të Drejtat e

Njeriut.

Për herë të parë problematika e mosekzekutimit të vendimeve gjyqësore në Shqipëri është trajtuar në vendimin Qufaj Co sh.p.k kundër Shqipërisë⁸⁷. Me anë të këtij vendimi u nxor në pah rëndësia e fazës së ekzekutimit të detyrueshëm, si pjesë përbërëse e një procesi të rregullt gjyqësor. Në këtë rast, Bashkia e Tiranës i kishte dhënë Qufaj Co sh.p.k **lejen e planifikimit** për të ndërtuar 500 apartamente në një hapësirë prej 15,788 metra katrorë, që Bashkia ja kishte shitur shoqërisë, mirëpo nga ana tjetër kishte refuzuar të jepte **lejen e ndërtimit** Qufaj Co sh.p.k. Për shkak të mosdhënies së lejes së ndërtimit nga Bashkia, për një kohë të gjatë u penguan kështu punimet e ndërtimit të 500 apartamenteve. Ankuesi (Qufaj Co sh.p.k) kërkoi kompensim për humbjen e shkaktuar në Gjykatën e Rrethit Gjyqësor Tiranë. Kjo kërkesë u hodh poshtë nga Gjykata me vendimin nr.4064 të datës 23 qershor 1995.

Në fazën e apelit, Gjykata e Apelit Tiranë prishi vendimin e gjykatës së shkallës së parë, duke urdhëruar Bashkinë që t'i paguante shoqërisë shumën prej 60.000.000 lekësh. Vendimi i Gjykatës së Apelit mori formë të prerë dhe u bë i ekzekuteshëm. Edhe pse zyra e Përmbarimit e kishte njoftuar Bashkinë që ajo duhej të ekzekutonte vendimin e nr.1197, datë 23 shkurt 1996 të Gjykatës së Apelit, Bashkia vazhdimisht refuzonte zbatimin me argumentimin se nuk kishte një buxhet të mjaftueshëm. Meqë vendimi i Gjykatës së Apelit nuk u ekzekutua Qufaj Co sh.p.k paraqiti një kërkesë në Gjykatën Kushtetuese, por GJK e hodhi poshtë kërkesën me arsyetimin se ekzekutimi i vendimeve gjyqësore është jashtë juridiksionit të saj. GjEDNJ-ja edha vendimin e saj në 18 nëntor 2004, duke deklaruar që kishte gjetur shkelje të mosekzekutimit të një vendimi gjyqësor të formës së prerë nga Bashkia. Komiteti i Ministrave mbi bazën e procedurave të zgjeruara të mbikëqyrjes e cilësoi rastin si një çështje “orientuese” për rastet e tjera të ngjashme⁸⁸. Në përfundim pra, u nënvizua dhe qartësua se ekzekutimi i një vendimi të dhënë nga cdo gjykatë duhet të konsiderohet pjesë integrale e “procesit gjyqësor” sipas qëllimeve të nenit 6 të Konventës.

“Nuk i lejohet një autoriteti shtetëror që të përmendë mungesën e fondeve si një shfajësim për mospërmblidhjen e një vendimi gjyqësor që i ngarkon një

⁸⁷ “Qufaj Co sh.p.k kundër Shqipërisë”, 18 nëntor 2004, kërkesa nr. 54268/00.

⁸⁸ “Mjetet efektive për kohëzgjatjen e proceseve gjyqësore”, Tiranë, 2017, faqe, 9.

detyrim. Pa dyshim një vonesë në ekzekutimin e një vendimi mund të justifikohet në rrethana të vecanta. Por vonesa nuk duhet të jetë e tillë sa të dëmtojë thelbin e të drejtës së mbrojtur nga neni 6 (1)⁸⁹. E drejta për proces të rregullt ligjor mbetet iluzive dhe e humbet qëllimin e saj nëse sistemi i brendshëm ligjor i lejon autoritetet vendase që të refuzojnë, të neglizhojnë ose të vonojnë ekzekutimin e një vendimi të formës së prerë në dëm të një pale tjetër. Edhe në çështjen “Vukelić kundër Malit të Zi” GJEDNJ ka përmendur që ekzekutimi i një vendimi gjyqësor nuk mund të pengohet, shfuqizohet, shtyhet padrejtësisht. Shteti ka detyrimin që të organizojë një sistem efektiv për ekzekutimin e vendimeve përfundimtare, si nga pikëpamja ligjore, ashtu edhe ajo në praktikë.

Qëndrimi i GJEDNJ-së në çështjen “Vukelić kundër Malit të Zi” u pasqyrua edhe në çështjen Bushati kundër Shqipërisë⁹⁰. Pra, shteti duhet të sigurojë zbatimin e vendimeve gjyqësore përfundimtare pa asnjë vonesë të papërshtatshme. Në rastet kur autoritetet janë të detyruara të ndërmarrin veprime të caktuara për ekzekutimin e një vendimi, por nuk arrijnë dot, paaftësia e tij për ndërmarrjen e veprimeve të duhura mund të lindë përgjegjësi për shtetin, bazuar në nenin 6(1) të Konventës.

Çështja Gjonboçari dhe të tjerë kundër Shqipërisë⁹¹ ka të bëjë me një problem strukturor përsa i përket mosekzekutimit të vendimeve përfundimtare të gjykatave të brendshme si dhe vendimet administrative lidhur me të drejtën e ankuesve për për kthim ose kompensim prone (qoftë pasuror ose në natyrë) për pronat e shtetëzuara gjatë regjimit komunist (shkelje të nenit 6/1 dhe nenit 1 të Protokollit nr.1). GJEDNJ vëren se nuk vihet në diskutim detyrimi i lënë pezull i shtetit për të zbatuar vendimin e datës 6 mars të vitit 2003. Gjykata rikujton se forma më e përshtatshme e kompensimit, lidhur me një shkelje të nenit 6, është që ankuesit t’i sigurohet, për aq sa është e mundur, kthimi në pozitën e mëparshme nëse nuk do të ishin anashkaluar dispozitat e nenit 6 të KEDNJ-së. **GJEDNJ është e mendimit në këtë rast që qeveria duhet të sigurojë, përmes mjeteve të përshtatshme dhe me shpejtësi, zbatimin e vendimit përfundimtar të gjykatave të brendshme⁹².**

⁸⁹ Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, “*Procedurë Civile*”, pjesa II, 2018, faqe, 346.

⁹⁰ Kërkesa nr. 6397/04, vendim i datës 14 shkurt 2012.

⁹¹ Kërkesa nr. 10508/02, datë 23 tetor 2007.

⁹² “*Mjetet efektive për kohëzgjatjen e proceseve gjyqësore*”, Tiranë, 2017, faqe, 18.

Çështja Driza kundër Shqipërisë⁹³ lidhet me dështimin e autoriteteve të brendshme për të zbatuar një vendim të brendshëm të formës së prerë, i cili i njohu ankuesit të drejtën për kompensim në natyrë. Edhe në këtë vendim e gjejmë shtetin shqiptar në shkelje të nenit 6/1 të KEDNJ-së dhe të nenit 1 të Protokollit nr.1, ashtu dhe në shkelje të nenit 13 të Konventës në lidhje me nenin 6/1 të saj. “Gjykata urdhëroi në bazë të nenit 41 të Konventës se ankuesi Çausht Driza vazhdon të gëzojë të drejtën e kompensimit në natyrë, në përputhje me vendimin e Gjykatës së Apelit, në favor të tij dhe autoritetet janë të detyruara të ndërmarrin të gjitha hapat e nevojshme për të siguruar zbatimin e këtij vendimi”.

Në çështjen Marini kundër Shqipërisë⁹⁴ ankuesi z.Vlash Marini u ankua për shkelje të nenit 6/1 të KEDNJ-së për mosekzekutim të vendimeve të formës së prerë të dhëna në favor të tij, tejzgjatje në kohë të proceseve, mungesë arsytimi të vendimeve të Gjykatës së Lartë dhe kufizim të së drejtës së tij për t’u dëgjuar nga gjykata, për dy shkaqe: 1. Refuzimi i kërkësës së tij drejtuar GJK për shkak se çështja nuk u votua nga shumica e kërkuar dhe 2. nxjerrja e urdhrit për likuidimin e shoqërisë, që e kishin penguar atë të vinte në lëvizje gjykatën në mbrojtje të interesave të tij. GJEDNJ gjykoj se ka pasur shkelje të nenit 6/1 përse i përket mosekzekutimit të vendimit të formës së prerë të datës 7 korrik të 1993 dhe zgjatje të tepruar në kohë të procesit të parë dhe të dytë gjyqësor.

PËRFUNDIME

Pas analizës së bërë në këtë punim, arrijmë në disa përfundime:

1. Faza e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë (vendimeve gjyqësore), është pjesë përbërëse e procesit të rregullt gjyqësor. Vlen të përmendet vendimi i parë i GJEDNJ-së, ai “*Qufaj Co. sh.p.k kundër Shqipërisë*”, 18 nëntor 2004, që nxjerr në dukje natyrën e vërtetë të kësaj faze, duke e cilësuar si pjesë integrale të procesit gjyqësor, kjo sipas qëllimeve të nenit 6 të KEDNJ.
2. GJEDNJ ka evidentuar në shumë vendime të saj, probleme të ekzekutueshmërisë së vendimeve gjyqësore, pavarësisht faktit që ato kanë marrë formë të prerë. Në këto vendime është theksuar fakti që, nëse një

⁹³ Kërkesa nr. 3371/02, datë 13 nëntor 2007.

⁹⁴ Vendim i GJEDNJ-së datë 18.12.2007, ankimi nr.3738/02.

vendim gjyqësor i formës së prerë ose një vendim i ndërmjetëm i dhënë përkohësisht deri në zgjidhjen e çështjes në themel, mbetet i pazbatueshëm, e drejta e palës për të vendosur në vend të drejtën e cënuar do mbetet iluzive. Po kështu autoritetet përgjegjëse nuk mund të justifikohen me mungesën e fondeve, si një lloj shfajësimi për mos përmbushjen e një vendimi gjyqësor që i ngarkon një detyrim.

3. Sikurse në Shqipëri edhe në Kosovë po bëhen përpjekje të vazhdueshme nga ana e mekanizmave përgjegjës, për t'i dhënë rëndësinë e duhur ekzekutimit të detyrueshëm (si pjesë e procesit gjyqësor). Kjo vihet re me ndryshimet që ka pësuar Kodi i Procedurës Civile, me miratimin dhe hyrjen në fuqi të ligjit 26/2019 “Për shërbimin përmbarimor gjyqësor privat” (në Shqipëri) dhe të ligjit nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore” (në Kosovë). Megjithatë, pavarësisht përpjekjeve sërish janë hasur vështirësi në praktikë, por edhe në kuptimin/interpretimin e dispozitave të caktuara të ligjeve të përmendura më sipër.
4. Në ligjin “Për procedurën përmbarimore”, titujt ekzekutive janë ndarë në dy kategori kryesore, në dokumente të përmbarueshëm dhe në dokumente të besueshëm. Nuk është i qartë ky kategorizim, pasi mund të përdorej vetëm një nocion i përgjithshëm për të dyja rastet, ai i titullit ekzekutiv/titull përmbarimor. E veçanta në këtë ligj është se në ndryshim nga Kodi i Procedurës Civile, janë parashikuar shprehimisht si tituj ekzekutivë faturat.
5. Në LPK e vjetër nuk kanë qenë e rregulluar procedura për sigurimin e padisë, por tanimë ligji i ri “Për procedurën kontestimore” rregullon sigurimin e padisë. Në LPK, në nenin 304 të tij, është përcaktuar forma sesi duhet të paraqitet në gjykatë propozimi për sigurimin e padisë, ndërsa në Kodin tonë të Procedurës Civile nuk është përcaktuar forma e kërkesës për sigurimin e padisë.
6. Ligji “Për procedurën përmbarimore” sjell një nga risitë më revolucionare, që është padyshim reformimi i organit përmbarimor. Në ligjin nr.03/L-008 “Për procedurën përmbarimore” që është shfuqizuar, organ i vetëm kryesor në procedurën e përmbarit ishte gjykata, ndërsa me ligjin e ri nr.04/L-139 “Për procedurën përmbarimore”, organ përmbarimor nuk është vetëm gjykata, por edhe përmbaruesi gjyqësor privat. Për të mos

thënë që përmbaruesi gjyqësor privat është shndërruar në organin kryesor në fazën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë.

7. Problemi i mosekzekutimit të vendimeve gjyqësore ka qenë i dukshëm si në Shqipëri ashtu dhe në Kosovë. Kjo lidhet me një sërë faktorësh, ku ndër më të rëndësishmit janë: mungesa e cilësisë profesionale e përmbaruesve gjyqësorë, moskryerja në mënyrë të duhur e veprimeve përmbarimore, mosnjohja në shkallën e duhur të legjislacionit civil dhe atij procedural nga ana e përmbaruesve gjyqësorë privatë.
8. Në Raportet e Avokatit të Popullit në Shqipëri dhe në Kosovë janë të pasqyruara problemet, vështirësitë, shqetësimet, që e kanë shoqëruar fazën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë dhe duhet nënvizuar që ndër vite është mëse evident numri i lartë i vendimeve gjyqësore të paekzekutuara. Në Kosovë ka pasur një rritje të konsiderueshme të numrit të ankesave ndaj punës së përmbaruesve gjyqësorë privatë, por në pjesën më të madhe të rasteve përmbaruesit janë shpallur jo përgjegjës. Ligji “Për procedurën përmbarimore” është kritikuar për pasjen e dispozitave të paqarta, të dykuptimta. Një ndër to është edhe neni 247 i LPP-së.

Duke u mbështetur në analizën që i është bërë legjislacionit shqiptar dhe atij kosovar në fushën e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë, kuptohet që gjithmonë do të ketë vend për rekomandime. Këtu mund të përmendim:

1. Neni 79 i ligjit “Për procedurën përmbarimore” paraqitet problematik në aspektin që nuk është e përcaktuar qartë se cilës gjykatë do t’i drejtohen palët për të paraqitur ankesën ndaj parregullsisë të kryera nga përmbaruesi. Po kështu problematike është pjesa që ankesa duhet të bëhet brenda një afati 7 ditësh nga dita e ndodhjes së parregullsisë së pretenduar. Sugjerojmë që ky nen të ndryshohet, që në të ardhmen të mos kemi cënime të vazhdueshme të të drejtave të palëve. Një mënyrë sesi mund të riformulohet kjo dispozitë është: “Kjo kërkesë i bëhet Gjykatës (të përcaktohet cilës gjykatë) me një parashtresë me shkrim në afat prej 7 ditësh nga **kryerja e parregullsisë, kur palët ose pjesëmarrësi tjetër në procedurë, kanë qenë të pranishme në krverjen e parregullsisë** dhe në raste të tjera, **nga dita që kanë marrë dijeni për parregullsinë e kryer**”. Ky ndryshim nuk ka ndodhur pavarësisht se ndryshimet e fundit në ligjin “Për procedurën përmbarimore” kanë ndodhur në 2023. Ndërkohë që nga

trajtimi i bërë nga ana jonë në punim, ku kemi cekur që neni 247 i LPP-së paraqitet mjaft problematik dhe me ndryshimet e fundit është bërë shfuqizimi i paragrafit të dytë të këtij neni që parashikon se: *“Prokurori publik nuk mund të ngrejë kërkesën për mbrojtjen e ligjshmërisë për shkak të kapërcimit të kërkesëpadisë dhe as për shkak të vërtetimit të gabueshëm apo jo të plotë të gjendjes faktike”*.

2. Një tjetër çështje që është e paqartë në LPP (neni 79) është fakti që nuk është saktësuar se ku konsiston parregullsia e kryer nga përmbaruesi. Mendojmë që, ligjvënësi duhet të ndërmarrë hapa në drejtim të specifikimit të natyrës së parregullsisë. Përndryshe, palët ose pjesëmarrësi tjetër në procedurë do të parashtrojnë para gjykatës çdo veprim ose mosveprim që do ta konsiderojnë si parregullsi duke shkaktuar kështu një “lloj vonese” në përmbushjen e qëllimit të procesit të ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë. Mund të parashikohen një listë me shkaqe, sikurse në nenin 71 të LPP-së.
3. Në Kodin e Procedurës Civile, përkatësisht në nenin 209 të tij është parashikuar vetëm ankimi kundër vendimit të gjykatës që ka vendosur pranimin e kërkesës për sigurimin e padisë, për ndryshimin ose heqjen e sigurimit të padisë. Ndërkohë që nuk është parashikuar mundësia e ankimit ndaj vendimit të gjykatës, që ka refuzuar kërkesën për sigurimin e padisë. Do ishte mirë, nëse kjo dispozitë ndryshohet dhe përfshihet në të dhe mundësia e ankimit ndaj vendimit të gjykatës që refuzon kërkesën për sigurimin e padisë. Kjo për t’i vendosur në të njëjtin plan si vendimin që pranohet/ndryshohet/hiqet siguri i padisë, ashtu dhe vendimin që refuzohet kjo kërkesë.
4. Duke qenë se shkak i rëndësishëm për shfaqjen e vështirësive në procesin e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë mbetet mangësia e cilësive profesionale nga ana e përmbaruesve, duhet kushtuar një rëndësi e veçantë formimit të mëtejshëm të tyre. Pra, nuk është e mjaftueshme vetëm pasja e disa dispozitave që parashikojnë pjesën e trajnimeve, por edhe ngritja e mekanizmave, strukturave, që do të ndihmojnë në fuqizimin e aftësive të përmbaruesve dhe njohjes së plotë ndaj rregullave të etikës, standarteve profesionale dhe ligjeve respektive.
5. Sugjerojmë nga ana tjetër të përforcohet bashkëpunimi midis Shërbimit Përmbarimor Shtetëror dhe Shërbimit Përmbarimor Privat, po kështu edhe

midis shërbimit përmbarimor shtetëror/privat dhe institucioneve shtetërore apo subjekteve private. Duhet të krijohen mekanizmat e duhur që të jenë të aplikueshëm për të arritur një qëllim të tillë. Duke patur një bashkëpunim efikas, frytdhënës sheshohen problematikat që ne sollëm në fokus dhe përmirësohet aspektet e ekzekutimit të detyrueshëm të titujve ekzekutivë.

BIBLIOGRAFI

1. A. Zogaj, Z. Leku, V. Totaj, B. HasanPapaj, M. A. Cunnif, *Manual për zbatim të procedurës kontestimore*, Prishtinë, 2019.
2. Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi, *Procedurë Civile*, pjesa I, botimi II, Tiranë, 2018.
3. Flutura Kola Tafaj, Asim Vokshi *Procedurë Civile*, pjesa II, botimi II, Tiranë, 2018.
4. A. Bajrami, E. Hasani, H. Kuçi, I. Islami, H. Gashi, I. Morina, A. Puka, A. Hajdari, M. Batalli, R. Istrefi, *Hyrje në sistemin ligjor në Kosovë*, Prishtinë, 2019.
5. Ardit Gashi, Avni Puka, Iset Morina, Nebojša Boričić, Visar Morina, *Fjalor juridik*, Prishtinë, 2019.
6. Ina Barjamaj, *Ekzekutimi i detyrueshëm i vendimeve gjyqësore dhe problematika e praktikës gjyqësore*, Tiranë, 2016.
7. Ismajl Shabani, *Përmbarimi Privat në Republikën e Kosovës*, Prishtinë, 2019.
8. Albana Shtylla, *Komentar i Kodit të Punës së Republikës së Shqipërisë*, Tiranë, 2017.
9. Ledi Bianku, Odeta Kumbaro, *Jurisprudenca e Gjykatës së Strasburgut*, botim i katërt, Tiranë, 2017.
10. Silvana Çinari, *Masat e sigurimit të padisë në proceset gjyqësore dhe të arbitrazhit*, Tiranë, 2015.
11. Përmbledhje e vendimeve unifikuese të Gjykatës së Lartë 2000-2006, botim i QPZ-së, korrik, 2006.
12. Avokati i Popullit (Shqipëri), Raport i veçantë (II), *Administrata publike dhe rregullimi i marrëdhënieve të punës*, 2014.
13. Avokati i Popullit (Shqipëri), *Raporti Vjetor 2018*, (Ekzekutimi i vendimeve gjyqësore dhe administrative).
14. Avokati i Popullit, *Raport Vjetor 2019*.

15. Avokati i Popullit (Kosovë), *Raport Vjetor 2016*, (Mosekzekutimi i vendimeve gjyqësore).
16. OSCE, Misioni në Kosovë, *Ekzekutimi i aktgjykimeve*, janar, 2012.
17. OSCE, *Drejt Drejtësisë*, 2013.
18. OSBE, Prezenca në Shqipëri, *Analizë e sistemit ligjor në Shqipëri, 2004*.
19. Oda e Përmbauesve Privatë, *Raport i Punës së Odës së Përmbauesve Privatë për vitin 2019*, mars, 2020.
20. Balkans Policy Research Group, *Gjyqësori i keq-administruar i Kosovës*, shtator, 2019.
21. Komisioni i Posaçëm Parlamentar Për Reformën në Sistemin e Drejtësisë, *Analizë e sistemit të drejtësisë në Shqipëri*, qershor, 2015.
22. *Mjetet efektive për kohëzgjatjen e proceseve gjyqësore*, Tiranë, 2017.
23. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë, miratuar me ligjin nr.8417, datë 21.10. 1998.
24. Kushtetuta e Republikës së Kosovës
25. Ligj nr.8116, datë 29.03.1996 “Kodi i Procedurës Civile i Republikës së Shqipërisë”, (i ndryshuar).
26. Ligj nr.7905, datë 21.03.1995 “Kodi i Procedurës Penale i Republikës së Shqipërisë.
27. Ligj nr.26/2019 “Për shërbimin përmbauesor gjyqësor privat”
28. Ligji 04/L-139 “Për procedurën përmbauesorë”
29. Ligji “Për procedurën kontestimore”
30. Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.28, datë 19.05.2016
31. Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.14, datë 30.03.2015
32. Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.30, datë 25.05.2015
33. Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.21, datë 07.04.2014
34. Vendim i Gjykatës Kushtetuese, nr.12, datë 16.04.2013
35. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.00-2016-1859 (174)
36. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.180, datë 2.04.2015
37. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.00-2014-4333 (658)
38. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.658, datë 10.12.2014
39. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.169, datë 5.03.2013
40. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr. 00-2013-1424 (348), datë, 4.06.2013
41. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.580, datë 22.10.2013
42. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.6, datë 10.01.2012

43. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.272, datë 10.06.2010
44. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.366, datë 30.09.2010
45. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.36, datë 19.02.2009
46. Vendim i Kolegjit Civil të Gjykatës së Lartë, nr.9, datë 09.03.2006
47. Vendim i Kolegjit Administrativ të Gjykatës së Lartë, nr.00-2015-2266, datë 21.05.2015
48. Çështja *Muti kundër Italisë*, GJEDNJ, 23 mars 1994.
49. Vendimi *Burdov kundër Rusisë*, GJEDNJ, 7 maj 2002.
50. Çështja *Pini, Bertani, Manera dhe Atripaldi kundër Rumanisë*, GJEDNJ, 22 qershor 2004.
51. Çështja *Vukelić kundër Malit të Zi*, GJEDNJ, 4 korrik 2013.
52. Vendimi *Bushati kundër Shqipërisë*, GJEDNJ, 14 shkurt 2012, kërkesa nr.6397/04.
53. Vendimi *Qufaj Co sh.p.k kundër Shqipërisë*, GJEDNJ, 18 nëntor 2004.
54. Vendimi *Gjonboçari dhe të tjerë kundër Shqipërisë*, GJEDNJ, 23 tetor 2007.
55. Vendimi *Marini kundër Shqipërisë*, GJEDNJ, 18 dhjetor 2007.
56. Vendimi *Driza kundër Shqipërisë*, GJEDNJ, 13 nëntor 2007.
57. <http://www.nchb.al-2/>, në faqen zyrtare të Dhomës Kombëtare të Përmbaruesve Gjyqësorë Privatë.
58. http://www.coe.int/t/commissioner/Viewpoints/090831_en.asp

IMPLEMENTIMI I NJË CHATBOT-I PËR VETË-DIAGNOSTIKIM TË SËMUNDJEVE DUKE PËRDORUR AI DHE NLP

Dr. Fatmira PRODANI

miraproddani@gmail.com Universiteti Aleksandër Moisiu

PhD. Candidate Lirinda VAKO ABEDINI

l.vako@eust.edu.mk International University of Struga

Abstrakt

Ky punim trajton analizën dhe dizajnin e një Chatbot mjekësor për vetë-diagnostikim, i cili shfrytëzon fuqinë e algoritmeve të inteligjencës artificiale (AI) për të ndihmuar përdoruesit në vlerësimin e simptomave të tyre dhe dhënien e sugjerimeve fillestare për diagnoza të mundshme. Chatbot-i është projektuar për të siguruar një qasje më të shpejtë, të personalizuar dhe të saktë në shërbimet shëndetësore, duke përmirësuar aksesin e përdoruesve në informacionin mjekësor bazë pa nevojën e konsultimeve të menjëhershme me mjekë.

Punimi përqendrohet në dy aspekte kryesore: analiza e algoritmeve të AI të përdorura në përpunimin e gjuhës natyrore (NLP) dhe të dhënat mjekësore për njohjen e simptomave, si dhe dizajnimi i ndërfaqes së përdoruesit për të siguruar një përvojë interaktive dhe intuitive. Rezultatet paraprake tregojnë një potencial të lartë për përmirësimin e parashikimeve mjekësore dhe zvogëlimin e mbingarkesës në sistemet shëndetësore. Ky punim kontribuon në fushën e inteligjencës artificiale në mjekësi, duke propozuar një qasje efikase dhe të përballueshme për vetë-diagnostikimin e sëmundjeve, dhe ofron rekomandime për përmirësime të mëtejshme në performancën dhe sigurinë e chatbot-ëve mjekësorë.

Keywords: *AI, NLP, machine learning, parashikimi i sëmundjeve*

Hyrje

Një chatbot mjekësor është një program softuerik që përdor inteligjencën artificiale dhe teknologjitë e përpunimit të gjuhës natyrore për të ofruar ndihmë dhe këshilla mjekësore për përdoruesit. Chatbotët mjekësorë mund t'i ndihmojnë përdoruesit të identifikojnë simptoma dhe të ofrojnë informacion mbi trajtimet dhe modifikimet, si dhe të japin këshilla të përgjithshme për shëndetin dhe mirëqenien. Ata gjithashtu mund t'i ndihmojnë përdoruesit të gjejnë ofrues të kujdesit shëndetësor në afërsi ose të caktojnë takime me mjekët.

Këta chatbotë janë të aksesueshëm në platforma të ndryshme, si aplikacionet e mesazheve, mediat sociale dhe faqet e internetit. Ata janë dizajnuar që të jenë të lehtë për përdorim dhe interaktivë, duke ofruar një ndërfaqe bisedore që imiton ndërveprimin njerëzor. Tendencat kryesore të chatbot-ëve mjekësorë përfshijnë përmirësimin e shërbimeve shëndetësore dhe përmirësimin e përvojës së pacientëve. Chatbotët ekzistues ofrojnë shërbime si caktimi i takimeve, gjetja e objekteve mjekësore dhe inkurajimi për pjesëmarrje në provat klinike (Luba, 2020). Ata ndërveprojnë me pacientët, bëjnë pyetje në lidhje me simptomat e tyre, ofrojnë udhëzime fillestare për diagnozën dhe i drejtojnë pacientët të bëjnë një takim me një profesionist shëndetësor. Për shembull, chatbot-i "About Ada: Personal Health Companion", 2023, udhëzon përdoruesit për një diagnozë bazuar në simptomat dhe ofron udhëzime për hapat e ardhshëm.

Chatbotët mjekësorë mësojnë nga të dhënat e përdoruesve përmes algoritmeve të të mësuarit makinerik, duke rregulluar përgjigjet sipas preferencave individuale. Me përdorimin e IA dhe teknologjive të përpunimit të gjuhës natyrore (NLP), chatbotët përmirësojnë aftësinë e tyre për të kuptuar dhe gjeneruar gjuhë njerëzore, duke i bërë më efektivë në përgjigjet ndaj pyetjeve të përdoruesve. Fazat kryesore të NLP-së në implementimin e chatbot-ëve janë përshkruar në figurën e mëposhtme.

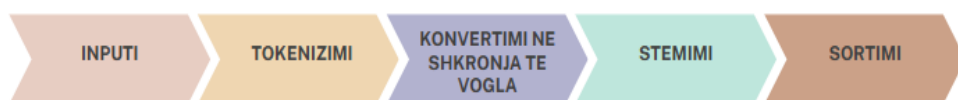

Figura 1: Diagrami i rrjedhës për përpunimin e hyrjeve në aplikimin tipik NLP

Në hapin e parë, tokenizimi, rrjedha e karaktereve shndërrohet në një koleksion tokensh që përfshijnë fjalë, numra ose simbole speciale. Pastaj, fjalët kthehen në shkronja të vogla dhe zbatohet stemimi, i cili shkurton fjalët në rrënjë më të thjeshta duke hequr parashtesat dhe prapashtesat. Në fund, renditja kategorizon dhe grupon elementët duke i vendosur në një rend të caktuar.

Ne synojmë të përdorim një chatbot bisedor mjekësor për të mbledhur simptomat e raportuara nga përdoruesit, për të klasifikuar sëmundjen dhe për të ofruar informacion përkatës mbi të. Megjithatë, është e rëndësishme të theksohet se chatbotët mjekësorë nuk janë zëvendësim për këshillën profesionale mjekësore. Ata janë të dizajnuar për të ofruar udhëzime të përgjithshme dhe nuk duhet të zëvendësojnë konsultimin me një profesionist mjekësor për diagnozën ose trajtimin. Konsultimi me një specialist të kujdesit shëndetësor është thelbësor për vlerësimin, diagnozën dhe trajtimin e sëmundjeve.

Rishikimi i literaturës

2.1. Chatbotët mjekësorë

Në të kaluarën janë kryer disa studime mbi grupe të dhënash që lidhen me sëmundje dhe simptoma shumëklasore, me qëllim parashikimin e sëmundjeve të përdoruesve në bazë të simptomave të tyre. Një nga algoritmet më të përdorur në këto studime është Random Forest, i cili kombinon disa pemë vendimmarrëse për të arritur një rezultat. Për shembull, një studim i realizuar nga (A.N.V.K Swarupa; V.Hema Sree; S. Nookambika; Y. Kiran Sai Kishore; U. Ravi Teja, 2021) zbuloi se një sistem diagnostikimi i bazuar në Random Forest arrin një saktësi prej 95%, duke përzgjedhur 95 nga 132 veçori.

Një studim tjetër nga (Gupta, 2022) krijoi një sistem parashikimi të sëmundjeve që përfshin Pemat Vendimmarrëse, Random Forest, K-nearest neighbors dhe Naïve Bayes. Saktësia e këtij sistemi varionte nga 93% deri në 95%, ku K-nearest neighbors arriti rezultatin më të lartë. Për këtë sistem, u përdor një GUI Tkinter që lejonte përdoruesit të zgjidhnin simptomat nga një listë rënëse dhe të merrnin informacion mbi sëmundjet e parashikuara.

(J. Nirmal Jothi, 2022) krijuan një chatbot inteligjence artificiale për të adresuar pyetje mjekësore të zakonshme, veçanërisht për sëmundjet e zemrës. Një grup të dhënash u krijua me modele pyetjesh dhe përgjigjesh në një skedar JSON.

Me ndihmën e metodave NLP, chatbot-i arriti një saktësi prej 99% pas trajnimit mbi të dhënat e përpunuara për 1000 epoka.

(Prakhar Srivastava, Nishant Singh, 2020) zhvilluan një chatbot diagnostikimi që angazhon pacientët në biseda mjekësore dhe ofron diagnoza të personalizuar. Ky chatbot identifikoi simptomat nga të dhënat e përdoruesve me një saktësi standarde prej 65%. Një tjetër punim nga (Rohit Binu Mathew; Sandra Varghese; Sera Elsa Joy; Swanthana Susan Alex, 2019) prezantoi një sistem chatbot-i që përdorte Natural Language Toolkit (NLTK) për të përpunuar tekstin e simptomave dhe për të ofruar parashikime sëmundjesh.

Po ashtu, (Philip Indra Prayitno, Reinhart Perbowo Pujo Leksono, Fernando Chai, , 2021) krijuan një chatbot shëndetësor që përdor ngjashmërinë e kosinusit për të krahasuar simptomat e përdoruesit me ato të një baze të dhënash. Ky sistem arriti një saktësi prej 87.5% dhe ka plane për përmirësime të ardhshme, duke përfshirë mundësinë e blerjes së barnave përmes chatbot-it.

2.2. Parashikimi i sëmundjeve

Parashikimi i sëmundjeve duke përdorur algoritmet e të mësuarit makinerik është studiuar gjerësisht me shumë grupe të dhënash dhe teknika. Disa nga grupet më të njohura për këtë qëllim përfshijnë grupin e të dhënave për kancerin e gjirit Wisconsin, grupin e të dhënave për diabetin e indianëve Pima, grupin e të dhënave për sëmundjet e zemrës UCI, dhe grupin e të dhënave për sëmundjet e tiroides UCI. Në këtë seksion, do të kategorizojmë teknikat e klasifikimit të përdorura për secilin grup të dhënash.

Teknika Random Forest është ndër metodat më të njohura të të mësuarit makinerik dhe përdoret për të zbuluar sëmundje të ndryshme. Në një studim nga (Mridha, 2021), ajo u aplikua për parashikimin e hershëm të kancerit të gjirit, duke arritur një saktësi prej 98.83%. Një tjetër studim nga (Zahrul Jannat, Md. Shymon Islam, Mst. Kamrun Naher Chumki, 2022) zbuloi se modeli Random Forest arriti një saktësi prej 99.58% për sëmundjet e tiroides UCI.

Support Vector Machines (SVM) është një metodë tjetër e njohur që përdoret gjithashtu për parashikimin e sëmundjeve. Në një studim nga (Ankita Tyagi, Ritika Mehra, 2019), modeli SVM arriti një saktësi prej 99.63% me grupin e të dhënave për sëmundjet e tiroides UCI.

Aplikacioni i propozuar HealthBot

Shtjella e chatbot-it tonë, të quajtur HealthBot, është e përcaktuar si më poshtë:

HealthBot duhet të jetë në gjendje të kuptojë nëse përdoruesi dëshiron të di për sëmundjen e parashikuar në bazë të simptomave të tij.

HealthBot duhet të jetë në gjendje të kuptojë nëse përdoruesi po jep simptomat e tij dhe të përgjigjet me pyetje ndihmëse për të kontrolluar nëse përdoruesi ka ndonjë simptomë tjetër.

HealthBot duhet të jetë në gjendje të parashikojë sëmundjen në bazë të simptomave të përdoruesit dhe të përgjigjet me një sëmundje të parashikuar.

HealthBot duhet të jetë në gjendje të kuptojë nëse përdoruesi dëshiron të dijë më shumë informacione rreth një sëmundjeje.

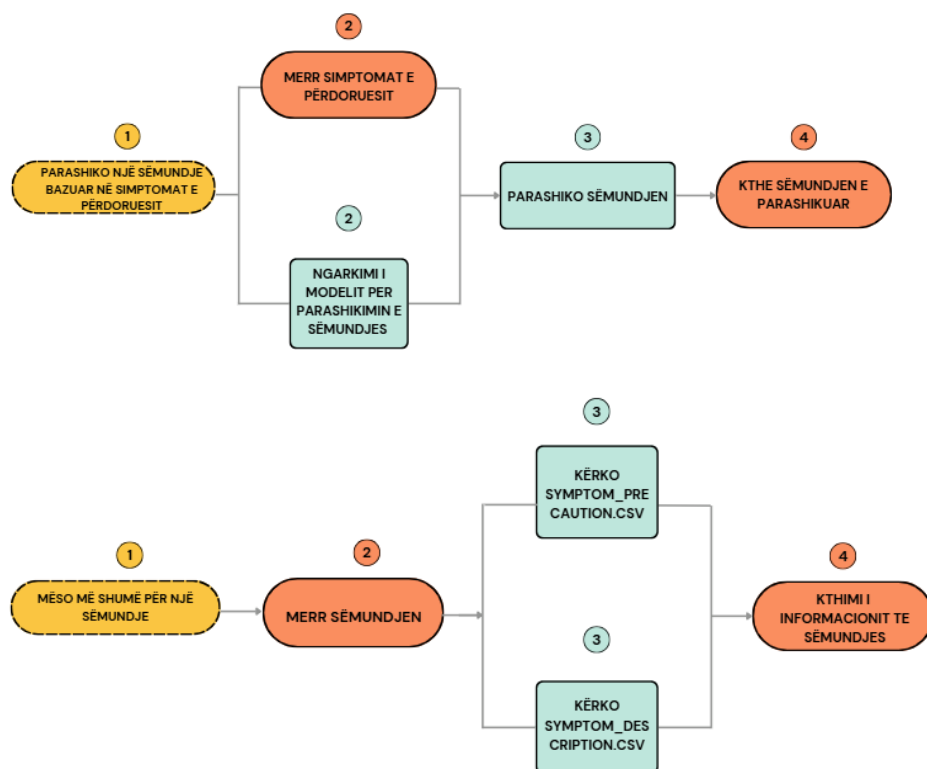

Figura 2: Diagrami i rrjedhës për funksionin bazë të HealthBot

3.1. Ndërtimi i HealthBot

Në projektin tonë, ne përdorim Rasa NLU dhe Rasa Core për të ndihmuar në ndërtimin dhe trajnim e një aplikacioni chatbot mjekësor të quajtur HealthBot. Rasa është një bibliotekë e hapur për NLP që përdoret zakonisht për klasifikimin e qëllimeve dhe nxjerrjen e entiteteve në chatbot. Rasa NLU përdoret për të kuptuar qëllimin e përdoruesit dhe për të nxjerrë çdo entitet nga teksti i tij.

Për të kryer klasifikimin e qëllimeve dhe nxjerrjen e entiteteve, Rasa NLU përdor metoda NLP, si metodat e paraqitura në figurën 1, për të trajnuar një model të caktuar të të mësuarit makinerik. Pasi të identifikohen qëllimi dhe entitetet e përdoruesit, Rasa Core merr informacionin dhe përpiqet të ndërtojë një model probabiliteti që do të vendosë cilat veprime do të kryejë chatbot-i.

HealthBot ka dy funksione kryesore siç tregohet në Figurën 2: parashikimi i sëmundjes në bazë të simptomave të përdoruesit dhe kërkimi për informacione rreth një sëmundjeje. Ne krijojmë veprime të personalizuar në skedarin tonë `actions.py` për të kryer çdo veprim kur është e nevojshme.

Për të parashikuar një sëmundje në bazë të simptomave të përdoruesit, HealthBot do të ngarkojë një model të mësuar makinerik për parashikimin e sëmundjeve të trajnuar më parë në skedarin tonë `actions.py` dhe do të kalojë simptomat e përdoruesit si një vektor numerik në model. Më pas, HealthBot kthen klasën e parashikuar të sëmundjes për përdoruesin.

Për të kthyer informacion mbi një sëmundje për përdoruesin, ne përdorim grupin e të dhënave `Description.csv` për simptomat, siç tregohet në Tabelën 1, dhe grupin e të dhënave `precaution.csv`, siç tregohet në Tabelën 2. Çdo grup të dhënash përmban informacion mbi sëmundjet nga grupi i të dhënave Sëmundje-Simptomë.

Sëmundja	Masa Paraprake 1	Masa Paraprake 2	Masa Paraprake 3	Masa Paraprake 4
Diabeti	Përdorni një dietë të ekuilibruar, të pasur me fruta dhe	Kontrolloni rregullisht nivelin e sheqerit në gjak	Bëni aktivitete fizike të rregullta.	Mbani peshën trupore në nivel të shëndetshëm.

	perime.			
Gripi	Mbroni gojën dhe hundën kur teshtini ose kollitni.	Merrni vaksinat e rekomanduara çdo vit.	Evitoni kontaktin e ngushtë me individë që janë të sëmurë.	Konsumoni lëngje të shumta për të qëndruar të hidratuar

Tabela 1: Nje pjese e grupit të të dhënave për përshkrimin e simptomave

Sëmundja	Përshkrimi
Diabeti	Një sëmundje kronike që ndodh kur trupi nuk prodhon mjaftueshëm insulinë ose nuk e përdor atë siç duhet, duke çuar në nivele të larta të sheqerit në gjak. Simptomat përfshijnë etje të madhe, urinim të shpeshtë, lodhje dhe humbje peshe.
Gripi	Një infeksion viral që prek rrugët e frymëmarrjes. Simptomat përfshijnë ethe, dhimbje koke, lodhje, kollë, dhe dhimbje të muskujve. Gripi shpesh shfaqet sezonalisht dhe mund të shkaktojë komplikime serioze, sidomos tek individët e rrezikuar.

Tabela 2: Pershkrimi i simptomave

Krijimi i Modelit për Parashikimin e Sëmundjeve

Hapat e propozuar në Figurën 3 lejojnë chatbot-in tonë mjekësor të parashikojë sëmundjet në bazë të simptomave të përdoruesit. Ne do të përdorim grupin e të dhënave Sëmundje-Simptomë nga Kaggle, i cili ka rreth 132 lloje simptomash (kolona) dhe rreth 42 lloje sëmundjesh, duke ofruar më shumë fleksibilitet në gjetjen e një saktësie më të lartë për një model të mësuar makinerik. Metoda e propozuar është e ndarë në dy hapa të përgjithshëm: përpunimi i grupit të të dhënave dhe aplikimi i algoritmeve të mësuarit makinerik. Modeli që performon më mirë nga tre do të përdoret në HealthBot.

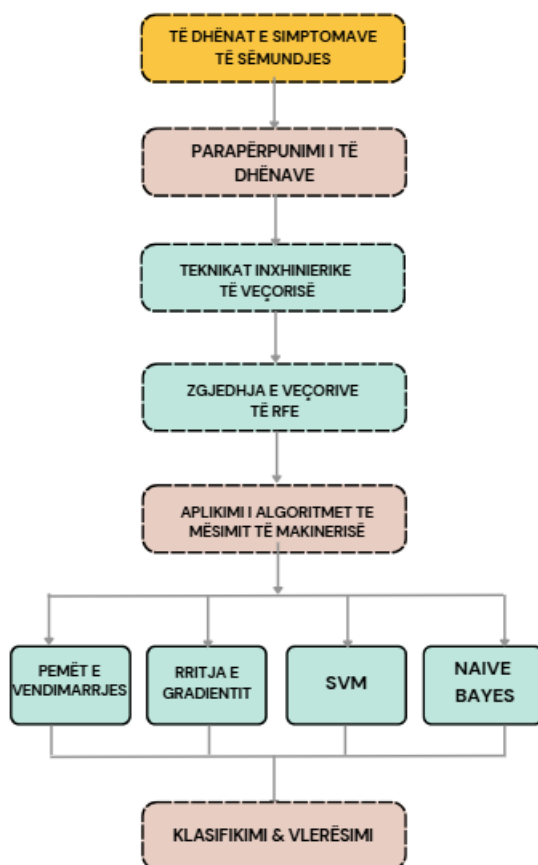

Figura 3 Flow Diagrami për Modelin e Parashikimit të Sëmundjeve që përdoret nga HealthBot

Hapat e përpunimit:

Hapi i përpunimit ndahet në dy pjesë, Inxhinieria e veçorive dhe Përzgjedhja e veçorive.

Inxhinieria e Veçorive: Ne rrisim cilësinë e të dhënave duke hequr vlerat null, duke hequr kolonat (atributet) pa të dhëna, dhe duke konvertuar të dhënat kategorike në të dhëna numerike duke përdorur metodën e kodimit me etiketë.

Përzgjedhja e Veçorive: Ne përpiqemi të identifikojmë korrelacionin midis veçorive dhe variablit të synuar dhe të zgjedhim vetëm veçoritë e rëndësishme që përshtaten në një model në mënyrë që të mund të trajnohet mirë dhe të japë saktësi të mirë. Me më pak veçori për të përpunuar, modelet tona të mësuarit makinerik do të funksionojnë më efikasht duke reduktuar kohët e llogaritjes. Ne do të përdorim Eliminimin e Veçorive të Përsëritura (RFE), i cili është një

algoritëm përzgjedhjeje veçorish që mund të përdoret për problemet e klasifikimit dhe regresionit. RFE heq veçoritë nga një grup të dhënash deri sa të arrihet numri i dëshiruar i veçorive. Numri i dëshiruar i veçorive zgjidhet "duke përshtatur algoritmin e mësuar makinerik të dhënë që përdoret në thelbin e modelit, duke renditur veçoritë sipas rëndësisë, duke hequr veçoritë më pak të rëndësishme dhe duke përshtatur sërish modelin." Random Forests mund të përdoren për të vlerësuar rëndësinë e veçorive dhe për të kthyer rezultatet e tyre. Prandaj, Random Forests do të përdoret si estimatori kryesor për algoritmin tonë të Eliminimit të Veçorive të Përsëritura.

Aplikimi i Algoritmeve të Mësuarit Makinerik

Në metodën tonë, algoritmet e mësuarit makinerik aplikohen për të trajtuar problemet e klasifikimit multi-klasë, si Pemët Vendimmarrëse, Naïve Bayes, Gradient Boosting dhe Support Vector Machines.

Pemët Vendimmarrëse: Bëjnë parashikime duke ndarë të dhënat në bazë të një veçorie të zgjedhur. Ato janë të lehta për t'u interpretuar dhe mund të trajtojnë marrëdhënie komplekse midis variablave.

Gradient Boosting: Modelet e dobëta të mësuarit makinerik bashkohen në një ensemble për të krijuar një model përfundimtar që mund të ketë një fuqi parashikuese më të lartë. Ensembled zakonisht ndërtohen me pemë vendimmarrëse. Megjithatë, "numri i pemëve në pemët vendimmarrëse të gradientit është shumë kritik në lidhje me mbivendosjen. Shtimi i shumë pemëve do të shkaktojë mbivendosje, prandaj është e rëndësishme të ndalet shtimi i pemëve në një moment të caktuar." (Yildirim, 2020).

Support Vector Machine (SVM): Është një algoritëm që mund të përdoret me grupe të dhënash të vogla dhe komplekse. Funksionon për të gjetur hiperplanet që ndajnë më së miri të dhënat në klasa të ndryshme. SVM është gjithashtu efektiv në hapësira me dimensione të larta ku ka shumë veçori, siç janë 132 veçoritë në grupin tonë të të dhënave Sëmundje-Simptomë.

Implementimi I HealthBot

Përdoruesi mund të kryejë dy veprime kryesore në HealthBot:

Të marrë një diagnozë të parashikuar bazuar në simptomat e tij.

Të marrë informacion mbi një sëmundje.

HealthBot përdor dy veprime të personalizuar, *ZgjidhSëmundjet* dhe *ParashikoSëmundjen*, për të përgjigjur kërkesave të përdoruesve. Nëse qëllimi i përdoruesit është të marrë një sëmundje të parashikuar bazuar në simptomat e tij duke përdorur *KontrolluesiSimptomave*, aktivizohet një Rasa Form për të pyetur përdoruesit një seri pyetjesh që mbledhin informacion rreth simptomave të përjetuara. Rasa Forms përdoren për të definuar fushat e formës për të mbushur vende, për të verifikuar inputet e përdoruesit dhe për të trajtuar përgjigjen e përdoruesit në një mënyrë konverzionale.

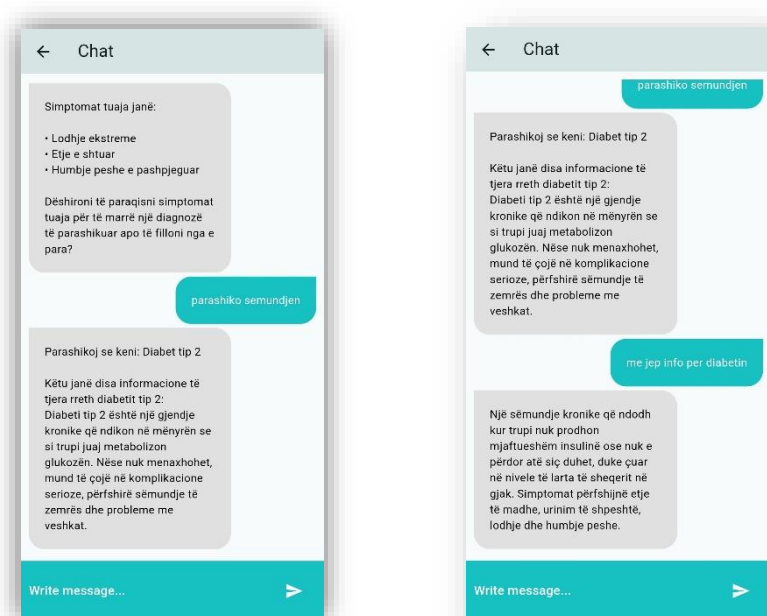

Figura 4: Nderveprimi I perdoruesit me HealthBot

Pas inserimit të simptomave nga përdoruesi, HealthBot i ruan ato në një slot simptomash për t'u përdorur në veprimin e personalizuar *ParashikoSëmundjen*.

Veprimi i personalizuar Rasa, *Parashiko Sëmundjen*, merr simptomat e përdoruesit dhe kthen një parashikim të sëmundjes së tij. Kjo realizohet duke marrë simptomat që janë ruajtur dhe duke kontrolluar numrin e hyrjeve për të parë

nëse përdoruesi ka futur një numër të mjaftueshëm simptomash për të bërë një parashikim.

Nëse përdoruesi ka futur numrin e nevojshëm të simptomave, thirrjet modeli i mësuar me *Support Vector Machine* për të parashikuar sëmundjen e përdoruesit. Rezultati i parashikuar i sëmundjes i jepet përdoruesit dhe informacioni mbi sëmundjen merret duke kaluar nëpër skedarët *symptoms Description.csv* dhe *symptoms precautions.csv*, të cilat përmbajnë përshkrime të sëmundjes dhe masa paraprake që ndoshta duhet të shqyrtojë personi i prekur, siç tregohet në Figurën 4. Veprimi përfundon me përdoruesin që ka mundësinë të fusë një grup të ri simptomash, të mësojë për një sëmundje tjetër ose të dërgojë një mesazh të personalizuar.

Nëse qëllimi i përdoruesit është të mësojë më shumë rreth një sëmundjeje, HealthBot kthen një listë kategorish sëmundjesh që përdoruesi mund të zgjedhë, siç janë sëmundjet infektive, sëmundjet kardiovaskulare dhe të tjera. Veprimi i personalizuar Rasa, *ZgjidhSëmundjet*, aktivizohet kur përdoruesi zgjedh të përzgjedhë një sëmundje nga një kategori. Veprimi i personalizuar *ZgjidhSëmundjet* do të kthejë informacion mbi sëmundjen e zgjedhur nga skedarët *symptom Description.csv* dhe *symptom precaution.csv*, siç tregohet në Figurën 4. Përdoruesi më pas pyetet nëse dëshiron të provojë *symptom checker*, të kërkojë një sëmundje, ose të krijojë një mesazh të personalizuar.

Modelet e Parashikimit të Sëmundjeve

HealthBot mund të parashikojë sëmundjen e përdoruesit bazuar në simptomat e tij duke përdorur modelin e parashikimit të sëmundjeve. Ky model grumbullon grupin e të dhënave të simptomave të sëmundjeve dhe kryen disa hapa të mësimin makinerik për të trajnuar katër modele: **Pemë Vendimmarrëse, Gradient Boosting, Support Vector Machines**, dhe **Naïve Bayes**.

Paraqitja e të Dhënave

Paraqitja e të dhënave është një hap thelbësor në mësimin makinerik dhe përfshin pastrimin dhe transformimin e të dhënave të papërpunuara në një format të përshtatshëm për modelin.

Në hapin e parë të paraqitjes së të dhënave, ne pastruam të dhënat tona, e cila përfshin eliminimin e informacionit të panevojshëm ose të tepërt, rregullimin e gabimeve ose inkonsistencave, dhe zgjidhjen e vlerave të mungesës ose null. Pasi të eliminohet informacioni i panevojshëm, trajtohen vlerat null. Vlerat null

mund të trajtohen duke i mbushur ato me një vlerë specifike, si mesatarja ose median e kolonës. Më pas, të dhënat kategorike konvertohen në të dhëna numerike, pasi disa modele të mësimit makinerik nuk mund të trajtojnë të dhëna kategorike. Kjo bëhet duke përdorur teknikën e kodifikimit me etiketë.

Vlerat ekstreme, të njohura si **outliers**, mund të ndikojnë në saktësinë e një modeli. Ato mund të zbulohen dhe të trajtohen duke i eliminuar nga grupi i të dhënave, duke i transformuar ato, ose duke i zëvendësuar me një vlerë më përfaqësuese, siç është median.

Trajnimi dhe Testimi

Pasi të kemi pastruar të dhënat, grupi i të dhënave të simptomave të sëmundjeve ndahet në mënyrë 50-50, që do të thotë se 50% e të dhënave përdoren për grupin e të dhënave të trajnimit, dhe 50% për të testuar performancën e çdo modeli. Grupi i të dhënave të testimit përdoret për të vlerësuar modelet e trajnuara në të dhëna që nuk janë parë gjatë trajnimit.

Grupi i të dhënave të trajnimit ndahet më tej në 70-30, që do të thotë se 70% e të dhënave të trajnimit përdoren për të trajnuar çdo model, dhe 30% për të shërbyer si grup validimi. Grupi i të dhënave të validimit përdoret për të konfigurimin e hiperparametrave për çdo model dhe për të krahasuar modelet gjatë trajnimit. Përdorimi i një grupi validimi e lejon grupin e të dhënave të testimit të mbetet i paqartë për modelet tona gjatë trajnimit.

Eliminimi i Veçorive të Panevojshme

Siç është përmendur më parë, **Eliminimi i Veçorive të Përsëritura (RFE)** është një metodë e përzgjedhjes së veçorive në Python që ndihmon në përzgjedhjen e veçorive më të mira nga një grup të dhënash të dhënë. Duke eliminuar përherë veçoritë më pak të rëndësishme, RFE ndihmon në përmirësimin e performancës së modelit duke reduktuar mbipërputhjen dhe duke rritur përgjithësimin.

Në zbatimin tonë, konfigurëm një model RFE me një klasifikues **Random Forest** si estimues për shkak të aftësisë së tij për të zgjedhur veçoritë më të rëndësishme. Nga 132 veçori, ne zgjedhim 95 veçoritë më të rëndësishme bazuar në rëndësinë e tyre në modelin Random Forest.

Pasi trajnuam modelin tonë RFE duke përdorur grupin tonë të të dhënave të trajnimit, grupet e të dhënave të trajnimit, validimit, dhe testimit u transformuan

për të treguar vetëm kolonat e veçorive të zgjedhura. Grupi i të dhënave të transformuar të trajnimit përdoret më pas për të trajnuar modelet **Pemë Vendimmarrëse, Gradient Boosting, Support Vector Machine**, dhe **Naïve Bayes**. Në fund, modelet tona të trajnuara vlerësohen në grupin e të dhënave të transformuar të validimit për të kontrolluar konfigurimet e mundshme të hiperparametrave që shmangin mbipërputhjen dhe ndërhyrjen e zhurmave.

Rezultate

Pasi u mblodhën të dhënat e trajnimit, u zhvillua një chatbot bazuar në Rasa. Pasi përfundoi procesi i zhvillimit të aplikacionit të chatbot-it, u kryen teste të ndryshme duke përdorur një gamë të gjerë të inputeve të përdoruesve. Rezultatet e eksperimenteve janë shfaqur në Tabelën 3 dhe Tabelën 4.

Tabela 3 tregon rezultatin e saktësisë së modeleve tona të trajnuara në të dhëna të testimit të papara më parë. Të gjitha modelet e mësimi makinerik treguan rezultate të larta të saktësisë kur u përdor algoritmi i Eliminimit të Karakteristikave Recursiv. Nga katër modelet që kemi zgjedhur, modeli i Makinës së Vektorëve Mbështetës tregoi rezultatin më të lartë të saktësisë me 100%. Ndërsa modeli i Pemës Vendimmarrëse dha rezultatin më të ulët të saktësisë me 97.93%.

Algoritmi	Saktesia %
Decision Tree	97.93%
Gradient Boosting	99.63%
Naïve Bayes	99.84%
Support vectir machine	100%

Tabela 3: Rezultatet e saktësisë së modeleve të trajnuara duke përdorur të dhënat e testimit

Algoritmi	Parashikimi	Semundja
Decision Tree	Ethe Dengue	Infeksion kerpudhor
Gradient Boosting	Infeksion bacterial Impetigo	Infeksion kerpudhor
Naïve Bayes	Infeksion kerpudhor	Infeksion kerpudhor
Support vectir machine	Infeksion kerpudhor	Infeksion kerpudhor

Tabela 4: Parashikimet e modeleve të trajnuara për një mostër të panjohur të infeksionit kërpudhor

Ne vlerësuam modelet tona të trajnuara në një mostër të panjohur më parë që përmbante një grup më të larmishëm të karakteristikave për klasën e infeksionit kërpudhor, konkretisht arna diskromike, shpërthime të lëkurës nodale, kruarje dhe skuqje të lëkurës. Mostra e re për klasën e infeksionit kërpudhor përmban karakteristikat e mëposhtme: kruarje, skuqje të lëkurës, njolla të kuqe në trup, histori familjare dhe plagë të kuqe rreth hundës.

Siç tregohet në Tabelën 4, modelet Pema Vendimmarrëse dhe Gradient Boosting nuk arritën të parashikonin me sukses mostrën e re si një infeksion kërpudhor, pavarësisht performancës së tyre të lartë në të dhënat e testimit. Kjo sugjeron mundësinë e mbingarkimit të të dhënave të trajnimit, edhe pse u zbatua selektimi i karakteristikave me RFE. Në të kundërt, modelet e Makinës së Vektorëve Mbështetës dhe Naïve Bayes parashikuan me sukses mostrën e re si një infeksion kërpudhor. Performanca e këtyre modeleve në të dhëna të papara më parë tregon se të dyja modelet janë të afta të identifikojnë modelet e nënkuptuara në grupin tonë të të dhënave.

Referenca

1. A.N.V.K Swarupa; V.Hema Sree; S. Nookambika; Y. Kiran Sai Kishore; U. Ravi Teja. (2021). Disease Prediction: Smart Disease Prediction System using Random Forest Algorithm. 2021 IEEE International Conference on Intelligent Systems, Smart and Green Technologies (ICISSGT). Visakhapatnam, India: IEEE.
2. Ankita Tyagi, Ritika Mehra. (2019). Interactive Thyroid Disease Prediction System Using Machine Learning Technique. 2018 Fifth International Conference on Parallel, Distributed and Grid Computing (PDGC).
3. Gupta, A. (2022). Prediction of Diseases Using Different Machine Learning Approaches. 3rd International Conference on Intelligent Engineering and Management (ICIEM).
4. J. Nirmal Jothi, S. V. (2022). AI Based Humanoid Chatbot for Medical Application. 3rd International Conference on Smart Electronics and Communication (ICOSEC).
6. Luba, P. (2020, May 14). Healthcare Chatbots Can Help With the Pandemic. Retrieved from Towards Data Science: <https://towardsdatascience.com/healthcare-chatbots-can-help-with-the-pandemic-bcc07fc606c9>
7. Mridha, K. (2021). Early Prediction of Breast Cancer by using Artificial Neural Network and Machine Learning Techniques. 10th IEEE

- International Conference on Communication Systems and Network Technologies (CSNT). IEEE.
8. Philip Indra Prayitno, Reinhart Perbowo Pujo Leksono, Fernando Chai, . (2021). Health Chatbot Using Natural Language Processing for Disease Prediction and Treatment. 1st International Conference on Computer Science and Artificial Intelligence (ICCSAI).
 9. Prakhar Srivastava, Nishant Singh. (2020). Automatized Medical Chatbot (Medibot). International Conference on Power Electronics & IoT Applications in Renewable Energy and its Control (PARC).
 10. Rohit Binu Mathew; Sandra Varghese; Sera Elsa Joy; Swanthana Susan Alex. (2019). Chatbot for Disease Prediction and Treatment Recommendation using Machine Learning. 3rd International Conference on Trends in Electronics and Informatics (ICOEI).
 11. Yildirim, S. (2020). Gradient Boosted Decision Trees-Explained. Towards Data Science.
 12. Zahrul Jannat, Md. Shymo
 13. n Islam, Mst. Kamrun Naher Chumki. (2022). Thyroid Disease Prediction based on Feature Selection and Machine Learning. 25th International Conference on Computer and Information Technology (ICCIT).

NDIKIMI I KURSIT TË KËMBIMIT VALUTOR NË EKONOMINË SHQIPTARE NË VITIN 2023 DHE 2024

Doc.Dr.Gazmend Beshi,

Doktor i Shkencave Ekonomike: g.beshi@eust.edu.mk

Abstract

Ky studim synon të analizojë ndikimin e kursit të këmbimit valutor në ekonominë shqiptare gjatë viteve 2008-2024, veçanërisht për vitet 2023-2024. Meqenëse kursi i këmbimit është një faktor kyç në tregtinë ndërkombëtare dhe stabilitetin ekonomik, ky kërkim përqendrohet në vlerësimin e efekteve të ndryshimeve të tij mbi disa aspekte kryesore të ekonomisë shqiptare, përfshirë inflacionin, eksportet, importet, dhe investimet e huaja.

Në vitet e fundit, Shqipëria ka përjetuar luhatje të konsiderueshme të kursit të këmbimit, kryesisht si rezultat i faktorëve të jashtëm dhe të brendshëm, përfshirë krizën globale ekonomike dhe politike. Kjo ka ndikuar direkt në kostot e importit dhe eksporteve, si dhe në nivelin e inflacionit në vend. Përmes analizës së të dhënave makroekonomike dhe statistikore, ky studim eksploron sesi këto ndryshime kanë ndikuar sektorë të ndryshëm ekonomikë dhe çfarë politikash mund të adoptohen për të minimizuar efektet negative.

Studimi përdor metodologji të përziera, duke kombinuar analiza kuantitative dhe kualitative. Të dhënat kryesore janë mbledhur nga institucionet financiare vendore dhe ndërkombëtare, përfshirë Bankën e Shqipërisë, INSTAT dhe organizatat ndërkombëtare si FMN dhe Banka Botërore. Gjithashtu, janë kryer intervista me ekspertë të fushës për të ofruar një perspektivë më të gjerë mbi ndikimet e ndryshme të kursit të këmbimit.

Rezultatet paraprake tregojnë se një rritje e vlerës së monedhës vendase (LEK) ka tendencë të ulë konkurrueshmërinë e eksporteve shqiptare, ndërsa një zhvlerësim i saj rrit kostot e importeve dhe inflacionin. Në të njëjtën kohë, ndryshimet në kursin e këmbimit kanë një ndikim të ndjeshëm në investimet e huaja direkte (IHD), ku një monedhë më e qëndrueshme dhe e parashikueshme priret të tërheqë më shumë investitorë.

Në përfundim, studimi sugjeron që politika të mirëmenaxhuara të kursit të këmbimit janë thelbësore për stabilitetin ekonomik të Shqipërisë. Rekomandimet përfshijnë forcimin e politikave monetare dhe fiskale, rritjen e diversifikimit të ekonomisë dhe përmirësimin e infrastrukturës financiare për të mbështetur tregtinë dhe investimet.

Ky hulumtim kontribuon në literaturën ekzistuese duke ofruar një analizë të thelluar të sfidave dhe mundësive që ndodhen përpara ekonomisë shqiptare në kontekstin e ndryshimeve të kursit të këmbimit në vitet 2023 dhe 2024.

PREZANTIMI.

Luhatjet e kursit të këmbimit janë një fenomen i zakonshëm në ekonominë e hapura, ku tregjet ndërkombëtare dhe faktorët e brendshëm ekonomikë luajnë një rol kyç. Për Shqipërinë, si një vend me ekonomi në zhvillim dhe lidhje të forta tregtare me Bashkimin Evropian dhe rajonin, këto luhatje mund të kenë pasoja të ndjeshme. Studimi shqyrton faktorët që ndikojnë në kursin e këmbimit të lekut shqiptar (ALL) kundrejt euros (EUR) dhe dollarit amerikan (USD), si dhe efektet e këtyre luhatjeve në sektorët kryesorë të ekonomisë.

Metodologjia

Operatorët Ekonomike që përdorin në Aktivitetin e tyre në përditshmëri aspektin e veprimtarisë që lidhet me Këmbimin Valutor, do duhet të përdorin një qasje të kombinuar kuantitative dhe cilësore, konkretisht:

- Analizën nga të dhënat historike: Përfshin të dhëna mbi kursin e këmbimit, inflacionin, normat e interesit, dhe tregtinë ndërkombëtare për periudhën 2018-2024.

- Modelet ekonometrike: Përdoren për të parashikuar ndikimin e ndryshimeve në kursin e këmbimit mbi variabla të ndryshëm ekonomikë.

- Intervista me ekspertë: Konsultime me ekonomistë dhe profesionistë të sektorit bankar dhe tregtar për të kuptuar më mirë ndikimet praktike dhe për të verifikuar gjetjet e modeleve.

Në dekadën e fundit, ekonomia shqiptare ka qenë e ndikuar nga një seri luhatjesh të kursit të këmbimit të shkaktuara nga faktorë të brendshëm dhe të jashtëm, përfshirë presionet globale inflacioniste, politikat monetare të bankave qendrore të vendeve të tjera dhe zhvillimet politike rajonale. Ky studim përqendrohet në analizimin e ndikimit të këtyre luhatjeve të kursit të këmbimit të lekut (ALL) ndaj valutave kryesore si euro (EUR) dhe dollari amerikan (USD).

Metodologjia e përdorur përfshin analizën e të dhënave historike të kursit të këmbimit, intervistat me ekspertë të ekonomisë dhe financave, si dhe një shqyrtim të gjerë të literaturës ekzistuese mbi këtë temë. Modelet ekonometrike janë përdorur për të parashikuar trendet e ardhshme të kursit të këmbimit dhe për të vlerësuar ndikimet potenciale në sektorë kryesorë të ekonomisë shqiptare, si eksportet, importet, investimet e huaja dhe stabiliteti makroekonomik.

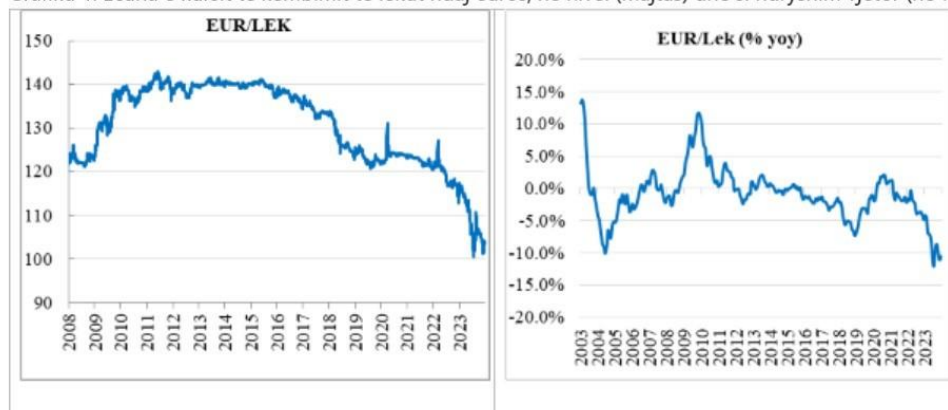
Rezultatet e këtij studimi tregojnë se luhatjet e mëdha dhe të papritura të kursit të këmbimit mund të kenë efekte negative në ekonominë shqiptare, duke rritur pasigurinë ekonomike, duke ndikuar në koston e prodhimit dhe konkurrueshmërinë e produkteve shqiptare në tregjet ndërkombëtare. Kursi i qëndrueshëm i këmbimit shihet si një faktor kritik për ruajtjen e një ambienti ekonomik të qëndrueshëm dhe për të nxitur rritjen ekonomike të qëndrueshme.

Sipas të dhënave zyrtare të konsultuara dhe të siguruara nga Banka e Shqipërisë, efekti i kursit të këmbimit valuator tregon se për të garantuar një qasje profesionale ndaj këtij fenomeni do duhet të koordinohet politika monetare dhe fiskale për të menaxhuar efektet e luhatjeve të kursit të këmbimit. Gjithashtu, nëpërmjet studimit sugjerohen masa për të rritur rezistencën e ekonomisë shqiptare ndaj tronditjeve të jashtme financiare, duke përfshirë diversifikimin e burimeve të të ardhurave dhe përmirësimin e mjedisit të investimeve.

Konkretisht, në studim janë analizuar të dhënat e luhatshmërisë së Kursit të këmbimit Valutor prej Vitit 2008 dhe deri 2023, studimi ka qasje dhe përcakton Metodologji, jep Rezultate dhe Diskuton për efektet e shumfishta që Kursi i këmbimit Valutor afekton Ekonominë shqiptare.

Monedha jonë kombëtare, Leku, ka shfaqur një rritje të konsiderueshme të vlerës së saj kundrejt euros dhe monedhave të tjera. Kursi mesatar i këmbimit të lekut kundrejt euros në vitin 2023 ishte në nivelin 108.7 lek/euro, nga mesatarisht 119.0 lek/euro gjatë vitit 2022. Kjo ecure nënkupton një forcim vjetor të lekut prej 8.7%.

Grafiku 1. Ecuria e kursit të këmbimit të lekut ndaj euros, në nivel (majtas) dhe si ndryshim vjetor (në %, djathtas)

Burimi: Banka e Shqipërisë.

Arsyet dhe pasojat e këtij fenomeni janë diskutuar gjerësisht midis analistëve të ekonomisë dhe grupeve të interesit. Në tërësi, diskutimi profesional përqendrohet në dy tema kryesore.

Së pari, nëse forcimi i kursit të këmbimit bazohet në përmirësime reale dhe strukturore të ekonomisë sonë, apo shpjegohet me arsye të tjera, ku si hipotezë primare sugjerohet prania e flukseve të larta hyrëse të euros informale.

Së dyti, nëse ky zhvillim duhet pranuar si lëvizje drejt një ekuilibri të ri dhe më të përshtatshëm në aspektin makroekonomik, apo nëse ai është një zhvillim i dëmshëm për ekonominë dhe tregjet financiare shqiptare.

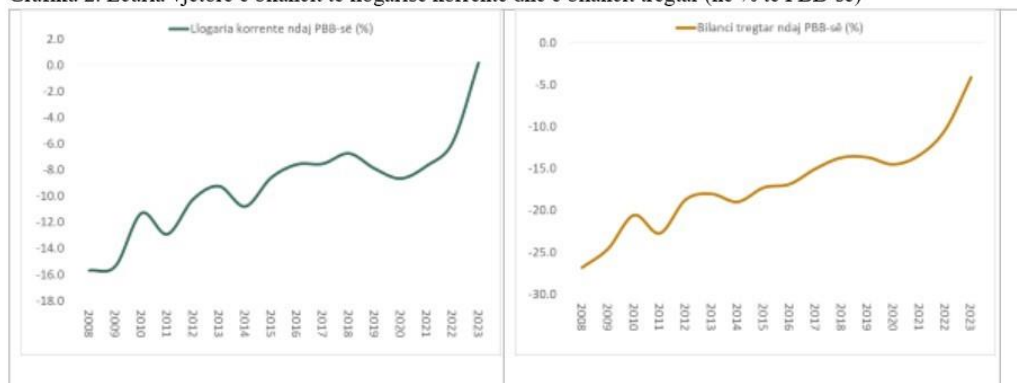
Nga të dhënat e paraqitura në Grafikun si më sipër cituar jap në këtë studim konceptet që lidhen me:

Arsyet e forcimit të kursit të këmbimit të lekut.

Në një regjim të lirë të kursit të këmbimit, sikundër aplikohet në Shqipëri, dinamika e kursit është funksion i raportit të kërkesës dhe ofertës për valutë. Në mungesë të ndërhyrjeve të autoriteteve publike, ky raport diktohet nga forcat e tregut dhe i përgjigjet trendeve ekonomike e financiare të vendit. I parë në këtë kontekst, forcimi i kursit të këmbimit të lekut gjatë vitit 2023 sugjeron praninë e një teprice oferte valute në tregun e brendshëm valutor. Analiza e informacionit të disponuar tregon se kjo tepricë është diktuar nga përmirësimi i fortë dhe i vazhdueshëm i bilancit të shkëmbimeve tregtare e financiare me jashtë gjatë dy viteve të fundit.

Në një këndvështrim të përgjithshëm, teprica e ofertës valutore në tregun e brendshëm (Grafikët 2 dhe 3) diktohet nga rënia e shpejtë e deficitit tregtar dhe atij të llogarisë korrente gjatë viteve të fundit (Grafiku 2) dhe përmirësimi i raportit të financimit të tij me investime të huaja direkte (Grafiku 3). Në 9-mujorin e parë të vitit 2023, llogaria korrente ka rezultuar për herë të parë në histori në suficit (Grafiku 2, paneli majtas). Në raport ndaj PBB-së, suficiti korrent vlerësohet në 0.2%, ndërkohë që për të njëjtën periudhë të vitit të kaluar, deficitin korrent ishte në masën 4.7% ndaj PBB-së. Ky zhvillim përfaqëson një përmirësim të shpejtë e të paprecedentë të bilancit të jashtëm të ekonomisë shqiptare, të nxitur nga përmirësimi strukturor i bilancit të shkëmbimeve tregtare në mallra dhe shërbime (Grafiku 2, paneli djathtas).

Grafiku 2. Ecuria vjetore e bilancit të llogarisë korrente dhe e bilancit tregtar (në % të PBB-së)

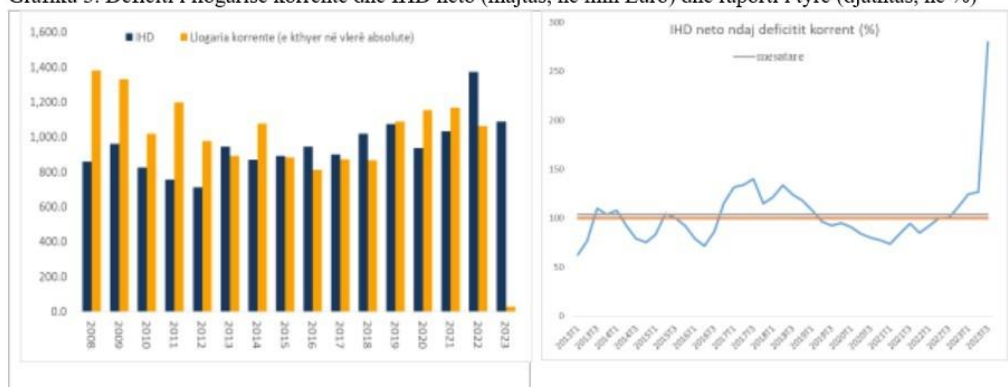
Burimi: Banka e Shqipërisë.

Paralelisht me përmirësimin e bilancit tregtar dhe atë të llogarisë korrente, investimet e huaja direkte kanë pasur një trend të qartë rritës gjatë viteve të fundit. Për pasojë, raporti i tyre ndaj deficitit të llogarisë korrente ka pasur trend të vazhdueshëm rritës (Grafiku 3, paneli majtas). Vlera pozitive e këtij raporti tregon se flukset valutore të gjeneruara nga investimet e huaja direkte (hyrje valute) janë më të larta se deficitin e llogarisë korrente (dalje valute). Kjo dinamikë rezulton në një tepriçë oferte në tregun vendas dhe një mbiçmim të kursit të këmbimit. Gjithashtu, ky grafik sugjeron dhe dy konkluzione paraprake:

1. Shqipëria ka pasur historikisht një tepriçë hyrjesh valutore në vend, çka dikton dhe një trend gradual forcimi të kursit të këmbimit.

2. Momentet e rritjes së shpejtë të këtij raporti (periudha 2017 – 2018 dhe 2022 – 2023) përkojnë dhe me periudhat e forcimit të shpejtë të kursit të këmbimit të lekut ndaj euros.

Grafiku 3. Deficiti i llogarisë korrente dhe IHD neto (majtas, në mln Euro) dhe raporti i tyre (djathtas, në %)

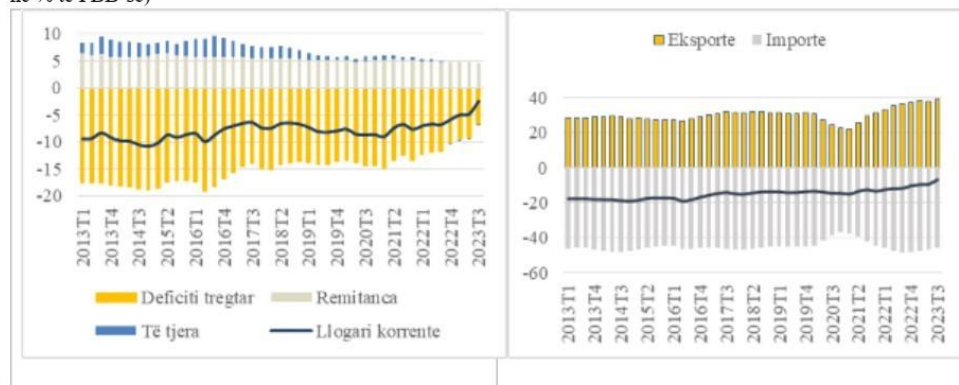

Shënim: Për çdo tregues, të dhënat janë ndërtuar në formën e mesatares rrëshqitëse të katër tremujorëve të fundit.
Burimi: Banka e Shqipërisë.

Në një këndvështrim më të detajuar, trendi i dukshëm i përmirësimit të deficitit të llogarisë korrente gjatë viteve të fundit shënon një përmirësim të rëndësishëm strukturor të ekonomisë shqiptare. Ky deficit ka zbritur nga një nivel mesatar prej 10% të PBB-së në gjysmën e parë të dekadës së shkuar, rreth një niveli mesatar prej 3.5% në vitet e fundit (Grafiku 4, paneli majtas). Për më tepër, ky përmirësim strukturor ka pasqyruar reduktimin e deficitit të eksporteve neto, rrugëtim i cili e ka zbritur këtë deficit nga një mesatare prej rreth 20% të PBB-së në gjysmën e parë të dekadës së kaluar, në një nivel prej më pak se 4.5% të PBB-së në nëntëmujorin e parë të vitit 2023.

Reduktimi i deficitit të eksporteve neto gjatë kësaj periudhe është diktuar nga rritja e eksporteve të mallrave e shërbimeve (Grafiku 4, paneli djathtas). Eksportet shqiptare janë rritur nga një nivel mesatar prej rreth 28% të PBB-së në gjysmën e parë të dekadës së kaluar, në 39% të PBB-së në dy vitet e fundit.

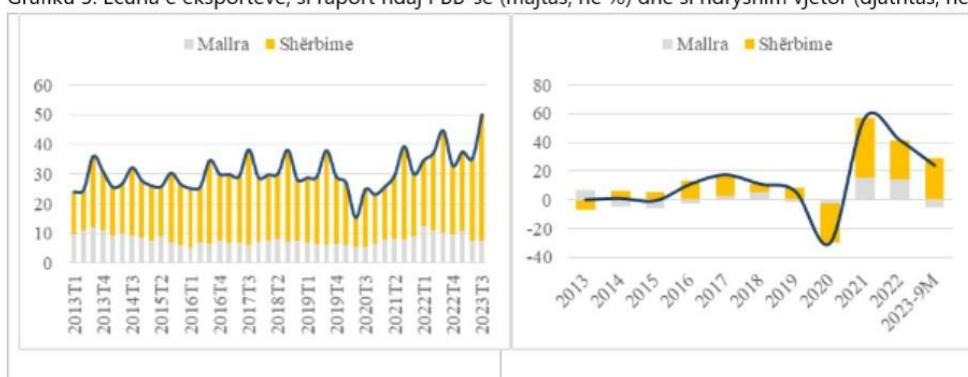
Grafiku 4. Faktorët përcaktues të deficitit të llogarisë korrente (djathtas, në % të PBB-së) dhe të deficitit tregtar (majtas, në % të PBB-së)

Shënim: Për çdo tregues, të dhënat janë ndërtuar në formën e mesatares rrëshqitëse të katër tremujorëve të fundit.
Burimi: Banka e Shqipërisë.

Në analizë të fundit, reduktimi i deficitit tregtar dhe i deficitit të llogarisë, rritja e tepricës së valutës në treg dhe forcimi i kursit të këmbimit, janë diktuar nga trendi rritës i eksporteve shqiptare dhe dinamika në kohë e tyre. Ky trend filloi të bëhet i dukshëm gjatë periudhës 2016 – 2018, u ndërpre nga goditjet e tërmetit dhe të pandemisë dhe u rishfaq më i fortë gjatë dy viteve të fundit. Kjo dinamikë ilustron edhe në Grafikon 5; paneli i majtë i tij pasqyron ecurinë e eksporteve ndaj PBB-së dhe paneli djathtas ndryshimet vjetore të tyre. Të dy këta tregues sugjerojnë një rritje të shpejtë të eksporteve totale të mallrave e shërbimeve gjatë dy viteve të fundit. Po ashtu, ky grafik sugjeron se rritja e eksporteve është diktuar, në masën më të madhe, nga rritja e eksportit të shërbimeve, ku turizmi zë vendin parësor, dhe më pak nga rritja e eksportit të mallrave.

Grafiku 5. Ecuria e eksporteve, si raport ndaj PBB-së (majtas, në %) dhe si ndryshim vjetor (djathtas, në %)

Burimi: Banka e Shqipërisë.

Duke u fokusuar në vitin 2023, arsyet e forcimit të shpejtë të kursit të këmbimit mbështeten tek përmirësimi i shpejtë dhe më i fortë se pritjet, i bilancit të shkëmbimeve tregtare e financiare të Shqipërisë me jashtë. Në këtë drejtim, vërejmë sa më poshtë:

Llogaria korrente shënoi suficit, për herë të parë në historinë ekonomike post-tranzicion. Ky suficit, i vlerësuar në nivelin 0.2% të PBB-së për 9-mujorin e parë të vitit 2023, tregon një përmirësim të dukshëm kundrejt deficitit prej 5.9% të PBB-së të regjistruar në vitin 2022. Arsyeja kryesore e përmirësimit të deficitit lidhet me rritjen e lartë të flukseve hyrëse të turizmit në vend. Për 9-mujorin e parë të vitit, të ardhurat nga turizmi i sollën ekonomisë shqiptare një fluks valutor prej 3.2 miliardë eurosh, me rritje vjetore 46.6%. Ndikime të mëtejshme pozitive kanë ardhur nga rritja e remitancave, të cilat ishin rreth 676 milionë euro në 9-mujorin e parë, me rritje vjetore 14.2%.

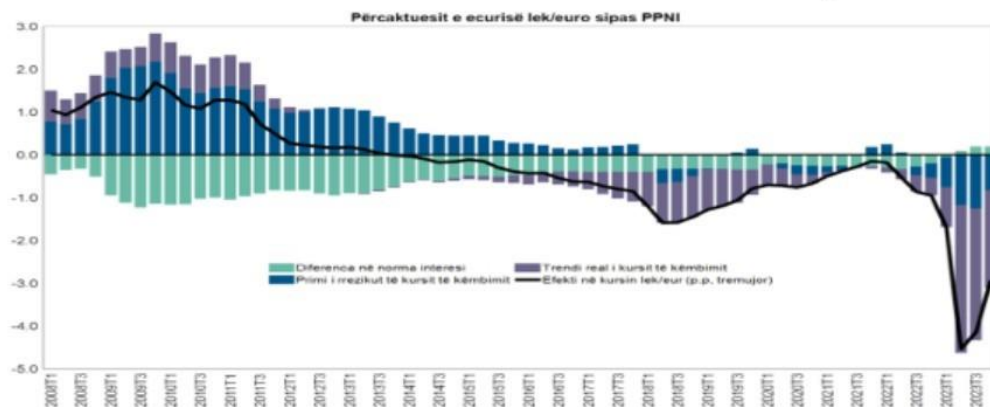
Investimet e huaja direkte qëndruan në nivele të larta, të vlerësuara në rreth 1.08 miliard euro në 9-mujorin e parë, duke shënuar një rritje vjetore prej 10.6%.

Kjo analizë mbështet pikëpamjen e shprehur nga Banka e Shqipërisë se forcimi i kursit të këmbimit buron nga përmirësimi i bilancit të shkëmbimeve tregtare e financiare me jashtë, çka ka rezultuar në rritje të ofertës së valutës në tregun e brendshëm valutor.

Megjithatë, kjo pikëpamje mbështetet edhe nga dy konsiderata të tjera.

Së pari, analizat tona ekonometrike, të bazuara në modelin e paritetit të pambuluar të normave të interesit (PPNI), si pjesë integrale e modelit tonë të analizës dhe parashikimit, sugjerojnë se forcimi i kursit të këmbimit të lekut ndaj euros është diktuar në masën më të madhe nga forcimi i kursit real të këmbimit, sikundër ilustrohet në Grafikun 5. Trendi forcues i kursit real të këmbimit është një dukuri e njohur për vendet në zhvillim, si Shqipëria, në një fazë konvergjence me partnerë të mëdhenj e më të zhvilluar tregtarë, si Bashkimi Evropian. Në një këndvështrim teorik, forcimi i kursit real të këmbimit sugjeron një tendencë konvergjence të pagave e të çmimeve midis ekonomisë shqiptare dhe asaj të Eurozonës. Ky është një zhvillim i mirëpritur, për sa kohë ai mbështetet në rritje të produktivitetit në ekonomi dhe nuk sinjalizon një rënie të përgjithshme të konkurrueshmërisë së ekonomisë shqiptare. Në këtë kontekst, vlen të theksohet se trendi rritës i eksporteve, i mbështetur nga rritja e turizmit si pasojë e kërkesës më të lartë në këtë sektor, përfaqëson dhe një trend rritës të produktivitetit të ekonomisë, për sa kohë sektori i turizmit ofron vlerë të shtuar dhe paga më të larta se mesatarja e ekonomisë shqiptare.

Grafiku 6. Ndikimi i faktorëve realë e financiarë në ecurinë e kursit të këmbimit lek/euro

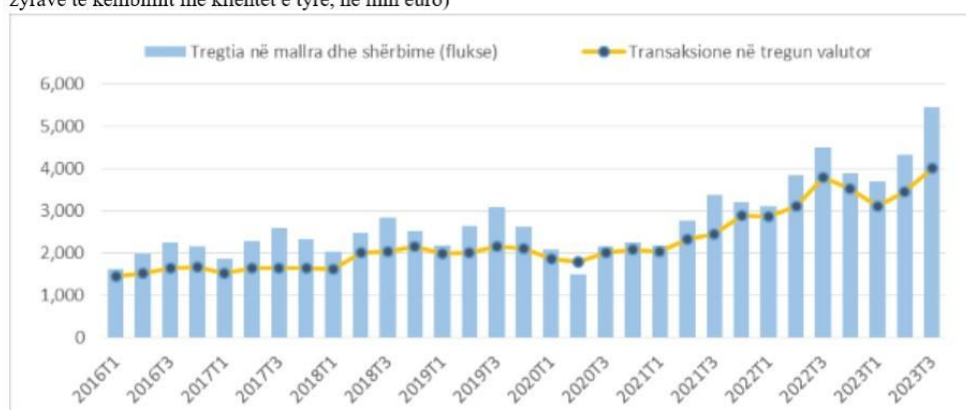

Burimi: Banka e Shqipërisë.

Në të njëjtin kah me kursin real të këmbimit ka vepruar edhe rritja e besimit në monedhën tonë kombëtare, e kapur në grafik nga reduktimi i primeve të rrezikut, të cilët operatorët ekonomikë kërkojnë për të ruajtur kursimet e tyre në monedhën tonë kombëtare. Nga ana tjetër, diferenca e normave të interesit midis lekut dhe euros, e cila pasqyron dhe politikat monetare respektive të Bankës së Shqipërisë dhe të Bankës Qendrore Evropiane, ka një efekt të papërfillshëm, madje të kahut të kundërt në forcimin e lekut.

Së dyti, analiza e të dhënave të aktivitetit të tregut valutor gjatë vitit 2023 nuk ofron asnjë indikator të shmangies së funksionimit të këtij tregu nga normaliteti. Në tërësinë e tyre, vëllimet e transaksioneve në tregun e brendshëm valutor janë në linjë me vëllimin e tregtisë së jashtme në mallra e shërbime. Sikundër ilustrohet në Grafikon 6, ky konkluzion është i vërtetë si për kahun e lëvizjes së këtyre dy treguesve, ashtu edhe për faktin se vëllimi i këmbimeve në tregun valutor ka qenë e mbetet poshtë vëllimit të raportuar të tregtisë së jashtme në mallra e shërbime. Në këtë kontekst, analizat tona nuk evidentojnë burime të tjera të cilat kanë ndikuar në mënyrë materiale ecurinë e tregut të brendshëm valutor, përpos atyre të tregtisë së jashtme.

Grafiku 7. Vëllimi i shkëmbimeve në tregun e brendshëm valutor (vëllimi i transaksioneve midis bankave dhe zyrave të këmbimit me klientët e tyre, në mln euro)

Burimi: Banka e Shqipërisë.

Së treti, forcimi i kursit të këmbimit nuk është diktuar nga shkalla e lartë e euroizimit të ekonomisë. Nga njëra anë, është me vend të theksohet se, përballë një oferte të rritur valute në ekonominë shqiptare, një politikë më agresive drejt dekurajimit të përdorimit të monedhës euro në favor të asaj kombëtare do të rezultonte në një forcim më të shpejtë të kursit të këmbimit, dhe jo e kundërta.

Rreferuar sa më sipër nga të dhënat statistikore të siguruar nga Burime Zyrtare”Banka e Shqipërisë”

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Për të pasur një efekt pozitiv në Ekonomi dhe që lidhet me luhatshmërinë e Kursit të këmbimit Valutor,Vendimarrësit në Sektorin Financiar,do të duhet të fokusohen në:

1.Forcimi i Politikës dhe Rezervës Monetare.

2.Forcimi i Politikës Fiskale

3.Diversifikimi i Ekonomisë.

4.Përmirësimi i Infrastrukturës Financiare si Instrument mbështetës për Tregëtinë dhe Investimet.

5.Në Analiza të detajuara dhe të dhëna historike.

6.Të përdorin me analizë profesionale Modelin Ekonometrik,e cila është në gjendje për të parashikuar trendet e ardhshme të kursit të këmbimit dhe për të vlerësuar ndikimet potenciale në sektorë kryesorë të ekonomisë shqiptare, si eksportet, importet, investimet e huaja dhe stabiliteti makroekonomik.

7.Të mbështeten fort në këshilla dhe sugjerime të ofruar në mënyrë periodike nga Ekspertët e fushës në kombinim të plotë me të dhënat që përfitojnë në Tregun Valutor në përditshmëri.

8.Në masa konkrete për të rritur rezistencën e ekonomisë shqiptare ndaj tronditjeve të jashtme financiare, duke përfshirë diversifikimin e burimeve të të ardhurave dhe përmirësimin e mjedisit të investimeve.

9.Në një politikë më agresive drejt dekurajimit të përdorimit të monedhës euro në favor të asaj kombëtare do të rezultonte në një forcim më të shpejtë të kursit të këmbimit, dhe jo e kundërta.

REFERENCAT

1. Banka Qëndrore e Shqipërise,Shkurt.2024:
https://www.bankofalbania.org/Tregjet/Kursi_zyrtar_i_kembimit/
2. Instat <http://www.instat.gov.al>

CREATING PERSONALIZED LEARNER PROFILES IN E-LEARNING ENVIRONMENT USING AI TECHNIQUEA: A COMPARATIVE ANALYSIS

Dr. Frida Gjermeni

Faculty of Information Technology, “Aleksander Moisiu” University of Durres

MSc. Uendi Cerma

Faculty of Information Technology, “Aleksander Moisiu” University of Durres

Abstract

The advent of artificial intelligence (AI) has revolutionized various industries, and education is no exception. One of the most promising applications of AI in education is the creation of personalized learning environments. This paper explores how AI can be leveraged to develop comprehensive learner profiles that cater to individual needs, preferences, and learning styles, thereby enhancing the overall e-learning experience. We discuss the key components of a learner profile, in an interactive e-learning environment; the AI techniques employed for profile creation. A comparative analysis on strengths and weaknesses of AI techniques is demonstrated and the potential benefits and challenges associated with this approach.

Introduction

Personalized learning, which tailors educational content and experiences to individual learners, has long been recognized as a powerful strategy for improving learning outcomes. (6)However, traditional personalized learning approaches often rely on manual methods that are time-consuming and may not capture the full complexity of learner profiles. AI offers a more efficient and effective solution by automating the process of learner profile creation and enabling real-time adaptation of learning materials.(4) In the next sections we discuss about the interaction that the learner characteristics in an interactive e-learning environment, different AI techniques that can be used, a comparative analysis of strengths and weaknesses, conclusions and future work.(11)

Understanding Learner-Environment Interaction

The interaction between a learner and an e-learning environment is a complex process influenced by various factors, including the learner's characteristics, the design of the learning materials, and the technological capabilities of the platform. (14)A comprehensive model of this interaction should consider the following key components:

Learner Characteristics

- * Cognitive Abilities: The learner's intellectual capacity, including problem-solving skills, critical thinking, and memory.
- * Learning Style: The learner's preferred method of learning, such as visual, auditory, or kinesthetic.(7)
- * Motivation: The learner's intrinsic and extrinsic reasons for engaging in the learning process.
- * Prior Knowledge: The learner's existing knowledge and skills related to the subject matter.

An e-Learning environment should provide a tailored model of a real classroom where to find the pedagogical services combined with learning materials provided according to her/his profiles. When designing an e-learning profile the following features require attention and solution:

- * Content Design: The structure, organization, and presentation of learning materials.
- * Instructional Strategies: The pedagogical approaches used to deliver content, such as lectures, discussions, and simulations.
- * Technological Features: The tools and functionalities available within the platform, such as interactive exercises, assessments, and communication tools.

Interaction Mechanisms

- * Input: The learner's actions, such as clicking buttons, typing text, or selecting options.(6)
- * Output: The system's responses to the learner's input, including feedback, guidance, and new content.
- * Feedback Loop: The iterative process of the learner providing input, receiving output, and adjusting their behavior based on the feedback.

A simplified model of learner-environment interaction can be represented as follows:

Learner -> Input -> E-Learning Environment -> Output -> Learner

The learner inputs information into the E-learning environment. According to AI techniques which we address and discuss the output of learning materials and pedagogical environment is calculated and offered to the learner. A key component to be achieved is the interaction between the learner and e-learning environment.(3)

The main factors influencing the interaction can be defined as follows:

- * Learner Characteristics: Cognitive abilities, learning style, motivation, prior knowledge

- * E-Learning Environment: Content design, instructional strategies, technological features

- * Interaction Mechanisms: Input, output, feedback loop

Key Considerations

- * Personalization: The e-learning environment should adapt to the learner's individual needs and preferences.(9)

- * Engagement: The content and activities should be designed to capture and maintain the learner's interest.

- * Feedback: Timely and constructive feedback is essential for learning and motivation.

- * Accessibility: The environment should be accessible to learners with diverse abilities and backgrounds.

By understanding the key components of learner-environment interaction and considering the factors that influence it, e-learning developers can create more effective and engaging learning experiences.(10)

Components of a Learner Profile

A comprehensive learner profile should encompass various dimensions, including:

- Demographic Information: Age, gender, cultural background, and socioeconomic status.

- Learning Style: Visual, auditory, or kinesthetic preferences.

- Cognitive Abilities: Strengths and weaknesses in different cognitive domains (e.g., verbal, mathematical, logical).(2)

- Motivation: Intrinsic and extrinsic factors that drive learning.

- Previous Knowledge: Existing knowledge and skills related to the subject matter.

- Learning Goals: Desired outcomes and aspirations.

Benefits of Personalized Learning

Personalized learning environments, powered by AI-generated learner profiles, offer several benefits:

- Increased Engagement: Tailored content and experiences can enhance learner motivation and interest.

- Improved Learning Outcomes: By addressing individual needs and strengths, personalized learning can lead to better academic performance.

- Efficient Resource Allocation: AI can optimize the use of educational resources by matching learners with appropriate materials.

- Enhanced Accessibility: Personalized learning can accommodate learners with diverse needs and learning styles.

AI Techniques for Learner Profile Creation

AI techniques can be employed to gather, analyze, and interpret data to create accurate and informative learner profiles. In this section we present different AI techniques that are mostly used into achieving smart learning environments. Some of the key techniques include:

- Natural Language Processing (NLP): Analyzing learner interactions with text-based content, such as quizzes, essays, and discussion forums, to assess their understanding and language skills.

- Machine Learning: Using algorithms to identify patterns and correlations in learner data, such as performance on assessments, time spent on tasks, and engagement with learning materials.

- Adaptive Testing: Employing algorithms to dynamically adjust the difficulty of assessments based on learner performance, providing insights into their knowledge level.

- Data Mining: Discovering hidden patterns and relationships within large datasets of learner information.

Comparison of AI Techniques for Learner Profile Creation

While all the various AI techniques above presented can be employed to create learner profiles, each has its own strengths and weaknesses. The following table provides a comparison of some of the key techniques:

Technique	Strengths	Weaknesses
Natural Language Processing (NLP)	Can analyze unstructured data like essays and discussions	May require significant data preprocessing and domain-specific knowledge
Machine Learning	Can handle large datasets and identify complex patterns	May be susceptible to bias if training data is not representative
Adaptive Testing	Can dynamically adjust assessment difficulty	May require careful calibration and may not capture all aspects of a learner's profile
Data Mining	Can discover hidden patterns and relationships	May be computationally intensive and require expertise in data mining techniques

In the next table we present the weaknesses of all the discussed AI techniques:

Technique	Weaknesses
Natural Language Processing (NLP)	

- May struggle with complex language structures and dialects
- Can be sensitive to errors in text data
- May require significant data preprocessing and domain-specific knowledge

Machine Learning

- May be susceptible to bias if training data is not representative
- Can be computationally expensive for large datasets
- May not be able to capture nuanced or subtle aspects of learner behavior

Adaptive Testing

- May not be able to accurately assess learners with unique learning styles or disabilities
- Can be limited by the range of questions and

Technique

Weaknesses

difficulty levels available

Data Mining

- May require expertise in data mining techniques
- Can be computationally intensive for large datasets
- May not be able to identify all relevant patterns and relationships

The optimal AI technique for learner profile creation may vary depending on the specific goals of the e-learning platform, the available data, and the desired level of personalization. In many cases, a combination of techniques may be most effective. For example, NLP can be used to analyze textual data, while machine learning can be employed to identify patterns and correlations within the resulting features.

It is also important to consider the ethical implications of using AI for learner profile creation. Ensuring data privacy and avoiding bias in the AI algorithms are critical considerations. By carefully selecting and applying AI techniques, educators can create personalized learning environments that are both effective and ethical.

Conclusions

AI-powered learner profiles offer a promising approach to creating personalized e-learning environments that cater to individual needs and enhance learning outcomes. By leveraging AI techniques, educators can tailor content, assessments, and support to maximize learner engagement and success. As AI technology continues to advance, we can expect to see even more innovative and effective personalized learning solutions.

Challenges and Future Directions

While the potential benefits of personalized learning are significant, there are also challenges to consider:

- **Data Privacy:** Ensuring the ethical and secure handling of learner data is crucial.
- **Bias:** AI algorithms may inadvertently perpetuate biases present in the data used to train them.
- **Technical Limitations:** The effectiveness of personalized learning depends on the quality and quantity of data available.

Future research should focus on addressing these challenges and exploring new AI techniques for creating even more accurate and informative learner profiles. Additionally, ongoing evaluation and refinement of personalized learning environments are essential to ensure their effectiveness.

References

1. Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, computers, and powerful ideas*. Basic Books.
2. Russell, S. J., & Norvig, P. (2016). *Artificial intelligence: A modern approach*. Pearson Education.
3. Dalton, J. P., & Hannafin, M. J. (2000). The effects of personalized instruction on student motivation, learning, and performance. *Journal of Educational Technology*, 27(1), 3-13.
4. Siemens, G. (2005). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Education*, 2(1), 1-10.
5. Watson, W. (2003). Artificial intelligence in education. *Journal of Artificial Intelligence in Education*, 14(1), 1-17.

6. Koedinger, K. R., & Corbett, A. T. (2006). Toward a learning sciences approach to intelligent tutoring systems. *Artificial Intelligence*, 170(3-4), 23-43.
7. Goldberg, D. (1990). *Genetic algorithms in search, optimization, and machine learning*. Addison-Wesley.
9. Liu, B., Hsu, W., & Ma, Y.-P. (2001). Integrating data mining techniques with course management systems for intelligent learner modeling. *Journal of Educational Technology*, 28(3), 187-201.
10. Updated References for "Creating Personalized Learner Profiles in E-Learning Environments Using AI Techniques: A Comparative Analysis"
11. Russell, S. J., & Norvig, P. (2022). *Artificial intelligence: A modern approach*. Pearson Education.
12. Siemens, G., & Long, P. (2023). *Learning analytics for higher education: A guide for administrators and faculty*. Routledge.
13. Dalton, J. P., & Hannafin, M. J. (2023). Personalized learning: A review of research and practice. *Journal of Educational Psychology*, 115(3), 325-345.
14. Siemens, G. (2023). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Education*, 2(1), 1-10.
15. Koedinger, K. R., & Corbett, A. T. (2023). Toward a learning sciences approach to intelligent tutoring systems. *Artificial Intelligence*, 170(3-4), 23-43.
16. Watson, W. (2023). Artificial intelligence in education. *Journal of Artificial Intelligence in Education*, 14(1), 1-17.
17. Goldberg, D. (2023). *Genetic algorithms in search, optimization, and machine learning*. Addison-Wesley.
18. Liu, B., Hsu, W., & Ma, Y.-P. (2023). Integrating data mining techniques with course management systems for intelligent learner modeling. *Journal of Educational Technology*, 28(3), 187-201.

THE ROLE OF SOCIAL MARKETING IN ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Assoc. Prof. Dr.sc Lidija Risteska

Faculty of Economic Sciences, IUST – International University of Struga, N.

Macedonia (lidijar@proton.me)

Abstract

Customers can help create a more prosperous planet for future generations by making sustainable decisions and engaging in environmentally friendly behaviors. They must learn to base their purchase decision not only on how well products satisfy individual needs but also on how these products affect the natural environment. Our planet is facing a lot of threats such as air and water pollution, food waste, plastic pollution, and deforestation. The negative impact of human activities over environment is a matter of concern today.

The purpose of this paper is to analyze the role of social marketing, and recommendations to facilitate the integration of social marketing concepts and techniques that could help to attain social, economic, and environmental outcomes.

Sustainability should be at the core of a brand's marketing strategies. By integrating sustainable messaging, highlighting eco-friendly features, and showcasing their impact on the planet and society, sustainable brands can create a cohesive and compelling narrative that resonates with their target audience. Sustainable brands that prioritize socially responsible practices and engage with their audience more deeply have a distinct advantage. Social marketing allows sustainable brands to stand out from the crowd.

Many people see a weak association between marketing and sustainable development and even consider them as two incompatible fields. However, marketing benefits from an extremely powerful position to encourage transformations at the production level and to guide consumers towards responsible behaviors. Social marketing can encourage pro-environmental behavior conducive to achieving the environmental Sustainable Development Goals (SDGs) set by the United Nations (UN) as part of the 2030 Agenda.

Education plays a vital role in shaping the future of social and sustainability marketing. By incorporating social marketing into university curricula, we can empower the next generation of marketers to create positive change.

The future belongs to those brands that embrace social purpose, integrate sustainability into their operations, and connect with their audience meaningfully. **With the prevalence of global warming, climate change, ocean plastic, and ozone depletion, we're all becoming increasingly aware of the importance of living a more sustainable life.** Together, we can build a better, more sustainable world.

Key words: *Sustainable development, Sustainable Development Goals (SDGs), Social marketing, Sustainable brands, Consumers*

Introduction

"Sustainable development" and "Sustainable Development Goals (SDGs)" have been emerged which gave birth to the "sustainability marketing" philosophy. Sustainable marketing takes responsibility for the influential role it can play in driving businesses and clients to rewire the economy. This involves:⁹⁵

- Embracing and embedding new ways of thinking about profit and what we are growing;
- Influencing and achieving organisational purpose;
- Measuring what matters and setting the right targets for social and environmental progress;
- Driving innovation in offerings that will serve society, and
- Mobilising stakeholders to support sustainable business practices.

As the ecological issues are getting worse, the consumers' concerns about the environmental protection have led to the diversification in consumer buying approach towards a sustainable lifestyle. A good product is no longer enough to win consumers' favor. Purchasing products and services from a company that stands for a purpose has become a thing. In today's business world, consumers look for companies that stand for sustainability. Many marketers now know that being the first to the shelf with an environmental innovation brings competitive advantage.

Social marketing is a marketing approach which focuses on influencing behavior with the primary goal of achieving "common good". It utilizes the elements of commercial marketing and applies them to social concepts.⁹⁶ It is a type of marketing that aims to encourage social change by selling a behavior that benefits society. Social media is one of the best and easiest ways to implement a

⁹⁵<https://www.cisl.cam.ac.uk/news/blog/what-sustainable-marketing>

⁹⁶https://en.wikipedia.org/wiki/Social_marketing

sustainable marketing strategy. You can share a range of content, from educating your followers on sustainable practices to sharing ways your brand is being sustainable.

The Global Consensus Definition of Social Marketing is: “*Social Marketing seeks to develop and integrate marketing concepts with other approaches to influence behaviour that benefit individuals and communities for the greater social good. Social Marketing practice is guided by ethical principles. It seeks to integrate research, best practice, theory, audience and partnership insight, to inform the delivery of competition sensitive and segmented social change programmes that are effective, efficient, equitable, and sustainable.*”⁹⁷

The path towards sustainable development may appear to be arduous and lengthy, but we believe corporations can effectively build a strategy for sustainable marketing through four distinct efforts: redesigning products and services, promoting responsible consumption, repurposing the marketing mix; and reorganizing the marketing function.⁹⁸

1. The Concept of Sustainability

Sustainability is a core concept. It provides the foundations on which almost all new environmental proposals are developed and on which the most optimistic studies of the outlook for economic development and preservation of the environment are based. A number of international summits on environmental issues have been held since the 1970s. These summits can be considered the starting point for the internationalisation of the concept of sustainability, which brings with it a new perspective that goes beyond economic production to seek to safeguard our natural and environmental resources and heritage, and the vitality, balance, and demographic and socioeconomic dynamism of these areas. A priority objective in this search for sustainability is enabling a balance between the necessary economic growth - and, above all, development - and preserving the planet's natural and environmental resources. The ultimate purpose of all this is to ensure quality of life and well-being for the global population from an inter-generational perspective.⁹⁹

Sustainability as a policy concept has its origin in the Brundtland Report of 1987.¹⁰⁰ That document was concerned with the tension between the aspirations of mankind towards a better life on the one hand and the limitations imposed by nature on the other hand. The Brundtland report speaks of two concerns that

⁹⁷<http://isocialmarketing.org/social-marketing-definition-translations/>

⁹⁸<https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0276146720961836>

⁹⁹PNUMA, Perspectivas del Medio Ambiente Mundial, GEO-4. Medio Ambiente y Desarrollo, New York, NY, USA, 2007

¹⁰⁰https://mdpi-res.com/d_attachment/sustainability/sustainability-02-03436_article_deploy/su

should be reconciled: development and the environment. Today, however, sustainability is almost always seen in terms of three dimensions: social, economic and environmental. This is embodied in the definition of sustainability adopted by the United Nations in its Agenda for Development:

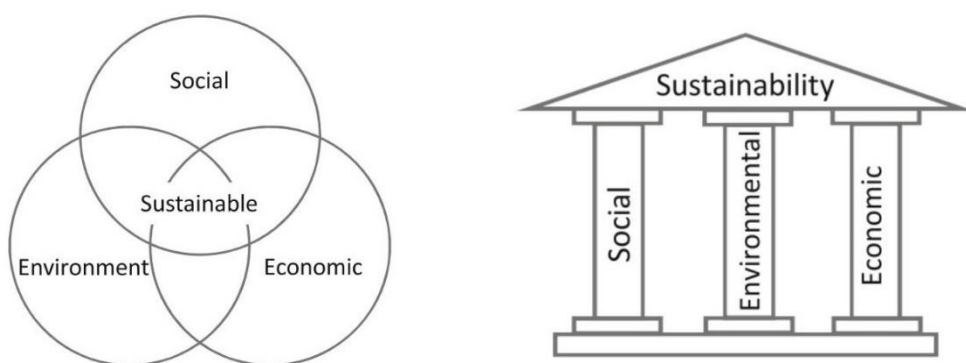
*Development is a multidimensional undertaking to achieve a higher quality of life for all people. Economic development, social development and environmental protection are interdependent and mutually reinforcing components of sustainable development.*¹⁰¹

The overall goal of sustainable development (SD) is the long-term stability of the economy and environment; this is only achievable through the integration and acknowledgement of economic, environmental, and social concerns throughout the decision making process.

According to the International Institute for Sustainable Development (IISD) the term ‘sustainable development’ is referred to as: “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”(IISD, 2013).

One particularly prevalent description of ‘sustainability’ employs three interconnected ‘pillars’, encompassing economic, social, and environmental (or ecological) factors or ‘goals’. ‘Three-pillar’ conception of ‘sustainability’ (or ‘sustainable development’) is a dominant interpretation within the literature¹⁰²

Figure 1: ‘Three-pillar’ conception of ‘sustainability’ (or ‘sustainable development’)

¹⁰¹Agenda for Development; United Nations: New York, NY, USA, 1997

¹⁰²<https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11625-018-0627-5.pdf>

Although the ‘three pillars’ have become common place throughout the literature, they are not universal. Someworks consider additional pillars such as **institutional**¹⁰³, **cultural**¹⁰⁴, and **technical**¹⁰⁵.

In 2015, the United Nations adopted the 2030 Agenda for Sustainable Development,¹⁰⁶ “a plan of action for people, planet and prosperity, intended to strengthen universal peace and access to justice” and with the purpose of “improving the lives of all, leaving no one behind”. The Agenda 2030 integrates different perspectives (economic, social, and environmental) and was intended to be a framework for global development programs until 2030. It included 17 Sustainable Development Goals (SDGs),¹⁰⁷ to build a better world:

Goal 1 – No Poverty

Goal 2 – Zero Hunger

Goal 3 – Good Health and Well-Being

Goal 4 – Quality Education

Goal 5 – Gender Equality

Goal 6 – Clean Water and Sanitation

Goal 7 – Affordable and Clean Energy

Goal 8 – Decent Work and Economic Growth

Goal 9 – Industry, Innovation, and Infrastructure

Goal 10 – Reduced Inequalities

Goal 11 – Sustainable Cities and Communities

Goal 12 – Responsible Consumption and Production

Goal 13 – Climate Action

Goal 14 – Life Below Water

Goal 15 – Life on Land

¹⁰³Spangenberg JH, Pfahl S, Deller K, Towards indicators for institutional sustainability: lessons from an analysis of Agenda21, *Ecol Indic* 2:61–77, [https://doi.org/10.1016/S1470-160X\(02\)00050-X](https://doi.org/10.1016/S1470-160X(02)00050-X), 2002

¹⁰⁴Soini K, Birkeland I, Exploring the scientific discourse on cultural sustainability. *Geoforum* 51:213–223. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2013.12.001>

¹⁰⁵Hill RC, Bowen PA, Sustainable construction: principles and a framework for attainment. *Constr Manag Econ* 15:223–239. <https://doi.org/10.1080/014461997372971>, 1997

¹⁰⁶The UN General Assembly on September 25, 2015

¹⁰⁷More detailed information in <https://sdgs.un.org/goals>

Goal 16 – Peace, Justice and Strong Institutions

Goal 17 – Partnerships for the Goals

Figure 2: The concept of the United Nations “Sustainable Development Goals” (SDGs)

Who do the SDGs apply to?¹⁰⁸

The answer is easy: **ALL OF US**. We are all **citizens of the world** and **responsible** for our planet’s future, as well as the state in which we will leave it for future generations! Some of us obviously make a bigger impact than others...

Public institutions and governments are in charge of creating the laws that will **promote sustainable behaviour** in the future.

Companies have a civic responsibility to control their social and environmental **impact**.

NGOs and other associations are committed to **raising awareness**, educating, influencing and guiding governments, businesses and individuals on all these issues.

Finally, ***we all have an equal responsibility to improve our future.***

¹⁰⁸<https://www.abeautifulgreen.com/en/the-sustainable-development-goals/>

We vote for decision-making governments, we consume what companies produce and sell, and we have the opportunity to support and reinforce the message communicated by social organisations. Together with the actions of other **citizens**, we represent more than we think we do.

Near about every government, organisations and companies around the world today are concerned about environmental issues. Understanding the society's new concerns businesses have begun to modify their behavior and have integrated environmental issues into thier business activities. Customers learn to base their purchase decision not only on how well products satisfy individual needs but also on how these products affect the natural environment.

To meet the UN's environmental SDGs, citizens' behavior must change. Social marketing, and, more specifically, frameworks such as the Community-Based Social Marketing (CBSM), can be effective for the design, implementation, and evaluation of environmental programs aimed at promoting pro-environmental behaviors. However, if these programs are to be effective, they must be designed with due care and attention. They should be designed using as many benchmark criteria as possible and should pay special attention to two issues:¹⁰⁹

- **First**, when analyzing behavioral barriers and motivators, those responsible for the design of such programs must conduct in-depth analysis of the factors influencing behavior using new research methods and theory.

- **Second**, if communication is chosen as a tool for behavior change, it should be based on persuasive communication strategies (enabled by new technologies), and the communication messages should use persuasive communication frames.

2. Social Marketing Concept -"Marketing for Social Good"

Social marketing was first defined by Kotler and Zaltman in 1971 as *"the design, implementation and control of programs calculated to influence the acceptance of social ideas and implies considerations of product planning, price, communication, distribution and marketing research."*¹¹⁰

The Boards of the International Social Marketing Association (iSMA), European Social Marketing Association (ESMA), and Australian Association of Social Marketing (AASM) also defined it in 2013 and established that *"Social Marketing seeks to develop and integrate marketing concepts with other approaches to influence behaviors that benefit individuals and communities for the greater social good. Social Marketing practice is guided by ethical*

¹⁰⁹<https://link.springer.com/article/10.1007/s12208-023-00385-3>

¹¹⁰Kotler P. & Zaltman G., Social Marketing: An Approach to Planned Social Change, Journal of Marketing, 35 (July), 1971, pg. 3–12

principles. It seeks to integrate research, best practice, theory, audience, and partnership insight, to inform the delivery of competition-sensitive and segmented social change programs that are effective, efficient, equitable and sustainable.”¹¹¹

Social marketing is one of the powerful sell techniques used for targeting the audience for making them aware of the social good that can benefit individuals as well as broader society. Social Marketing is primarily geared towards human behavior, which is also the product of this form of marketing.¹¹²

It aims to improve life quality by promoting products, services, and ideas that don't harm the environment. With the increase of environmental issues, society is becoming more conscious and facing these issues. When businesses take part in such initiatives, they encourage their users to do the same. In return, companies get better brand visibility and more customers who stand by the message.¹¹³

Social Marketing is focused on creating social good through the creation of social value for individuals and communities and whole societies. Social value is ideally collectively agreed through community dialog, understanding and civic institutions. For example, it might be that a community would like to have every baby vaccinated to create social value, and aim to have everyone drive their car safely. Both these collective acts add social value for communities as well as individuals. Social Marketing is focused on helping to both define social good and then to develop programmes to bring it about. Around the world governments of different kinds and their people use a variety of approaches to agree what behaviours and beliefs are socially valuable and how they should be brought about or sustained. Social Marketing is a systematic process for assisting with this aim and a way of developing culturally appropriate and ethically acceptable mixes of interventions that are supported by societies.¹¹⁴

Social media marketing allows brands to reach consumers at all 3 stages of their journey. During the awareness stage, businesses use social media platforms to reach a large number of people, thus increasing the likelihood of capturing the attention of potential customers through exposure. The effectiveness of social marketing rests on the demonstration of direct impact on behavior; it is this feature that sets social marketing distinctly apart from communication or

¹¹¹Social Marketing Definition, <https://link.springer.com/article/10.1007/s12208-023-00381-7#ref-CR4>

¹¹²<https://www.marketing91.com/social-marketing>

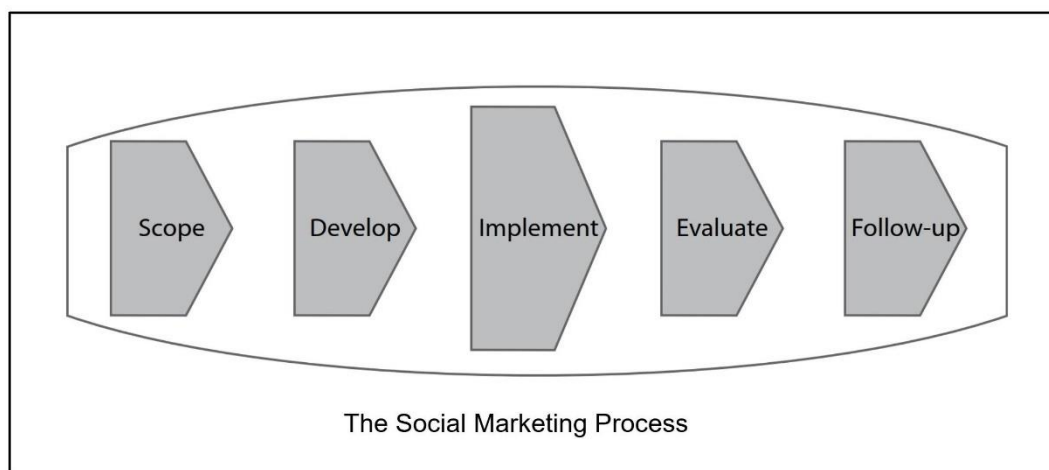
¹¹³<https://totempool.com/blog/sustainable-marketing/>

¹¹⁴<https://isocialmarketing.org/wp-content/uploads/sites/5/2023/04/iSMA-endorsed-Consensus-Principles-and-Concepts.pdf>

awareness-raising approaches (where the main focus is on highlighting information and helping people understand it).

The stages of the social marketing process will be familiar to anyone who has been involved in project or program development. At the scoping stage, the primary concern is to establish clear, actionable, and measurable behavior goals to ensure focused development throughout the rest of the process. The complexity of marketing a societal behavioral change requires that the process of social marketing be well structured. Yet, there may have been insufficient discussion of a step-by-step methodology for the social marketing process in the literature. The principal stages are initial planning, formative research, strategy development, program development and pretesting of material and nonmaterial interventions, implementation, and monitoring and evaluation. The core marketing principles, the four Ps, are at the heart of this process because they are used at the initial planning stage.

Figure 3: Source: National Social Marketing Center, 2010

Social marketing not only targets individual behaviour change, but also attempts to ‘go upstream’ and target individuals and groups in legislative bodies, government departments, corporations and non-profit organisations, who have the power to make policy, regulatory and legislative changes that protect and enhance people’s health, well-being and quality of life. From this perspective, social marketing attempts to bring about changes in products to reduce harm and enhance wellbeing; changes in places to facilitate adoption of desirable behaviours and inhibit undesirable behaviours; and changes in the political

allocation of resources to bring about changes in the social and structural factors that impinge on an individual's opportunities, capacities and the right to have a healthy and fulfilling life.¹¹⁵

Drawing from bodies of knowledge such as psychology, sociology, anthropology, political science, and communication theory-with practical roots in advertising, public relations, and market research-it is the application of principles and techniques drawn from the commercial sector to influence a target audience to voluntarily accept, reject, modify, or abandon a behavior for the benefit of individuals, groups, organizations, or society as a whole. Its intent is to create positive social change. It can be applied to promote merit products and services or to make a target audience avoid demerit products and services and thus promote its well-being.¹¹⁶

What are the five sustainable Marketing principles?¹¹⁷

- 1. Consumer-oriented Marketing:** The company should view and organize its marketing activities from the consumer's perspective. Only by understanding the world through its customers' eyes the company can create permanent and sustaining customer relationships.
- 2. Customer-value Marketing:** According to the principle of customer-value marketing, the company should set most of its resources into customer value, creating marketing investments. By creating value for consumers, the company can capture profit from them in return.
- 3. Innovative Marketing:** According to this principle, the firm should continuously seek improvements.
- 4. Sense of mission Marketing:** The firm should define the mission in broad social terms rather than narrow product terms. This can better serve employees, brands, and consumers. It also says that firms must be socially responsible but profitable as well.
- 5. Societal Marketing:** This principle focuses on considering consumer, company, and social interests.

¹¹⁵Rob Donovan and Nadine Henley, *Principles and Practice of Social Marketing: An International Perspective*, Cambridge University Press, 2010

¹¹⁶Olivier Serrat, *The Future of Social Marketing*, Knowledge Solutions, Asian development Bank, 2010, pg.2

¹¹⁷<https://totempool.com/blog/sustainable-marketing/>

3. Social Marketing for a Sustainable Future

In recent years, sustainability has become an increasingly important consideration across various industries. As businesses recognize the urgent need to address environmental challenges, marketing practices are evolving to align with sustainable principles. Sustainable marketing involves incorporating environmental and social responsibility into the core strategies and operations of businesses, aiming to create long-term value while minimizing adverse impacts on the planet.

Social marketing has proven its usefulness in solving problems related to public health (e.g., prevention and fight against certain diseases, healthy lifestyle habits, etc.), environment (e.g., global warming, pollution, responsible consumption of natural resources, waste reduction, etc.), education (e.g., for gender equality and fight against harmful cultural practices, such as child marriage, dowry, sexual harassment, female genital mutilation, etc.; for equal opportunities to access to education, to the labor market; to create more inclusive societies, etc.), territory (e.g., depopulation of rural areas, promotion of local development and consumption of local products, development of sustainable tourism, etc.), among others.¹¹⁸

Sustainable marketing goes beyond traditional marketing practices by integrating ethical, environmental, and social considerations into every stage of the marketing process. It involves developing and promoting products or services that meet consumers' needs while minimizing environmental footprints, enhancing social well-being, and supporting long-term sustainability goals. Sustainable marketing strategies are based on principles such as transparency, accountability, and the triple bottom line approach, which considers the economic, social, and environmental impacts of business decisions. A new market niche based on green marketing has emerged as a result. Green marketing is defined academically as activities designed to produce the exchange of goods and services that meet human needs through management and protection of the environment.¹¹⁹ This is a form of marketing employed by companies to market environmentally-friendly products i.e., products that are more environmentally responsible than others on the market and that are based on innovation and foster new lifestyles.

Social marketing can therefore offer an effective approach for the design and execution of environmental programs, which should contribute to the way governments and public administrations develop and choose public policies.

¹¹⁸Galan-Ladero, M. M., & Alves, H., Social Marketing and Sustainable Development Goals (SDGs). Case Studies for a Global Perspective, Springer, 2023

¹¹⁹Polonsky M.J.; Mintu-Wimsatt, A. Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory and Research; The Haworth Press: New York, NY, USA, 1997

Social marketing can also support the way services are provided and can create lasting relationships with citizens and other interested organizations.¹²⁰

Major change may not happen immediately or smoothly, considering that we have other issues and priorities today, but the sustainable movement can achieve greater successes in the future if we all can unite and act wisely and effectively.

In 2009, Philip Kotler and Nancy Lee contributed to expand the traditional scope of social marketing by considering global poverty, 90% of which is found in developing countries, from the viewpoint of the marketer.¹²¹ They examined how marketing perspectives might drive poverty solutions that work by:

1. Segmenting the poverty marketplace (who are the potential market segments for our efforts?);

2. Evaluating and choosing target market priorities (who should we focus on first or most?);

3. Determining desired behavior changes (what do we want them to do?);

4. Understanding barriers, benefits, and the competition for change (what do they think of the idea?); and

5. Developing a desired positioning and strategic marketing mix (what do they need to do this?). They stressed the need to ensure an integrated approach by developing a social marketing plan and elucidating the distinct roles of the public sector, nongovernment organizations, and the private sector in poverty reduction. Applying social marketing principles and techniques in developing countries is not new. Poverty is affected by behavioral choices, and behavior is influenced by the creation, communication, and delivery of products and services that modulate it. Therefore, from the 1980s organizations such as the World Bank started to use the term “social marketing” and have continued to promote interest in it. However, Philip Kotler and Nancy Lee’s book is a valuable addition to the toolbox of development aid. It describes and illustrates with actual cases the major steps in planning, implementing, monitoring, evaluating, and controlling social marketing programs for poverty reduction; this level of analysis had been missing in all the previous work on helping the poor.

¹²⁰Tkaczynski, A., Rundle-Thiele, S., & Truong, V. D. (2020). Influencing tourists’ pro-environmental behaviours: A social marketing application. *Tourism Management Perspectives*, pg. 36

¹²¹Philip Kotler and Nancy Lee., *Up and Out of Poverty*. Pearson Education, Inc., 2009

4. How social marketing could be better embedded into the work of organizations engaged in sustainable development

Social marketing strategy is described as a concept that does not only result in added value to customers but also in long term relationships with customers, which is considered beneficial for both businesses, and society and ecology.

As sustainability becomes more of a strategic *and* operational imperative, executives must lead the way to set up a sustainability organization that's right for their companies. To ensure broad engagement in and commitment to common sustainability goals, the central team can enlist the company's leaders to develop and define a corporate-level sustainability agenda.

To get sustainability programs right, companies have big decisions to make. To start, they should choose which issues under the broader sustainability umbrella should be the responsibility of their sustainability organizations and which issues should be left to other parts of their businesses. The issues range widely, from building new low-carbon businesses and commercializing green products to managing environmental compliance and ESG reporting more proactively. As companies mobilize to respond to increasing sustainability concerns, many have struggled with the differences between sustainability and other business issues in the trade-offs involved, decision-making and governance processes, and even employee and leader mindsets.¹²²

Marketers and organizations should endeavour to communicate sustainable practices strategies internally in order to form effective sustainability strategies in all business decisions. This points to the fact that all staff members should have knowledge about the area of sustainable development. They are advised to expand and broaden their understanding regarding sustainability marketing strategy, and how employing such strategies may affect the company and the market in terms of economic, -social, -environmental issues. Mainly since issues related to sustainability have become strategically important to managerial decision makers as companies face increased pressure from employees and stakeholders.

A Quick Guide to Social Marketing:¹²³

1. Take advantage of prior and existing successful campaigns.
2. Start with target markets most ready for action.

¹²²<https://www.mckinsey.com/capabilities/sustainability/our-insights/organizing-for-sustainability-success-where-and-how-leaders-can-start>

¹²³Philip Kotler and Nancy Lee., Marketing in the Public Sector: A Roadmap for Improved Performance. Pearson Education, Inc., 2007

3. Promote single, simple, doable behaviors.
4. Identify and remove barriers to behavioral change.
5. Bring real benefits into the present.
6. Highlight costs of competing behaviors.
7. Promote a tangible product or service to help target audiences perform the behavior.
8. Consider nonmonetary incentives in the form of recognition and appreciation.
9. Have a little fun with messages.
10. Use media channels at the point of decision making.
11. Get commitments and pledges.
12. Use prompts for sustainability.

Communication is crucial and starts internally, hence; the organizations are advised to improve their communication within the firm and ensure that staff and managers are all aware of the company's sustainability marketing strategy.

Sustainability is no longer an issue of compliance for most companies, but rather a strategic and operational one. Once senior leaders integrate sustainability into their corporate strategy, they will benefit from having a dedicated organization to support their sustainability efforts. There is no right structure that applies to every company; each will need a structure of its own and will likely need to adjust this structure as business conditions and requirements change. A well-designed sustainability organization, we find, can give the company the capabilities that it needs to capture value and manage risks from sustainability in a systematic and even transformational way.¹²⁴

Deloitte research shows that organizations are slower to implement the "needle-moving" actions that embed sustainability into the core of their strategies, operations, and cultures. For example, only 33% of C-level executives indicate their organizations are tying senior leader compensation to environmental sustainability performance.¹²⁵

¹²⁴<https://www.mckinsey.com/capabilities/sustainability/our-insights/organizing-for-sustainability-success-where-and-how-leaders-can-start>

¹²⁵<https://deloitte.wsj.com/cmo/how-to-integrate-sustainability-into-business-strategy-5-key-steps-85c8dfd4>

Conclusion

Sustainability is a growing trend, and many consumers actively seek out eco-friendly and socially responsible products. By promoting your sustainable practices, you can tap into new market segments and attract environmentally conscious customers who may not have considered your brand otherwise. More companies, and their investors, are recognizing sustainability as a strategic priority that involves significant business risks and opportunities. One of the key challenges for companies in the future will be to increase production through the development of technologies that are eco-efficient in terms of their consumption of natural resources and respect for the environment.

Social marketing is an approach to social change which adds many new dimensions to the commercial marketing communication theory through diffusion of innovation and social R&D. Social marketing influences governments, corporations and NGOs, as well as individual behaviour.

Sustainable marketing emphasizes the importance of educating consumers about the benefits of sustainable products and practices. Companies can engage customers by transparently communicating their sustainability initiatives and providing information on how consumers can make greener choices. By empowering consumers to make informed decisions, businesses can drive demand for sustainable products and create a positive impact.

Social marketing is not only about being socially responsible but also about creating long-term economic viability. By reducing costs, attracting loyal customers, and tapping into new market opportunities, sustainable marketing can contribute to increased profitability and business sustainability in the long run. Successful social marketing holds the power to change the world.

Literature

1. Philip Kotler and Nancy Lee., Marketing in the Public Sector: A Roadmap for Improved Performance. Pearson Education, Inc., 2007
2. Philip Kotler and Nancy Lee., Up and Out of Poverty. Pearson Education, Inc., 2009
3. Kotler P. & Zaltman G., Social Marketing: An Approach to Planned Social Change, Journal of Marketing, 35 (July), 1971
4. Zaharia C., Zaharia I., and Tudorescu, N., Ecological Economics, Sustainable Development and Environmental Justice. Economics, Management, and Financial Markets, 2010

5. Spangenberg JH, Pfahl S, Deller K, Towards indicators for institutional sustainability: lessons from an analysis of Agenda 21. *Ecol Indic* 2:61–77. [https://doi.org/10.1016/S1470-160X\(02\)00050-X](https://doi.org/10.1016/S1470-160X(02)00050-X), 2002
6. Soini K, Birkeland I, Exploring the scientific discourse on cultural sustainability. *Geoforum* 51:213–223. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2013.12.001>, 2014
7. Hill RC, Bowen PA, Sustainable construction: principles and a framework for attainment. *Constr Manag Econ* 15:223–239. <https://doi.org/10.1080/014461997372971>, 1997
8. PNUMA, Perspectivas del Medio Ambiente Mundial, GEO-4. Medio Ambiente y Desarrollo, New York, NY, USA, 2007
9. World Commission on Environment and Development (WCED). *Our Common Future*; Oxford
10. University Press: New York, NY, USA, 1987
11. Polonsky, M.J.; Mintu-Wimsatt, A. *Environmental Marketing: Strategies, Practice, Theory and Research*; The Haworth Press: New York, NY, USA, 1997
12. Katrandjiev Hristo, "Ecological Marketing, Green Marketing, Sustainable Marketing: Synonyms or an Evolution of Ideas?" (PDF). *Economic Alternatives*. American Marketing Association, January 2016
13. Galan-Ladero, M. M., & Alves, H., *Social Marketing and Sustainable Development Goals (SDGs), Case Studies for a Global Perspective*, Springer, 2023
14. Tkaczynski A., Rundle-Thiele, S., & Truong, V. D., Influencing tourists' pro-environmental behaviours: A social marketing application. *Tourism Management Perspectives*, 2020, pg. 36
15. Olivier Serrat, *The Future of Social Marketing*, Knowledge Solutions, Asian development Bank, 2010, pg.2
16. Rob Donovan and Nadine Henley, *Principles and Practice of Social Marketing: An International Perspective*, Cambridge University Press, 2010
17. *Agenda for Development*; United Nations: New York, NY, USA, 1997
18. AMA - American marketing Association, "Three Ways to Engage Consumers for Sustainable Consumption", <https://www.ama.org/2021/09/23/three-ways-to-engage-consumers-for-sustainable-consumption/>
19. <https://www.cisl.cam.ac.uk/news/blog/what-sustainable-marketing>
20. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0276146720961836>
21. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_marketing
22. https://mdpi-res.com/d_attachment/sustainability/sustainability-02-03436/article_deploy/su
23. <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11625-018-0627-5.pdf>

24. <https://sdgs.un.org/goals>
25. <https://www.abeautifulgreen.com/en/the-sustainable-development-goals/>
26. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12208-023-00385-3>
27. <https://isocialmarketing.org/wp-content/uploads/sites/5/2023/04/iSMA-endorsed-Consensus-Principles-and-Concepts.pdf>
28. Social Marketing Definition,
<https://link.springer.com/article/10.1007/s12208-023-00381-7#ref-CR4>
29. <https://totempool.com/blog/sustainable-marketing/>
30. <https://www.marketing91.com/social-marketing>
31. <http://isocialmarketing.org/social-marketing-definition-translations/>
32. <https://www.mckinsey.com/capabilities/sustainability/our-insights/organizing-for-sustainability-success-where-and-how-leaders-can-start>
33. <https://deloitte.wsj.com/cmo/how-to-integrate-sustainability-into-business-strategy-5-key-steps-85c8dfd4>

CHARACTERISTICS OF TAX EVAZION

MSc. Flamur Fethaj

Abstract

Failure to pay appropriate taxes can lead to criminal charges. In order to collect taxes, it must be established that tax evasion was a deliberate act on the part of the taxpayer. Not only can a person be held liable for paying taxes that remain unpaid, but he or she can be found guilty of formal charges and may be required to serve a prison sentence. Tax evasion provokes financial instability in almost all countries. Tax evasion is occur when taxpayers intentionally fail to file tax returns, misreport income, overstate expenses, or pay less than the actual tax amount. Tax evasion is illegal action in which a individual or company to avoid paying tax liability. It involoves hiding or false income, without proof of inflating deductions, not reporting cash transaction etc. Tax evasion is serious offense comes under criminal charges and substantial penalties. There are two aspects of not paying taxes when they are due.

Keywords: taxpayers, charges, expenses, paying, income, penalties.

Definition of tax evasion

Failure to pay the appropriate taxes can lead to criminal charges. In order to collect taxes, it must be established that tax evasion was a deliberate act on the part of the taxpayer. Not only can a person be held liable for taxes that remain unpaid, but he or she can be found guilty of formal charges and may be required to serve a prison sentence:¹

Tax evasion is a kind of economic crime. It is an economic crime as a behavior, which violates the economic system, its elements, institutions and rules, as well as the general economic interests of society, which as a rule do not mean violation of individual property or other interests.

Tax evasion usually involves taxpayers who, by concealing the true situation, have the sole purpose of reducing their tax liability in whole or in part,

¹ Kagan, J., (2020), Tax Evasion Definition - Investopedia<https://www.investopedia.com>

and include, in particular, inaccurate reporting (such as reporting less revenue or profits than actually earned or overstating costs).

Tax evasion is an activity most often related to the shadow economy and is a measure of the degree of tax evasion in the amount of undeclared income, ie the difference between the amount of income that should be legally reported and the actually reported amount.

Tax evasion is an illegal activity in which a person or entity deliberately avoids paying a true tax liability. Those caught evading taxes are generally subject to criminal charges and substantial penalties:²

Tax evasion applies to both the illegal nonpayment as well as the illegal underpayment of taxes. Failure to pay proper taxes can lead to criminal charges. In order for charges to be levied, it must be determined that the avoidance of taxes was a willful act on the part of the taxpayer. Not only can a person be liable for payment of any taxes that have been left unpaid, but they can also be found guilty of official charges and may be required to serve jail time.

When determining if the act of failure to pay was intentional, a variety of factors are considered. Most commonly, a taxpayer's financial situation will be examined in an effort to confirm if the nonpayment was the result of committing fraud or of the concealment of reportable income.

A failure to pay may be judged fraudulent in cases where a taxpayer made efforts to conceal assets by associating them with a person other than themselves.

A person may be judged as concealing income for failure to report work that did not follow traditional payment recording methods. This can include acceptance of a cash payment for goods or services rendered without reporting them.

The reasons for the occurrence of tax evasion are different and vary from one country to another, and even within the same country. Some of the reasons for tax evasion, among others are:³

The very structure of the tax system of the countries.

Low educational level of the population.

Lack of simplicity and accuracy of tax legislation.

Inflation.

Tax pressure - high rates.

² Kagan, J., (2022), Tax Evasion: Meaning, Definition, and Penalties, Investopedia, <https://www.investopedia.com> ›

³ Which are the causes of tax evasion?, (2019), <https://www.ciat.org> › which-

Significant informal economy.

Possibility to disobey the laws without major risks.

Promotional regimes (tax incentives, exemptions and tax expenses).

Lack of dissemination regarding the use of resources derived from taxes.

Lack of tax integrity of citizens.

Inefficiency of tax administrations.

Presence of multinational companies with aggressive tax planning.

Tax havens - jurisdictions with null or low taxation.

Proliferation of special tax regimes to attract investment (eg tax solutions)

The digital economy, with significant technological development: e-commerce, collaborative platforms, digital currencies and new ways of commercializing goods and services, is increasing the difficulty of taxation and control.

Tax evasion is illegal action in which a individual or company to avoid paying tax liability. It involves hiding or false income, without proof of inflating deductions, not reporting cash transaction etc. Tax evasion is serious offense comes under criminal charges and substantial penalties. There are two aspects of not paying taxes when they are due. The first is tax avoidance and the other tax evasion. The difference between the two is that tax avoidance is basically finding a loophole that exempts from paying taxes and is not strictly illegal, while evasion is not paying the taxes when they are actually due, which is absolutely illegal. These are some of the ways in which people may avoid/evade taxes:⁴

Failing to pay the due: This is the simplest way in which someone may evade taxes. They simply won't pay it to the government, not even when the dues are called for. A person engaged in this sort of tax evasion won't, willingly or unwillingly, pay the tax before or after the due date.

Smuggling: When certain goods move from one location to another, across international or state borders, a tax or charge may be payable in order to move the goods. However, some individuals may move these goods in surreptitious ways in order to avoid paying those taxes that evading the tax altogether.

Submitting false tax returns: In some cases, when an individual files taxes, they may submit false or incorrect information in order to either lessen the tax that they are supposed to pay or not pay it at all. This is also tax evasion since the

⁴ BankBazaar, (2023), What is Tax Evasion? Know Common Methods & Penalties, <https://www.bankbazaar.com> ›

complete information is not provided and they may actually be paying less than what they should.

Inaccurate financial statements: The taxes that are payable by an individual or an organisation may be decided on the financial dealing that have taken place during the assessment year. If false financial documents or accounts books are submitted, ones that show incomes less than what was actually earned, the tax may come down.

Using fake documents to claim exemption: The government may have provided certain exemptions and privileges to certain strata or members of society in order to ensure they have a bit more financial freedom to progress. In some cases, members who actually don't qualify for such privileges will get documents created to support their claim of being a part of that group thus claiming exemptions where they are not suited.

Not reporting income: It could be said that this is one of the most common methods of tax evasion. In this case, individual just won't report any income that they receive during a financial year. Not having reported any income, they don't pay any tax thus successfully evading tax all together. The simplest example of this would be a landlord who has kept tenants but has not informed the authorities that he has rented the house and is actually receiving an income from it.

Types of tax evasion

Taxes are charges levied by a government on the income of its citizens. It is an essential source of revenue for the government. With this money, the government funds infrastructure and other public work projects for the benefit of the general public. The tax authorities see evading taxes as a crime. In the eyes of the law, it is a kind of tax fraud whereby a person or corporation acts illegally to avoid tax payments. Thus, the alleged individual or business entity has to bear severe legal consequences for committing such a crime:⁵

Evading taxes cannot be considered as something that happens just by chance. The tax forms being a little complicated may lead to mistakes in filing. Thus, if the taxpayers file the taxes with some errors in the tax return forms, they are not guilty of any charges.

If underpayment was just an error, then the taxpayer will be asked to pay the deficient amount with a nominal fine or interest on the due amount. If these fines are not paid then, criminal charges may be filed against them.

The tax authorities in many countries identifying the following two ways in which the tax evaders execute their unlawful practices:

⁵ Wallstreetmojo Team, (2023), Tax Evasion - Meaning, Types, Examples, Penalties, WallStreetMojo, <https://www.wallstreetmojo.com>.

Evasion of Assessment - Tax evaders deliberately attempt to avoid the tax assessment by filing a false return. The fraudulent return hides income and claims inadmissible deductions. As a result, it leads to an incorrect assessment of the tax.

Evasion of Payment: If the taxpayer tries to hide the assets after the tax is due and owing, it is an apparent attempt to evade the payment. The various ways of avoiding tax payment include the concealment of the assessable assets or money in a family member's or foreign account.

As the most characteristic types of tax evasion can be mentioned:⁶

failure of the taxpayer to report to the tax authorities - failure to file a tax return.

non-reporting of revenues to the Public Revenue Office or reporting reduced realized revenues - insufficient reporting of income,

filing deductions on the basis of expenses that are false or were lower than the stated amount, etc. - Filing a false tax return.

Failure to file a tax return - The taxpayer does not file a tax return for tax payment, thus evading the payment of the tax. The taxpayer will simply not report any income he or she receives during the financial year. Having not declared any income, he does not pay any tax thus successfully evading tax.

Insufficient income reporting - Increased deductions, insufficient income reporting and concealment of assets in offshore accounts are displayed. If false financial documents or bills are submitted, those who show income lower than what is actually earned, the tax can be reduced.

Filing a tax return - Filing a tax return is a serious offense punishable by expensive fines and imprisonment. Filing a tax return is a crime of fraud, clear and simple. The individual submits false or inaccurate information in order to either reduce the tax he has to pay or not pay it at all. This is tax evasion because full information is not provided and the individual actually pays less than they should.

The legal definition of tax evasion is the non-payment of taxes by means of not reporting all taxable income, or by taking unallowed deductions:⁷

Tax evasion looks like this:

⁶ Types of Federal Tax Crimes | Davis & Cannon, LLP, (2020), <https://davisandcannon.com> ›,

⁷ Top Tax Staff, (2020), 5 Examples of Tax Evasion, Top Tax Defenders, <https://www.toptaxdefenders.com> ›

Underreporting income,
Falsifying income records,
Willfully underpaying taxes,
Inflating expenses and deductions,
Hiding money,
Hiding interest in an offshore account(s),

Examples of Tax Evasion:

Falsifying Records - One way individuals have falsified records is by lying tax authorities. Typically, the tax authorities sends the client a questionnaire to fill out. It provides the accountant with all the numbers needed for the tax return. The client decides to lie.

Underreporting Income - Everyone knows tax liability is based on income numbers. So if any fudge the numbers downward that means lower taxes. Beyond blatantly misrepresenting income, another way of underreporting income is through something called structuring. Structuring is a method of artificially lowering deposits, withdrawals, and transfers to a point below bank reporting requirements. Since it's done to avoid detection of actual income, it is a crime.

Hiding Interest - Most people don't bury their money or hide it in a mattress, so the government can't find it. However, interest from offshore accounts is a handy dodge for those who feel they shouldn't have to pay taxes. Interest can add up pretty fast if someone has millions stashed in foreign banks.

Illegally Assigning Income - Another way of hiding money is by saying the income belongs to someone else - maybe brother-in-law or some other. If any deliberately assign income that is really his in an effort to reduce taxes, that's tax evasion.

Differences between terms tax evasion and tax avoidance

Tax evasion is the legal use of the tax regime to its advantage, to reduce the amount of tax paid under the law. The term "tax relief" is synonymous with tax evasion and is often used as an alternative to tax evasion. This term is used in some countries to distinguish between tax evasion provided by lawmakers when loopholes are used. Examples of tax evasion are when a natural person or company can reduce taxes by changing its registered office to a so-called "tax haven":⁸

⁸ Tax Evasion & Tax Avoidance: Definitions & Who Goes to Jail, (2020), <https://www.nerdwallet.com> › Taxes,

In principle, the term "evasion" refers to illegal and criminal activities, and "avoidance" refers to actions taken within the law, or arises from the misuse of the law. Thus, a distinction must be made between the activities undertaken, conscious and intentional evasion of payment of tax and income from the activity, unintentional and erroneous application of tax laws or deferred tax payment, which results in less expressed or misrepresented tax and income.

"Tax evasion" is the avoidance of partial and complete reporting and non-payment of tax and income, which is legally required to report and pay at the time of criminal conduct. Tax evasion is criminal and has no effect on the amount of tax actually owed, although it can lead to significant fines.

The primary difference between tax evasion and tax avoidance is that tax evasion is considered a crime globally, whereas tax avoidance is not. Tax avoidance is the use of legal approaches to avoid paying taxes. Meanwhile, tax evasion is using deceitful and fraudulent methods to evade tax payments. While the former is considered completely legal, the latter is a criminal offence⁹:

Tax evasion is a fraudulent approach to avoid paying the taxes that you are required to. It is an act of deceit when you understate your income or overstate the sum of your expenditures. The definition of tax evasion is the intentional manipulation of your income to avoid paying taxes or to have your tax liability reduced. Here are the following actions considered as an attempt to tax evasion:

Falsifying information regarding revenue or expenses

Hiding or concealing related documents and hiding income

Having an excessively high tax credit

Claiming personal expenses as commercial/corporate expenses

Tax avoidance is a legal approach used to circumvent the intended purpose of the law by unfairly exploiting loopholes in the tax code. It alludes to developing creative approaches or instruments to evade paying taxes while remaining within the boundaries of the law.

This can be accomplished by modifying the financial records in a way that will not conflict with any tax regulations and will also reduce the tax incurred. Tax avoidance was once considered legal, but it is now classified as criminal behaviour in some specific situations.

Tax avoidance only reduces, delays, or sometimes eradicates the tax burden. This can be accomplished through participating in government programmes and incentives like exemptions, deductions, tax privileges, tax credits

⁹ Research Team, (2023), Difference Between Tax Evasion and Tax Avoidance, <https://www.5paisa.com> › di.

and other offers that reduce tax obligations without breaking the law or committing any infractions.

Examples of Tax Evasion: -

Failure to report any foreign income falls under the bracket of tax evasion.

Failure to report revenue from cryptocurrency results in tax evasion.

Failure to record earnings from all-cash transactions is tax evasion.

Often, tax evasion includes fabricating documents or financial records that are false

Bribing a tax official to conceal your financial records results in tax evasion.

Examples of Tax Avoidance:

Investment in financial products reduces tax liability.

Making use of deductions for things like student loan interest, health insurance premiums, mortgage interest, etc.

Donation to a charity or political party to claim deductions.

Seeking services of a financial advisor to invest and file deductions.

Tax evasion and tax avoidance are two concepts that are similar and sometimes used interchangeably:¹⁰

Tax avoidance is a legal way of reducing tax liability while tax evasion is an illegal means of not paying taxes.

Different tax laws apply in different countries.

Tax avoidance is done through tax planning and before tax liability is incurred.

Tax evasion may result in fines or imprisonment.

Tax evasion is the intentional and illegal attempt to avoid the payment of tax imposition by individuals, businesses, or organizations. It is a deliberate attempt to not pay taxes at all or to pay less than required by trying to beat the system.

Examples of tax evasion

¹⁰ Onojodofia, F., (2023), Difference between Tax Evasion and Tax Avoidance, Cowrywise, <https://cowrywise.com › blog>.

False declaration of income, assets, or profits.

Falsifying records.

Underpayment of taxes.

Deliberately keeping business off the books.

Exaggerating expenditure, etc.

Consequences of tax evasion

Reduces revenue for the government.

Affects the synergy between the government and the public.

Influences more people to evade their taxes.

Leads to economic instability and less growth.

It could lead to fines and imprisonment.

Tax avoidance is the use of legal methods to reduce the amount of tax paid by a person, business, or organization. Here, people find ways to reduce tax liability and optimize their income through legal means. Tax avoidance involves taking advantage of the loopholes in the system. Since these loopholes are within the law, tax avoidance is not considered a crime.

Examples of tax avoidance

Increasing expenses in getting income.

Increasing the number of children.

Giving your assets to your children to avoid inheritance tax.

Investing in a retirement plan.

Donating to charity to claim deductions, etc.

Tax systems and laws vary from country to country and there are different laws and rules that regulate taxation in different countries.

Although tax avoidance reduces the amount of deductible tax, it is still the law and therefore legal. Through proper tax planning, an individual can find ways to reduce the payable tax from their income.

Tax Evasion vs. Tax Avoidance - The major distinction between the two terminologies hinges on the fact that tax evasion occurs when a tax payer does not

pay taxes while tax avoidance is the legal reduction of tax liabilities by a tax payer.¹¹

Examples of tax evasion are, refusal to report or under-reporting the actual income earned to the tax authorities, hiding money, or other assets in an offshore bank account so as not to pay tax. On the other hand, examples of tax avoidance include, claiming capital allowances on things used for business purposes, to pay tax at a lower rate.

Another difference between these terms is the fact that, tax evasion is a criminal offence under the provisions while Tax Avoidance is not a criminal offence. In order parlance, a person cannot be penalised for taking advantage of the available tax laws to reduce tax liabilities.

People only know that tax evasion is unlawful but are not aware of the consequences this practice has on the economy. Both tax avoidance and evasion reduces the revenue that is expected to be generated from the citizens of a particular country, which in turn negatively affects the economy.

That usually happens is that the country becomes cash strapped and is restrained from carrying out what is expected of it for the benefits of its citizen. The continuous generation of low revenue hinders the country from economic development, and the effect of this usually falls back on the poor who depend on the Government for everything.

Tax evasion and avoidance are both detrimental to growth of the country of any economy. What differentiates these two forms of tax noncompliance is the illegality in tax evasion and the legality in tax avoidance. Even though the Law does not criminalise tax avoidance, it is not advisable to indulge in such practice as it doesn't make it healthy for the economy of any country.

Tax evasion and tax avoidance are two concepts widely used in taxation. Businesses or even individuals can save their tax liabilities through various techniques that are either tax evasion or tax avoidance. Even though these involve saving tax liabilities, there is a massive difference in terms of legality and ethical reflection.¹²

Tax Evasion vs. Tax Avoidance:

Tax evasion refers to avoiding tax liability through illegal, fraudulent, or impermissible means. Therefore, tax evasion, in simple terms, is illegal. It is actually a deliberate failure to comply with tax laws. Tax evasion involves

¹¹ Adenekan, A., (2020), What is the Difference Between Tax Evasion and Avoidance? Michaelmas Chambers, <https://www.michaelmaschambers.com> ›

¹² Creative Zone Tax & Accounting, (2023), Tax Evasion and Tax Avoidance: Key Differences – CZTA, <https://www.cztaxaccounting.ae> ›

concealing earnings or moving income to foreign jurisdictions that do not abide by a taxpayer's native country's regulations. Moreover, it also includes falsifying tax documentation and exaggerating expenses or understating revenue. Engaging in tax evasion can lead to penalties and potential legal prosecution.

Tax avoidance, on the other hand, involves reducing tax liabilities through legal means. Tax avoidance actually involves tax planning that reduces tax liability and keeps the business compliant. For instance, it includes, making use of available tax reliefs, properly using tax losses to reduce tax liabilities in the current year and future years, and so on. Generally, tax avoidance is totally legal; however, there is a continuous discussion on whether it is always ethical or not.

The scenario of tax evasion: Tax evasion is often difficult to spot; therefore, extreme professionalism and knowledge are needed to highlight tax invaders. The tax invaders usually structure the transaction in such a way that it looks legitimate. For instance, if a business imports goods that are to be taxable at the standard rate, the business states that the goods are actually re-exported and thus claims a VAT refund. However, in reality, the goods are present in the countries at different locations. This is a clear case of tax invasion. As the motive is to save the tax liability through fraudulent reporting to the tax authorities, it is tax evasion.

The legal vs. ethical battle:

Tax evasion is, by no means, an illegal practice, while tax avoidance is legal. There is a continuous debate on whether tax avoidance is ethical or not. However, ethics itself is a subjective topic.

Tax avoidance is no doubt a legitimate way to manage the tax burden. It is generally accepted by the authorities. While it is legal and beneficial, abusive or exploitative tax avoidance that makes use of loopholes can sometimes lead to scrutiny. If there is no economic substance in tax avoidance, it points out that there might be misuse. This will ultimately signal the need for a change in tax laws.

Types of tax avoidance: Tax avoidance reduces tax liabilities within the boundaries of tax laws. There are various legal means to avoid or reduce taxes; however, we are discussing a few examples below.

Structuring business in a tax-efficient manner:

Sometimes, only structuring a business in an efficient manner can result in a low tax liability. For instance, in some country forming a tax group has tax benefits. A business might be able to set off its taxable losses against the taxable profits of other companies in a group. However, it is subject to conditions.

Incorporating in a jurisdiction with favorable tax laws - Businesses, incorporate their businesses where there is low taxation. For instance, many businesses from around the world consider incorporating due to the favorable tax environment. Furthermore, depending on their nature, businesses may consider incorporating into the free zones to get advantages.

Commonly, tax avoidance is defined as an action taken to minimize the amount of tax owed by a taxpayer hence maximizing after-tax income often through tax planning and utilization of loopholes in tax laws and practices. On the other hand, tax evasion is the illegal, deliberate attempt to obtain a tax benefit by intentionally subverting the rule of law to pay little or no tax:¹³

The distinction between the tax evasion and tax avoidance is further illustrated by the fact that known instances of tax avoidance often used by taxpayers include tax planning, profit shifting, use of branches in jurisdictions with lower tax rates and utilisation of tax incentives.

Instances of tax evasion include smuggling of goods, under declaration or non-declaration of income, tax fraud, dishonest tax reporting, and overstating deductions, as examples. Often used as distinct opposites where the differentiating factor between tax evasion and tax avoidance is that the latter is considered legal while the former is considered illegal and an attempt to subvert the rule of law.

Conclusion

Tax evasion uses illegal means to evade taxes. Typically, tax evasion schemes involve an individual or a corporation that misrepresents their income. Misrepresentation can take the form of either under-reporting of income, inflating deductions, or completely hiding money and its interests in offshore accounts.

Individuals involved in illegal enterprises often engage in tax evasion because reporting their true personal income would serve as a guilty plea and could result in criminal charges. Individuals trying to report this income as a legitimate source may face money laundering charges.

Tax evasion occurs when a person or company evades paying taxes by concealing the true nature of their affairs before the tax authorities. Includes income tax or VAT evasion, excise and customs fraud. On the other hand, tax evasion is where a person or company legally exploits the tax system to reduce tax liabilities, such as starting an offshore company.

¹³ Alan, K., (2023), Tax Avoidance and Tax Evasion: A Tale of Two Errors, KRA, <https://www.kra.go.ke › blog>.

Common examples of tax evasion include non-reporting or insufficient reporting of income to the tax authorities, keeping a business out of the books with cash or other devices without accounts, hiding money, shares or other assets in an offshore bank account, incorrect reporting of personal expenses as business expenses that are deductible from tax.

REFERENCE

1. Adenekan, A., (2020), What is the Difference Between Tax Evasion and Avoidance? Michaelmas Chambers, <https://www.michaelmaschambers.com> ›
2. Alan, K., (2023), Tax Avoidance and Tax Evasion: A Tale of Two Errors, KRA, <https://www.kra.go.ke> › blog.
3. BankBazaar, (2023), What is Tax Evasion? Know Common Methods & Penalties, <https://www.bankbazaar.com> ›
4. Creative Zone Tax & Accounting, (2023), Tax Evasion and Tax Avoidance: Key Differences – CZTA, <https://www.cztaxaccounting.ae> ›
5. Kagan, J., (2020), Tax Evasion Definition - Investopedia <https://www.investopedia.co> ›
6. Kagan, J., (2022), Tax Evasion: Meaning, Definition, and Penalties, Investopedia, <https://www.investopedia.com> ›
7. Onojodofia, F., (2023), Difference between Tax Evasion and Tax Avoidance, Cowrywise, <https://cowrywise.com> › blog.
8. Research Team, (2023), Difference Between Tax Evasion and Tax Avoidance, <https://www.5paisa.com> › di.
9. Tax Evasion & Tax Avoidance: Definitions & Who Goes to Jail, (2020), <https://www.nerdwallet.com> › Taxes,
10. Top Tax Staff, (2020), 5 Examples of Tax Evasion, Top Tax Defenders, <https://www.toptaxdefenders.com> ›
11. Types of Federal Tax Crimes | Davis & Cannon, LLP, (2020), <https://davisandcannon.com> ›,
12. Wallstreetmojo Team, (2023), Tax Evasion - Meaning, Types, Examples, Penalties, WallStreetMojo, <https://www.wallstreetmojo.com>.
13. Which are the causes of tax evasion?, (2019), <https://www.ciat.org> › which-

TAX EVASION AND TAX AVOIDANCE FROM COMPANIES

MSc. Flamur Fethaj

Abstract

Tax evasion is a general term for efforts by companies and other entities to evade taxes and income illegally, and to gain illegal property gain. Tax evasion usually involves taxpayers who, by concealing the true situation, have the sole purpose of reducing their tax liability in whole or in part, and include, in particular, inaccurate reporting (such as reporting less revenue or profits than actually earned or overstating costs). Tax evasion is an activity most often related to the shadow economy and is a measure of the degree of tax evasion in the amount of undeclared income, ie the difference between the amount of income that should be legally reported and the actually reported amount.

Keywords: entities, taxpayers, economy, income, amount.

Definition of tax evasion from companies

Tax evasion is the use of illegal means to evade paying taxes: examples include failing to file a tax return when required to do so by law, not declaring a company's full income for tax purposes, or hiding taxable assets. The ways of tax evasion of companies are almost the same as individual taxpayers:¹

insufficient income reporting,

overemphasized deductions,

soliciting too much tax credit and hiding money from the government through laundering or illegal accounting schemes.

The most common tax evasion appears in the following examples:²

Smuggling of foreign products through unauthorized means is tax evasion and customs duties,

Less expressed and paid taxes and contributions of employees from the actually paid salaries,

¹ Roos, D., (2021), How Tax Evasion Works - Money | HowStuffWorks, <https://money.howstuffworks.com> ›

² How the big (business) players avoid paying their taxes? <https://www.derby.ac.uk> › blog,

Sale of finished products, goods and services on the "black" and non-declaration of tax and income,

Increasing costs with fictitious invoices.

Tax evasion can be either legal evasion (tax avoidance) or inadmissible evasion or illegal evasion - defraudation (tax evasion): *Legal evasion* or as it is called white evasion covers the procedures of the tax debtor, which completely or partially evade the payment of tax, but such procedures do not violate the legal norms, while illegal evasion presupposes evasion of tax by violating tax norms.

Illegal tax evasion, on the other hand, exists when a violation of tax laws is committed, such as failure to report performing an activity on the basis of which the tax liability arises, non-reporting of taxable income, display of non-existent expenditures as deduction from tax base, failure to timely notice the determined amount of tax, etc. The most common forms of illegal evasion are: tax evasion (more common in income taxes, ie income and social security contributions) or defraudation and smuggling or smuggling (in indirect taxes, excises, customs and VAT). Illegal evasion, in addition to directly affecting the reduction of tax revenues, also means unequal position of economic entities, unequal treatment of them and the creation of unfair competition, ie providing a competitive advantage to entities that illegally evade paying taxes.

Tax evasion is defined as the illegal non-payment or underpayment of tax. This is a criminal act under law and prosecutable with financial and custodial penalties for anyone involved at the top end of the consequences for tax evasion, including for anyone who has knowledge of tax evasion but does not report it:³

Typically, tax evasion is dealt with on a case-by-case basis, with the most extreme punishments only applicable to serious criminal offences and in the best interests of the public. Tax evasion is a form of enabling tax evasion by aiding, assisting, or purposefully ignoring tax evasion as well as providing mechanisms for evading entities to achieve their goals.

The main types of tax that can be subject to this type of evasion are:

Income Tax,

National insurance contributions,

VAT,

Excise duties,

³ Policy Pros, (2022), What is Tax Evasion in Business? <https://www.policypros.co.uk> ›

Corporation Tax.

Mistakes and failure to take care when completing tax documents are treated differently than deliberately withholding or providing incorrect information. Not declaring income is the top end of the classification scale and be dealt with commensurate with the offence committed and the amount not declared. There are specific methods of concealment, money laundering and so forth that need to be considered here when are making their assessments.

Tax avoidance is when a company legally takes advantage of the tax system to minimize its tax liabilities. Examples of legal tactics to reduce tax could be establishing an offshore company. Tax evasion is when illegal schemes take place intending to escape tax liabilities. Examples of tax evasion could be dealing with cash without receipts or any record and hiding proceeds/assets in offshore accounts:⁴

Tax evasion, which is natural or legal personally being non-compliant to tax rules and regulations, leads to severe economic loss, which impacts the society, but tax avoidance does result in a similar impact. Although tax avoidance's negative impact is more minor in volume compared with tax evasion, tax avoidance could still hinder contry's growth.

Tax evasion are implicating the business in criminal prosecution and reputation hit, while tax avoidance will most just affect the company's reputation. Companies have benefit more when their community respects them and admires them for their work and influence.

The tax-avoidance phenomenon, amounting to hundreds of billions each year, affects global operations, supply chains, and location decisions—placing this issue at the heart of global strategy:⁵

Corporations can reduce their taxable incomes using multiple methods. To arrive at a corporation's taxable income, a corporation begins by adding up all sources of income to get the total income. Income sources may include sales revenue, investment income, rents, and capital gains. The corporation then deducts business expenses and other special deductions, such as salaries and wages, depreciation, advertising costs, and charitable contributions.

The most common ways that corporations reduce their taxable incomes is through net operating losses, accelerated depreciation, tax credits, and profit shifting.

⁴ Smethurst, E., (2023), Corporate Tax Avoidance and Its Impact, Edelkoort Smethurst CPAs LLP, <https://es-cpas.com/corporate>.

⁵ USAFacts, (2022), How can corporations avoid paying taxes? <https://usafacts.org/articles>.

A net operating loss results when a corporation's deductions are greater than its taxable income. Firms can carry over net operating losses from previous years to report lower taxable income for the current year.

When firms purchase an asset, they can deduct its value over the life of the investment from their taxable income. Under the tax code, firms can deduct a greater percentage of an asset's value in the early years of the investment, which lets the firm take advantage of the tax deduction sooner. This tax provision is called accelerated depreciation.

Corporations are separate legal entities from their owners, and therefore the company itself is charged a tax on all its profits that cannot be deducted as business expenses. This means a large portion of the corporation's income can potentially be taxable by law:⁶

Corporations are treated differently than many other business structures when it comes to taxes. Rather than paying taxes on business profits, the other business entity types are able to pass profits onto the owners of the businesses, who are then responsible for paying taxes on their own personal tax returns.

Typically, taxable profits consist of the company's profits and retained earnings kept by the company to pay for business expenses or expansion of the company. The profits also include dividends that are paid to the owners and shareholders of the company.

How to Reduce Taxable Profits - One way to reduce the amount of taxable profits, and ultimately the amount of taxes paid, is for the corporation to deduct business expenses. Some of the business expenses that fall under this category include:

- Startup costs,
- Operating expenses,
- Product costs,
- Advertising expenses,
- Employee salaries,
- Employee profits,
- Employee medical costs paid by the company,
- Employee retirement plan costs paid by the company

⁶ UpCounsel, (2023), How Do Corporations Not Pay Taxes, <https://www.upcounsel.com> ›

The corporation will only owe taxes remaining on the profits after all of the expenses for the business have been accounted for and deducted from the profits.

How Corporations Are Taxed - When a corporation has after-tax profits, there are typically two options for how to spend them. The first option is to return the profits to their shareholders, who are the owners of the corporation, including all the people who hold company stock. The second option is to keep the profits, turn them into retained earnings, and reinvest the money into the business to facilitate growth. The latter option is also worthwhile for the shareholders, as the investment will help grow the business and ultimately increase the price of the company stock. It's important to note that the profits used in these two options are after-tax. The company must first pay taxes on the profits before investing the profits back into the company or paying them to the shareholders as dividends. This can be problematic, as it greatly reduces the amount of profits that the company retains.

Types of tax evasion from companies

Business owners often have more than one way to complete a taxable transaction. Tax planning evaluates various tax options to determine how to conduct business transactions in order to reduce or eliminate tax liability. Some of the most common criminal activities in violation of the tax law:⁷

Deliberately under-reporting or omitting income. This is self-explanatory: concealing income is fraudulent. Examples include a business owner's failure to report a portion of the day's receipts or a landlord failing to report rent payments.

Keeping two sets of books or making false entries in books and records. Engaging in accounting irregularities, such as a business's failure to keep adequate records, or a discrepancy between amounts reported on a corporation's return and amounts reported on its financial statements, generally demonstrates fraudulent intent.

Claiming false or overstated deductions on a return. These range from claiming unsubstantiated charitable deductions to overstating travel expenses.

Claiming personal expenses as business expenses. This is an easy trap to fall into because often assets, such as a car or a computer, will have both business and personal use.

⁷ Wolters Kluwer, (2023), Tax Avoidance Is Legal; Tax Evasion Is Criminal, <https://www.wolterskluwer.com> ›

Hiding or transferring assets or income. This type of fraud can take a variety of forms, from simple concealment of funds in a bank account to improper allocations between taxpayers. For example, improperly allocating income to a related taxpayer who is in a lower tax bracket, such as where a corporation makes distributions to the controlling shareholder's children, is likely to be considered tax fraud.

Engaging in a "sham transaction. Business can't reduce or avoid income tax liability simply by labeling a transaction as something it is not. For example, if payments by a corporation to its stockholders are in fact dividends, calling them "interest" or otherwise attempting to disguise the payments as interest will not entitle the corporation to an interest deduction.

Tax avoidance requires planning. Nearly all tax strategies use one (or more) of these strategies to structure transactions to obtain the lowest possible marginal tax rate:

- minimizing taxable income,
- maximizing tax deductions and tax credits,
- controlling the timing of income and deductions.

Forecasting income and expenses is critically important. Effective tax planning requires solid estimates of your personal and business income for the next few years. Several years of income/expense projections are necessary because many tax planning strategies that lower taxes at one income level can result in an increase if income raises in the coming years.

Simply put, a creditor is an individual, business or any other entity that is owed money because they have provided a service or good, or loaned money to another entity. As a business owner, there are two types of creditors: loans and trade creditors:⁸

Banks and financial institutions are the most prominent creditors in today's economy. As these entities loan businesses money to finance their ventures - be it expansion, or otherwise - they become creditors as those businesses are required to repay to money borrowed.

A trade creditor is an entity which has supplied the materials used in producing a product. For example, a brick supplier would be owed money from a building contractor as they has supplied the bricks used to build a project.

Corporate insolvency law provides different methods for assisting creditors who deserve some priority or special treatment. In an insolvent

⁸ Accountsandlegal.co.uk, (2023), Everything you need to know about Creditors and Debtors, <https://accountsandlegal.co.uk › small-business-advice>.

company, not all debt is going to be met from the realisation of the company's assets. Employees' wages and liquidation expenses are the most obvious areas expressly identified by statute although both the tax due by the company and tax deductions withheld by the company, also, are favoured:⁹

A debt exists whenever money is owed to someone else. A debt is an asset in the hands of the creditor or lender. A responsible person who, knowing that the legal entity has become permanently insolvent, intentionally puts a creditor in a more favorable position by paying off debt or otherwise damaging other creditors, will be fined or up to three years in prison. Also, a responsible person who, knowing that the legal entity has become permanently insolvent, intends to defraud or damage creditors, admits a false claim, enters into a false contract or damages creditors with some other fraudulent act, shall be punished with imprisonment of six months. up to five years.

If due to the crime there was a large property damage or because of that the legal entity fell into bankruptcy, the perpetrator will be punished with imprisonment of one to twenty years. If the crime is committed by a legal entity, it will be fined.

Tax fraud is more serious and involves the taxpayer making a false statement about their tax or being recklessly careless about whether what they state is true or false:¹⁰

Examples of of data for fraud or evasion of tax include:

submitting false, backdated or altered documents,

paying wages in cash and not reporting the wages paid,

making false statements

disguising expenses intended for personal benefit as business expenses.

Incorrect entry of data in a business document, trade book, financial report, book or record, which are kept by law or other regulation, or no important data will be entered or a business document, book or seal will be certified with a signature or seal writing with false content or with a signature or stamp will enable the making of a document, book or writing with false content, it is a criminal offense to falsify and destroy business books.

Bankruptcy fraud occurs when some business knowingly lie or fail to mention information about your finances on his application or while his bankruptcy is being processed. Bankruptcy fraud, the act of falsifying information

⁹ Symes, F.C, (2023), Reminiscing The Taxation Priorities In Insolvency, AustLII, <http://classic.austlii.edu.au> >

¹⁰ Australian Taxation Office, (2023), Financial crime, <https://www.ato.gov.au> > Fi.

when filing for bankruptcy. It may also take the form of filing for bankruptcy to deceive creditors:¹¹

The Bankruptcy procedure aims at collective settlement of the creditors of the Bankruptcy debtor by cashing in the debtor's property and distribution of the realized funds to the creditors. The main problem that arises today is the abuse of the bankruptcy procedure for extinguishing the legal entity as well as all claims against it, in favor of the manager. Abuse is committed through various forms of manipulation of accounting records, keeping falsified balance sheets, excessive borrowing without the ability to pay liabilities and the like.

Debtors who commit concealment of assets fraud will intentionally neglect to list all their assets, in the belief that creditors cannot obtain payment from the sale of assets that are not known. Concealment of assets is the most commonly encountered form of bankruptcy fraud.

There are several variations of concealment of assets fraud. In one variation, debtors will transfer the assets they wish to keep to the name and financial accounts of a family member who has good credit.

Document fraud poses a significant threat to lenders and financial institutions, as fraudsters continue to employ various techniques to deceive and secure funds under false pretences. Financial documents such as payslips, bank statements, tax assessments and business activity statements, are also a target for fraudsters:¹²

Avoiding the full or partial payment of tax, contribution or any other duty that is required by law, giving false, inaccurate or incomplete statements, documents or data about your income or the income of the legal entity, objects or other facts influencing the determination of the amount of such liabilities or with the same intention in case of a mandatory reporting obligation, ie an object or other fact of influence for determining liabilities, and therefore a reduction or non-determination of a higher value tax liability is a criminal offense providing false income data.

The submission of false reports and fictitious documents reveals various cases in which the involved entities file false reports requesting a tax refund, through the use of fictitious or forged documents. By filing a tax refund based on false documents, among the tax entities involved that are part of the chain of entities for generating fictitious and forged documents, certain entities are part of the link due to their negligence which is also punishable. In order to avoid tax,

¹¹ Moore, R., (2023), Bankruptcy fraud | Definition, Britannica, <https://www.britannica.com>.

¹² Quagliani, S., (2023), Four common ways fraudsters create fake income documents, LinkedIn, <https://www.linkedin.com> ›

taxpayers express false data in tax returns, especially in the parts where certain reliefs and reductions of tax bases are given, in order to avoid paying taxes or to request unfounded tax refunds.

Taxpayers often submit false payroll calculations to cover up tax and payroll contributions and personal income tax. By stating lower salary amounts than actually paid or not reporting all employees, taxpayers avoid paying contributions and personal income tax. This type of tax fraud damages the state treasury, the funds and the employees themselves.

Holders of tax evasion from companies

Tax evasion is present when preparing tax returns, hiding part of the income in "offshore" countries, filing false returns or fictitious documents, tax-free benefits, abuse of humanitarian organizations, concealment of corporate property and salary calculations. Tax evasion in some cases occurs as a secondary criminal activity in other criminal areas in which organized crime groups use legal businesses. Members of organized criminal groups are often managers or authorized persons in legal entities who, in order to obtain illegal property gain, prepare fictitious and fictitious contracts for non-existent business relations. Tax evasion in some cases occurs as a secondary criminal activity in detected criminal activities in the field of economic crime, along with other crimes against public finances, payment operations and business, forgery or destruction of business books, abuse of official position and authority.¹³

Managers

The weak financial and economic power of taxpayers and certain legal provisions that provide for mitigating circumstances in settling tax liabilities, are the main generators of this criminal area. Criminal activities include legal entities that partially or completely do not pay taxes and other duties to the state. The persons have the necessary skills and knowledge in the area of financial and tax operations, knowledge of the positive legal regulations that are in their favor in avoiding criminal prosecution.

The perpetrators are usually owners or managers of legal entities that have the right to manage financial assets and direct insight into the overall financial operations of the entity, participate in the preparation of financial documentation or give an order for its preparation.

¹³ Tax Management and Tax Evasion (New Horizons in Management Sciences) New Edition...<https://www.amazon.com> › T.

Tax evasion involving managers of legal entities includes evasion of personal income tax, value added tax and profit tax by drawing up fictitious contracts and invoices for allegedly performed services, displaying fictitious material costs, false data on financial operations in the bookkeeping and sales of trade goods and services in cash, without showing sales.

Members of organized criminal groups operating at national and regional level are often managers or authorized persons in legal entities, who, in order to gain illegal property gain, prepare fictitious invoices and contracts for non-existent business relations. They have also registered legal entities outside the country, where by opening non-resident bank accounts and submitting false data to the Public Revenue Office, they prepare and submit tax returns with false data and without grounds request VAT refund, do not calculate and do not pay tax on profit and personal income tax.

When registering legal entities, persons with low material status are often appointed as founders and managers, whose role is to prepare false invoices for undelivered goods and transfer funds to transaction accounts of several persons, finding alleged buyers interested in receiving and using of false invoices and users of withdrawn cash on the basis of non-existent trade.

Working staff

The method of tax evasion in preparing tax returns is through false claiming refunds, charging inappropriately high service prices and attracting new customers by promising refunds and tax refunds. The preparation of tax returns by non-professionals and unregistered persons, without having a single tax number, does not provide great protection to taxpayers, reduces trust in the tax system and compliance with tax laws in the long run and voluntary fulfillment of tax obligations. Hiding the proceeds of criminal offshore transactions is done by professionals, their supporters and others who facilitate or facilitate fraudulent schemes. Avoiding the payment of tax liabilities realized in our country, taxpayers try to do by hiding income in "offshore" banks, brokerage accounts or by using a nominated entity. Taxpayers also avoid tax liabilities by using offshore debit cards, credit cards, cash payment schemes, foreign companies and leasing schemes.

Conclusion

Tax evasion is the illegal non-payment or under-payment of taxes, usually by deliberately making a false declaration or no declaration to tax authorities – such as by declaring less income, profits or gains than the amounts actually

earned, or by overstating deductions. It entails criminal or civil legal penalties. Tax avoidance is the legal practice of seeking to minimise a tax bill by taking advantage of a loophole or exception to the rules, or adopting an unintended interpretation of the tax code. It usually refers to the practice of seeking to avoid paying tax by adhering to the letter of the law but opposed to the spirit of the law. Proving intention is difficult; therefore the dividing line between avoidance and evasion is often unclear.

Tax evasion is facilitated by complex and opaque corporate structures and hidden company ownership. Governments should establish mandatory, public registers that disclose the beneficial ownership of trust funds and companies to trace the flow of dirty money easier. Enhanced corporate transparency provides information that can monitor behaviour.

Tax evasion is using illegal means to avoid paying taxes. Typically, tax evasion schemes involve misrepresenting of income. to the Revenue Misrepresentation may take the form either of underreporting income, inflating deductions, or hiding money and its interest altogether in offshore accounts.

Reference

1. Accountsandlegal.co.uk, (2023), Everything you need to know about Creditors and Debtors, <https://accountsandlegal.co.uk › small-business-advice>.
2. Australian Taxation Office, (2023), Financial crime, <https://www.ato.gov.au › Fi>.
3. How the big (business) players avoid paying their taxes? <https://www.derby.ac.uk › blog>,
4. Moore, R., (2023), Bankruptcy fraud | Definition, Britannica, <https://www.britannica.com>.
5. Policy Pros, (2022), What is Tax Evasion in Business? <https://www.policypros.co.uk ›>
6. Quagliani, S., (2023), Four common ways fraudsters create fake income documents, LinkedIn, <https://www.linkedin.com ›>
7. Roos, D., (2021), How Tax Evasion Works - Money | HowStuffWorks, <https://money.howstuffworks.com ›>
8. Smethurst, E., (2023), Corporate Tax Avoidance and Its Impact, Edelkoort Smethurst CPAs LLP, <https://es-cpas.com › corpor>.
9. Symes, F.C, (2023), Reminiscing The Taxation Priorities In Insolvency, AustLII, <http://classic.austlii.edu.au ›>

10. Tax Management and Tax Evasion (New Horizons in Management Sciences) New Edition...<https://www.amazon.com> › T.
11. UpCounsel, (2023), How Do Corporations Not Pay Taxes, <https://www.upcounsel.com> ›
12. USAFacts, (2022), How can corporations avoid paying taxes? <https://usafacts.org> › articles.
13. Wolters Kluwer, (2023), Tax Avoidance Is Legal; Tax Evasion Is Criminal, <https://www.wolterskluwer.com> ›

SCfSD '24

Scientific Challenges for Sustainable Development

ISBN-978-608-4573-50-0

www.iust.edu.mk